DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14119

Zaklików Memorial Book

Hayiti sham

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

AUTHOR	Laks, Joshua, 1927-
TITLE	Hayiti sham / Yehoshu'a Laks.
IMPRINT	880-03 [Tel Aviv : h. mo. l.], c1993.
DESCRIPT	289 p. : ill. ; 23 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Zaklików -- Biography.
	Zaklików (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Zaklików -- Personal narratives.
ADD'L TITLE	I was there

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

יהושע לקס/היתי שם

יהושע לקס

הייתי שם

I WAS THERE

JOSHUA LAKS

הביא לדפוס:
מרדכי יעקובוביץ

© Copyright 1993, All rights reserved.

© כל הזכויות שמורות למחבר

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעים אלקטרוניים או מכניים, צילום או הקלטה, ללא אישור בכתב מהמחבר.

עיצוב, סדר, הדפסה וכריכה: דפוס עוזי בע"מ, רח' כנרת 15 בני ברק טל: 03-5700336

ניסן תשנ"ג - אפריל 1993

מוקדש להורי אבנר ורחל
לקס, לאחי הרצל,
לבני משפחתי, ולכל אנשי
זקליקוב שניספו בשואה.

הספר מוגש באהבה
לרעייתי יונה, ולבני
אמיר, יוסי וישי,
על סבלנותם ועידודם.

שלמי תודה

לאחר 50 שנה מאז נולד הרעיון במוחי, ולאחר עשר שנים של כתיבה מאומצת, לסירוגין, אני מאושר שזכיתי לראות בהופעת הספר. אלפי שעות של כתיבה ומחיקות, טיוטות והדפסות חוזרות, סינון ועריכה עברו עלי מאז. אני שמח להיות זה שהרים את המשא הכבד של הנצחת קהילת זקליקוב, שהושמדה בשואה, את חייה ואנשיה, ותוך כך גם לשלב מפרקי חיי. אין זה ספר קולקטיבי דוגמת ספרי ההנצחה המקובלים, אולם כלולים בו תיאורים ומעשים, סיפורים וזכרונות של בני עיירתי ויוצאי חלציהם.
ברצוני להודות לכל אלה אשר תרמו את חלקם, כל אחד לפי מידתו: לאחי משה, שותף לחוויותי. הודות לזכרונו הטוב הצלחתי לשחזר, להוסיף ולהשלים פרקים רבים הידועים רק לו. לבני עירי בארץ ולאלה שבארה״ב, אשר התענינו, עקבו אחר התקדמותי ועודדו אותי כל הדרך; לד״ר יצחק אלפסי, שהיה בין הראשונים אליו פניתי לעצה והדרכה, ונעניתי ברצון רב; למר יצחק מאייס מ״יד- ושם״, הנאמן; לד״ר נתי כהן שעבר על כתב-היד; לארכיון וספריית ״יד-ושם״; לגנזך ההסתדרות הציונית; לארכיון ״בית ז׳בוטינסקי״, מהם שאבתי מידע; לארכיון המורמונים בסאלט-לייק-סיטי עבור החומר החשוב; לעורכי הספר ״קרשניק״ על התמונות הנדירות; ולבסוף, תודה לבני משפחתי, לאשתי יונה אשר ״גזלתי״ מזמנה, לבני אמיר, אשר יעץ לי רבות והעיר הערות חשובות, ולבני יוסי וישי, שהביעו דעתם על פרקים שונים בספר.

לכולם התודה והברכה.

ניסן תשנ״ג - אפריל 1993   יהושע לקס

תוכן העניינים:

מפת פולין עד 1939

פתח דבר

שואה גדולה וחורבן פקדו את העם היהודי במלחמת-העולם השניה. חלקו הגדול של העם באירופה הושמד ורבים איבדו את משפחותיהם. בליבות השרידים שניצלו התעורר רצון עז לספר ולתאר את קורות אותה תקופה קודרת. השרידים הניצולים עשו זאת, מפני שחששו כי נותרו רק מעטים מן הדור אשר חזה מבשרו את הזוועה. הם חשו חובה להביא עדות לעולם, לשמור על הזכרון ולהזכיר. מלבדם עשו כן גם חוקרים והיסטוריונים, על-מנת להאיר תקופה זו מן הבחינה ההיסטורית והמדעית, למען יופקו ויילמדו הלקחים הנדרשים.

עתה, לאחר 50 שנה, נשאלת השאלה האם הלקח נלמד. אם מדובר בעם היהודי בלבד, סבורני, שהוא אכן נלמד. השואה טבועה עמוק בתודעתו הקולקטיבית. התשובה היא שונה באשר לעולם שמסביב. לאור המאורעות הקורים בימינו עולה מחדש השאלה: התיתכן שואה נוספת? לצערי, אי-אפשר להשיב על שאלה זו בלאו מוחלט. סימנים מדאיגים מופיעים מפעם לפעם במקומות שונים בעולם. קבוצות וארגונים אנטישמיים מנסים להכחיש את השואה, לסלפה ולדמותה למאורעות אחרים בהיסטוריה העולמית. הם מנסים להפוך את הקרבנות לנאשמים. לכן, עלינו מוטלת החובה להזכיר ללא-הרף ולא לתת לאחרים להשכיח את אשר אירע לנו. עמי העולם עייפים מלדוש בנושא, אבל ליהודים, ובמיוחד לשרידים, אין כל סיבה להרפות. העם היהודי למוּד הסבל ידע משחר ההיסטוריה, מאז עמלק ולכל אורך הגלות, רק פרעות, גירושים ודיכוי. אולם קורות שנים אלה מתגמדות לעומת ההתרחשויות במלחמת-העולם השניה בה איבד העם שליש מבניו. תקופת הנאציזם באה לידי ביטוי תמציתי באותה תוכנית שטנית, שראתה אור בשנת 1942 בברלין, הידועה בשם "הפתרון הסופי". מטרתר - השמדת יהודים בכל מקום שיד הגרמנים תשיגם, והיא מבטאת שנאה תהומית, שאינה נתפסת בתודעתו של אדם בר-דעת. התוכנית כללה את 11 מיליון יהודי אירופה ואילו הצליחה היתה משיגה גם את אלו שמעבר לים. היטלר הבטיח להשיגם ולהשמידם. בימי המלחמה נוכחנו לדעת עד כמה ארוכה היתה ידו.

בפרוץ המלחמה הייתי ילד, אולם יום זה זכור לי היטב. כותרת העיתון של יום שישי והודעות ברדיו בישרו על כך. עולמנו התהפך בבת-אחת. נער הייתי כאשר הגיעה המלחמה לקיצה. שנות נעורי הטובות ביותר הוחמצו בתקופה זו, ואני מרגיש בחסרונן. הן נגזלו ממני לבלי-שוב. אותן שנים הייתי נתון

במאבק תמידי, נלחם יום-יום על פת-לחם וקליפות תפוחי-אדמה כדי לשרוד. השתדלתי בכל מאודי לצאת מתקופה אפילה זו ללא פגם נפשי או פיסי, ולהישאר אדם בצלם.

כבר בימים הראשונים במחנה העבודה, לאחר שנקרעתי ממשפחתי, נוכחתי לדעת שאני ואחי, אנו שרידי המשפחה היחידים. נדרתי אז בליבי נדר - מובן שלא שיערתי כמה זמן זה יארך ואלו תלאות עוד נכונו לי - שאם יקרה הנס ואשאר בחיים, אעשה כל מאמץ אפשרי להנציח בכתב את הקורות אותי ולספרן לדורות הבאים.

בתום המלחמה, לאחר שחרורי ממחנות הנאצים, לאחר שנוכחתי כי אשר יגורתי בא לי, גמרתי אומר להנציח את מה שקרה בעולמי הקטן; להנציח גם את כור מחצבתי - זקליקוב - בה נולדתי וגדלתי; את אנשיה, את אורחם ורבעם. ברור לי, כי דברים דומים זכו לבעלי עט, סופרים גדולים, אנשים טובים ממני מעולם הספרות וההיסטוריה. ואולם דומני, שכל אחד יכול להאיר בזוויתו המיוחדת פינה מסויימת שאיננה ברורה או ידועה לכל, להוסיף מימד ונופך משלו, ובכך גם להבהיר ולהעשיר את התמונה כולה.

לפיכך, מרגיש אני חובה לקיים את נדרי ולפתוח צוהר לסוגר הלב, לנחבא שם כמעט יובל שנים. ואם ישאל השואל: מדוע רק עכשיו ולא מוקדם יותר, בעוד הזכרונות והמאורעות רעננים וישנם עדים היכולים להוסיף מזכרונם ומידיעתם? התשובה היא, שענין כתיבת הספר קינן בתוכי שנים ארוכות, אולם הזמן המתאים הגיע, לדאבון ליבי, רק עתה. אצטט מדברי קהלת: "לכל זמן ועת לכל חפץ..." ומצידי אוסיף: עת לכתוב. זכרוני מגיע למנין שנים זה, ומעבר לו. מזכרון זה ניסיתי לדלות פרקים ומאורעות, נשכחים ועזובים, שאיש לא נתן דעתו עליהם. פרקים אלה יהיו לחלק מן הקוראים קטע מזכרונותיהם, ולאחרים קטע היסטורי פעוט, אבל חשוב למדי בעיני. הנני מקים בזה יד וזכר לעיירה קטנה, הזרוקה בצד מסילת-הברזל, מרוחקת 70 ק"מ מעיר המחוז לובלין בצפון, קרובה כדי 25 ק"מ לרוזבדוב, בגבול גליציה, ו-18 ק"מ בלבד מן הנהר ויסלה הגדול. כאן, באיזור זה, שוכנת עיירתי זקליקוב. פניה כפני אלפי עיירות דומות שהיו נטועות במזרח אירופה שלפני מלחמת-העולם השניה.

אם נתבונן במפה מדינית של פולין דאז, לא נמצא שם את זקליקוב, עיירה קטנה ובה 5,000 תושבים בערך. לא פעם כאשר נשאלתי היכן נולדתי ואיה המקום המשונה הזה על המפה, התקשיתי להצביע בדיוק. לעומת זאת, הייתי אומר בגאווה, כי אפשר למצוא את המקום במפה המורחבת של המחוז. וכשמצאתי, לא היה אדם מאושר ממני. אלו הן העיירות הידועות לנו

מכתבי מנדלי-מוכר-ספרים, שלום-עליכם, שלום אש ואחרים. בשבילי ובשביל רבים כמוני היתה זקליקוב עולם ומלואו. היו בה אנשים, שכל חייהם עברו עליהם במקום בלי להצפין או להדרים מעבר לנחל, או לבית-הקברות. על עולם ומלואו זה ברצוני להתעכב, לתארו מכל צדדיו, לספר עליו מתוך חיבה וכבוד, געגועים וזכרון.

מן הראוי לתאר את פרנסות היהודים שחיו על רווחי השנה שעברה וציפו לפרנסה טובה בשנה הבאה; לספר על אלה שנדדו לכפרים למצוא את לחמם, מי במסחר ומי במתן שירותים; לתאר את בעלי המלאכה למיניהם ואת מי שכל עסקיהם - "עסקי אוויר". לא פעם שאלת את עצמך מהיכן יהודי כזה מפרנס את משפחתו, חי בדוחק ובעוני, אך שמח בחלקו.

כותב העיתים יתאר את העיירה כמקום מקסים לנופש ומרגוע, אליה נהרו בימי הקיץ אלפי קייטנים כדי ליהנות מן האוויר הצח ומריחם החריף של יערות האורן. הוא יתאר את היערות ופירותיהם, את העצים, את פרי התות למינהו ואת הפטריות, אשר יחד הרימו תרומה חשובה לכלכלת המקום, שליהודים היה בה חלק נכבד. הוא יספר על נחל סננה הקטן, שעבר במקום אשר בעיני נחשב גדול. בנחל זה גידלו קרפיון ודקר, והוא שימש מקום רחצה ובילוי בקיץ. סביבו השתרעו בוסתני פירות וכרי-דשא, מקומות נפלאים להנאה ולבריאות.

לעומת אלה ניתן לתאר את מוסדות הדת והחינוך, שרובנו לא הערכנו עד כמה הטביעו חותם חזק על חיי הקהילה; את ה"שול", בית-המדרש והמקווה. את בתי-התפילה הקטנים, וה"שטיבלעך" של חסידי חצרות גור ולובלין, סניפי ה"מזרחי", ה"אגודה" ומנין הרב ברוך הלברשטם. את מספר ה"חדרים" הגדול בכל פינות העיירה ומוסדות תלמוד-תורה מן הסוג הישן ומן היותר מתקדם; את המלמדים מרביצי התורה.

בהמשך נספר על גן הילדים המפואר של הגננת שרה האניגבוים הנלהבת וה"פרבלובקה" שלה. גן-ילדים מיוחד במינו, שהיו לי הכבוד והעונג להיות בין חניכיו; נספר על בית-הספר היסודי-הממלכתי בו קיבלנו את מעט ההשכלה הכללית החילונית, ואת שורת המורים הפרטיים, שגם הם הוסיפו לנו בינה ודעת.

אי-אפשר שלא לייחד את הדיבור על תנועות הנוער והארגונים הציוניים והלא-ציוניים. בתוך אותה עיירה קטנה השתקפו אורחות חייה של יהדות פולין: "מזרחי" ו"אגודה", "החלוץ" ובית"ר, "פועלי ציון" וקומוניסטים, "מכבי" ו"הכח". כולם תרמו את חלקם ביציקת תוכן רוחני ותרבותי לחיי הקהילה. אפשר לספר על קיבוצי ההכשרה שהכינו את חבריהם לעלייה

לארץ

ובהמשך חשיבותו של בית-העם, אשר הקמתו היא גילוי מפואר של יוזמה מקומית, המושתתת על מסירות-נפש והתנדבות. בית-העם תרם תרומה עצומה לעיצוב חיי הדור הצעיר ורמת התרבות המקומית. ואיך אפשר בלי "כלי קודש" של הקהילה, על מנין הגבאים והשמשים, על "חברה קדישא" ו"חברא נושאים", על מעלליהם ודרכם של מי שסביבם התהווה פולקלור עשיר ומגוון. סיפורים אלה הזינו את יושבי הקרנות בבית המדרש ואת הולכי הרכיל במקווה, בהוסיפם קצת "טעם" לחיים האפורים של העיירה.

והיו גם השמחות בעיירה, השידוכים והאהבות, החתונות וכל מה שקרה סביבן; יחידי הסגולה מל"ו צדיקים, אשר סבבו בערבי שבת וחג בבתים על-מנת לאסוף כסף ומזון עבור נזקקים; אגודות הצדקה: "ביקור חולים", "הכנסת כלה", "מעות חיטים", "קמחא דפסחא", קופות גמ"ח ועוד, אשר הושיטו עזרה לזולת הנצרך.

בספר יתוארו, כמובן, הדמויות יוצאות-הדופן, החריגים וה"משוגעים" רחמנא-ליצלן למיניהם, שכן אין עיירה לשמה ללא משוגעים. גם את הללו כיבדנו כפי שהיו. אם הפריז מישהו בלעג או בצחוק, לא מרוע לב עשה כן. נתאר את העזרה הרפואית בעיירה, הרופאים, מיגוון הפלצ'רים (המרפאים), המיילדות ומרפאי השיניים. וכמובן, את מעמד השוק השבועי, הדמויות ובעלי הדוכנים, את מיגוון התגרנים ואת קצב החיים שלו. נגולל את סיפור הסבלים, אשר נשאו על גבם את כל מזוננו, את הקמח מן הטחנה ואת הבשר מבית-המטבחיים, נאזין לאנחותיהם ולקללותיהם. ועוד נזכיר את שורת העגלונים האמיצים והחרוצים, אשר שירתו את תושבי העיירה בכל עת.

ענין מיוחד יש בתיאור שורת האופים, שלחמם וחלותיהם, הלחמניות וה"בייגלס" וה"פלעצל" היו תאווה לחיך. וכמובן, נספר על "מלחמות היהודים", כביכול לשם שמיים. המחלוקות בין חסידי רבנים, מחלוקות על שחיטה ועל שלטון ועל כבוד, והעיירה כמרקחה - קולות וברקים ופירודים, הלשנות, החרמות, לפעמים עד כדי הרמת ידיים. נייחד דברים על המשטרה ועל השוטרים המעטים שהיו עמוסי עבודה בניסיונם להשליט סדר ולשמור על חוקי המדינה. לא נפסח גם על משרד הדואר, מנהלו ופקידיו, נושאי המכתבים, הטלגרף והטלפון האחד והיחיד, ועל מכבי האש המתנדבים, שהיו ערוכים יותר למצעדי תזמורת ופחות לכיבויין של שריפות. בספר לא נפקד גם בית-הקברות בדרך לינוב. בית-עולם, שעל החולות בקצה העיירה, ובמרכזו האוהל של רבי יהודה לייב, בעל "ליקוטי המהרי"ל", צדיק ורב גדול

בישראל, שבו התגאו בני זקליקוב מאז ומתמיד.

השנים שלפני המלחמה, פרוץ המלחמה וחיינו בתקופת הכיבוש הגרמני, המאורעות מאז, תקופת החיסול ההדרגתי וההשמדה הסופית של הקהילה כולה, על כל היקר לנו, הם סיפור בפני עצמו.

ראויים לציון אותם אנשי זקליקוב אשר ניצלו בעוד מועד והיגרו מעבר לים ולארץ-ישראל, וכן פזורי זקליקוב, על חייהם ועברם, הקשרים והגעגועים אל העיירה ואל מה שביטאה, לספר על עולמנו הקטן שהיה ואיננו.

אלה הם רק ראשי פרקים ורעיונות. הספר הוא נדבך נוסף בהנצחת הקהילה החרבה.

אם תרומתי בכל אשר פעלתי עד כה, בצירוף הספר הזה ייראו בעיני בני עיירתי ובעיני כל מי שיקרא בו, והיה זה שכרי.

זקליקוב עיירתי

בדרך-כלל יכול אדם לזכור מאורעות שקרו לפני עשרות שנים. אפילו לאחר 70-60 שנה מספרים אבות ואבות-אבותיהם לבניהם ולנכדיהם על מעשיהם וקורותיהם מלפני דור ויובל, כאילו אירעו הדברים רק היום. אולם לצורך תיאור היסטורי אין די בסיפורים בלבד. בבית-הספר היסודי בשיעורי ההיסטוריה המקומית, לא גילו המורים בקיאות רבה בשאלת יסוד זקליקוב, אלא בקווים כלליים בלבד. לכן, היה לי מושג קלוש מאוד על המקום, עד אשר עלה בידי לעיין בגנזי ספריות וארכיונים. אלה מתארים בפירוט יתר את הקמת המקום. חומר חשוב נוסף מקורו בארכיון בארצות-הברית. מתוארים בו הנפשות והכוחות שפעלו מאז ימי הביניים, אשר הביאו להתפתחותה והרחבתה של "המושבה" כפי שנקראה אז מן המאה ה-16 עד סוף המאה ה-19. מתאריך זה ואילך, השחזור קל יותר, וכשקרבים למלחמת העולם הראשונה, תולדות המקום פרושים לפני כל ואפשר להיעזר בזכרונם של אנשים, שהם מעטים, לצערי. השאר מבוסס על ידיעה עצמית וזכרון, בתקווה שלא בגד.

ההיסטוריה המדינית הפולנית נפרשת על פני 1,100 שנה, מאז קיבלה את הנצרות. עד אז התקבצו שבטים רבים באזורי פולין וגרמניה הנוכחיים. איחודם של כ-20 שבטים, שהתישבו סמוך לנהר הוויסלה הביא לראשית ארגונה והקמתה של המדינה. הפולנים המליכו עליהם מלך, את מיאשקו הראשון מבית פיאסט, ומכאן אפשר לספר את תולדותיה. תולדות היהודים באזור זה התחילו אף הן סמוך לאותה תקופה. ראשונים הגיעו אליה מאירופה המרכזית והמערבית ומחצי האי האיברי, יהודי אשכנז וספרד כאחד, שגורשו לפני ואחרי האינקוויזיציה בסוף המאה ה-15.

היהודים נדדו ברחבי אירופה הן מסיבות פנימיות (למשל: חיפוש אחר מקורות פרנסה, או לימוד אצל מורה מפורסם) והן מסיבות חיצוניות - גירושים תכופים ממקום מושבם, בדרך-כלל מתוך נימוקים אנטישמיים מסורתיים - עלילות דם ורדיפת ה"כופרים" המסרבים לעזוב את דתם. תולדות היהודים שזורים כחוט השני בפרעות והרג. מנושאי הצלב הנוצריים במאה ה-11, עד עלילות המגיפה השחורה במאה ה-14, ולימים פרעות חמילניצקי, שליט הקוזקים, בהם נטבחו חצי מיליון נפש. בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 אירעו פוגרומים באוקראינה, בה היה ריכוז יהודי גדול

וכן בערים שונות בפולין שתחת שלטון הצארים. הפוגרומים בפולין העצמאית גברו בשנות השלושים (פשיטיק, מינסק, צ'ינסטוכובה) והתחדשו אפילו לאחר המלחמה (טבח שרידי השואה בקילץ בשנת 1946).

במאה ה-15 שלט בפולין שליט נאור, קזימיר הגדול. למרות שהושפע מן הכנסיה גילה סובלנות כלפי הדתות. בזמנו מצאו מקלט בפולין המוני יהודים מגורשים. הוא העריך מאוד את תועלתם לפיתוח ארצו והתיר להם לקיים את דתם ואת מינהגיהם. קצתם נמנו עם אנשי חצרו של המלך, והופקדו על ענייני כספים ומסחר. פיתוחה של פולין הביא גם לפיתוח מרכזים יהודיים בכל רחבי הממלכה. הוקמו מושבות קטנות, שהוצמדו אל אוכלוסיית הכפרים הקיימים, אשר הזינו את המרכזים המתפתחים. המושבה זקליקוב היא אחת מאלו, והיא נוסדה לאחר תקופת פריחה זו, בימי המלך ולדיסלב יגללו. מלך זה יישב את האדמות בקירבת הנהר סן. את השם זקליקוב נתן סטניסלב זקליקה ממשפחת אצילים, שמוצאה מאזור סנדומיש. מיסמך אחד מגלה שבשנת 1676 מונה האוכלוסיה 150 נפש, בהם 19 יהודים. העברות האדמה והרכוש מיד משפחת אצילים אחת למישנה נמשכו כ-300 שנה ומדי פעם בפעם העניקו האצילים הללו זכויות או גרעו אותן מהאריסים על אדמותיהם. ליהודים לא היה בכך כל חלק.

במחצית הראשונה של המאה ה-18 רשומים בזקליקוב 232 בתים, בהם 8 בתי אבן, 175 מיבנים חקלאיים ומפעל טוויה גדול של 500 נולים. במרכז העיירה היתה כיכר אליה הובילו הרחובות סנדומירסקה, ינובסקה, קרשניצקה וליפסקה. במרכזה של הכיכר הוקם מיבנה-עץ ששימש את הכבאים ומיבני ציבור אחרים שכללו, בין היתר, בית-כנסת, כנסיה, בית-ספר יסודי, משרד של מימשל המושבה, בית מרקחת ותחנת משטרה.

שטח המושבה גדל בשנת 1885 ונכללו בו הכפרים: זדשחוביץ, קרקובקה, לונזיק ועוד. נוסף על אדמות חקלאיות אנו מוצאים גם תחילת תעשיה, כגון מפעלי סיד, שלוש טחנות קמח, בית יציקה, בית-חרושת למסמרים, מפעלי לבנים וכו'. בעת ההיא פעל בזקליקוב תעשיין יהודי, פרנקל שמו, שמוצאו מוורשה. זקליקוב הגיעה אז לשיא של 3,600 נפש, בהם 1,343 יהודים. מיסמכים המקיפים תקופה של 40 שנה בערך, מאמצע המאה ה-19, מגלים את רישום הלידות, הנישואין והפטירות של האוכלוסיה היהודית. לפיכך, נציגי הקהילה היהודית, הרב, או ממלא מקומו והגבאי, נהגו לדווח לשלטונות המקום על האירועים הללו מפעם לפעם.

מכאן אפשר ללמוד, שבשנת 1855 פרצה בזקליקוב מגיפת כולרה, בה ניספו 90 יהודים. מצאתי בהם כמה מאבותי, משה וחיים, צרטל ובלומה לקס ועוד

שמות נפוצים במקום: היינפלינג, פרידמן, גוטווילינג, אינגבר, קליימן, דאמין, לווינשטיין, קניגסברג, מירטנבוים, ברוקירר, הלברשטט, גריוונשיין, ברונר, וויינטרוב, דיסטילר, טננבוים ועוד עשרות שמות, שצאצאיהם חיים עימנו עד היום הזה.

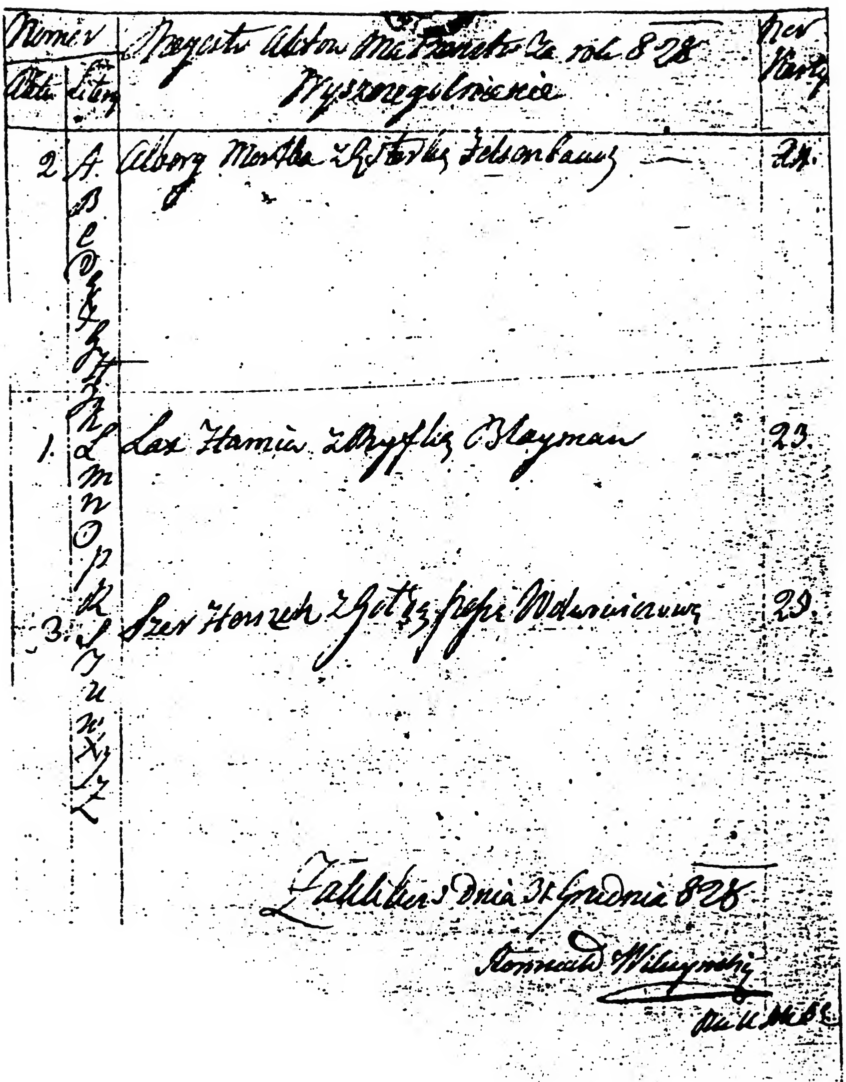
בשנת 1860 נסללה דרך חדשה משיירי חומר ממפעלי הרושת שבסביבה, ומן העיר קרשניק מתחו קו טלפון בשנת 1892, אשר שימש את משטרת הגבול הרוסית. הצאר שלט במזרח פולין, לרבות זקליקוב, עד סוף מלחמת העולם הראשונה. לשלטון הרוסי נודעה השפעה שלילית על התפתחות האוכלוסיה. השלטון היה אנטישמי בוטה לעומת שלטון הכיבוש האוסטרו-הונגרי, שהיה נאור קצת יותר והיהודים נהנו בו משוויון זכויות חלקי. בשנת 1918 זכתה פולין בעצמאותה. מאז זקליקוב נמצאת במרכז מחוז לובלין, בנפת ינוב-לובלסקי, דרכה עובר נחל הסננה, היוצר שפך רחב שהותאם לגידול דגים. האזור משופע גם בכרי דשא וירק למרעה. בסביבה זו, בראש גבעה בולטת, נמצאים חורבותיו של ארמון, שבו גרו מייסדי המקום. סביבו נותרו שרידי מבצר ותעלות להגנה מפני פולשים וכובשים. על גדות הנחל הוקמה טחנת קמח, שהופעלה בעזרת מימיו. בתחילת המאה ה-20 התהווה אגם וסכר, וממפל המים נהנתה גם תחנת חשמל קטנה, שסיפקה מעט מאור לבתי העיירה. אהבתי אהבה עזה את מקום הולדתי, שהנחל היה אחד מסממניו, ואשר היווה חלק מנוף ילדותי.

התיאורים הספרותיים של בתי העיירות וגגות הקש, עליהם הסתובבו, כביכול, עזים ומהם ניזונו - מוגזמים הם. גגות קש היו רק בכפרים. בעיירה שלי היו בתי עץ ובתי לבנים, אפילו בני קומות אחדות. היהודים התרכזו באזור השוק, על החולות "אויפן זאמד" וב"געסל", שנקרא אזור "הצמוכיס" (מזוהה כלכלוך). הבתים, רובם חד-משפחתיים, ניבנו סביב מגרש בו גדלו עשבי פרא. באמצעיתו, מים עומדים תמיד ואוי למי שהעז לחצות את המגרש הזה. גם בקיץ היה נתקע בבוץ עמוק. ריחם של מי צחנה עמד באוויר. מתכנני המקום לא השכילו לדאוג לרווחת התושבים. אלה הניחו, שהמיטרד גזירת שמיים הוא. היתה כאן ממלכת צפרדעים, שקרקוריהם יצרו קקפוניה לילית. ביום קפצו לביקור אצל שכניהם. בחורף, כאשר כיסה הכפור את האדמה קפא גם האגם ושימש מקום החלקה חביב.

הכיכר היתה מרווחת מעט יותר. אומנם בית נֶשֶק לבית וחנות לחנות, אבל בלי מחנק הדומה לזה שב"צ'ימוכיס". בכיכר שלטו המלאכה והמסחר וחלונות ראווה שמרו על מידת נקיון מתקבל על הדעת. פה התקיים יריד בכל שבוע, וכן החגיגות הממלכתיות. פה הופיעו לפעמים נואמים ולפעמים ליצנים,

וכאן היתה הבמה של כרוז העיירה. הכיכר היתה בחלקה מרוצפת והיתה לאזור טיולים מקובל, בדומה לעיר של ממש.

האזור השלישי של ריכוז היהודים היה אזור החולות. כאן התערבו אלה באלה יהודים ונוצרים בני המעמד הנמוך. היחסים היו תקינים. כאן גבלו החולות ביערות, ובהם בתי הבראה אליהם הגיעו מאות מחלימים מכל קצות פולין ליהנות מן האוויר הטוב של עצי האורן, המבריא את חולי הריאה. משפחות רבות התפרנסו מן המבריאים בימי הקיץ, שהיו שרועים בכיסאות-נוח בין העצים. בולעים היו בשקיקה את האוויר שניתן לתושבים בשפע. האוויר, כאמור, היה מצוין, אבל האווירה וחיי הקהילה לא תמיד התנהלו על מי-מנוחות. מי שבחר לחיות כאן קיבל את המקום לטוב ולרע, כפי שנציגו בהמשך.

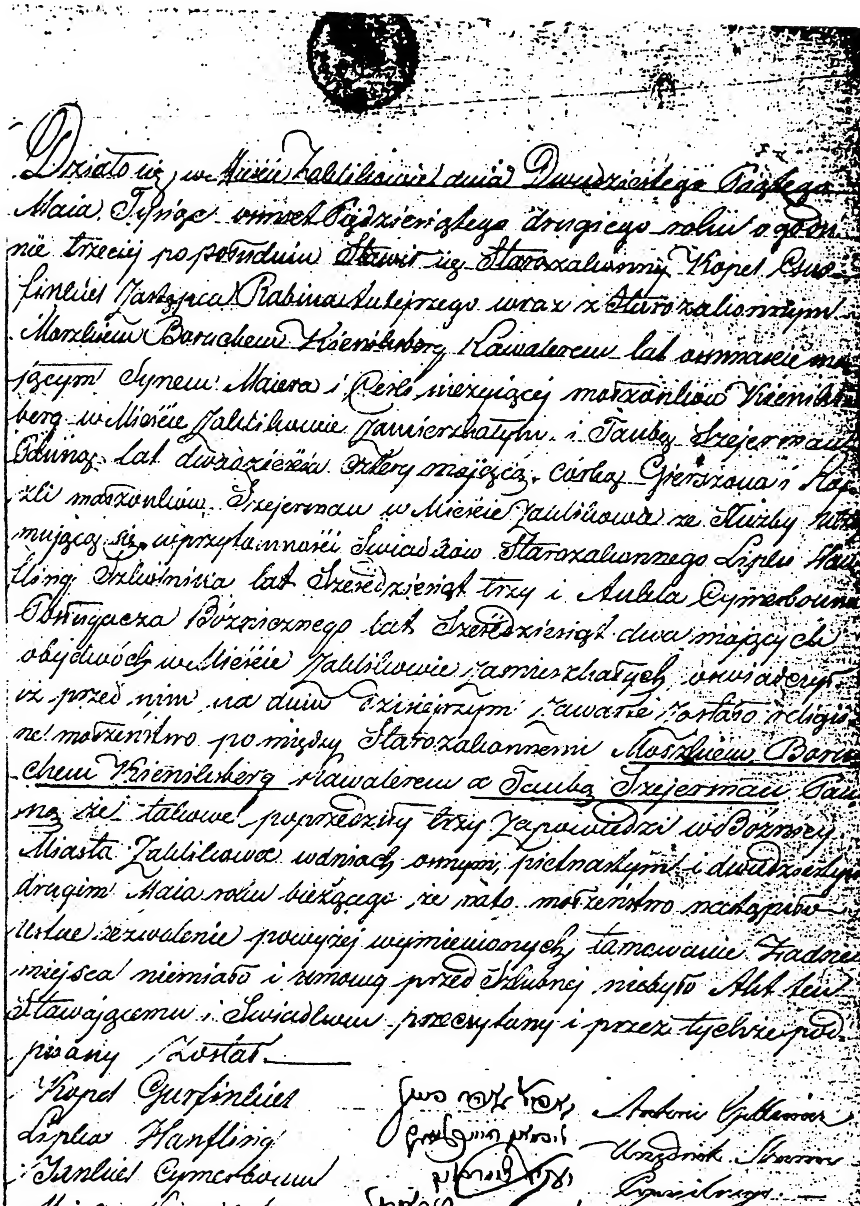

Numer Obl.	Liter	Nazwisko Aktów Małżeńskich za rok 828 Wyszczególnienie	Nr Karty
2	A	Alberg Mortka z Rywką Felsenbaum	24.
1.	L	Lax Hamia z Ryfką Blayman	23.
3.	S	Szer Herszek z Getą z Pesze Malamedownu	29.

Zaklików dnia 31 Grudnia 828

Konrad Wilczyński

רישום נשואין משנת 1828, אחד מאבותי,
חיים לקס עם רבקה בליימן

Działo się w Mieście Żelechowie dnia Dwudziestego Piątego Maja Tysiąc ośmset Pięćdziesiątego drugiego roku o godzinie trzeciej po południu. Stawił się Starozakonny Kopel Gurfinkiel Zastępca Rabina Okręgowego wraz z Starozakonnym Moszkiem Baruchem Kenigsberg Kawalerem lat osiemnaście mającym Synem Majera i Perli nieżyjącej małżonków Kenigsberg w Mieście Żelechowie zamieszkałym, i Taubą Szejerman Panną lat dwadzieścia cztery mającą, córką Gierszona i Hajki małżonków Szejerman w Mieście Żelechowie ze służby utrzymującą się, w przytomności Świadków Starozakonnego Lipka Haufling Szlachtnika lat Sześćdziesiąt trzy i Aubela Cymerbauma Obsługacza Bóżnicznego lat Sześćdziesiąt dwa mających obydwóch w Mieście Żelechowie zamieszkałych, oświadczył iż przed nim na dniu dzisiejszym zawarte zostało religijne małżeństwo pomiędzy Starozakonnemi Moszkiem Baruchem Kenigsberg Kawalerem a Taubą Szejerman Panną, że takowe poprzedziły trzy zapowiedzi w Bożnicy Miasta Żelechowa w dniach ósmym, piętnastym i dwudziestym drugim Maja roku bieżącego, że na to małżeństwo nastąpiło ustne zezwolenie powyżej wymienionych, tamowanie żadnego miejsca nie miało i umowy przedślubnej nie było. Akt ten Stawającemu i Świadkom przeczytany i przez tychże podpisany został.

Kopel Gurfinkiel
Lipka Haufling
Jankiel Cymerbaum
Majer Kenigsberg
Gierszon Szejerman

Antoni [illegible]
Urzędnik Stanu Cywilnego

רישום נשואין משנת 1852, של החתן משה ברוך קניגסברג והכלה טאובה שיירמן

רישום הנפטרים משנת 1855 בזקליקוב עקב מגיפת הטיפוס

Wykaz Zmarłych Starozakonnych
w Parafii Zaklikow w Roku 1855^{im}

№ bieżący	Litera	Nazwisko i Imie	№ Aktu	Pagina
1	A.	Alman Sara	40	47.
2	B.	Beligmacher Moszek	5	55.
3		Brukirer Berek	8	56.
4		Baimal Scharya	9	57.
5		Baumgarten Berek	15.	60
6		Brukirer Icek.	18.	61.
7		Baimal Maryanka	25	65.
8		Brodleib Herszek	29	67.
9		Brodleib Abraham	34	69.
10.		Brodleib Brandla	39	72.
11.		Brukirer Raizq	43.	74.
12.		Brukirer Chaim Wolw	49	77.
13.		Baimal Pesa	50.	77.
14.		Brukirer Ita	51.	78.
15.		Brodleib Abraham.	53	79.
16.		Brodleib Maier	57	81.
17.		Baimal Izrael	66	85.
18.		Baimal Eta	67	86.
19.		Brukirer Ryfka	71.	88.
20.		Baimal Lyzyk	78	91.
21.		Borensztein Leiba	88.	96.
22	C.	Cytryler Chaim	48	76.
23		Cytryler Fiszel	59	82.

№ Kolejny	Litera	Nazwisko i Imię	№ Aktu	Pagina
24	C.	Cymerbaum Jankiel	76	90
25	D.	Dysztylpłan Judka	58	81.
26		Dysztyler Szaja	62	83.
27		Damen Nusym	80	92.
28	E.	Ender Ester Ruchla	4	54.
29		Eizler Chemia Hil	17	61.
30		Eidelman Ota	44	74.
31		Epfeld Jankiel.	74	89.
32	F.	Fefer Matla	21.	63.
33		Fefer Margula.	36	70
34		Fridman Chawa	42	73.
35		Fridman Faiwel	45	75.
36		Fogiel Szymal	47	76
37		Fridman Dawid	55	80.
38		Fridman Szandla	69	87.
39		Futer Leiba.	73	89
40.		Fridman Josia.	85	95
41	G.	Gutwein Perla	2.	53.
42		Grer Rewla	6.	55.
43		Guthertz Judka.	14.	59.
44		Gezel Boruch	20	62.
45		Gezel Majer	23	64
46		Grinwurszcin Herszek	28	66
47		Grier Lebman	32	68
48		Gezel Golda	38.	71.
49		Gutwelung Baila	46	75
50		Gutwelung Szlama.	61	83

№ Kolejny	Litera	Nazwisko i Imie	№ Aktu	Pagina
51.	G.	Gezel Fraum	75	90.
52		Gezel Szulim	83.	94.
53	H.	Haus Szandla Liba	7	56.
54		Haufling Szmarya	79	92.
55	K.	Kienigsberg Szmaria.	13	59
56		Kienigsberg Josek	16	60
57		Kienigsberg Mendel	54	79
58		Kienigsberg Majer.	63	84
59		Kaufman Haskiel	72	88
60		Kienigsberg Moszek Boruch.	82	93.
61.		Kienigsberg Pinkwas	87	96
62	L.	Lerner Dwoira	12	58
63		Lat Moszek.	81.	93.
64	P.	Peleman Berek	24.	64
65		Peleman Serka.	35	70.
66		Peleman Ela Leib	52	78
67		Perelmuszel Juliel	64	84
68		Peleman Chaim	89	97
69	R.	Rozenbaum Szol	3.	53
70		Roitrib Szandla	19	62
71		Roitrib Icek	33	69
72		Rozenbaum Maier	60	82
73		Rozenbaum Szol.	68	86

№ Kolejny	Litera	Nazwisko i Imie	№ Aktu	Pagina	
74	S	Silber Baila	40	72	
75		Szwarcman Szandla	65	85	
76		Szwarcman Hersz Wolw	77	91	
77	T.	Terkieltaub Chaia	1	53.	
78.	W.	Warch Laia	10.	57.	
79		Werner Wolw	11.	58.	
80		Weiser Maita	22	63	
81		Weisfeld Chaim owner	26	65	
82		Weisfeld Herszek Mordka	27	66	
83		Weisfeld Chaja	30	67	
84		Weisfeld Szaindla	31	68	
85		Warch Fraidel	37	71	
86		Weisfeld Nechyma	41	73	
87		Wunderbaum Brucha	56	80	
88		Wunderbaum Sura	70	87	
89		Warch Dwojzla	84	94	
90		Weisfeld Sura Chaja	86	95.	

Niniejszej Księgi obejmującej w sobie Aktów Zejścia Dziewięćdziesiąt z roku 1855 z dnia 19/31 Grudnia 1855 Sam księgę poświadczam

w Kalkilnowie dnia 19/31 Grudnia 1855 r.

Antoni Gelbowicz Urzędnik Stanu Cywilnego.

192

Wykaz

Zmarłych Starozakonnych w Mieście Kaklikowie w Roku 18

Numer bieżący	Litera	Nazwisko	Imię	Numer Aktu	Pagina	Uwagi
1	C	Cytryler	Michel	13	151	
2	D	Denenmarą	Abram	9	149	
3	F	Fefer	Ancio	5	147	
4	G	Gurfinkiel	Majta	1	145	
5		Gezel	Izrael	2	145	
6		Gurfinkiel	Kopel	7	148	
7		Grynberg	Josek Jeremia	10	149	
8	H	Hauz	Cyrla	4	146	
9		Halbersztat	Chana Perla	8	148	
10	L	Leks	Pertla	3	146	
11	N	Nisenbaum	Ruchla	11	150	
12	S	Sambor	Perla Frajda	6	147	
13	T	Tenenbaum	Herszek	12	150	

Niniejszą Księgę Zejścia Starozakonnych obejmującą w sobie Aktów Trzynaście zamkniętą dnia 19/31 Grudnia 1859 r. zamknięte poświadczam. Kaklikow dnia 19/31 Grudnia 1859 r.

Antoni Gołkiewicz Urzędnik Stanu Cyw.

רישום הנפטרים משנת 1859, מס׳ 10 - לקס צרטל

השלטון המקומי ומוסדותיו

המעמד המוניציפלי של זקליקוב היה של מושבה ובראשה ועד. הוא קיים ישיבות שבועיות וההחלטות שנתקבלו נרשמו בידי המזכיר המורה אהרון הלר, שמונה לתפקיד הודות לכתב-ידו הנאה. אם במרכז העיירה אפשר היה להבחין בסדר ותכנון מסויים של התשתית, הרי שבמרחבים, באזור החולות, לא נראה כל סדר בבנייה, לא כביש ומדרכה. הדרכים התאימו רק לתנועת עגלות והתושבים לא היו זקוקים ליותר מזה. המסים שניגבו החזיקו את המנגנון: ראש הוועד, מוכתרים, שליח, שומר וכרוז. כספים מעטים הוקדשו לשיפור פני המקום, או לפיתוחו. פעם סללו כביש שהתעתד לשפר את הדרך אל עיר הנפה, אולם הכספים לפרוייקט והביצוע היו ממשלתיים. לא היו גינות ופארקים בזקליקוב, מלבד גינה מגודרת אחת 4X4 סביב פסלו של המרשל פילסודסקי. עצים וירק נמצאו בטווח הליכה ומי שחשקה נפשו בהם יכול בתוך דקות להימצא באחו, בגנים, או ביערות האורן. ריחם ואווירם היו מתנת חינם לכל.

מנגנון הביצוע של הוועד פעל כדרכו ללא כפיה, ואם היה צורך בהפעלת כוח עמדה לרשותם המשטרה. אצלנו נמנו השוטרים על אצבעות יד אחת. תחנת המשטרה שכנה ברחוב אירנה, בשכנות לוועד המקומי. שוטרי התחנה היו מעורים היטב בחיי העיירה. בראשם עמד פעם מפקד אהוד ממוצא רוסי, ורוביי שמו, אשר התהלך עם חרב לצידו. בהיותו באחת מנסיעותיו בתפקיד מחוץ לעיירה חזר ברכבת בשעת ערב. אותה שעה, רכבת האקספרס לא עצרה בתחנה והמשיכה לרוזבדוב. ורוביי האמיץ קפץ מן הרכבת המהירה תוך כדי נסיעה, אך הסתבך עם חרבו, נפל מתחת לגלגלים ונמחץ. ידיעה זו הדהימה את תושבי העיירה ולמען האמת, ציערה את כולם. ורוביי היה קצין טוב שהתחבב על הבריות. נראה שפייגה-ציפה, אשתו של איסר הקצב, הצטערה עליו במיוחד והתהלכה אבלה על מותו כאילו היה בן משפחה, או לפחות מבני ברית. היא התייפחה ומרטה את שערותיה. לאחר מות ורוביי עמד בראשות התחנה קצין גבה-קומה ושמו גיל. לצידו שירתו שוטר זריז רגליים, מאזורק, השוטר יבורסקי ושוטר פנסיונר הממונה על התחנה. החשוב בשוטרים היה הסמל הוותיק ברזיזינסקי. דמותו הגוצה היתה מרשימה ובמיוחד כרסו המפוטמת, שבעזרתה היה מפזר קהל לא רצוי בהתקהלות. השוטרים לא בלטו במיוחד, רק כאשר המשרוקיות המשטרתיות היו

מפלחות בקולן את האוויר, הופיעו בריצה השוטרים הפנויים למקום האירוע. אם נדרשה תגבורת, כל צוות התחנה נכנס לפעולה. זה היה בזמן התנגשות בין צדדים יריבים (למשל איכרים משני כפרים ניצים שהגיעו לעיירה לשם עשיית חשבונות). השוטרים כחולי המדים חגרו חגורות-עור רחבות, היו מצויידים באלות-עץ קצרות וחבשו כובעי מצחיה עגולים. במקרים מעטים בלבד הפעילו כוח. הם סמכו על הכבוד שהאזרחים רחשו למדיהם ולא השתמשו באזיקים. בעת הצורך נטל השוטר את ידו של העצור והובילו אל תחנת המשטרה לחקירה. בשל חוסר מקום לא היה בשטחה של התחנה מיתקן לכליאה והוא שכן במיבנה של משרד ועד המושבה, בו נכלאו מתפרעים, או פוו״עי חוק למיניהם. ברוב המקרים היו אלה אנשים בגילופין וכאלה שלא שילמו את המסים כנדרש. בני עמנו העצורים דאגו להשתחרר מיד. אם נשאר יהודי עצור יותר מיום אחד כבר נחשב ל״פושע מסוכן״ ואז היה נלקח אל בית-הסוהר המרכזי בעיר הנפה, ואוי לאותה בושה. היהודים לא היו פורעי חוק, מלבד אותו דחף שלא לשלם מסים מרצון לשלטון. השוטרים היו מטפלים היטב בסיכסוכי שכנים והבעיות נפתרו במקום. מבט זועם אחד של ברז׳זינסקי הגוץ הספיק. משהו קרה לאותה משטרה בזמן המלחמה. קרנה ירדה, ובמקומה השליטה סדר הז׳נדרמיה הגרמנית.

נוסף על המשטרה היו לובשי מדים אחרים: פקידי-מס, דוורים, כבאים, עובדי רכבת ואחרים. יהודים לא נמצאו ביניהם. את משרד הדואר איישו אנשים בתלבושת אזרחית רגילה, ואילו הדוורים לבשו מדים חומים וכובעי מצחיה עגולים. סניף דואר אחד סיפק את צורכי האוכלוסיה. הוא שכן ברחוב האפל, בדרך אל הנחל ואל גשר הרכבת הגדול. זה היה משרד צנוע שמנהלו היה קובלבסקי האינטליגנט ועסקן-הציבור. תחתיו עבד הפקיד דזרמגובסקי עם שרווליו השחורים ושתי פקידות עוזרות, האחיות מורבסקי. לא היתה להם עבודה רבה בשל מיעוטם של מכתבי אקספרס ומברקים. הטלפון הציבורי היחיד בעיירה שכן באותו משרד וכל הנזקק הגיע לכאן. את חלוקת המכתבים לבתים מילאו שלושה דוורים: ברטיזל, הזריז והפטפטן שאף דיבר יידיש; כאשר הביא מכתב ובשורה טובה עימו, קיבל מתנה. היה עובר עם תיק-הדואר שלו באיזור הכיכר וממרחקים היה מכריז לנמען לצאת אליו החוצה לקבל את המכתב. אלה מחו״ל היו חביבים עליו מפני שנהג לאסוף את הבולים. הדוור השני, שכרע תחת כובדו של תיקו העמוס, דידה בצעדי אווז והיה נכה עקום רגליים. סיבת נכותו עלומה. קרוב לוודאי, שהיה נכה מלחמה ובעל זכויות, וממשלתו דאגה לו למצוא מישרה. הוא הגיע לבית הנמען, הניח במקום את המכתב והסתלק. הארי שבחבורה והוותיק בדוורים

היה דולינסקי - איש גבוה ושמן, רחב-מידות, שהעמיס על כתפיו נוסף למכתבים גם חבילות. שני תיקי העור נתלו מכל צד והוא התנשם בכבדות. הוא אהב לעשות הפסקות מנוחה על-יד חנויות היהודים. איש מאיר-פנים וחביב. גם דולינסקי היה דובר יידיש "למדן" ודיבר בשטף. היהודים הזקנים התמוגגו בשמעם גוי מדבר "מאמע לשון". פרצופו האמיתי של אותו דולינסקי נעים ההליכות התגלה בעת המלחמה, כאשר הסגיר נער יהודי לידי השלטונות הגרמניים בנמקו שהוא שומר חוק וממלא את חובתו האזרחית.

מלבד שני הדוורים דוברי יידיש, לא חסרו נושאי תפקידים אחרים, נוצרים שנזקקו לשפתנו, למדו אותה ואפילו אהבוה. אחד מהם היה מנקה הארובות. כיוון שתנורי החימום והבישול היו מוסקים בעץ הם גרמו להרבה פיח בארובות והיה צריך לנקות אותן לעתים קרובות. לפחות מחצית בתי-האב בעיירה היו של יהודים ומנקה הארובות התפרנס מהם. שם האיש היה לאקומי. את פניו הנקיים לא הכרתי, רק את פניו המפוייחות תמיד, וכלי העבודה שנשא עימו, שכללו מברשת מיוחדת וחבל ארוך ומשקולת-ברזל בקצהו. עם ציוד זה הגיע לבית המזמין, עלה על הגג והשחיל את המברשת בעד הארובה. כאשר הגיעה המברשת אל התנור בבית היו מבשרים ללאקומי שמלאכתו נעשתה. בסיומה בא אל הדירה, קיבל כיסא מיוחד, תשלום ושתיה. תמיד אהב לפתוח בשיחה ביידיש שוטפת וחלילה היה לדבר בנוכחותו בבית בענין אחר, שכן "הערל מבין כל דיבור".

מוסד מקומי שכולו על טהרת הנוצרים היה גדוד מכבי-האש. מיבנה התחנה היה כולו עץ ונמצא במרכז כיכר השוק. חלקו של אותו מיבנה היה אולם אירועים. ציוד הכבאים היה דל וכלל מספר חביות, דליי מים וחול, צינורות כיבוי וכובעים נוצצים מיוחדים למפעילים. הם פעלו בהתנדבות ובראשם עמד קובלבסקי, מנהל הדואר. למוסד הזה לא קיבלו יהודים, אפילו יהודים מתנדבים. אולם בעת שריפה היו גם הם חייבים להשתתף בכיבויה. השריפות שפרצו לא היו תוצאה של הצתה זדונית, אלא היו תולדת העובדה שבתי-העץ הרבים מתלקחים על נקלה. השריפות האחרונות שפרצו, החלו ונסתיימו בבתי יהודים. אפשר שהסטטיסטיקה אינה צודקת, אבל היא אמיתית. כאשר פרצה שריפה היתה יעילות הכיבוי כזו, שלא היה סיכוי להציל ממנה דבר. שריפה גדולה היתה בשנת 1929 ובה ניספו בני-אדם. זו שלאחריה, בשנת 1938, כילתה את מחצית בתי העיירה והאחרונה שבהן, בשנת 1939, עם כניסת הגרמנים, סיימה כמעט את מה שנותר מן השריפות הקודמות. לכבאים לא היו סוסים משלהם ולכן בשעת שריפה החרימו הכבאים את הסוסים שנקרו בדרכם, כדי לרתמם לחביות המים. צלצול

חירום בפעמון התחנה בישר את דבר השריפה והיה סימן לכל המתנדבים להגיע במהירות. הדבר הבולט ביותר בלבושם היו הכובעים, עשויים נחושת מבריקה ומהודקים ברצועות אל סנטריהם. חביות המים נוצלו עד תומן ומשהלכה השריפה והתפשטה העמידו מכבי-האש שורות של בני-אדם שהעבירו דליי-מים מן הבארות שבסביבה. בינתיים יכלה האש להשתולל באין מפריע. נושא הביטוח היה רחוק מאיתנו, ולכן גם לא היה מקום לדבר על התעשרות מדמי הביטוח כתוצאה מפגעי השריפה. כל מי שהשריפה פגעה בו, נפגע קשות. אם בכיבוי שריפות לא הצטיינו במיוחד מכבי-האש שלנו, הרי בתהלוכות הם בהחלט בלטו. הם היו חוט-השדרה בטקסים ממלכתיים. אז הופיעו במלוא הדרם, לצלילי התזמורת. גוטנר בחצוצרה וחאמרה בתוף. בעת כזו אפשר היה לדעת מהו מספר המתנדבים, כי בעת שריפה נראו רק מעטים מהם. כל תפארתם היתה בתהלוכות ובמצעדים. מלבדם היה בזקליקוב ארגון קדם-צבאי, מעין גדנ״ע, שהצטרף לתהלוכות ממלכתיות. חיילים היו בחינת ״בל ייראו ובל יימצאו״. אולי רק בודדים, שהגיעו לחופשת-חג הביתה.

לפי החוק הפולני עמד גיל הגיוס לצבא על 21. לפיכך, היה על הבחור להתייצב בפני ועדה רפואית לקביעת התאמתו לצבא. הודעות אל המתגייסים הגיעו ממשרד אזורי באמצעות המוכתרים. למען האמת, היססו יהודים להתגייס לצבא, לא רק בגלל החשש שיכפו עליהם אכילת טריפה. לא חסר גם החשבון של הינתקות מן הבית והמשפחה למשך שנה וחצי עד שנתיים והתנסות במקום המועד להתנכלות ליהודים, באווירה לא אוהדת כלל. אומנם השלטונות לא הפריעו למיעוט היהודי לקיים את הפולחן הדתי במקום מושבו, אך במסגרת צבאית נוקשה היתה, כמובן, סכנה לבחור דתי שלא יאפשרו לו לקיים את המצוות. לכן, לא ייפלא שהומצאו דרכים שונות של השתמטות. דרך אחת היתה הגירה, אולם זה היה פתרון למעטים בלבד. דרך נוספת היתה לנקוט אמצעים להוכחת אי-כשירותו של המועמד לגיוס. הוראות חוק הגיוס היו גמישות למדי ומצבים מסויימים איפשרו התחמקות. למשל, כאשר המועמד לא הגיע למשקל של 45 ק״ג, או לגובה מינימלי של 155 ס״מ, הוא קיבל דחייה לחצי שנה. בענין משקל היתה קיימת מסורת בדוקה, איך להסיר את עודף המשקל מן הבחור ולהשאירו במינימום, בשר ועצמות, בעמדו על המשקל. אם לא הגיע למינימום הוא נשלח הביתה כדי שיאכל היטב ויחזור שנית. מתגייס שהיה נמוך מלידה וגם צנום, היה לו סיכוי להשתחרר בהתייצבות הראשונה. קשה ביותר היה מצבו של מי שגובהו 180 ס״מ ויותר, ושניזון ממיטב מאכלי מטבחה של האמא, או אדם רחב

כתפיים, העובד כל השנה בעבודה קשה ומצבו הגופני שפיר. אלה לא ניסו להשתמט מן הגיוס ובבוא היום המיועד התיצבו והתקבלו מיד לצבא פולין. אחדים מבני זקליקוב שהתגייסו הופיעו לאחר זמן בתלבושת חיל-הפרשים, מן החילות שבהם היה השירות קשה ביותר. היו אלה חיילים זקופים ומצוחצחים, שהוסיפו גאווה לכולם. הם היו משרתים שנתיים הרחק מבתיהם ואם התמזל מזלם, קיבלו במשך זמן שירותם חופשה אחת או שתיים לביקור בבית. הם הופיעו גאים בתלבושתם ובחרבותיהם. אחד מהם, לייבוש קליימן שמו, זכה אפילו לעלות בדרגה וענד אותה על כתפיו. נראה שעמדה לו הצטיינותו בטיפול בסוסים עוד בבית אבא. בניגוד לאלה שלא השתמטו היו אחרים שהחליטו "להתענות" לפני ההתייצבות. כדי לרדת מן המשקל המינימלי היו מתענים בצום. במשך ימים לא בא אוכל מזין לפיהם והם ניזונו ממאכלים דלי-שומן וקלוריות. הם עבדו בעבודות-פרך, עשו ימיהם כלילות ונמנעו כמעט מלישון. מדי יום היו בודקים את משקל גופם ומידת השפעתם של העינויים. בזמן שלטון הצאר היו נלקחים או נתפסים לשירות צבאי של 25 שנים. הרחיקו אותם למחוזות רחוקים באימפריה הרוסית. כדי להימנע מצרה זו היה מקובל להטיל מום עצמי שיגרום לפסילה מן השירות. היו שקטעו אצבעות מידיהם או רגליהם, שעקרו שיניים בריאות, או הטילו מום בעין. המשתמטים מצבא פולין לא נקטו צעדים קיצוניים כאלה. בזקליקוב היו שניים שידעו לספר על תקופת שירותם הארוכה בימי הצאר. היו אלה אברהמציה מגר, אשר שירת בקישינוב בעת הפוגרום בתחילת המאה, ויחזקאל שרייבר, שקראו לו "קריסט". הלה הסתובב בכובעו הרוסי העגול וסיפר בערגה על מלחמת רוסיה-יפן בשנת 1905 ועל הרפתקאותיו בצבא הצאר.

בלילה שלפני יום התיצבות ה"ירקרוטים" (כך נקראו המתגייסים) לא ישנה העיירה כולה. המועמדים התאספו והחליטו שעליהם להציג בפני התושבים את גודל גבורתם. הם הביאו עגלות עמוסות חציר והציבו אותן בכיכר. שלטים של חנויות הוחלפו, וכך היה אפשר למצוא שלט של אטליז חזיר אצל יהודי כשר למהדרין; השלט של השען נתלה על בית-המרקחת; שלטי המכולת הוצבו בחנות של מכשירי-כתיבה והכל למען יצירת בלבול. עמודי אנטנות רדיו נעקרו ונשתלו במקומות לא להם. בעלי חיים שוחררו ממקומם והסתובבו חופשיים ברחובות. בלילה הזה היתה העיירה נתונה לשלטונם והמשטרה לא התערבה. היה, כנראה, הסכם שבשתיקה, שאין להפריע לחיילי פולין לעתיד. כולם היו לפטריוטים וסלחו להם על השובבות. הנה הולכים המסכנים לשרת בצבא ויש לתת להם להתפרק מעט. פעם אחת הם הגזימו

לכל הדעות. לשם מימון ההשתוללות וההתפרקות עברו אצל בעלי-הבתים וביקשו תרומות. כאשר הגיעו אל אברהם-משה פדר סירב זה בעקשנות לתרום דבר. סירובו חרה לשלמה קייז וחבריו והם איימו לשלוח אש בחנותו. האיש נבהל והגיש תלונה למשטרה. זו התייחסה בכובד-ראש לענין, ולאחר חקירה הם הובלו באזיקים לבית-הסוהר בינוב, להעמידם לדין. כשראה אברהם-משה פדר מה עולל, מיהר לבטל את התלונה והבחורים יצאו לחופשי. על תלונתו זו הצטער כל ימיו.

בבוקר, לאחר ליל שימורים כזה, התייצבו המתגייסים להסעה מאורגנת על העגלות שהועמדו לרשותם. תזמורת לא היתה שם, אבל היה רעש קולני די והותר, שהקימו המלווים באיחוליהם להצלחה, בעיקר לאלו שהתענו בצום בתקווה כי קרבנם לא היה לשווא. מאיר ט., נמוך קומה, שקיבל כבר דחיות אחדות עקב מראהו ומשקלו, היה בין הבודדים המאושרים, כאשר הוטבעה בפנקסו החותמת "לא מתאים לשירות צבאי באופן מוחלט וסופי", אחד ש"הצליח". בשנים האחרונות ענין עינויי הגוף נחלש ובחורי זקליקוב התגייסו, כפי שחייבם החוק והיו לחיילים מן השורה.

על המים ועל החיים

המים הם החיים, ומקורות אספקתם היו הבארות והנחל. כאשר מדברים בימינו על המים מצטיירת, אולי, תמונה של נהרות ואגמים, קידוחי בארות עמוקים ומערכת אספקה של הרשות המקומית, הדואגת להזרים את המים בצינורות אל כל בית. בזקליקוב היה השלטון המקומי פטור מכך. כל בית דאג לעצמו כיחידת אספקה וסילוק. בחצרות היו בארות פרטיות לדיירים ולכל דיכפין. פולין היא ארץ ברוכה בגשמים ונהרות לה בשפע, כדי לספק את צורכי הפרט, החקלאות והתעשייה. גם חפירה בעומק מספר מטרים הביאה מים זורמים בשפע. מן הבאר המסורתית העלו אותם בדלי הקשור לחבל מלופף על תוף. הלך החבל אחרי הדלי, סובבת את הידית והנה מים חיים זכים כבדולח. בעיירות, במאה העשרים, הגיעו המים בצורה פשוטה זו ושונה אך במעט מתיאור שאיבת המים מן הבאר על-ידי רבקה אמנו, מימי התנ"ך, או מראה של האשה בכמה ארצות הנושאת את כד המים מן המעיין על ראשה עד היום.

מקור נוסף של מים היתה הבאר המופעלת בשאיבה ("פומפה"), שהביאה את מימיה אל על במאמץ רב. בדרך-כלל היו הילדים הגדולים אחראים על

הספקת המים בבית. אם רצינו מים "מיוחדים" נאלצנו לנדוד למרחקים. היתה סברה מקובלת, כי מים הראויים לתה טוב הם מים שמקורם בבאר אשר בחולות, או לחילופין מי נחל זורמים. הם הגיחו ממעיין ולפני שנצטברו באגם היו זכים וצלולים. אצלנו היתה מסורת רבת-שנים ודור לדור הביע אומר, שאת המים לתה יש להביא מן הנחל, בקומקום לממעיטים ובדלי למרבים.

החורף גרם בעיות שאיבה. המים שנשפכו סביב הבאר קפאו ויצרו גושי קרח, אשר התעבו מיום ליום וסתמו את הגישה. פי הבאר נעשה קטן ופעמים נותר פתח צר למעבר הדלי בלבד. באותה תקופה היו הילדים חייבים להתרחק מן המקום, כי ההחלקה פנימה היתה ענין של מה-בכך ואמהות יהודיות לא הסתכנו. גם שאיבת מים לתה מן הנחל הפכה לבעיה: הנחל קפא אף הוא ושכבת קרח כיסתה את פניו. כאשר היה הקרח עבה דיו לשאת משקל אדם חזרו אליו השואבים ברצון, קדחו פתח מתאים לקומקום, או לדלי. דווקא בחורף לא היה אפשר לוותר על מים זכים מן הנחל, לתה חם ומהביל. הציוד הנדרש לשאיבה היה: כפפות פרווה, מעיל ארוך ומגפיים, כובע פרווה להגנת האזניים וזהירות רבה מפני החלקה למי האגם.

כאשר ביקש מישהו את שירותיו של שואב המים זלמן "צ׳מוך", היה הדבר כרוך בתשלום. לזלמן היה אסל מותאם לכתפיו וממנו השתלשלו שרשרות דקות, שבקצותיהן שני דליים. תמורת כמה פרוטות הביא זלמן את המים עד דלת הבית. צריך היה לרמוז רק לאיזו מטרה הם דרושים, לתה או לשימוש כללי. זלמן היה סבל בשעות היום, ובלילה היה שומר מטעם הקהילה. הוא ראה עצמו איש חשוב ששירותיו מרובים וכאשר טענו כלפיו שאינו ממלא כהלכה את תפקידו כסבל, או מדוע לא הבחין בגנב, או פורץ, היה עונה: "מה אתם רוצים ממני? כל העיר על ראשי".

להיפטר ממים דלוחים ולא רצויים לא היה כל קושי. את תוכן קערת המים, או הדלי, שפכו לרשות הרבים, סתם ברחוב. איש לא העיר על כך, אלא אם הגיעו המים עד נפשו שלו. המים זרמו בנחת בתעלת הרחוב וסחבו עימם קליפות ביצים ובצל ושאריות מזון שהפיצו את ניחוחם לאורך דרכם. היו בתים שדאגו לארגזי אשפה פרטיים, לתוכם השליכו משך חודשים את כל עודפי האשפה עד שהפכה למרקחת דשן אורגני ראוי לשמו, ספוג מינרלים טבעיים אשר היטיבו עם השדות. רק מתי-מעט עשירים ציידו את בתיהם במערכות של מים זורמים וביוב, מפני שרק גביר יכול להרשות לעצמו מותרות מעין אלו. תמיד הצביעו בקנאה מסויימת על כך שבבית פלוני, או אלמוני, זורמים מים בצינורות! דבר שהיה מובן מאליו בעיר גדולה, היה

לחידוש גדול בזקליקוב, שתושביה חיו כפי שחיו אבותיהם זה דורות. לא עלה בדעתם של פרנסי המקום להתקין דבר-מה חדיש יותר לנוחיות התושבים. היינו די מאושרים עם הסידור הקיים. אפשר שאם היו עורכים מישאל בענין, הרוב היה בוחר להשאיר את המצב הקיים. עיירה שמרנית אינה אוהבת מהפכות, במיוחד כשיש להן מחיר. גם נושאי השירותים והתברואה לא היו מן המתקדמים. ה״ביתן״ הוקם בפינה הרחוקה של החצר וסוייד מבחוץ ומבפנים. סביבו נשפך ״ליזול״ ופוזר סיד לדחיית מזיקים ופגעים מצויים. עד לניקוי הבור התפשטו ״ריחות ניחוח״ ולכלוך שהתאימו למימרה ״מלוכלך אבל בריא״. בל יתפרש חלילה הדבר, כאילו זקליקוב בכללה היתה עיירה שכזאת. לא, רוב בתיה היו נקיים באופן סביר. סיוד הבתים היה ״חובה״ שנתית וצביעת הדירה היתה עונתית ותכופה. היתה זו תרבות חיים פשוטה. האדם שמח בחלקו והחיים זרמו כמים.

עשרות שנים לאחר התיאורים הללו, המצב בזקליקוב אינו שונה בהרבה. הבאר שבחצר, או זו השכונתית, עודנה מקור המים. ביתני השירותים עודם נמצאים בחצרות. באי אלה בתים זורמים מים חיים בצינורות, ניבנתה מערכת ניקוז לביוב ויש בהם חדרי רחצה ואמבטיות. אולם המצב הנוכחי של תושבי זקליקוב אינו עוד מענייננו.

פרנסות

כדי שהמלה "פרנסה" תקבל את המשמעות שאני רוצה לשוות לה יש לבטאה "פארנוסע" ביידיש, למרות שמקורה בעברית. המלה הפכה למושג הטבוע היטב בתודעת היהודים. הדאגה לפרנס את המשפחה ולספק לה את צרכיה הרי זה צו אלוהי ממש. אדם יהודי, ערכו נמדד לפי יכולת זו. אם מדובר בשידוך עמדה השאלה, היוכל הבעל לעתיד לפרנס את בני ביתו בכבוד? והיה אם הצליח ומשך בעול זה לאורך ימים, נדבקה לו תווית חיובית: "הוא בעל פרנסה", ולפיכך התייחסו אליו בהערכה. צריך היה רק לבדוק מה טיבה: המוציא אדם את לחמו בזיעת אפיו בעמל כפיים, או עוסק במסחר, ושמא ב"עסקי אוויר"? האם בעל כשרונות הוא ועלה לגדולה בכוחות עצמו, או שנעשה גביר הודות למעשי רמיה וגרימת עוול לזולת? האם בטלן ועצלן הוא, הנמנע, כפי הביטוי, מ"לשים ידיו במים הקרים", נופל למעמסה על ציבור ויהודים רחמנים ובני רחמנים תומכים בו? האם תלונותיו על המחלות מהן הוא סובל הן אמיתיות, או שמשחק הוא את ה"נעבעך התמים"? או חלילה "לא יוצלח" מלידה הוא? האם "בעל הפרנסה" נוהג כלפי משפחתו ברוחב-לב או בקמצנות יתירה? וכן הלאה וכן הלאה, דרישה וחקירה לפרטי פרטים.

בעיות הפרנסה היו בעיות קיומיות חשובות. יהודים לא היו בעלי קרקע, או עובדי אדמה, והרכב המפרנסים כלל בעלי-מלאכה למקצועותיהם ועדה גדולה של חנוונים. הסוחרים עמדו בפתח החנות בציפיה לקונים שייכנסו. לא פעם שאלת עצמך: מהיכן הפרנסה? למרות שהצרכים לא היו גדולים וההסתפקות במועט היתה השקפת עולם מקובלת, בירכו את השם יום-יום. בין האמידים יותר נמנו הסיטונאים ובעלי מינסרות העצים והנלווים לתעשיה זו. ומה היה עושרם? בסך הכל, בעלים של בית ופרנסה טובה.

מעטים מאוד היו בעלי המקצועות החופשיים. מספר קטן של פקידים ומנהלי חשבונות, מורים ומלמדים, רופאים ומרפאי שיניים, "פלצ׳רים" (מרפאים) ומיילדות. צו מוסרי עליון היה לחיות בכבוד, אפילו לא היתה פת הלחם מצויה תמיד. גם עזרת הקרובים מאמריקה, ה"שנור", היתה חלק מן הפרנסה. העניים המרודים נפלו למעמסה על שכמם של נדיבי-לב רחוקים והקהילה עצמה, בתמיכה גלויה ובמתן בסתר. בסופו של דבר, בני זקליקוב לא היו שונים מכל "עמך ישראל" בשאיפה למצוא "פארנוסע" בכל מחיר.

אי-אפשר לתאר את חיי היהודים בזקליקוב ופרנסותיהם בלי להעמיד

בראש את תעשיית העץ הגדולה ובמיוחד את המינסרות. אלה היו מן הנדבכים החשובים ביותר בכלכלת העיירה. יערות רבים של עצי אורן, אלון וליבנה בבעלותם של הנסיך זמויסקי והגרף טרנובסקי, נמצאו בסביבתנו. גם איכרים ובעלי בתים החזיקו בחלקות יער קטנות. לפי צו ממשלתי מיוחד, בעליו של בית שלם בעיירה, שהיה לו מספר ברחוב, היה זכאי לחלקת יער קטנה. מאותם בעלי בתים היו בעלי המינסרות קונים את חלקותיהם, אך את עיקר העסקים היו עושים עם הגרפים והנסיכים העשירים.

בעסקי היערות היו מעורבים מתווכים, מומחי עץ, מודדים, סוחרים ובעלי המינסרות עצמם. ידוע שכל גרף כזה בחר לו את היהודי שלו, איש אמונו. מי שהצליח להימנות עם יהודים אלה, פרנסתו היתה מובטחת לאורך שנים. המודדים קבעו את חלקת היער המיועדת לכריתה ועובדי הכפיים היו כורתים את העצים שהובלו בעגלות אל המינסרות. בין בעלי העגלות מובילי העצים היו גם יהודים מעטים. הכריתה החלה, כאשר המודדים סימנו בגיר את העצים הנידונים וקבעו את סדרי העבודה לפי סוגי העץ ודרכי הטיפול בו. בדרך-כלל נמשכה העונה בסתיו ובחורף, למרות הקושי בעבודה ובהובלה בתנאי מזג-האוויר הקשים ששררו בעונות אלו. בקיץ עסקו רק במיון והכנה למשלוח. במינסרות נהגו לעבוד בשתי משמרות. עבודת משמרת בחורף הסתיימה בשעת חשיכה. ברשות חוטבי העצים לא היו עדיין משורים חשמליים והכל נעשה בעבודת-יד מפרכת, כאשר שני גברים בעלי שרירים משכו משור-יד ארוך בעל שיניים בולטות. בעוד העץ הטרי מונח על האדמה "התנפלו" עליו בעלי הגרזינים וקיצצו ממנו את הענפים המיותרים, העלולים להפריע בדרך. לאחר שהורידו מן העץ את צמרת תפארתו והתאימו אותו ליכולת הקיבול של העגלה, או עגלת השלג, הדרך למינסרה התנהלה באיטיות רבה. אם הצליח בעל העגלה לעשות שני מחזורי הובלה במשמרת עבודתו, היתה זו הצלחה יוצאת מן הכלל. ארבע מינסרות היו בזקליקוב והן העסיקו מאות עובדים בעונת הכריתה והניסור. המינסרות היו מצוידות במכונות חיתוך שנקראו "גטרים" (דומני, שיבוש של המלה האנגלית - CUTTER), שלא הופעלו בכוח חשמל, מפני שתחנת החשמל הקטנה סיפקה בקושי מאור לבתים. הכוח המניע של ה"גטרים" היה הקיטור. האדים נוצרו באמצעות קטר רכבת משומש ותמסורת של חגורות, שנועדו להניע את גלגלי ה"גטר". הנסורת ונפולת העצים שנאספו סביב ה"גטרים" היו לחומר תבערה, שהזין את האש יומם וליל.

המומחים, שנקראו "ברקזיים", היו קובעים את צורת הניסור ומידת

הלוחות הדרושים לפי הזמנה ומטרה: לוחות מסוגים שונים לתעשיית הרהיטים; קוביות עץ אלון לרצפות-פרקט, שהיו מייצאים גם לגרמניה ולאנגליה; עצים מיוחדים יועדו לאדני מסילות-ברזל ואלה עברו תהליך של אימפרגנציה וטבילה בתערובת כימית. המינסרות סיפקו עמודים גבוהים וישרים לחברות החשמל והטלפון, ואת העמודים הקצרים לתמיכה במכרות הפחם והמחצבים. תעשיית העץ הענפה פירנסה מאות משפחות. שלוש מתוך ארבע המינסרות היו בבעלות משפחתית, שאפשר להגדירן כ״שבטים״. משפחות מבורכות, אבות ובנים, דודים ובני דודים, חתנים וקרובים. הבעלות על המינסרה הרביעית היתה שותפות.

קלמן אינגבר ובניו ואחיו אברהמילה אינגבר היו הבעלים של המינסרה שבקירבת תחנת הרכבת. הבנים עסקו במיון העצים, בניסור, טעינה ומכירה. את המשא-והמתן לקניית העצים מן הגרף ומבעלי החלקות ניהלו האב קלמן ואחיו אברהמילה ובשנים האחרונות הצטרפו אליהם בניו של קלמן, אביגדור ושמחה. בעונת העבודה הועסקו במינסרה כ-30 פועלים פשוטים נוספים, ומנהלי עבודה מן הסביבה. משפחה זו חילקה היטב את עיסוקיה ומגוון פרנסותיה. בקיץ, כאשר שבתה המינסרה, ניהלה המשפחה ״פנסיונט״ לנופשים ביער. בהיותם אנשים דתיים הגיע אליהם קהל מיוחד. אלפי נופשים ראו את יערות זקליקוב כמתאימים לבילוי חופשת קיץ והבראה. נוסף על היערות היתה הסביבה משופעת במקומות רחצה בנחל, ובמשקים כפריים שסיפקו מוצרי מזון טריים וזולים. הנופשים קבעו את מקום הלינה ב״פנסיונט״ וחלקם היו גם סועדים במקום. המינסרה בחורף וה״פנסיונט״ בקיץ השלימו את פרנסת המשפחה, שהיתה מן האמידות בעיירה. אולם לא רק בענינים גשמיים עסקו. מבני משפחה זו הועמד פעם בראש הקהילה ר׳ קלמן. בני המשפחה היו מעורבים עמוקות במחלוקת בענין הכתרת הרב המקומי, כיוון שנמנתה עם חסידי הרב אייגר ופעילי ״אגודת ישראל״. מן המיסמכים שנתגלו מסתבר, ששורשי המשפחה הזו בזקליקוב מעמיקים כדי מאות שנים.

משפחת מגר היתה בעלת מינסרה אחרת, בקירבת תחנת הרכבת, שגבלה במינסרה של משפחת אינגבר. את המינסרה ניהל אברהמציה מגר, בנו מנדליה, שני אחיו, מנדל וזאב, שני חתניו ובן אחיו אליהו. כולם מזוהים עם עסקי העצים והמינסרות, וההצלחה האירה להם פנים. המינסרה, הגדולה בשטחה ובמספר עובדיה, התמחתה בעסקי יצוא, עליהם היה ממונה אחד החתנים. על העבודה בתוך המינסרה הופקדו בני הדור הצעיר. בני מגר היו פעילים גם בחיי הקהילה. אברהמציה היה אדם חכם ומיושב בדעתו, נוח

לבריות ומכובד בקהילה, מסוג האנשים שאליהם באו לקבל עצה. הוא היה פעיל למען הציבור ומראשי "המזרחי". בעת המחלוקת הגדולה בעיירה עמד בצד המתונים יותר. אברהמציה היה גם הבעלים של אחד מבתי העץ היפים בעיירה, ולא פלא הוא שהרב ברוך הלברשטם קבע את מושבו בבית זה שעל החולות, "אויפן זאמד", בקירבת היער.

לאברהמציה מגר היה גם קשר ארץ-ישראלי. הוא שלח את בנו יחידו מנדליה לחיפה, ללמוד הנדסה בטכניון. לימים עזב הוא עצמו את עסקי המינסרה והוא ואשתו הצטרפו אל בנם. בהיותו איש עסקים ובעל הון לא התקשה לקבל בעת ההיא סרטיפיקט. הוא שהה בארץ-ישראל תקופה קצרה ועם פרוץ המאורעות ב-1936, החליט לחזור לפולין. בנו מנדליה חזר אף הוא, בלי לסיים את לימודיו. בדיעבד מסתבר, שהם חזרו אל המוות. שני אחיו של אברהמציה, מנדל וזאב, היו ציונים ועלו מאותו טעם. זאב מגר, שהיה פעם איש עשיר ומכובד בעיירה, הפך לעגלון בחיפה. בשנת 1938 נרצח בידי כנופיה ערבית על עגלתו, בהיותו בדרך לאיסוף מטען בנמל חיפה. הוא השאיר אחריו אלמנה, פנינה, וילדים. האח, מנדל, הקים בארץ-ישראל בית מסחר לעצים, אך לא האריך לשהות בה. זמן קצר לאחר מות אחיו היגר לארצות-הברית ונפטר שם שבע ימים, משותק ומרותק לעגלת נכים.

בזמן המלחמה והכיבוש החרימו הגרמנים את המינסרה של האחים מגר. המנהלים הגרמניים ניצלו את מקצועיותם של בני מגר ואלה מילאו חלק חשוב בפעולות המינסרה. זה היה גם מקום תעסוקה חשוב ליהודי זקליקוב. בסופו של דבר היא לא שימשה מסתור בטוח ועוגן הצלה. תחתיה קיימת עתה מינסרה קטנה בלבד ואין היא מעידה כלל על גדולתו של המקום בימי בני מגר.

המינסרה של משפחת היינפלינג שכנה בקצה אחר של העיירה, בקירבת היער והרחק משלוש המינסרות האחרות. זה היה עסק משפחתי מובהק שייסד ליפא היינפלינג וניהלו חמשת בניו וצאצאיהם. מקור כספו של ליפא היה באמריקה; בזקליקוב היה נגר שעבד אצל חותנו אייזיה הזקן. לפני מלחמת-העולם הראשונה נפרד ליפא ממשפחתו כדי לחפש את מזלו ועושרו בארץ האפשרויות הבלתי-מוגבלות. שנות עבודה מפרכות כנגר איפשרו לו לצבור הון מספיק כדי לרכוש קרקע ולהקים עליה מינסרה. חמשת הבנים - ברליה, פישל, גרשון, נטע ויושה השתתפו במלאכה ואליהם צורפו גם בניו של ברליה - יידל, יוסף וגרשון. היתה זו חבורה רצינית ואמיצה היודעת לעבוד קשה ולהתבסס מבחינה חומרית. וכך הפך העסק המשפחתי לברכה.

אחד מבני ליפא, גרשון, איבד את ידו השמאלית בתאונת עבודה במינסרה.

הדבר הזכיר תמיד, כי קיימת גם סכנה בצד עיסקי המינסרה. חיי משפחת היינפלינג התנהלו בשיתוף מלא. כל המשפחות התקבצו בחצר אחת גדולה ולכל אחת הוקצבה יחידה מתאימה. הן גרו בשכנות לביתו של אהרן הלר השכן, יהודי בעל תורה, וכך חברו תורה וכסף. במיסמכים מאמצע המאה ה-19 מוצאים את ליפא היינפלינג, סבו של ליפא היינפלינג הנזכר, כאחד מראשי הקהילה, שנולד בשנת 1791 בזקליקוב. בשנת 1862 תרם היינפלינג אחר בנדיבות להוציא לאור את ספרו של המהרי״ל וזכה לברכה מהמו״ל. בני הדור הרביעי והחמישי של ליפא היינפלינג הראשון חיים וקיימים עד עצם היום הזה.

במינסרה הרביעית היתה שותפות של יחיאל לקס וישראל-דוד זלצמן. באותה מינסרה חברו הכסף והנסיון. כספו של ישראל-דוד זלצמן, שחזר אף הוא מאמריקה ובאמתחתו דולרים רבים, ולעומתו יחיאל לקס בעל המקצוע והנסיון, שירד מנכסיו לאחר שנשרפה המינסרה הקודמת שלו. המינסרה שכנה לא הרחק מגשר הנחל, בדרך לתחנת-הרכבת, ויחיאל לא ביטח במלוא הערך את המקום. הכסף המועט שהגיע מן הביטוח לא הספיק כדי להתחיל מחדש. באופק הופיע ישראל-דוד זלצמן, שחיפש השקעה לכספו. השניים החליטו לרכוש מקום חדש, בקירבת תחנת-הרכבת, ליד הצטלבות מסילת הברזל עם הדרך המובילה לכפר דזכוביץ. שטח המינסרה היה מגודר ושער רחב הוביל לכניסה. השותפים העסיקו בעמדות מפתח את בני המשפחה הקרובים. יחיאל העסיק בראש ״הברקז״ים״, מומחי העץ, את אבנר לקס הקטן, ואילו משה זלצמן, בנו של ישראל-דוד, היה מנהל החשבונות. בחור משכיל היה, שסיים בזמנו גימנסיה ובית-ספר למסחר. השותפים הקימו שני בתים, מן היפים בעיירה. ישראל-דוד הקים בית נאה על החולות, עליו אמרו, שריח כסף נודף ממנו. ביתו של יחיאל במרכז העיירה ניבנה לבנים והיה היפה בעיירה. שני הגבירים הללו התפרסמו כאנשים בעלי יד קמוצה, שאינם מרבים בנדבות. המעט שיכלו לעשות למען יהודים נצרכים היה לתת להם מקום עבודה. דרכיהם נפרדו, כאשר החרימו הגרמנים את המינסרה. ישראל-דוד ובנו הגיעו בדרך כלשהי אל מחנה העבודה בודזין. בעת הסלקציה הגדולה, שנערכה בסוף שנת 1942, הוצא ישראל-דוד להורג. עקבותיו של בנו משה אבדו. המינסרות שהיו ואינן הן עדות אילמת למפעלי חיים של משפחות מפוארות, אשר פירנסו בזמנו מחצית העיירה. ברם, אם במפעלי חיים משפחתיים עסקינן, מן הראוי לציין את המקצועות שפירנסו את המחצית השנייה של העיירה, בעלי-מלאכה וסוחרים קטנים בעלי חנויות.

בחנות של צינמון אפשר היה לקנות נעליים מוכנות כשהן ארוזות

בקופסאות, או אצל חנה ובריינדל, כשהן פזורות בערימות, מקו ייצור סטנדרטי במחיר מוזל. אולם המקורות הללו לא שכנעו את הקהל השמרני, שדבק במינהג המקובל, שנעליים מזמינים לפי מידה אצל סנדלר טוב, למען יאריכו ימים על רגלי הנועל אותן.

בבנין של ר׳ יעקב זלמן היתה הסנדלריה המעולה של נחמיה גוטוויליג, איש גבוה ובריא גוף, חייכני ומסביר-פנים, שכונה ״דזובאץ״ בגלל פצעי צלקות האבעבועות שעל פניו. כיוון שנעליים לא קונים סתם, אלא בהקשר למאורע או חג; בעיקר צריך להזמין את הנעליים בעוד מועד, כדי לחדשם בחג בברכה המסורתית ״תקרע אותן בבריאות!״ ביום קיץ אחד התבשרתי: הולכים לנחמיה להזמין זוג נעליים לראש-השנה. הייתי כולי אושר ושמחה - הנה יפול בחלקי העונג לחדש נעליים בחג הסמוך ליום הולדתי ותהיה זו שמחה כפולה. ראשית נלקחה המידה. רגלי הונחה על ברכי נחמיה, ששירטט בעפרונו מספרים וסימנים על דף נייר. ישבתי זקוף, יכול להתנועע רק בפקודת בעל הסמכות. עלי להודות, כי אין לקיחת מידה לנעליים כלקיחת מידה לחליפה, מפני שנחמיה היה איש נוח בהרבה מבן-ציון החייט. התנהל ויכוח מסויים בין אמי לסנדלר על הצבע: האם יהיו הן שחורות או חומות. לבסוף הוסכם על שחור, כי לקראת החורף המתקרב יתאים יותר הצבע הכהה.

לגבי טיב העור לא התעוררו בעיות - יוזמן רק המשובח ביותר. את דעתי כלל לא שאלו. רציתי דווקא צבע חום, אולם המבוגרים הבינו יותר וטענותי נסתתמו. התנהל משא-ומתן נוקב על המחיר עד הגיעם לעמק השווה. נחמיה דחק וקיבל על חשבון חלק מן המחיר לקניית העור, כי טען שאין בידיו הממון לשם כך. התפללתי שהקיץ יחלוף במהרה והתענגתי על המחשבה שהנה בחג אנעל נעליים חדשות, כפי שנחמיה הבטיח. הדברים התקבלו, שכן הוא היה ידוע כאיש אמין וישר. כאשר הודיע לי נחמיה לבוא לבקרו, עליתי במהירות על המדרגות החורקות לקומה השניה והלה קידם את פני במצב רוח אדיש משהו, והיתה בפיו בשורה לא משמחת - אין לזיסקינד, סוחר העור, הסוג המבוקש. לכן, יש להתפשר ולבחור טיב ירוד יותר. אם נסכים לפשרה, הבטיח לעשות כל מאמץ ולדחות עבודות אחרות. לרגע חשבנו לקבל את הצעתו, אולם מצד אחר אין עושים נעליים חדשות כל יום, לכן אין להתפשר על הטיב.

נחמיה השתדל והשיג סוף-סוף את העור. בבוא הזמן מדדתי את הנעל הבלתי-גמורה, והתרשמתי לטובה מן ההבטחה המחודשת, שהנעליים תהיינה מוכנות בזמן. בהתקרב ראש-השנה התחלנו ללחוץ עליו בשאלה מדוע הנעליים אינן מוכנות והוא בשלו: הכל יבוא על מקומו בשלום. כאשר הוברר

סופית, שנעלי לא יהיו מוכנות בזמן, נאלצתי לצחצח את הנעליים הישנות ולהיות ללעג ולקלס בעיני חברי. הופעתי בבית-הכנסת עצוב וחפוי-ראש, מצטנע בפינה ומסתיר את רגלי פן יראו כולם את חרפתי. הנעליים היו מוכנות רק בחול-המועד סוכות, אבל נחמיה איבד את עולמו אצלי ולקוח נאמן כמוני לעתיד. שאבתי לפחות סיפוק מסויים מכך שהייתי היחיד שלו נעליים חדשות ואילו חברי, שחידשו את שלהן בראש-השנה, נעלו כבר נעליים ישנות יותר.

בזקליקוב היו, ללא גוזמה, סנדלרים בהמונים. בכל פינה ראית אותם יושבים רכונים על השרפרפים הנמוכים וסינר סנדלרים עליהם. הסנדלר החזיק את המסמרים בפיו והיה תוקע אותם בקצב ובזריזות בנעל שלפניו. בשעת מעשה היה גם מרים קולו בשיר. שמחת יצירה היתה בעת עיצובה של נעל חדשה והתרוממות רוח קטנה יותר - בעת תיקון והטלאה של נעליים ישנות. נמצאו שם סנדלרים רבים שמקצועם עבר מדור לדור ולצידם, מתלמדים צעירים שהצטרפו זה עתה למקצוע. חוק בל-יעבור היה בביתם של כל בעלי-המלאכה, כי את ההיכרות הראשונה על השוליה לערוך עם אשת בעל-המלאכה ועם עבודות משק ביתה. שלב ה"שרתות" בבית היה הכרחי ורק אחר-כך עבר הנער לעבודה מקצועית. הוא למד להכין חוטי "דרטפה" משומנים ומגולגלים ולמסרם לסנדלר בשעת הצורך. הוא למד להשחיל את החוט אל המחט העקומה, לחתוך את קצות הסוליות שנתפרו ביד, או במכונת "זינגר". רק לאחר חודשים ארוכים היה השוליה מעז לקחת ביד מסמר ולנסות לדפקו בחורים, שסימן בעל-הבית. מסמרי-עץ קטנים היו אלה, ועד שהכניסם ישר היו אצבעותיו של השוליה מתמלאות בדם קרוש ובפצעים. עקבתי אחר הסנדלר חיים אקרמן ומלאכת שולייתו בחצר ביתי.

דפים רבים לא יספיקו לתיאור כל סנדלרי העיירה ורק למעטים אוכל להקדיש את הדפים הבאים. לצידם של סנדלרים רגילים כבדי-ראש היו גם סנדלרים שהצטיינו בחוש ההומור שלהם וסיפוריהם היו לחלק מן הפולקלור המקומי. מעודד היה לראות אותם סנדלרים, שלמרות קשיי הפרנסה לא סר מליבם ההומור, שכה חישל את היהודי בכל גלותו. מי שהכירו את ה"גיבורים" שלפנינו, את שלמקה, או את לייבל קייז, ייזכרו בהם בחיוך. מי שלא הכירו אותם מעולם יתוודעו אליהם עכשיו.

באותם ימים לא זיהו אנשים דווקא לפי שם משפחתם, אלא לפי שמות אבותיהם, או סימני היכר חיצוניים (פארעך - שחין, הויקער - גיבן), או גנב. אחד מהם היה שלמקה הסנדלר. שם משפחתו עלום. הוא היה ידוע בגלל מזגו הטוב ועיניו הפקחיות שריצדו באישוניו. שלמקה היה מתלוצץ ומספר

סיפורים מבדחים. הוא לא נחשב לסנדלר מעולה. נהג לעשות מעט נעליים, או מגפיים חדשים, ורוב עיסוקיו היו תיקונים. פרנסתו באה לרוב מן האיכרים. הוא לא היה בעל רכוש, חי בדוחק וכמו רוב הסנדלרים פירנס את משפחתו בקושי.

השלטונות, ומס הכנסה בראשם, לא התרשמו ממצבם הכלכלי הירוד של בעלי-המלאכה והטילו עליהם מסים מעבר ליכולתם. לכן, נאלצו להתעלם מן הדרישות החוזרות; שכן, אם היו משלמים כנדרש לא היתה נותרת להם פרוטה למחיה. ההתחמקות מן התשלומים כמו היתה טבועה באופיים, אולם במקרים שלפנינו לא היתה ברירה אחרת. אל שלמקה נטפלו ביתר תוקף, מפני שזמן רב לא שילם את מסיו כנדרש והיה ל״סרבן מסים״ בעיניהם. אולי לא הבין את הכתוב בדרישות שהגיעו אליו בשטף ולכן התעלם מהן, אך השלטונות החליטו לא להתעלם משלמקה וללמדו לקח אחת ולתמיד. לעתים תכופות מאוד היה מגיע לעיירה איש מס-ההכנסה מן המשרד האזורי, לשם גביית חובות. לפני בואו היה נוהג להודיע לשלטונות המקומיים כי עליהם להכין איש-עזר למקרה שיהיה צורך בשימוש בכוח, ולמוכתר היהודי.

באחד הימים, ללא הודעה מוקדמת, הגיע בהפתעה הנציג, אדם גבוה במדים ירוקים וכובע מצחיה, בעל שפם, שמראהו כולו אומר סמכות ומוכר לכל בעל חוב במקום, חודורובסקי שמו. בעל שם פולני מובהק, אך השמועות אמרו כי מבני עמנו הוא ושמו הקודם, לפני השתמדותו, חודורוב. ביד חזקה ובתחבולות גבה את המסים. תמיד ניסה להפתיע סוחר ובעל-מלאכה ולתפסו ״על חם״, עם כסף מזומן במגירה, או סחורות על המדף וחומרי-גלם במחסן לשם החרמתם, להבטחת החוב. אותו יום בו הגיע חודורובסקי היה מיועד כנראה לשלמקה, כי זו היתה הכתובת הראשונה שפקד. בישבו על השרפרף הבחין פתאום שלמקה מבעד לחלון בחודורובסקי, מלווה באברהמילה המוכתר, קרבים לכיוונו. הוא הריח את הסכנה בפתח. בבית-המלאכה היו פזורים מגפיים, מספר נעליים לתיקון ועורות, אשר טרם שילם את תמורתם לבית המסחר. שלמקה, בעל תושיה, החליט במהירות מה עליו לעשות ברגע קריטי זה. עם סינר הסנדלרים עליו קם ממושבו וניגש אל ארון המטבח, תפס בידו כיכר לחם שמצא, הכניס אותה לסינר ואץ-רץ במהירות החוצה לכיוון רחוב אירנה. חודורובסקי הבחין בו וזינק לעברו. שלמקה פתח בריצה בכל כוחותיו ויצר פער לשם רווח זמן. בה בעת רוקנו בני הבית את בית-המלאכה מכל חומר-גלם, או נעליים מוכנות, והסתירום אצל השכנים. שלמקה התרחק כל עוד כוחו בו ובהגיעו למרחק סביר נעצר מתנשם, עייף מן המירוץ ומצפה לחודורובסקי. הוא עמד כששינרו מוגבה, כדי ליצור רושם

שהוא מלא.

חודורובסקי הסמכותי ציווה עליו בקול לפתוח את הסינר ולגלות את תוכנו. שלמקה כלל לא התעקש ובתנופה הסיר את ידיו מעל הסינר וההפתעה נתגלתה. עיניו של חודורובסקי חשכו. הוא דימה לעצמו, שהסינר הזה מלא וגדוש בנעליים בעלות-ערך והנה מצא כיכר לחם בודדה. מאוכזב, מבוייש ורוגז על מה שעולל לו, שאל חודורובסקי את שלמקה מדוע ברח עם כיכר הלחם, הרי אותה לא יחרים. שלמקה הסביר: "הבן נא, אדוני, בראותי אותך בחלוני ידעתי, כי תחרים כל חפץ ופריט שתמצא אצלי. אין לי רכוש גדול וכל שהיה ברשותי זוהי כיכר הלחם להאכיל בה את ילדי. כדי להבטיח להם לפחות את מנת הלחם, ברחתי". חודורובסקי הפיקח הבין את הרמז ולא ביקר עוד לעולם בביתו של שלמקה. נראה שסיווג אותו בין הלועגים לו למשמע דרישות החוב. הוא טען, שבבואו לגבות חובות אין הוא מתרשם מבכי ותחנונים: "אין לי... אין לי..." המצב החמיר, כאשר נתקל בפנים אדישות, מחייכות ואפילו צוחקות, אזי נוכח לדעת שאצל אותו יהודי לא יוכל לגבות פרוטה, מפני שאין לו דבר, לכן הוא צוחק. גם שלמקה נכלל אצלו בקרב הצוחקים.

לחודורובסקי היו גם דין ודברים עם סרוידיק. אף הוא קיבל תזכורות לרוב לשלם את מסיו, והתעלם מהן. לבסוף נאלץ חודורובסקי למחול על כבודו ולוותר על החוב. הוא הסביר לסרוידיק: "מצאתי סעיף מסויים בחוק היכול לפטור אותך מן החוב, ואני מוכן לכלול אותך בקטגוריה זו: עליך להגיש בקשה בכתב ואני אדאג לביטול התביעה". הוא הוציא את הטופס וביקש מסרוידיק למלא את הפרטים הדרושים, אבל זה לא ידע קרוא וכתוב פנה אל חודורובסקי ואמר: "רצונך לבטל את החוב? קח נייר זה, כתוב בו מה שתחפוץ, חתום עליו, הבא אותו למקום שצריך ותחסוך לך ביקורים נוספים וכל כאב הראש. אותי, הסיפור לא מעניין!" חודורובסקי נכנע לדרישת סרודיק ועזב גם אותו לנפשו.

סנדלר אחר, מפורסם לא פחות ובעל-מקצוע לא טוב יותר היה לייבל קייז, קיצור שם משפחתו קייזמן. לייבל היה סנדלר של "טאנדייט", כלומר: ביצע עבודה פשוטה וזולה, בעיקר לאיכרים שהזדמנו לשוק. בני ביתו של לייבל, כולל הנשואים ובני משפחותיהם, התגוררו תחת קורת-גג אחת, בצידה הדרומי של הכיכר. משפחת קייזמן נודעה בעיירה בשמות הכפולים שנשא כל אחד מבניה. רבים מבני העיירה נשאו שני שמות, אבל אצל לייבל קייז חוק בל-יעבור היה גם לקרוא להם בשני השמות ברבים, במין התפארות. הוא עצמו נקרא לייבוש-פסח, אשתו רבקה-בלומה, ושמות צאצאיו היו: שרה-

רחל, טמה-זיסל, חיים-שלמה, אהרן-שמחה, אשר-זליג, אברהם-יעקב, נתן-בר, חווה-לאה וכו׳. כך התפרסמה משפחתו של לייבל קייז בשמות הכפולים, שהיו לנחלת הכלל.

לייבוש-פסח היה רוכש את חומרי-הגלם למגפיים מהמקורות הזולים ביותר. חומר מסוג ג׳-ד׳ שימש כעור עליון והחלק הפנימי סתם בד גס. סוליות העור והעקבים היו אף הם מטיב ירוד, והקרטון, גם הוא נמנה עם חומרי הגלם. מטרתו היתה להוציא מבית-מלאכתו מוצר זול במחיר השווה לכל כיס. לייבל קייז היה מכין את המגפיים במשך השבוע, כדי שיהיו מוכנים לימי השוק. ביום הרביעי המיועד יצא לייבל מביתו ועל זרועות ידיו מספר זוגות מגפיים מצוחצחים ומבריקים לתפארת, כדי למשוך את עין הקונים. הוא גם נהג להשמיע סיסמת פרסומת, כי מגפיו טובים הם ״לזבל ולחג ולכל העונות״. נוכח הגשמים והשלגים כורח הוא, שהמגפיים יעמדו בכל פגעי מזג האוויר. יתרון זה לא היה ברור לגמרי לגבי מגפיו של לייבל קייז, שעל איכותם אפשר לומר, שהם כנרות חנוכה: נוצרו לראותם בלבד. הדבק לא החזיק דיו, הקרטון נרטב והתפורר והעור, שהיה דק כנייר, נמס.

לאחר ימים אחדים מגפיים מסוג זה התפוררו וכלו. לייבל קייז עמד עם מרכולתו ובלשונו החלקה משך את האיכרים, אשר השתכנעו שאכן כדאי לקנות סחורה כה משובחת. אז החלה ההתמקחות. לייבל נקב במחיר והקונה, מצידו, נקב כרגיל במחציתו. המוכר נטל את ידו של הקונה והוריד קצת מן המחיר, אגב טפיחה על כף ידו של האיכר. כך היו מעבירים יד ליד, טופחים זה לזה על השכם, מעלים ומורידים מחירים ונשבעים בכל הקדוש, כי זהו הגבול האחרון. כאשר פלט האיכר את המחיר הסופי ונשבע ״פוד חרם״, אות הוא שזו מילתו האחרונה, ואם לאו - יוטל עליו חרם. נימוק זה הכריע ולייבוש-פסח מיהר לסגור את העיסקה. האיכר קיבל את המגפיים וחזר לביתו שמח וטוב לב. נעל אותם לכנסיה וגם עבד בהם קצת בדיר, או בשדה. לאחר ימים אחדים התעוררה דאגה בליבו. הוא הבין שסחורה פגומה קנה והחל לקלל את היהודי. ביום הרביעי הקרוב שם את המגפיים תחת בית שחיו, רתם את סוסיו לעגלתו, ונסע לשוק לחפש את הסנדלר הנוכל. השוק לא היה כה גדול שלא היה אפשר למצוא בו מישהו, וודאי לא את לייביש-פסח. האיכר תפס בידו והחל להוכיחו על הנזק ועוגמת הנפש שנגרמו לו עקב הקניה האומללה. הוא ביקש שישיב לו את כספו, או יפצה אותו על הנזק.

לייבל קייז לא נבהל מטענות האיכר ובפיו היו תשובות והסברים, כגון: למה נכנס האיכר במגפיו לרטיבות בדיר, או באורווה? האם לא הבין שרטיבות רבה מזיקה למגפיים? הרי הוא מכר לו זוג מגפיים מצוחצחים

ומבריקים וזה מחזיר לו פירורים; חפץ זה שבידיו לא יכול להיות כלל מן הסוג שמכר. אם אמנם כן קנה אותן אצלו על-פי הכרזתו, שהם יתאימו הן לחג והן לזבל, הרי שהיתה זו הכרזה בעלמא, לתפארת המליצה בלבד. האיכר הנרגז טען כנגדו, שלא יתכן שמגפיים שיועדו לחורף ולרטיבות יינעלו בקיץ דווקא. אך לייבוש-פסח התגונן בשפתו החלקה והתיש את האיכר בטענותיו, שאין אחריות על סחורה עדינה כל-כך ותהיה זו התאבדות אם יחזיר לו מגפיים חדשים במקומם. אך כיוון שהוא בעל-מלאכה אחראי ואדם הגון, מוכן הוא לבצע תיקון כלשהו ולהביא את המגפיים למצב טוב יותר. עם זה, עליו לנהוג בעתיד לפי הוראותיו.

בעת מסירת המגפיים המתוקנים הדריך אותו באמרו בפולנית: "זו יצירה לכל החיים. אתה תתפגר ואת המגפיים לא תבלה. אם אתה במיטה והמגפיים מתחתה, עשרים שנה מעמד הם יחזיקו". זו "הברכה" שבירך את האיכר ואותה הכיר כל אחד בעיירה. כך המשיך לייבל קייז במעלליו עד יומו האחרון. דילגתי, כמובן, על סנדלרים רבים בעיירה; על מעכליה ליפשעס ואלי אייזלר, האחים טרקלטויב ואיציה אהרליס, לייביש דון ואיציה שומכר, אהרן (שצ'ילץ) ועוד. כולם זכורים לי בישבם רכונים על שרפרפיהם ועוסקים במלאכתם. ימחלו לי כל שוכני העפר הללו וצאצאיהם אם לא הקדשתי להם דפים נפרדים.

מקצוע החייטות היה דווקא מן המקצועות המכובדים בזקליקוב. מספר החייטים היה רב כל-כך, עד כי אפשר היה להלביש בעזרתם עיר גדולה, או מחוז, ולא דימית שאתה נמצא בריכוז הגדול ביותר של חייטים במדינה. בכל פינה ורחוב נשמעו קולות טרטור מכונות התפירה "זינגר", אשר התמזגו עם קולות השירה של החייטים ושוליותיהם. בעיירה נמצאו חייטים, כאלה העובדים לפי הזמנה עם בד הקונה ובלעדיו; חייטים מומחים לתפירה עממית ותפירה מיוחדת בהזמנה; חייטי גברים מעולים כמו "מעכל דער רוסישער" (מיכאל הרוסי), משה-מאיר בריס, היו חייטים שהתמחו בתפירת בגדי ילדים והיו שמלאכתם תיקונים בלבד, וכאלה שכל עיסוקם היה חידוש הבגד, הפיכה של חליפה ישנה ומשומשת לצידה השני, או החלפה של אילו אביזרים המשווים לבגד מראה חדש שאין להכירו. חייטים אלו היטיבו להתאים את בגדי ההורים לילדים ואת בגדי הילדים הגדולים לקטנים יותר - תופעה שהיתה מקובלת ונפוצה במקומותינו. בגד שנתפר בידי חייט טוב הפך להיות בגד לדורות!

לנשים היו תופרות ובראשן רישה רוזן, ששלטה בכיפה. בדומה לבעלי

מלאכה אחרים העסיקו החייטים שוליות, אשר עבדו במשך שנים בחינם, או בפרוטות. אם אלה התמידו במלאכתם, הוציאו בתי האולפנה של החייטים בעלי-מקצוע טובים ואפילו מצויינים. בעיירתנו לא היה אפשר ללכת לחנות ולקנות בגד מן המוכן. דבר כזה לא הכירו.

כל אחד תפר את בגדיו בהזמנה ולכן רבו כל-כך החייטים. אומנם, אם יהודיה הועידה בדרך-כלל את בנה לקריירה של עורך-דין, רופא, או לפחות תלמיד-חכם, אך בסופו של דבר, אם הצליח הבן להיות בעל-מלאכה טוב, הרי שגם זאת היתה לטובה. להתקבל כשוליה אצל חייט טוב היה בכך כדי להתנחם. ראשית, ירכוש לו מקצוע אשר יפתח לו צוהר לעולם ואחר-כך - אלוהים גדול! המקצועות עברו אצלנו מדור לדור. החייטים במיוחד הקימו שושלות לתפארת: משפחות גרינטוך, שרמן, פרידמן, פלצמן, טאובר ועוד, כולם חייטים מדורות וצאצאיהם הריהם גאים באומנותם ובמורשתם המקצועית. בהתקרב חג ומועד, שאף כל אחד לחדש לעצמו ולבני ביתו בגד כלשהו, כדי להופיע בבית-הכנסת או על מדרכות הכיכר בבגד שאינו דומה לחברו. ידי החייטים היו עמוסות עבודה. כולם תפרו אותם אך ורק אצל חייטי המקום וקיבלו בתמורה עבודה עצמית טהורה, ספוגת זיעה ועמל מקומיים.

החייט המוביל בתפירת בגדי ילדים היה בן-ציון החירש-אילם. אחיו, משהילה "שטימער" (חרש) גם הוא היה, כמובן, חייט, אך לפחות דיבר באופן חלקי. התקשורת עם בן-ציון לוותה בקשיים, אם לא הצלחת להסביר לו את רצונך בשפת האילמים, בעזרת ידיך וכל אבריך. למרות היותו חרש-אילם והבעיות שנבעו מכך, לא מנע ממנו הדבר להיות תמיד עמוס עבודה. דקדקנותו עיצבנה לא פעם את המזמין והידיעה שאצל בן-ציון נדרשת לשלוש-ארבע מדידות בטרם קיבלת הבגד המוכן, חייבה אותך להצטייד במנה גדושה של סבלנות, נוסף לקושי התקשורתי. בשל היותו מן המשובחים שבחייטים, היה מי שזכה להימנות עם לקוחותיו בר-מזל, ורבים היו המשחרים לפתחו. את הבגד המיועד לפסח הזמינו בחנוכה ואת הבגד המיועד לראש-השנה - מיד לאחר חג השבועות. המציאות הוכיחה, שלא תמיד עמדו בעלי-המלאכה בלוח-הזמנים. בן-ציון היה עקשן גדול ולא היה אפשר לשכנעו בנושאי צבע הבד, סוגו ודגם הלבוש. בבית מלאכתו היו מפוזרים כתבי-עת ומודלים משנות העשרים, שאבד עליהם הכלח, אך בעיירה כמו שלנו היו עדיין באופנה. על פיהם תפרו גם חייטים אחרים, שהעתיקו את הדגמים מבן-ציון. הוא היה חייט בעל טעם מעודן ודמיון. תמיר ודק-גיזרה, כאילו נלקחה דמותו מאחד מאותם כתבי-עת. הופעתו החיצונית היתה מרשימה: תמיד היה לבוש

בקפידה בחליפה ועניבה תואמים, מגבעת ומקל מהודר בידו. אם היה יום קר לבש מעל לחליפתו מעיל תפור לעילא ולעילא, סוודר על צווארו, זוג כפפות עור על ידיו ונעליים מבריקות לרגליו. בהופעתו רצה לומר לקהל הלקוחות בכוח, אנא, הסתכלו עלי ותדעו איך להתלבש.

בן-ציון התגורר בבית ישן, שחלונותיו פנו לחזית. דפיקה בדלת הועילה רק אם היה בן משפחה אחר בבית. אילמלא כן היה הלקוח פטור מלדפוק בדלת, כי בן-ציון ממילא לא שמע. אצל חייט מופלא זה החליטו לתפור בשבילי חליפת-נער לקראת ראש-השנה. אולם כבר בהתחלה נחלתי אכזבה כאשר בן-ציון קבע, שלנער כמוני יש לתפור חליפת מכנסיים קצרים. מעיל החליפה יהיה אומנם כדוגמת הגדולים, אבל המכנסיים - עד הברכיים בלבד. הוויכוח הפנימי במשפחה הגיע לסיומו ברגע שבן-ציון גזר את גזירתו.

המשך הדיון היה האם תהיה זו חליפת-חג, חליפה ליום-יום, או חליפה לכל מטרה. לגבי היעוד היום-יומי נשמעה מיד הטענה, שבבית-הספר לבטח יתלכלכו מיד שרוולי המעיל ואוי ואבוי למי שיחזור משם עם כתם כלשהו, או, חלילה, קרע; האם תוכל אם יהודיה לעבור על כך בשקט? לאחר שסוכם למורת רוחי, כי החליפה תהיה לחג ולשבת בלבד, החל המאבק על סוג הבד וטיבו, והיכן ירכש. האם יביא אותו בן-ציון, או האם לקנותו בחנות הבדים של משה שרודק, או אצל ולרשטיין.

בני משפחת ולרשטיין היו שכנים שלנו ולכן זכו בבחירתנו, מה עוד ששרודק היה מקובל בעיני הבריות כסוחר לא אמין ויקרן, שיש להתרחק ממנו. בקושי עברתי את המכשולים הראשונים וצריך היה להתפנות ללקיחת המידות, תרגיל לא פשוט. בן-ציון היה מעשן כבד והסיגריה לא משה מפיו. העשן מילא את חלל חדרו הקטן ורק אשנב נפתח בחלקו כדי להכניס אוויר לנשימה. הוא התפנה מכל עיסוקיו, אחז בסרט המדידה והמלאכה החלה. הוא מדד את רוחב הכתפיים, היקף המותניים, אורך הזרוע ואורך המעיל המיועד מלפנים ומאחור. ענין המכנסיים היה קל יותר. הוא מדד את האורך עד לברכיים, מן המפשעה עד גמר המכנס, סבב את קרבנו לכל הצדדים, נשף לתוכו את עשן הסיגריה, ושאף את תוכנה במיצמוץ שפתיים ארוך. הוא רשם בפנקסו המקומט את כל הנתונים. הוא החזיק את עפרון הסימון מעל לאוזנו וכאשר העיפרון הסרבן לא הראה סימנים ברורים דיים היה בן-ציון חוזר ומחדדו במספריים שעל שולחן עבודתו. המדידה אצל בן-ציון היתה טקס של עבודת-קודש והוא "הכהן הגדול". כולו פקעת-עצבים וחובה היתה לעמוד במשמעת ולהיכנע להוראותיו, כדי לסיים את מנת העינויים מהר ככל האפשר.

לא חיבבתי את יום המדידות, אך המחשבה כי התמורה היא חליפה חדשה ונאה עשתה את הסבל לכדאי. בראשונה, המעיל היה עדיין ללא השרוולים וביטנה, ובלי כפתורים. הכל היה אחוז בחוטים רופפים עד להתאמה מלאה, ואז יתחיל השלד לקרום עור וגידים, אך עד לאותו זמן ארוכה דרך המדידות, שבן-ציון כנראה מאוד נהנה מהן. כאשר הבחין בשלב כלשהו כי הביצוע איננו לפי טעמו, לא היסס לפרום את הבגד ולהתחיל מחדש. זה היה סוד מקצועיותו. הכל חייב להיות מושלם. נפלתי קרבן לחייט בעל עקרונות, שלא סטה מהם כמלוא הנימה.

לאחר סיום יצירת האומנות שלו בישר בן-ציון, כי אפשר כבר לבוא ולקבל את החליפה המוכנה בשעה טובה ומוצלחת. לאחר ציפיה ארוכה הגיע גם תורי. אך מה רבה היתה האכזבה, כאשר הבגד המוכן הוצג בפני ללא הכפתורים. בשביל בן-ציון זה ענין של מה-בכך, כי הוא קבע את מיקומם על המודל החי רק בעת מסירת החליפה. לדעתו, קביעת הכפתורים היא הפעולה החשובה ביותר, המדגישה את הצורה הסופית של הבגד. רק בבית אפשר היה לשנות את מיקום הכפתורים. אשר למכנסיים, לא היו בעיות מיוחדות. אורכם הגיע עד מתחת לברך. ילד צריך, כידוע, לגדול וחליפה לא תופרים כל שנה. החליפה היתה כליל השלמות בעיני, חדשה ומגוהצת, שיש להתיחס אליה בכל הכבוד הראוי ולזכור את יוצרה. עזבתי את בית מלאכתו ולא היה מאושר ממני. יכולתי ללבוש את החליפה, להופיע במופגן לפני עם ועדה בבגד המהודר, מעשה ידיו של בן-ציון, מטובי החייטים. אין לשכוח, שהייתי כבר בן עשר.

מספרם של בעלי-המלאכה למקצועותיהם בזקליקוב היה רב יחסית ועמד בסתירה להנחה, שיהודים כולם סוחרים הם. חלק גדול מן האוכלוסיה חי, כאמור, על יגיע כפיו, הן כפועלים והן כבעלי-מלאכה. מספר הנגרים לא היה כמספר הסנדלרים, או החייטים. הם נחלקו לעוסקים בנגרות-בנין, ברהיטים ובתיקונים. בעתות שפל לא בחל איש מהם לשלוח ידו גם במלאכת נגרות כלשהי. בין הוותיקים במקצוע בלט אליעזר רוזן, שהיה נגר-בנין ושותף עם אביו במינסרה קטנה, בכפר פוטוק, מרחק של עשרה ק״מ מזקליקוב. הם הכינו לוחות-עץ לפי מידות ודרישות שקיבלו מן הנגרים בעיירה. אליעזר רוזן ומשפחתו התגוררו בזקליקוב. כל יום ראשון הוא הלך ברגל לכפר ובתום שבוע עבודה היה חוזר הביתה לשבת. לא היתה בימים ההם כל תחבורה מסודרת וצעידה שבועית כזו לא הפחידה איש. אליעזר רוזן היה גם בין ראשוני המתנדבים והיזמים בהקמת בית-העם. כאן נוצלה מומחיותו כבנאי

של מיבני עץ. אליעזר היה חסיד נלהב של ז׳בוטינסקי ונמנה עם מפקדי בית״ר הבכירים. בשנת 1933 עלה לארץ-ישראל כבעל הון של 1000 לירות״ט, שבזכותם קיבל סרטיפיקט מהבריטים. תוך שהות של שלוש שנים הוא הכשיר את הקרקע לעליית משפחתו. הרעיה רישה, התופרת, נותרה עם הבנים פסח ויצחק ובתה חנה. בשנת 1936 עלו לארץ-ישראל. אליעזר האידאליסט המשיך לעבוד במקצועו. לימים נמנה עם מייסדי ארגון יוצאי זקליקוב בישראל והיה הגזבר הראשון שלו.

נגר מעולה ואיש מיוחד במינו היה דוד ברוקירר, הידוע ברבים כדודי׳ל ״גנב״. איך נדבק לו הכינוי קשה לדעת, אולם נוכח התנהגותו ומעשיו מותר לקבוע, כי כינויו נדבק לו בצדק מסויים. הוא לא היה, חלילה, סתם גנב, פורץ כספות או כייס, אבל בהתחשב בתעלוליו אפשר לומר כי נהג ״לגנוב״ דעתם של אנשים תמימים, אשר האמינו להבטחותיו. דודי׳ל היה גם ידוע כקלפן מושבע. ממוצע קומה היה, רחב כתפיים ובעל ידיים כבדות וחזקות, שבאחת מהן חסרה אצבע - דבר לא נדיר אצל נגרים. אשר למיומנותו במקצוע לא היו כלל חילוקי דעות. הוא היה נגר רהיטים מעולה, שרהיטיו פיארו הרבה בתים, אלא שעד הגיעם לשם הצליח להוציא טיפין-טיפין את כספו של המזמין יחד עם נשמתו. כדי לזכות בסימפטיה של דודי׳ל שיסכים לקבל עבודה כלשהי, היה צריך ראשית כל ״להרטיב״ את גרונו. הבריות ידעו שדודי׳ל אוהב את הטיפה המרה ובלעדיה לא התחיל לדבר כלל על קבלת עבודה חדשה. תחילה טען שבאמתחתו עבודות רבות ואין הוא מסוגל עתה ובזמן הקרוב לקבל הזמנה חדשה. אולם לאחר הריכוך הרטוב ודמי קדימה, הוסרו המכשולים והמזמין נכלל ברשימת ״קרבנותיו״ של דודי׳ל. באותו מעמד הוא נשבע בכל הקדוש לו, שהעבודה תסתיים לשביעות רצונו של המזמין ובזמן הנדרש. על החלק הראשון של ההבטחה לא היו עוררין, ובאשר לחלק השני, עובדה מוכחת היתה, שאף פעם לא עמד בלוח-הזמנים, כפי שהבטיח. לסקרנים שישאלו מדוע בכל זאת התפתו אנשים להתקשר עימו למרות שמו הידוע לשמצה, התשובה היא - משום שלא היה נגר טוב ממנו. הסבל הזמני שגרם לאנשים נשכח ורהיטיו עמדו לעולם. דודי׳ל קיבל את ההזמנה כשהמזמין מתאר לפניו את הרהיט המבוקש. תכנון ושרטוט מקצועי לא היו מקובלים והפוסק האחרון לגבי הצורה והדגם היה דודי׳ל עצמו. טעמו של המזמין התבטל מול טיעוניו של דודי׳ל, שמנה אותם אחד לאחד. למשל, לגבי סוג העץ טען דודי׳ל, שהעץ שהמזמין ביקש סופג רטיבות, השני מתייבש ומתפקע, את השלישי קשה מאוד להשיג בעונה זו, הרביעי לא סובל את הצבע וכך חייב היה הקונה להיכנע ודודי׳ל חגג את נצחונו. אפילו פיקפק

הקונה במהימנותם של טיעוני דודיל, איש לא העז לעמוד נגדו, מפני שהיה ידוע כאדם רגזן. דבק בו גם הייחוס המשפחתי של אחיו יוסליה ברוקירר, שנודע בעיירה בכינוי "יוסליה עשיו" (רגזן כמו עשיו). מיקוח על המחיר היה מיותר. חובה היה לשלם את המחיר בו נקב דודיל. את דמי הקדימה על חשבון העבודה המוזמנת הוא הוציא בקלות רבה. לאן הלכו בפועל דמי הקדימה לא היה קשה לנחש. דודיל שיחק ב-21 ופוקר עם חבורה קבועה שכללה יהודים ונוצרים. סופר פעם על בנו, אברהמילה, שנכח במשחק אביו. למרות האיסור המובן מאליו שאין להתערב, הציץ הבן בקלפיו של היריב והציץ בקלפים של אביו. כאשר ראה עד כמה נחות מצב אביו, פלט את המשפט: "טאטע, דו ביסט אין דער ערד מיט דיינע טייז" ("אבא, אתה עמוק באדמה עם האסים שלך"). את סטירת הלחי המצלצלת שאברהמילה ספג אז, ודאי זכר כל ימיו. תחביביו של דודיל הביאו איפוא לריב תמידי בינו לבין המזמינים. אם תאריך היעד היה רחוק למדי, הוא הבטיח שהכל כשורה. אם המועד קרב והמזמין ביקש לראות את קצהו של הרהיט, דחה אותו דודיל בתירוצים שונים. לאחר שהמזמין נפל לרשתו עם חלק מן הכסף, שום דברי תחינה, תוכחה, או עלבון כבר לא היתה להם השפעה. ודודיל בעורמתו תבע עוד ועוד על חשבון, שהרי העבודה "מתקדמת". עצבי המזמינים התרופפו, עד אשר ראו בסופו של דבר רהיט מוכן בבית. לאחר כל הצער ועוגמת הנפש יכלו המזמינים לברך על המוצר המוגמר, שהיה שופרא דשופרא. דודיל לא עבד לבד. היו לו עוזרים ושוליות. הוא היה נגר מבוקש בין המשפחות אשר הועידו את בניהן ללמוד נגרות. כל נער שזכה והוריו שיכנעו את דודיל לקבלו כשוליה, היה בר-מזל. במשך חודשים ארוכים לא קיבל כל תשלום. למעשה, ההורים שילמו לדודיל שכר-לימוד. כשהגיע הנער לראשונה אל ביתו של דודיל, עשה לו זה מבחן מיוחד. הבית הפינתי שלו גבל במגרש חול ענקי ליד בית-העם. כשנכנס הנער לבית הוא הגיע תחילה למטבח. ראשית כל, עליו לשרת את בעלת-הבית. אם היה הנער חרוץ ומילא שליחויות בדייקנות, סימן שיהיה גם בעל-מקצוע דייקן. לאחר מבחן עוזר משק-הבית, ערך לו דודיל בוחן נוסף בסדר ונקיון - האם מסוגל הנער לעבוד ולשמור על נקיון בית המלאכה, כדי שיהיה נוח ונעים לעבוד בו. בחלקו המקצועי של המבחן שלח דודיל את הנער לקנות חומרים בחנות, ובכוונה תחילה ביקש להביא חומרים שאין להם שייכות כלל לעבודת נגרות. אם העיר לו הנער על כך במקום, היתה זו נקודה לזכותו. אם לאו, עשה דודיל את הנסיון האחרון. בצאת הנער מבית-המלאכה, פיזר בפתח הדלת שבבי עצים, קרשים וכלים, אשר הפריעו לכל יוצא ונכנס. אם חזר הנער בתום השליחות והמכשול בדלת שהפריע לו הוסר

- הנער הנבון, הזיז את הקרשים, אסף את הנסורת ושם את הכלים במקומם, סימן שעבר את המבחן, ואז הואיל דודי'ל להשאירו כשוליה מן המנין. אם חזר הנער מן השליחות ופילס דרכו מעל ערימת הקרשים והשאיר את אי-הסדר על כנו, בו-במקום אמר לו דודי'ל: "לך נערי הביתה, אתה נגר אצלי לא תהיה, אינך יודע מהם סדר ונקיון וחבל לבזבז את זמנך וזמני". אלה אשר עברו את מבחני דודי'ל ועבדו תחת ידו זמן-מה, היו, כאמור, בבוא הזמן לנגרים מצויינים. העיירה היתה מלאה נגרים "מבית מדרשו" של דודי'ל ברוקירר. ודאי שצריך היה להתעלם מאופיו של האיש וממעשיו וללמוד ממנו רק את המקצוע והמועיל.

מוטל פרידמן, בנו של יחזקאל "דער געלער חאסקל", מלמד מפורסם ובעל תורה, לא הלך בדרכי אביו, אבל כן שמע בעצתו - ללמוד מקצוע כלשהו בהגיעו לבגרות, כדי ליצור לעצמו בסיס כלכלי איתן לעתיד. מוטל היה לנגר והתמחה בנגרות בנין. הוא לא בחל בעבודות נגרות מזדמנות אחרות, כאשר קשיי פרנסה הכתיבו. בשנות השלושים הקימה ממשלת פולין אזור תעשיה חדש בסטלובה-וולה ובו מפעלי פלדה ונשק ותעשייה כימית, אשר היו זקוקים לבעלי-מלאכה ונגרים ביניהם. מוטל ורבים כמוהו חיפשו שם עבודה וקיום. הוא אירגן את בעלי-המלאכה היהודיים והועמד בראשם במטרה ללחום בנטיות האנטישמיות שלא לתת עבודה ליהודים, או לא לקבלם לעבודה כשווי-זכויות. הוא נאבק, הצליח ועבד שנים אחדות באותו מקום. בבית השאיר את אשתו רבקה, אותה נשא זמן-מה לפני-כן. היא ניהלה קיוסק צנוע, סיוע נחוץ להשלמת הפרנסה. בשנות בחרותו היה מוטל חבר בקבוצת הספורט "ירדניה", שעיקר פעילותה כדורגל, והיה מן השחקנים הבולטים. בשל מיבנה גופו הנמוך ורגליו הקצרות והזריזות, היה לאחד מכוכבי הקבוצה. אביו, שהתבונן במעשה, הסכים בלית-ברירה לתחביבו, למרות שלא תאם את שאיפותיו. רק דבר אחד ביקשו - שלא יחלל את השבת. מוטל הבטיח, אך ספק גדול אם ההבטחה קויימה. את יעודו כנגר הוא ביצע במקצועיות רבה ואת תפקידו ככדורגלן מילא בלהט ובמסירות. את שנות המלחמה עשה בברית-המועצות. עם סיומה התיישב עם משפחתו בארה"ב, שם המשיך לעסוק במקצועו עוד שנים רבות.

כפי שנוכחנו, היו אצלנו בעלי-מלאכה רבים, אבל פחחים היו רק ארבעה וכולם בני משפחה אחת. בראשה עמד מנדלה ברטמן "בלכש", כלומר פחח. המקצוע עבר מדור לדור. שלושה בנים היו לו. ברליה היה המבוגר שבהם ומבחינת הגיל יכול להיות כמעט אביהם של השניים האחרים, חיים ויששכר (סוכער). ברליה היה בנו של מנדליה מאשתו הראשונה. לאחר שמנדליה היה

אלמן שנים רבות חיפש אשה, עד אשר מצא. במקורותינו נאמר: "מצא אשה, מצא טוב", אך ספק אם אמירה זו קלעה במקרה זה. אשתו השניה של מנדליה היתה אשה בעלת עיניים טרוטות ודומעות, הממצמצות תמיד בשל מחלת עיניים כרונית בה לקתה. כל זמן שהכרתיה לא חל כל שינוי במצב עיניה, ואם היה טיפול כלשהו, הוא לא נראה לעין. שם האשה היה דבורה ובפי הבריות, דבורליה. היא התפרסמה בגלל האיטריות שבישלה. לא היה אפשר להשיג אצלנו איטריות מוכנות בחבילות, או במשקל, כפי שמקובל בימינו, אלא כל בעלת בית היתה "מייצרת" את איטריותיה בביתה. היא הכינה את הבצק במו-ידיה וגילגלה במערוך, עד אשר היה דק לפי טעמה, ואז חתכה ממנו את האיטריות למרק, כפי שמנדליה בעלה ביקש והיה כה להוט אחריהן. דבורליה לא היתה כנראה מומחית גדולה לאיטריות, הן יצאו, כנראה, עבות וגסות מאוד, והכילו יותר מדי קמח ומים ביחס למספר הביצים, ומנדליה, שהיה קצר רואי, התאמץ לכופף את ראשו עד פני הצלחת כדי ליטול מלוא הכף איטריות. הן לא היו לטעמו והוא השווה אותן ל"שקצים" (ביטוי גנאי לנערים חצופים). את זעמו, חוסר שביעות-רצונו וההתמרמרות על "יצירתה" של אשתו ביטא מנדליה בקול רם ואדיר שנשמע מקצה העיירה ועד קצה. "דבורליה!" צעק, "די שקצים האקן מיר אויס די אויגן" ("השקצים מוציאים את עיניי"). משפט זה נכלל בפולקלור של זקליקוב והידהד באוויר כל ימי חייו של מנדליה. די היה לומר מלה אחת מאימרתו, כדי להרגיז בה את הבנים. חוסר יכולתה של דבורליה לספק את רצון בעלה בנושא האיטריות, היה לאות אזהרה לנשים אחרות, למען תדאגנה לעשות את האיטריות ראויות יותר למאכל בעליהן.

ידי הפחחים היו עמוסות עבודה: הספקת מרזבים לכל בתי העיירה, יצירת כלי-בית והספקת פח לבנייה. הברטמנים היו אנשי מקצוע מעולים. ידיהם היו שריריות וחזקות, אבל מלאות חתכים ופצעים לרוב. טיפוס על גגות היה מתפקידיו של הדור הצעיר. מנדליה עמד למטה ונתן הוראות בקול לבניו הצעירים. כאשר עבדו בני משפחת ברטמן במקום כלשהו, שמעה אותם כל העיירה. מנדליה היה איש גבה קומה, והוא זכור כאיש זקן שכוחו עדיין במתניו, מחושל בעבודת כפיים. הוא היה רגזן ובעל דרישות גדולות מבניו, מהם רווה נחת, כי הלכו בדרכו. הוא אהב מאוד את מלאכתו וכאשר עבודה מסויימת בוצעה לשביעות רצונו היה מפטיר לעבר בנו הצעיר: "סובער! דאס איז בעסער ווי געגעסן" ("יששכר, זה טוב יותר מאוכל"). עד כדי כך היה קנאי לטיב העבודה.

שני הבנים עבדו, כאמור, עם אביהם. חיים התמיד בכך, אבל יששכר

הצעיר והמוכשר במעשי ידיו, חיפש תחליף. השנים היו שנות השלושים ומקלטי הרדיו שהיו אז באופנה היו מכשירים גדולים שניזונו מכוח החשמל, או מסוללות כבדות ומסורבלות. בעיירה היו רק מעטים בעלי מקלטי רדיו, שהיו זקוקים גם לאנטנה גבוהה. יששכר מצא את העמודים המתאימים ביער, וידע להכין את החוטים והאביזרים להתקנתה. היכן למד זאת, לא אדע. יששכר הפך למתקין רדיו מבוקש. טיפוס על גגות היה חלק ממקצוע הפחחות ולכן לא היה חדש למתקין האנטנות היחיד בעיירה, בעל ידי-זהב. אצל דבורליה אמו, היה בן הזקונים כבבת-עינה. היא הלכה עימו לכל אשר עבד וסחבה יחד עם הציוד הטכני גם את סיר המרק והאיטריות, להשביע רעבונו של "הילד". חיים נשא אשה והקים משפחה בישראל. הוא נותר השריד היחידי משבט הברטמנים, פחחי זקליקוב. הוא לא זנח את מקצועו וממשיך בו עד עצם היום הזה.

ברליה הבוגר נעשה בעל-בית לעצמו. בתוקף עיסוקו החזיק גם בחנות של דברי פחחות וכלי-בית ומטבח, שהיתה במרכז כיכר השוק ונוהלה על-ידי אסתר אשתו. זו היתה אשתו השניה, שמוצאה מרוזבדוב הקרובה, ואחות אשתו הראשונה, שנפטרה. היא התמסרה לגידול בנה החורג לייבליה והיתה שונה מאוד מאם חורגת מן הסוג שעליו מספרים. היא הקדישה את כל מרצה וטוב-לבה לחינוכו. לייבליה גדל כילד וכנער מוכשר, שלא רבים היו כמוהו בזקליקוב. הוא הצטיין בלימודים, בחברה ובכל מעשי ידיו. הבית היה אמיד דיו כדי להעניק לו את המיטב הדרוש. כשסיים את בית-הספר היסודי ובאין במקום גימנסיה, נסע לייבליה יום-יום ברכבת לרוזבדוב, ללמוד בבית-ספר למסחר. הוא עורר קנאה רבה בתלבושתו הגימנזיסטית עם הכובע העגול (להבדיל מן הכובע בעל ארבעת הקצוות של בית-הספר היסודי). לא רבים מבני המקום יכלו להרשות לעצמם ללמוד בבית-ספר פרטי. לייבליה המוכשר היה בין מייסדי אגודת הספורט "מכבי" בזקליקוב, שמרכזה היה בבית העם. הוא אירגן את משחקי הכדורגל עם קבוצות דומות בינוב-לובלסקי וקרשניק. לייבליה היה גם עתונאי צעיר שמדי פעם התפרסמו כתבותיו בעתוני הסביבה. הוא היה צייר וגרפיקאי מחונן. לי, כבן הדור הצעיר ממנו היתה הזכות ליהנות מכישוריו, כשניסה ללמדני את אשר ידע ולהתחלק עימי בידיעותיו. לפעמים עזר לי בפתרון תשבצים שהופיעו בעיתונו. מחבר התשבצים חתם בשם NAMTRAB NOEL ולייבליה גילה לי בסוד, כי זהו שם-עט שלו ובעצם הוא - LEON BARTMAN במהופך. אביו, ברליה, מתוך היותו עשיר שאף לקצת כבוד ולתואר פרנס בקהילה ואף הצליח בכך. בתקופת המלחמה נשרפו החנות ובית מגוריו של ברליה ואז מצא מגורים

חלופיים ושיפץ את החנות. בתקופה כזו, כשאין יודעים מה יילד יום, החליט ברליה לבנות לעצמו בית חדש. הנימוק שנתן היה: "אין לי כסף לשלם שכירות כה גבוהה. לכן, עלי לבנות לי בית משלי". ביטוי זה זכה לפרסום רב בעיירה. הבית הזה איננו קיים יותר. לייבליה המוכשר לא הלך בדרך כל היהודים, הכין לעצמו בעוד מועד מיסמכים מזויפים של איש פולני וירד למחתרת בזהות חדשה. הוא קיווה, שבדרך זו יוכל להציל את נפשו. לייבליה לא התרחק ממקום הולדתו, כך העידו פולנים לאחר המלחמה. את שמו יכול לייבליה להחליף ואת מיסמכיו לזייף, אך לא כן את מראהו. פניו היו צנומות ובעלות גוון כהה והיקשו על האפשרות להסתתר בתור ארי. בעיר גדולה, אולי היה מצליח, אולם בזקליקוב הקטנה קשה היה להיעלם. אי התרחקותו מן המקום היתה שגיאה גורלית. באחד מביקוריו החשאיים, לאחר רדתו מן הרכבת, הכיר אותו אזרח מקומי והלשין עליו בפני הגרמנים. לאחר עינויים קשים הוא הוצא להורג ביריה. מקום קבורתו לא נודע.

על הלחם והאופים

מימים ימימה שיננו באוזנינו את הפסוק הידוע והקולע "אם אין קמח אין תורה". הכוונה היתה ברורה - ישנם חיים גשמיים המקיימים את הגוף וישנם גם חיים רוחניים, המקיימים את הנפש. הגשמיות, ביטויה המובהק היא אכילה, והראשון בתור - הלחם, מיסודות המזון. כל עוד אפשר לספק לקיבתנו את אותו מיצרך נפלא ולהתברך בו, אין הרעב שורר. אנשים, אשר טעמו את טעם הרעב ידעו תמיד להעריך את ערכו. כתמיד היה הלחם מיצרך השווה לכל נפש ועליו בירכו: "המוציא לחם מן הארץ". לחם אינו רק אותה כיכר עגולה, או מאורכת, של מאפה חיטה או שיפון, אלא גם החלות הפשוטות או המתוקות, הקלועות והעגולות, לחמניות ה"קייזרקיס" ו"פלצלך" (לחמניה שטוחה), ה"בובלך" (לביבה בתנור), "בייגלך", "רוגלך" (לחמניה דמוית חצי-סהר) ומצות. בכל פינה בעיירה היו מפוזרות מאפיות ועל אחדות נתעכב: על מאפיות הקציקס, על אלה של מנדלי הויקר ומרדכי טוזמן, על שמאי אקרמן ושראלקיה הלברשטט, וזו של מוצניוק וכן על אלה של פיוטר דרוזדבסקי וזקושצלני הנוצרים.

"אם אין קמח אין תורה", ובאין חיטה אין קמח! את החיטה היו חייבים לזרוע, לקצור, לאלם ולדוש. מגדלי החיטה היו נוצרים, שניהלו את חלקה הגדול של המערכת עד אשר הגיעה פת-הלחם לפיו של היהודי, למען יברך עליה ככתוב וכמצווה את ברכת "המוציא"... מיהו זה שהוציא את הלחם מן הארץ? חלוקת העבודה היתה ברורה. האיכרים עסקו בעבודת האדמה - ואילו היהודים במלאכות נלוות. הנוצרים היו בעלי-הקרקעות והמשקים בהם גידלו בהמות וצאן למאכל ולעבודה. אצל בני-ישראל הסתובבו בחצרותיהם לכל היותר תרנגולות, אווזים ולפעמים עזים.

שטחי הקרקע הנדרשים נמצאו מחוץ לעיירה, בסביבת הכפרים. שם גידלו דגנים, בעיקר חיטה ושעורה. מזלם שפר עליהם, שכן הם לא התנסו בבעיות מים המוכרות לנו היטב פה בארץ - עצירת גשמים ובצורת. אלוהי הגויים נתן להם גשם בעתו וגם כוח-אדם לא חסר. עיבוד האדמה התנהל בצורה פרימיטיבית ומסורתית מזה דורות, בכוחות הסוס, המחרשה, המגל והקלשון. כשכנו של בעל משק כזה אהבתי להצטרף אל עובדי השדה ולראותם בעבודה, החל בהכנת הקרקע ועד סיום הקציר ואיסוף האלומות. אלה נקשרו בחבלי פשתן, או בגבעולי התבואה, שהפכו לחבלי-קש חזקים.

האלומות הועמסו בקלשונים על העגלות לגובה רב ואני עליתי להשקיף

משם על זוג הסוסים הרתום שיצא לדרך בסחיבה איטית עד אשר הגיע לגורן שבחצר המשק. בשבילי ובשביל חברי שהתגוררו באותו בית היה זה מקום אהוב לבלות בו את הזמן הפנוי. בגורן, מתחת לגג, עמדו גם המכונות החקלאיות, שהיוו עבור סקרנים כמונו מקור לא-אכזב לפעולה ומשחק. פעם אחת גרמה הסקרנות גם תקלה רצינית. חברי, יהושע הימלפרב, ביקש לבחון מקצצת קש חדשה, איך הלהבים החדים הופכים את הקש הנתון שם לחומר קצוץ ומתאים לתערובת להזנת בהמות הבית. הילד הסקרן הכניס חבילת גבעולים אל המקצצה ודחפה אל הלהב, כאשר אני מניע בשתי ידי את גלגל התנופה. במהירות בלתי מובנת נתפסו שתי אצבעות ידו ונמעכו. בטרם הגיעו אל הלהבים, אשר ללא ספק היו חותכים את אצבעותיו, הצלחתי להפסיק את פעולת המכונה מבעוד זמן ולקרוא לעזרה, אבל חברי נשאר נכה, ללא אצבעות מתפקדות.

אל הגורן הזו הובאו האלומות ופוזרו על מישטח הדיש, שהיה לרוב יצוק בטון מחוספס. כאן התחילה עבודת-פרך ארוכה עד להפקת הגרעינים מתוך השיבולים המלאות. שני גברתנים בעלי שרירים היו אמונים על עבודת הדיש. הם נטלו בידיהם מוטות ארוכים, אליהם חוברו מוטות קצרים עם מפרק גמיש עשוי עור. עם כל טלטול המוטות, בתנועה סיבובית הלוך וחזור, היו מפרידים את הגרעינים מן הגבעולים, וכל טלטול ודפיקה לוו באנחות קצביות. כמות הגרעינים הלכה ורבתה ולאחר זמן התמלא הגורן באבק ומוץ שהתפזרו לכל עבר. גרעיני התבואה שהופרדו, נגרפו הצידה על-ידי צוות, מורכב לרוב מנשים שהתמחו במלאכת הניפוי בעזרת הנפות הגדולות. הגרעינים שהצטברו לערימה נאספו לשקים והועמסו על עגלות שיצאו אל טחנת הקמח. הטחנה המקומית היתה מונעת בכוח מים שמקורם במעיינות שבסביבה, על יד חורבות מצודה עתיקה. משם זרמו לאיטם, עד שנעצרו ליד סכר שיצר אגם ומפל מים מלאכותי. כמויות המים האדירות שירדו יצרו את האנרגיה הדרושה להנעת טחנת הקמח ותחנת כוח קטנה, אשר הביאה לתושבי העיירה מעט חשמל. טחנת הקמח היחידה סיפקה את צורכי אוכלוסיית המקום והסביבה. ביקרתי שם לא פעם כילד וחזרתי מלא התפעלות מן המימסרים והחגורות שהסתובבו בקצב ללא-הרף והעלו את אבק הקמח, שצבע ללא-רחם את כל הנוכחים. הקמח הלבן רוכז בערימה גדולה לשם מילוי השקים ושקילתם. חלקו של הקמח ניתן לאיכרים תמורת הגרעינים שהביאו ויתרת הקמח נמכרה לעמק בית-ישראל, לכלכלו ולהשביעו לחם, כדי שנברך.

בזקליקוב היו מספר סיטונאים וסוחרי קמח. אחד מהם, מנחם מילגרום,

שלט באזור ה"געסל", אולם סיטונאי הקמח הגדול ביותר בעיירה היה ישעיהו זיידנפלד. כמו רבים אחרים נקרא גם הוא על-שם אביו - שייע פסח'ס. העסק עבר בירושה לצאצאיו, שהמשיכו לעסוק במקצוע. הבן, פסח, ניהל בעזרת בני-ביתו את העסק. היינו שכנים קרובים, לכן היה פסח אורח קבוע אצלנו. בהיותי ילד, הבחנתי בהרגלו המוזר - הוא היה קופץ את כפות ידיו לאגרופים ומשחרר לפי סדר כל אצבע לחוד, מושך אותה בחוזקה החוצה ומשמיע "קנאק" (נקישה). תמיד חששתי פן ישבור את אצבעותי או ימשוך אחת בכוח שכזה והיא תישאר בידו, אבל מאום לא קרה. לבי פעם מפחד כשפסח עבר את סף החנות, אבל הוא חייך בעין אחת פוזלת והמשיך בתרגיל אצבעותיו. לשמחתי, הן נשארו שלמות.

כשמחסן הקמח של שייע פסח'ס היה מתמלא, הועמדה שורת שקים מחוצה לו. הבאת הקמח למחסן נעשתה בשני אופנים: הזמנת "שירות עגלות" אצל בני משפחת פרייטג או רויטריב, ובמקביל עמדו לשירותו של שייע שני סבלים, זוג מופלא ויחיד במינו, שאינו ניתן להפרדה - היה זה זלמן והירש. צמד בעל כוח רב ומיומן בסחיבת שקים בני 100 ק"ג ויותר. עם המשא שעל גבם היו עוברים לא פעם קילומטרים. הם התמידו בעבודה זו כל יום ובכל מזג-אוויר. לפי קריאת המזמין היו זלמן והירש מתייצבים יחד, כזוג מן השמיים. זלמן היה הנמוך שבהם, יהודי בעל זקן שחור, רחב גרם, לבוש בגדים מרופטים. כבד שמיעה היה, דבר שגרם לפעמים אי-הבנות. פניו היו תמיד לבנים מאבק הקמח. הוא חגר חבל ארוך דיו כדי להקיף את מתניו מספר פעמים ועל ראשו כובע "ספודיק" גדול מידות, שכיסה את עיניו. לזלמן היה כינוי, "זלמן חוך", שמקורו לא ידוע.

הירש היה בעל מיבנה גוף ואופי שונים. קומתו ממוצעת, כבד גוף ורחב כתפיים ואת פניו עיטר זקן צהוב סמיך. מבחינה חיצונית הוא היה ניגוד גמור לשותפו למקצוע, גם לא ברור איך הגיעו לשותפות ביניהם, אך עובדה היא שהיתה להם חזקה על סחיבת השקים מטחנת הקמח. אוי היה לו למישהו אחר שהעז אף הוא להביא שקי קמח מן הטחנה. כל הקללות שבעולם היו אז ניחתות על ראשו. דבר זה לא העיד ששניהם היו תמימי דעים, כיאה לשותפים, ההיפך הוא הנכון: כולם שמעו אותם רבים ואף מקללים זה את זה. אם הוזמנו השניים ליטול שקים בטחנה ולהביאם למקום כלשהו, לא היה צורך להתמקח או לקבוע מחיר, כי היה תעריף קבוע ומוסכם. התייצבו איפוא מיודעינו בפתח טחנת הקמח ובעזרת אנשים שם הועמסו השקים הכבדים על גבם. כל אחד קשר את שקו בחבלים שעל מותניו והחלו לזוז בצעדי-צב קדימה. הדרך, יש לומר, לא היתה קלה. שוו בנפשכם אדם, ששק

כבד על גבו מבוסס בחול עמוק בקיץ, בבוץ טובעני ובגשם טורדני בסתיו, ובשלג חלקלק בחורף. הדרך מן הטחנה למחסן לא היתה כמעט סלולה, להוציא קטע קצר בן כמה עשרות מטרים. זלמן והירש "חרשו" דרך זו היטב ועמדו בתלאותיה בכל הכבוד המקצועי הראוי. בצעדים איטיים ומדודים התקדמו לעבר מטרתם. מחצית הדרך גם לא היתה מיושבת אדם - רק שטחי חולות, לכן גם לא יכלו להפריע למנוחת השכנים כאשר השמיעו קולות של ריב, או אנחות כבדות. זלמן היה מתלונן בפני הירש שקשר החבל התרופף לו, או שהירש היה מבקש את זלמן להאט כדי לעשות אתנחתא. אז החלה מסכת עשירה של "ברכות" הדדיות שהתאימו יותר ליריבים ולא לידידים כמותם.

"הקולות והברקים", הדי הוויכוחים הקולניים שביניהם, הגיעו לכל אוזן. לאורך הדרך היו להם שתי נקודות למנוחה ותיקון חבלים שהתרופפו, האחת בפינה בסיבוב הדרך העולה לכיוון הכנסיה, שם היה עמוד ברזל שעליו ניתן להניח שק. הנקודה השניה, בפינה רחוקה יותר בסיבוב השמאלי על מדרגות-הבית של האחים מייבסקי המשופמים. תחנה זו תיפקדה רק כשבני המשפחה הללו היו במצב-רוח טוב, הווה אומר: לאחר ששתו לשכרה ושני הסבלים לא הרגיזו אותם בנוכחותם. שעה ארוכה היו זלמן והירש עושים את דרכם עד אשר הגיעו למחוז חפצם. שקט השתרר ברחוב כאשר הגיעו אל אחד המחסנים, או למכולת. לפעמים היו מספקים את הקמח הישר למאפיות. מאות טונות ואלפי שקים הספיקו השניים לסחוב על גבם משך חייהם, עד סופם המר במלחמה.

כאשר הגיעו שקי הקמח למאפיות החלה עבודת הכנת הלחם ומוצריו השונים. לא אחת חיכו בעלי המאפיות לשק הקמח האחד, מפני שהקודם כבר נגמר ולא היה באפשרותם הכספית לצבור מספר שקים לעבודה סדירה. מאז ומעולם לא היתה הפרוטה מצויה בכיסי האופים. ברגע שמכר אופה את מלאי הלחם, מיהר לשלם את הפדיון לשייע פסחיס. שייע, שהיה סוחר נדיב ובעל לב, מכר קמח בהקפה ללא שטר חוב, אלא על מילת הכבוד והאמון ההדדי. במאפיות זקליקוב לא היו מיתקנים ממונעים, או ממוכנים, על-מנת להקל במעט את מלאכת לישת הבצק. כל העבודה נעשתה באופן ידני. מלאכת מומחים היתה זו, בעלי מסורת ונסיון. בכל כיכר לחם או חלה היו מעורבים הרבה טיפות זיעה ואהבה. אהבת המקצוע. האופים דאגו לטיב המוצר ולשמירת המוניטין של מאפייתם. לכל מאפיה היה חוג לקוחות נאמן, אשר מצא בלחמה את מבוקשו ולה שמרו אמונים. ובזקליקוב מאפיות רבות והרשימה ארוכה.

אל המאפיה וחנות הלחם של מנדלי הויקער (גיבן) במרכז כיכר השוק, צריך היה לעלות מספר מדרגות עץ. כבר בכניסה אפפו אותך החום והריח שהגיעו מן המאפיה, שקיר הפריד בינה לבין חנות המכירה. טעמו של הלחם היה נפלא, כאילו נאפה בהזמנה מיוחדת. הכיכרות היו תמיד גבוהות. אפשר היה לחשוב שכל השמרים שבעולם נתונים בהן, עד כדי כך צמחו.

ללחם השחור של מנדלי לא היה דומה בכל העיירה וכדי להשיגו השתלם כל מאמץ. שלא כמו במאפיות האחרות אפשר היה לקנות אצלו גם מחצית הכיכר. כשהיה מנדלי צריך לבצוע את הכיכר העגולה היה מניח אותה על בטנו וחותך אותה בסכין חד. מדד ושקל אם עשה חלוקה צודקת עם הקונה, מבלי לקפחו. אצל מנדלי הגיבן קיבלת את כיכר הלחם לפי משקל ולא סתם כפי שיצאה מן התנור בצורתה. מנדלי שם את הכיכר על המאזניים. אם היה משקלה פחות, הוא החזיק על ידו כיכר אחת מחולקת לפרוסות ולפי הצורך הוסיף מהן למשקל הנדרש. כאשר היה משקל הכיכר מעבר לנדרש, הוא לא גרע ממנה. מנדלי היה איש ישר והגון ואופה מצויין.

עזר-כנגדו במאפיה היתה זוגתו וכל בני הבית, שהיו כולם בעלי קומה. הוא עצמו היה משרתם הנאמן של קהל הקונים. גיבנתו היתה "מכובדת" וגדולה, ואילו קומתו נמוכה עד מאוד ובקושי הגיע אל דלפק השירות, שם הזדקר ראש המכוסה כיפה ופנים מצומקות בעלות זקן עם מעט שערות מדוללות, המכסות רק חלק מן הסנטר. את השירות ללקוחות נתן מכל הלב.

מבלי שמישהו תיכנן, היה סדר מסויים בחלוקה הגיאוגרפית של מאפיות זקליקוב. מאפייתו של מרדכי טוזמן התמקמה באזור ה"געסל". מרדכי, אשתו סימה וחמשת בניהם הפעילו מאפייה שהצטיינה בסוג אחר של לחם. זהו לחם שיפון ארוך וריחני, כיכרות בהירות וארוכות שעוצבו בתבניות ובהן נאפו. מרדכי טוזמן, תמיד במצנפתו הלבנה, היה ממונה על התנור ושמר בנאמנות על מלאכת-הקודש של האפיה. בני המשפחה האחרים עסקו כל אחד בתחומו, אם בהכנה לאפיה ואם בשיווק המוצר המוגמר. מגורי המשפחה היו צמודים אל תנור האפיה. הכל היה גלוי לפני כולם, כשהחלונות פתוחים לצינון מן החום. כך יכול כל עובר-אורח לראות את "מעשה הבריאה" של הלחם. לא רק הלחם המעוצב בתבניות איפיין את המאפייה.

התמחות אחרת נוספה לו בימי החורף. אז אפשר היה להשיג כאן "בובלך" (לביבות) חמות מקמח כהה. בדרכם לבית-הספר עצרו התלמידים אצל מרדכי כדי לקנות "בובעלע" חמה אחת ועוד אחת, שנמסו בפה ונבלעו בלי להרגיש כלל. כה טעימות היו. לשיפור טעמן היו בוצעים אותן בסכין בעודן חמות ומשחילים לתוכן קוביית-חמאה שהובאה מן הבית. זה היה מעדן

נפלא, צידה, לא רק לבית-הספר, אלא גם מנת מזון משׂביעה לכל יום הלימודים.

לא הרחק משם, מול המקווה, שכנה מאפייתו של מוצניוק. אפשר היה להשיג אצלו מעדן אחד של תאווה - בייגל! גם אותו אפשר היה לאכול בכמויות. צורתו היתה מיוחדת ועד היום טרם מצאתי כמוהו. מעין סלסלה עם ידית דקה מבצק קלוע. החלק הזה היה אפוי וקשה, אולם מחציתו השניה של הבייגל היתה עשויה מקלעת בצק עבה ורכה, מלאת תוכן. התקבל הרושם, כי בייגל זה עבר תהליך אפיה מיוחד במינו. תמיד הזדנב אצלו תור כדי להגיע אל החלון הפתוח ולקבל את ה״בייגלעך״ החמים. מוצניוק היה אחד ויחיד, ללא מתחרים בסוג הבייגל שלו, והאחרים לא ניסו אפילו להתחרות עמו. רק מוצניוק ידע את סוד היצירה, אותו לקח עימו אל הקבר.

ליהודים היתה בעיה להשיג לחם טרי מספר פעמים בשנה, במוצאי חג הפסח ובימים הנוראים. המאפיה של זקושצ׳לני שבמרכז השוק סיפקה לחם לבן מוארך והלחם השחור הכפרי ה״ראזיווע״, המצוין, מקורו היה אצל דרוזדובסקי. היו אלה ככרות לחם כבדות משקל שיכלו להספיק למשפחה למשך שבוע. את הלחם אפשר היה לרכוש אפילו בחצאים וברבעים.

את ה״פלעצל״ הטוב אפשר היה לקבל כמעט בכל מאפיה. זהו מאפה עגול ושטוח עליו מפוזרים פרג או בצל, שנתנו יחד את ריחם וטעמם המיוחד. ריחות כאלה עלו במיוחד ממאפייתו של ישראלק׳ה הלברשטט, אחיו של החזן. הוא כיסה בנדיבות את פני ה״פלעצלעך״ שלו במנה הגונה של בצל ופרג. היש להתפלא שכל אוהבי ה״פלעצלך״ מצאו אצלו את מבוקשם? אולם מסופקני אם הצלחה זו הביאה למשפחה את הרווחה והפרנסה. היתה לנו עדת אופים וכל אחד עם טעמו ומוצריו. טעמו של הלחם ודברי המאפה, הכוללים את המצות השמורות והעגולות ואת העוגות, טעם כולם עודנו בפי וריחם עולה באפי. הם ליוו אותי בכל אשר הלכתי עד הלום, ולא מצאתי כטעמם באף מקום אחר בעולם. כאשר מתעוררים מדי פעם געגועים אל העולם שהיה, הם כוללים, ללא ספק, גם את טעמו של הלחם.

ציבור המפרנסים בזקליקוב היה רבגוני. הוא היה מורכב לא רק מבעלי-מלאכה ונותני שירותים שונים, שכבר תיארנו. החנויות הקטנות הציעו דברי סידקית, או שהיו מכולות וקיוסקים. קיוסקים רבים עם דברי-מתיקה, מי סודה וגלידות בכל פינה. את החנווני הקטן איפיינה חנות המכולת, שנקראה בלשון המקום ״ספוזיבצ׳י״. לרוב היו אלה חנויות שכונתיות. חנות המכולת האופיינית ביותר היתה זו של שבע׳לה. בחלק הדרומי של השוק נמשך קטע

רחוב בו התרכזו מספר חנויות, כולן על טהרת המזון. בפינה, בדרך לינוב-לובלסקי, עמד האטליז של איסר גרינברג, לידו הקיוסק של אהרן אלטמן והחנות של שבעליה, שנמצאה בצמוד. לידה ניצבה המאפיה של שמאי וזיסל, ובסמיכות, דוכן הדגים של שני אחיה. אם לא שבענו מאלה והדרמנו קצת, הופיעה מולנו המאפיה הנודעת של "קאציקס". איזור מימכר המזון המגוון הזה סיפק את מרבית צורכי האוכלוסיה. פרנסתם של יהודים אלה היתה תלויה גם בקונים מזדמנים; לרוב איכרים שהגיעו לעיירה לשוק ולכנסיה. לאחר ימים אלה חגגו כולם וסיפרו בסיפוק על הפדיון הנאה שעשו.

המכולת של שבעליה נחרתה היטב בזכרוני, מפני ששירתה גם את בני משפחתי. לא פעם הייתי השליח לקניות במכולת. זו היתה המפורסמת, בחזקת מעט המחזיק את המרובה. אפשר היה שם להשיג כל דבר. המכולת נודעה בזכות בעליה - שבעליה קוזיניס. הכינוי קוזיניס בא על-שם תפקידו של אביה, שהיה רב "קוזיני". זהו מושג השאול מן השפה הרוסית, בשיבוש מסויים, ופירושו - רב ציבורי. כשהיתה זקליקוב תחת שלטון הצאר הרוסי, היה אביה מייצג את התושבים בפני השלטונות, שתדלן שהיה מקובל על כולם, ומכאן נבע הכינוי. שבעילה היתה אלמנתו של משה יונה - בנו של יוחנן. כולם התגוררו יחד תחת קורת-גג אחת בבית הפינתי. נוסף לחנויות המושכרות וזו של שבעילה גם אם המשפחה, אשתו של ר' יוחנן, ניהלה במקום חנות למימכר מוצרי חימר, סירים, כדים וקערות.

סימן ההיכר של המכולת היתה בעיני חבית הדגים המלוחים שניצבה תמיד בחזיתה. החבית עמדה שם, לדעתי, משני טעמים - הראשון, כדי למשוך את הקונים בריחה, שכן איזה יהודי לא אהב דג מלוח? והשני, מפאת חוסר מקום משווע בפנים החנות. אם נזדמנו למכולת שני קונים ויותר, לא היה מקום לחבית. המכולת הצנועה היתה חייבת לפרנס משפחה בת חמש נפשות.

שבעילה וארבעת ילדיה, שהצעיר שבהם נקרא על-שם אביו משה-יונה, שנפטר בדמי ימיו. היא הצליחה להתאושש במהרה מן האסון שפקד אותה והמשיכה לפרנס את ילדיה. פניה של שבעליה היו צנומות, אבל הברק שבעיניה ביטא נחישות והחלטיות. היא ניהלה את חנות המכולת ביד רמה ועשתה אותה לאחת המוצלחות בסביבה. אט-אט, משגדלו הילדים, השתתפו גם הם בעול הפרנסה. לשבעילה הוקל כאשר הבנים יכלו לפרוק סחורה מן העגלות בלי צורך בסבלים. מיצרכי המזון הגיעו מן הסיטונאים המקומיים, או ישירות מספקים שמחוץ לעיר. מכולת זו לא היתה רק מקום של מכירת מיצרכים, אלא גם מקום לעסקי חליפין בין האיכרים ובעלת המכולת. בעוד שבעילה סיפקה לאיכרים גפרורים, שמרים, נפט, דגים מלוחים

וכיו״ב, היא קיבלה תמורתם מוצרי חלב, תפוחי אדמה, ירקות ופירות, אותם היתה מוכרת לצרכניה היהודים. המכולת היתה מעין פוליסת ביטוח של המשפחה, מפני שהבטיחה לפחות את המזער הדרוש לה למחייתה ודרישותיה היו צנועות מאוד. היא שמרה על אורח חיים של משפחה נורמלית, בעיקר בימי שבת ומועד.

בבוא חג הפסח ערכה שבעילה את הסדר כמיטב המסורת העתיקה. המאורעות הטרגיים וזוועות המלחמה לא פסחו על שבעילה ומשפחתה. בטרם כבשו הגרמנים את המקום המטירו טייסי חיל-האוויר מטר פצצות, אשר גרמו לקרבנות בנפש ונזקים לרכוש. ההפצצה כילתה את יתרת הרכוש של רבים, לאחר השריפה הענקית שפקדה את העיירה שנה לפני-כן. ביתה של שבעילה היה לקרבן עולה וכל תכולתו עלתה באש. היא ובני ביתה נשארו בחוסר-כל, רק את נפשה וילדיה הצילה בבריחה ליער. במאמצים רבים מצאה מגורים חלופיים והחלה לשקם את חייה בתנאים החדשים שנוצרו. היא פתחה חנות מכולת חדשה על חורבות קודמתה. בתה ובנה הגדולים נמלטו לברית-המועצות. בניה הצעירים נותרו עימה תחת השלטון הנאצי.

כוס יגונה התמלאה כאשר נפטר אחד הבנים ממחלת טיפוס, אשר פגעה קשות באוכלוסיה כתוצאה מתנאי תברואה ירודים. שבעילה האלמנה הביאה לקבורה את בנה לייבל ונותרה רק עם צעיר בניה, משהילה. יחד עם יהודי זקליקוב צעדו שבעילה ובנה לעבר הרכבת, הישר לקרונות-המוות. הבת, שרה והבן שמעון, נותרו בחיים, חזרו לאחר המלחמה לפולין, ונוכחו שאמם, שבעילה, איננה.

התחבורה הממונעת לא היתה מפותחת בעיירה, ובעצם לא היתה כלל. כלי-התחבורה הבין-עירוני היה הרכבת, ותחנתה מרוחקת מן המרכז. כדי להגיע אליה, או ממנה, היה הולכים לרוב ברגל. אך אם היה צריך להביא מטען אישי כבד-משקל, או משלוח מסחרי, היו פונים אל בעלי העגלות - ה״באלעגאלעס״. אין בכוונתי לתאר יהודים אלה על-פי התווית שדבקה בהם, הנובעת מדעה קדומה, לפיה היו אנשים פשוטים וגסי רוח. יתכן שהיו גם כאלה, אך בזקליקוב המצב היה מעט שונה. בין העגלונים ובעלי הסוסים היו אנשים מכובדים בעיירה, ובהם משפחות של בני-תורה. בסך-הכל היו חמישה בעלי עגלות שעבדו קשה כדי להביא פרנסה. רובם היו מבורכים במספר בנים שהיו שותפים מלאים במאמץ.

בעלי העגלות היו מובילים את עמודי העץ מן היער אל המנסרות, מטענים מהרכבת למחסנים ומן הערים הקרובות, שאליהן לא הגיעה הרכבת. בעגלות השתמשו להובלות בתוך העיירה, במקום ששכמם של הסבלים זלמן והירש

לא הסיפק להרים את המשא הכבד. על בערישל קליימן מסופר בפרק נפרד. הוא החליט, כאמור, להיות בעל-עגלה עקב נסיבות מיוחדות של עיסקה שעשה. אולם איציה צעטלס הגיע להחלטה לעסוק בסוסים ובעגלות רק במקרה. איציה היה בעל משפחה והתקשה מאוד בפרנסה. הוא שלח ידיו במסחר, אך לא הצליח. כשהחליט להיות מתווך היו עסקיו עקרים. ניסה כוחו בעבודה גופנית, אך בריאותו לא עמדה לו. הלך איפוא איציה אל הרבי לבקש עצה וזה הציע לו לקנות עגלה וסוסים ואלוהים יתן פרנסה. איציה נדהם ושאל, איך יהודי כמוהו שלא יודע דבר על סוסים, יקח בידיו עיסוק שכזה? אך אצל חסיד, הרבי קובע ואין לחלוק. לאיציה היו שלושה בנים ולידיהם מסר את המושכות. הבנים עשו כמצוות אביהם והעגלה אכן הביאה את השינוי המקווה.

השמש החלה לזרוח מעל בית איציה. זוג הסוסים שלו הוביל את העצים מן היער ועגלתו התערבה בין בעלי-העגלות הוותיקים, בדרכה אל המינסרה או בביצוע עבודות הובלה אחרות. דרכם של איציה צעטליס (בורנשטיין) ובניו שלום, משה ומנשה, צלחה. דא עקא, איציה חייב היה להביא פרנסה ולגדל את ילדיו, היתומים מאם; בעוד הבנים צעירים נפטרה אשתו מדלקת קלה אשר בימים ההם, ללא התרופות המקובלות היום הפכה לדלקת קטלנית שגרמה למותה בשנת הארבעים לחייה.

והיו בעלי עגלות נוספים, ותיקים, שהמקצוע עבר להם בירושה מאבותיהם, ואותו הורישו אחר-כך לבניהם. משפחת מנדלי רויטריב, המכונה "קלאפ", היתה מרובת בנים ועגלות להובלת מטענים. היה להם גם יתרון מסויים - במקרה הצורך הם שימשו גם כסבלים במקום הסבלים הקבועים שבעיירה. לא פעם פרץ סכסוך בין בניו של מנדלי לבעלי החזקה על הסבלות, אך תמיד היתה יד בניו של מנדלי, בעלי הזרוע, על העליונה. מנדלי החזיק את הסוסים בחצר ביתו, במרכז הכיכר, שהיה אזור מגורים צפוף והפריע לשכנים, אולם עם משפחתו של מנדלי לא התווכחו, וכך היה.

משפחת העגלונים הגדולה והמפורסמת ביותר היתה משפחת פרייטג. שבט עגלונים בעלי מסורת היה זה. הכרתי את משהילה פרייטג עם בניו מזה, ואת האחים שייע וטוביה מזה. משהילה היה עגלון גאה בעיסוקו, בעל זקן מטופח, וכל הופעתו אמרה כבוד למקצוע. הוא החזיק בידו שוט רצועות להפחדת הסוסים, אך בלי שיצליף בהם. משהילה התמחה לרוב בנסיעות ארוכות טווח. כאשר סוחר היה מזמין אותו להביא סחורה מעיר אחרת, היה רותם את סוסיו ויוצא לדרך.

לפעמים היה זה מסע בן ימים אחדים. אל עגלת-המשא היו מצטרפים

נוסעים, שצריכים היו להגיע אל העיירה או העיר המבוקשת. כך נהג גם בדרך חזרה. עגלתו היתה עגלת-משא, אך למען נוחיות הנוסעים התקין לרוחבה לוח או שניים, עליהם הושיב את הנוסעים. מזמין הנסיעה היה מתיישב עם משהילה במושב הקדמי של העגלה, שהיה בדרך כלל מרופד מעט ולא גרם לשבר-עצמות בגלל הדרכים המשובשות. משהילה היה מביא בעגלתו סחורות, ברזל וטקסטיל, כלי בית, או סחורה אחרת מערים הרחוקות כדי 100 ק״מ ויותר.

משהילה פרייטג היה מקפיד לשמור על סוסיו, שהיו תמיד מצוחצחים ומבריקים, והזינם ממיטב השעורה והתערובת. אל נסיעה ארוכה במיוחד הצטרף אחד הבנים, כדי להחליף את האב ועל-מנת ללמוד את המקצוע. ביציאה לדרך היה משהילה קורא את תפילת הדרך ובחוזרו בשלום מנסיעה מסוכנת בדרכי-היער, היה מברך את ברכת הגומל.

לענף השני של משפחת פרייטג, האחים שייע וטוביה, היתה שותפות והם היו בעלי העגלות הגדולים ביותר בעיירה. הם החזיקו מספר צמדי-סוסים ועגלות מכל סוג, כולל עגלות שלג. ליד ביתם, בפינת רחוב אירנה, היה מגרש ריק ומגודר, ובו אורוות הסוסים. המגרש הסמוך נתכסה דשא והסוסים ניזונו ממנו חלקית. אם נזקק אדם לשירותי הסעה, היה פונה בראשונה אל האחים פרייטג. לצורך הובלת מטענים כבדים התאימו עגלה ארוכה יותר ופינו ממנה את הציוד המיותר שעליה; אם נזקק מישהו לעגלה להובלת נוסעים העמידו האחים פרייטג לרשותו כרכרה של ממש ואפילו מקושטת, לפי הצורך, אך כמובן לא כרכרה שחורה בעלת אופני-גומי ועגלונים לבושי מדים, כפי שהיו בערים הגדולות.

העגלות אצלנו היו בעלות אופני עץ עם חישוק-ברזל סביבן. הדבר לא הקל על הטלטולים שנגרמו לעגלה, ואז היתה מקפיצה את היושבים מעלה-מעלה. האחים פרייטג ניסו להקל על הנוסעים ולתת לכל אחד הרגשת נוחות. עגלונים גאים היו, בלי ניבולי-פה והתנהגות גסה, אדיבים ואמינים. בחורף, כאשר הועמדו העגלות בחצר, הוציאו את מזחלות-השלג. הם היו מרפדים את המזחלת בקש, כדי לשמור על הרגליים מפני הכפור ודאגו לספק שמיכות לכיסוי הברכיים. הם עצמם, כאשר יצאו לדרך בחורף, הצטיידו במעילים ארוכים וכבדים ובפרוות סבוכות שיער.

כאשר היה יעד הנסיעה תחנת הרכבת, הרכיבו העגלונים פעמונים על רתמות הסוסים וצלצולם הנעים לנוסעים את הדרך. לפעמים התבקשו להשכיר את עגלותיהם לאיכרים, שהיו מגיעים לכנסיה המקומית לטקסי-נישואין. אז קושטה העגלה בזרים ובפרחים, והתזמורת אשר התלוותה

לחוגגים פיזרה את צליליה לכל העומדים בדרך. שני האחים היו גברים חזקים ובעלי שרירים. כוחם נדרש כשצריך היה להפעיל כוח במקרה של סכסוך עם עגלונים מתחרים, שלא מבני עמנו, או עם בעלי זרוע שנוכחותם הפריעה להם. לא פעם נראו השניים מוכים או מכים. פניו של שייע, המבוגר יותר, היו זרועות פצעים ואברים רבים היו שבורים בגופו, בשל אותם חילופי מהלומות. פעם מצאו את שייע בכפר שכן והוא זב דם, מהתכתשות חריפה עם מספר בלתי ידוע של גברים, אשר הפליאו בו את מכותיהם. רק כוחו הפיסי עמד לו לחזור למצב בריאות תקין. החוליגנים ידעו שיש להימנע מעימות עם האחים פרייטג, מפני כוחם ויכולתם להחזיר מלחמה שערה.

טוביה, האח הצעיר יותר, היה נשוי, ואילו שייע, המבוגר, התמיד ברווקותו, אך גם שעתו של שייע להינשא הגיעה. הוא בחר לו לאשה את ביילה האלמנה על שני ילדיה. אשה זו התגוררה פעם עם בעלה בכפר אוסוביק, שם החזיקו חנות לאספקה כללית ובעלה עסק גם במסחר ותיווך, כרוב היהודים שהתגוררו בכפרים. באחד הלילות יצא האיש לנסיעה עסקית ובדרך נתקל בשודדים, אשר שדדו את כל אשר נשא עימו, ולבסוף רצחוהו. ביילה האלמנה אספה את ילדיה וחפצי ביתה והגיעה לזקליקוב. לא עבר זמן רב עד לנישואיה עם שייע. למרות הסכנות המאיימות היה שייע אמיץ ולא חדל מלנסוע, לפי הזמנה, לכל מקום. בדרך כלל בחר לו שייע, בנסיעה ארוכה, אכסניה לשהות בה ולהשביע את רעבונו. באכסניות כפריות כאילו מצא מקום מנוחה לו ולסוסיו. ביום סתיו אחד, לאחר שעות של נסיעה, הגיע לאכסניה כזו. בהיותו רעב נכנס למסעדה "לטעום דבר-מה" כלשונו, אך בעצם הכוונה היתה לאכול ולשתות כהלכה - שני דברים אותם ידע היטב. שייע ביקש מן הבעלים להכין לו בקבוק וודקה לשתיה וחביתה הגונה למאכל. כאשר שאל המגיש כמה ביצים לשים חשב שייע רגע ואמר: "ישנם בחוץ שישה אנשים ממתינים", ולכן ביקש להכין ביציה בת תריסר ביצים. הוא התיישב על הספסל והתחיל בכוס משקה חריף.

לאחר המתנה קלה הגיעה הקערה הגדולה עם החביתה. כאשר ראה המגיש שאין איש מלבדו, שאל אם אין המנה גדולה מדי בשבילו. שייע השיב בשלילה והתחיל במצוות האכילה. ענין האנשים הממתינים בחוץ היה, כמובן, תירוץ בלבד, ושייע לבדו כילה את כל תכולת הקערה. הוא סיים הכל לעיניהם המשתאות של מניין נוכחים. שייע נשאר ללון באכסניה המקומית ולמחרת המשיך בדרכו. את הסיפור הזה שמעו רבים מפי שייע עצמו ולא היתה סיבה שלא להאמין לו.

בעל סוסים נוסף היה משה רוזנפלד, שכינויו היה "ראחיוועր", וארבעה בניו.

ההבדל היחידי בינו לבין העגלונים האחרים היה, שלא היה משרתם של אחרים והסוסים שימשו לצרכיו בלבד. משה ובניו היו בעלי כיבשן סיד. החומר היה מבוקש מאוד בתעשיית הבנייה, ולשימוש ביתי כמו צביעה וסיוד. את אבן הסיד הגולמי היו חוצבים בגבעות שבסביבה ומביאים אותה אל מקום הכיבשן. בבור עמוק היו מניחים שכבות עצים ושכבת אבני סיד, לסירוגין, מציתים את השכבות ומכסים את הבור באדמה. לאחר עישון של ימים היו אבני הסיד הופכות לסיד בהיר וקל משקל. את הסיד המוכן היו מוכרים לבעלי ענין - בנאים, טייחים וצבעים. חלק מן הסיד הזה איחסנו בחצרם הגדולה שבחולות. הנזקקים לסיד היו מגיעים לכאן ורוכשים את מנת הסיד שלהם.

במטרה להקל על הקונים היו בני משפחת רוזנפלד מציבים גם דוכן בשוק כדי לספק את צרכי הקונים המזדמנים. למפונקים יותר, היו מציעים את הסיד בצורה מעובדת; בעזרת מים היו מפרקים את אבני הסיד ודוחסים לבור נפרד. כעבור מספר ימים הסיד התקשה ונמכר בצורתו הסופית. מספר משפחות יהודיות היו מתפרנסות מעסקי הסיד, ביניהן גם אחיו שמחה רוזנפלד, וכן משפחת קריגס, מעכל ושמירל בנו.

רופאי חולים

עיירתנו לא היתה משופעת ברופאים רבים. וכי איזה רופא המכבד את עצמו ישליך עוגן במקום נידח שכזה, שבו התושבים אינם ידועים בעושרם הרב, וודאי שלא נכונה לו בו פרנסה בשפע. ארבעה רופאים היו בזקליקוב. אחד הותיקים שבהם היה ד״ר ויינריב. הוא לא היה רופא מומחה וכנראה לא מצא את מקומו בעיר גדולה יותר. בעיירה כמו שלנו רופא כללי כמוהו הספיק והיה לברכה. האיש הגיע לבד ומצא לו כאן מנהלת משק בית ומסייעת, רבקה, בת סרוידיק החייט, וזה העלה את מעמדה בעיני הבריות. במשך הזמן היא גם הופיעה בציבור כבת לוויה קבועה של מעסיקה, הדוקטור.

לטיפול אצל רופא הגיעו, כאשר כלו כל הקיצין, אם היו דלקות חריפות, או מחלות קשות ומשונות ואף אחד מהפלצ׳רים לא הצליח להושיע. ביקור אצל רופא וההוצאה לתרופות היו מעבר להישג ידם של רבים ולא ייפלא, שמקרים רבים של דלקת קלה, או הרעלת קיבה, נסתיימו במוות. בית החולים הקרוב ביותר היה במרחק 25 ק״מ, ואם היה צורך באשפוז דחוף במצוות הרופא, נאלצו לטלטל את החולה מספר שעות בעגלת סוסים. השארת חולה במקום, או הסעתו, שניהם כאחד סיכנו את חייו. ״העיקר הבריאות״ לא היתה סתם סיסמה, אלא דרך חיים של יהודי, והוא עשה ככל שיכול לדבוק בה. אם חשבו שהרופא המקומי לא היטיב להביא מזור לחולי לא היססו להזמין מומחים מעיר אחרת. כך הגיע ד״ר לנדאו, מומחה למחלות פנימיות, מרוזבדוב, שערך ביקורים אצל מספר חולים באותו יום. את שכרו גבה רק מן האמידים יותר וכלפי העניים היה נדיב. ד״ר לנדאו חזר בעגלה למקומו תשוש מרוב החולים בהם טיפל. אנשינו הרחיקו לערים בחיפוש אחר מזור למכאוביהם, ואפילו עד לווינה הרחוקה, מרכז רפואי חשוב ביותר באותם ימים, הגיעו. ד״ר ויינריב המשיך לעבוד בזקליקוב במשך שנים ורבקה חילקה עימו את הבדידות. לכן, אין פלא שלשונות רעות טענו, כי חייהם תחת קורת-גג אחת, הם כחיי זוג לכל דבר. אולם רבקה נישאה בסופו של דבר לגבר צעיר בן המקום, השאירה את ד״ר ויינריב לנפשו ואת קהל הרכלנים פעור פה.

תפנית מוזרה חלה זמן קצר לפני פרוץ המלחמה, כאשר ד״ר ויינריב קיבל הצעה קוסמת שלא יכול לסרב לה, להיות רופא ממשלתי ראשי באזור וילנה. תנאי אחד הציבו לו השלטונות - עליו להמיר את דתו. איש לא ידע אם היו לו לד״ר ויינבריב היסוסים, או אם ניסה לבטל את התנאי, אך בסופו של

דבר קיבל את המשרה והמיר את דתו. הוא עזב את זקליקוב ונשכח מן הבריות. רבקה היתה היחידה ששמרה איתו על קשר וסירבה ללכת אחריו למקום כהונתו החדש, למרות הפצרות ופיתויים שהרעיף עליה. אולם ד״ר ויינריב לא שכח את זקליקוב. זמן מה אחר כך פרצה המלחמה, כל המערכות השתנו ומשרתו התבטלה. בהגיע השלטון הסובייטי, שלא התחשב בעברו של ד״ר ויינריב ובדתו, הוא החליט לחזור אל המקורות, התגייר וחזר אל מקום מושבו הקודם, אל זקליקוב המוכרת לו. היא קיבלה אותו בחזרה אל חיקה. בחגי ישראל הופיע בבית הכנסת, עטוף טלית, מתפלל בדבקות. זקן בשנים היה בחוזרו לכור מחצבתו ודאג שזיקנתו לא תבייש את בחרותו.

אין סומכין על רופא אחד בלבד. התמזל מזלן של נשי העיירה ולמקום הגיע רופא אחר, למחלות נשים, ד״ר זליפקה. הוא השתכן בבית משפחת צוויק, מול תחנת המשטרה. הרופא הצעיר הקים מרפאה נאה ובית נאה. בחצר ביתו הסתובבה חופשיה איילה צעירה, שקיבלה את החולים והמבקרים בידידות רבה ואכלה מידיהם. אמנם ד״ר זליפקה היה רופא מומחה למחלות נשים, אך בעת הצורך הוא טיפל גם בחולים סתם. חשוב היה לגאוותם של בני זקליקוב לקבוע, שאמנם עיירתם קטנה, אבל מצוי בה אפילו רופא נשים.

רופא צעיר אחר היה ממשפחת סטרייצקי הנוצרית הידועה מבני המקום, שהרחיק ללמוד רפואה בוורשה וחזר לשמש כרופא במקום הולדתו. את המרפאה קבע בביתו, לשם הגיע ציבור החולים הגדול ביותר. הוא גבה מחירים נמוכים מאוד והתחשב באנשים שלא היה ביכולתם לשלם. סטרייצקי היה קשור לקופת חולים הממשלתית ושימש נציגה במקום. תוך זמן קצר הפך לרופא פופולרי ביותר. בבית זה, ברחוב אננה הקדושה, בקצהו האחר היתה מרפאת השיניים של הלל וטלברג. לאחרונה ביקרתי במקום לאחר היעדרות רבת-שנים. הבית עדיין עומד על תלו, ישן ומוזנח. במקום המרפאות ישנן דירות מגורים של צאצאי משפחת סטרייצקי הענפה. הרופא עצמו שהה בתקופת המלחמה במקום ורק לאחריה הלך לחפש משרה טובה יותר בעיר גדולה.

הרופא האחרון בזקליקוב היה צעיר בראשית דרכו ושמו סגל. הוא הגיע לעיירה זמן קצר לפני פרוץ המלחמה. הוא רק סיים את בית-הספר לרפואה ועדיין לא קיבל תואר ד״ר. לכן, על שלט מרפאתו נכתב ״הרופא סגל״. לעיירה הגיע עם אחותו, שהיתה מסייעת לו במרפאה. משום-מה החליט, שעליו לרכוש נסיון מעשי דווקא אצלנו. בתוך שהותו הקצרה טרם הספיק להוכיח, אם רופא טוב הוא, אם לאו. חודשים מעטים בלבד לאחר בואו

פרצה המלחמה וד״ר סגל נעלם. אולי נמלט לברית-המועצות עם זרם הבורחים. כשם שהגיע כך הלך ויש לשער, שאנשי זקליקוב וחוליה לא הרגישו בהעדרו. אולי עלה לגדולה כרופא בהמשך חייו, ואם כן, ודאי היה מזכיר את העיירה הקטנה, אשר שימשה לו להתנסות וכתחנה ראשונה בדרכו המקצועית.

גם בווטרינר אחד התברכה זקליקוב ושמו ד״ר פוגל. הוא גר בדרך לרכבת, סביבה בה התגוררו יהודים מעטים. רופא זה התרחק מן הקהילה היהודית ואלמלא שמו, לא היו יודעים שיהודי הוא. לא היו אצלנו הרבה חובבים של חיות מחמד, מלבד מעט כלבים וחתולים שנזקקו לטיפולו. את השירותים הווטרינריים העניק בבית המטבחיים בהשגיחו על השחיטה הכשרה והבלתי כשרה, שם היתה ממלכתו.

על סיוע רפואי המתייחס לזקליקוב קראתי בספרו של מיכאל זילברברג, מורה ומנהל בית-ספר בוורשה גם בתקופת הכיבוש בגטו. שם הוא הכיר רופא ילדים ידוע, ד״ר קורמן שמו, שמילא את תפקידו בתנאים הקשים ביותר בגטו. בסתיו 1941 החליט לעזוב את ורשה ולעבור לזקליקוב. נאמר לו מטעם ה״יודנרט״ בורשה, שמצב היהודים שם בכי רע, משתוללת בקרבם מגיפת טיפוס והם זקוקים לעזרה רפואית דחופה, והוצע לו לצאת לשם. ד״ר קורמן נענה מיד לפניה זו, התואמת גם את שבועתו כרופא להגיש עזרה לכל נזקק, ועל אחת כמה וכמה כשעיירה שלמה מבקשת את עזרתו. ד״ר קורמן הגיע בשלום לזקליקוב והחל בעבודתו. בגלויה ששלח לחבריו סיפר על המצב הנואש שמצא בעיירה ועל התנאים הסניטריים הקשים השוררים בה. הוא עשה כמיטב יכולתו לעזור. שבועות מספר לאחר בואו נדבק ד״ר קורמן עצמו בחיידק הטיפוס ונפטר. יהודי זקליקוב זכו להסתייע בעת צרתם ברופא בעל נפש.

העזרה הרפואית שניתנה באותם ימים לא התבטאה רק בביקור אצל רופא, אליו הגיע החולה, כאמור, רק כשכלו כל הקיצין. לפני כן ביקשו את שירותיו של הפלצ׳ר. זהו מושג מזרח-אירופי שפירושו עיסוק בריפוי באופן פראקטי. חובש ומרפא כאחד. אדם כזה לא היה רשאי לרשום תרופות ולכן טיפל במחלות קלות, התקררות, כאבי ראש או גרון, קלקול קיבה או סימני מחלות עור חיצוניות. פלצ׳ר כזה ידע לשטוף גרון, להניח כוסות רוח, לעשות חוקן, לשים עלוקות. הוא הכיר סמי מרפא לשיכוך כאבים שלא על טהרת הרפואה המודרנית והשתמש בהם. הוא טיפל בנקעים, בשברי עצמות ובהחזרתן למקומן, חבש פצעים וחבורות והניח קומפרסים לכל דיכפין.

לפלצ׳רים לא היו מיתקנים בביתם וכל ציודם הרפואי הסתכם בתיק עור הדומה לזה של רופא. נוכח נסיונם הרב זכו הפלצ׳רים ליחס של כבוד והערכה מצד הציבור.

היו לנו מספר פלצ׳רים ״רשמיים״ וידועים, וכן גם פלצ׳רים ״חובבים״ לעת מצוא. המפורסם בקרב הפלצ׳רים היה דומנסקי הנוצרי, זקן מופלג, בעל מעמד ונסיון רב. את ראשית דרכו עשה במרד הפולני נגד שלטון הצאר בשנת 1863, והיה לחובש מצטיין. בחזרו הביתה, לזקליקוב, היה עתיר נסיון והמשיך בעבודתו כשבעים שנה ויותר. הוא היה מומחה באבחון מחלות ולעתים אף טוב יותר מרופאים. ילד חולה שבא אליו התקבל בנינוחות ובחיבה שהביאה את הילד לשכוח לשם מה, בעצם, הגיע לכאן. דומנסקי היה לבוש תמיד בתלבושתו הצבאית הישנה - חליפה כחולה כהה עם דשים בצבע כתום. משקפיו היו עבים. הוא התקשה בראייה וגם בשמיעה. לעומת זה היה מוחו צלול ובעל זכרון. הוא זכר כל ילד ובוגר, שכן את כולם ליווה מן העריסה. בשל גילו לא יכול דומנסקי לבקר בביתם של החולים והם נאלצו לבוא אליו. הוא השתמש מעט מאוד בתרופות ועיקר ריפויו היה פסיכולוגי. על-פי המלצתו היו פונים לבית המרקחת היחיד של סלוביצקי לקנות אבקת אספירין, או סירופ. בית המרקחת שכן במרכז הכיכר והדיף ריח תרופות משכר. דומנסקי מת בשנת 1937 והוא בן 97. ממשלת פולין ערכה לו הלוויה ממלכתית מפוארת עם מצעד צבאי ותזמורת.

פלצ׳ר לא פחות מפורסם ממנו היה שמואל-זנוויל, ממשפחת רוזנייל. איש עטור בשיער שיבה ובל מראה אצילי, ״דוקטור״ ממש. הוא כן נהג ללכת לביקורי בית ועימו תיק רופא שכלל גם סטטוסקופ. כל מרפאתו היתה עימו תמיד. הטיפולים המסורתיים של הפלצ׳רים נעשו על ידי שמואל-זנוויל נעים הליכות, ללא דופי. הכל ביד קלה, בטוחה ואמינה. שניים אלה, דומנסקי ושמואל-זנוויל, היו מעמד בפני עצמו שבינם לבין הרופאים המקצועיים עמדה אולי רק ההשכלה התיאורטית. זיקנתם הוסיפה להם נסיון ואמון יתר. אם היו שואלים את הבריות על מי היו מוכנים לסמוך במקרה חירום, על הפלצ׳רים או הרופאים, כמעט ודאי שהיו מוותרים על הרופאים. הפלצ׳ר היה מוסד מוכר ומבוסס וחלק בלתי-נפרד מן השירותים הרפואיים. אמנם הם השתמשו ב״תרופות סבתא״ ובשיטות מיושנות, אך הן פעלו. לעומת הפלצ׳רים הללו, שהיו למוסד מבוסס, נמצאו גם פלצ׳רים עממיים חובבים. אלה התמחו בסוג מסויים של טיפול. את הרמה, כמובן, אין להשוות. אחד כזה היה הירש-ראובן, אדם גבה קומה, רחב כתפיים, בעל זקן לבן שהתנופף ברוח, וכל הופעתו אמרה הדר וכבוד. הוא התגורר בחצרו של הרב הלברשטם

והיה לשמשו הנאמן. הירש-ראובן היה גם סנדלר והחזיק בית-מלאכה בחצר הגדולה, שהשתרעה על פני מספר מגרשים. הוא התמחה בהכנת עצי הסקה לחורף. היה חוטב ומבקע את גלילי העץ בגרזן חד ומסדרם בערימות. יהודי תמיר זה יכול להשתוות לכל חוטבי העצים הצעירים. איש קשיש זה בז לזיקנה ולחולשה. הירש-ראובן גם התחרה עם צעירים ממנו בשחיה בנחל המקומי. הוא היה שובר שיאים וצולח את הנחל מספר פעמים הלוך וחזור. בכל יום שישי, בקיץ ובחורף, היה שוחה בסביבת טחנת הקמח. בחורף היה מן המעטים שיצאו לשחות. הוא מצא פתח בקרח ובצאתו מן המים הקפואים שיפשף את גבו בשלג עד אשר האדים עורו - תרגיל יחיד מסוגו ומעורר התפעלות. לצד עיסוקיו הנזכרים היה הירש-ראובן גם פלצ׳ר חובב שטיפל בשברים, בנקעי יד, רגל או כתף. הוא הפעיל את כוחו הרב להחזיר בשלום עצם למקומה. להירש-ראובן מקום של כבוד בין הפלצ׳רים, כמי שעסק במלאכה זו בנאמנות, שלא על-מנת לקבל פרס.

גם בין הלא יהודים נמצא פלצ׳ר דומה ושמו גוזק. הוא עשה מעשי פלאים בהחזרת רגלו הנקועה של לייבליה גלסמן למקומה. גם גוזק היה ידוע בידיו החזקות. איש מזרע נפחים פולניים מדורי דורות, אשר החליף את המפוח והקורנס המשפחתיים בעיסוקו של פלצ׳ר. מיום שגוזק הקרח התחיל לעסוק בקיבועי יד ורגל הפכה דמותו של הנפח המגושם והשמן לפלצ׳ר עדין מראה ונעים. הוא שירת את כל האוכלוסיה, למרות שהיה מקובל שהנזקקים הנוצרים היו הולכים לבקש עזרה אצל גוזק, ואילו היהודים היו פונים אל הירש-ראובן.

אל מנין הפלצ׳רים החובבים ראוי לצרף עוד אחד ושמו אומליה פויקער (אברהמל׳ה המתופף). את שיוכו לגזע הפלצ׳רים רכש בצדק, אך שמו נובע ממקצוע אחר - מתופף בתזמורת הווייספלדים, תזמורת מקומית לשמחות ואירועים. טיב עיסוקו כפלצ׳ר היה נתון בוויכוח, אבל הוא היטיב לשרת את חוליו, האיכרים. אומליה לא טיפל בבני המקום, כיוון שלא זכה לאמון רב מדי. הבריות העדיפו את שמואל-זנויל ודומנסקי הממוסדים. אומליה אהב את ״הפציינטים״ הכפריים. הוא לא חיכה לאלה שיבואו אליו, אלא הגיע אליהם. יום-יום היה נוטל בידיו את מקלו ותרמילו, אורז את מכשירי העבודה שלו, את כוסות הרוח ואת העלוקות, והיה יוצא דרומה ופעם צפונה, לכפרים בסביבה. את העלוקות אסף טריות וצמאות דם בסביבות הנחל ומשם המשיך בדרכו. כשהגיע אומליה לכפר, עבר בין הבתים ושאל בפולנית רצוצה: כוסות רוח צריך? עלוקות צריך? והיה אם מצא חולה כלשהו היה עושה את מלאכתו כמיטב יכולתו ואת השכר קיבל בשווה-כסף, מן

המחלבה, או מפרי העץ והאדמה. הוא גם דאג שיהיה ביקור חוזר. את הפדיון טמן בתרמילו, שהיה בעצם שק, ושם פעמיו הביתה. את הדרך עשה ברגל, בחורף כבקיץ. בחורף נהג לעטוף את נעליו המרופטות בסמרטוטים ובקיץ היה מהלך יחף. לפעמים גמא עשרות קילומטרים ביום, והרי משעמם ללכת כך לבד. כדי להנעים את הזמן השיח אומליה עם עצמו, דיבר בקול רם, העלה מחשבות, שאל עצמו שאלות וענה עליהן תוך כדי הליכה מהירה. תמיד צעד עם מקל בעל ידית מגולפת מתוצרת עצמית. בדרך לכפרים מצא ענפים מתאימים וגילף מהם מקלות, מעשה אומן לתפארת. הוא התמיד בהליכה ומיעט במנוחה, כי אצה לו הדרך. בצורה המיוחדת לו העיף את מקלו קדימה למרחק ורץ לתפסו, הטילו שוב ושוב ורץ קדימה. בדרך זו חשב, שהמרחקים מתקצרים והקילומטרים נבלעים מבלי שירגיש בהם. יחיד במינו היה אומליה בהליכה ובריצה, וכל ההולכים לכפרים, מצעיר ועד זקן, לא ידמו לו.

הבולט שבמרפאי השיניים היה זלמן קופרשמיד, טכנאי מעולה, אשר היה רשאי לפי חוקי המדינה לעסוק בריפוי שיניים כאילו היה רופא. כאבי שיניים לא פסקו אף פעם ולכן היו ידיו עמוסות עבודה תמיד. כיוון שרבו הנזקקים, התרבו מרפאי השיניים. זלמן קופרשמיד הקים דור של מרפאים, אשר למדו אצלו את המלאכה, מהחל ועד כלה. מרפאת השיניים שלו היתה בביתו של סטרייצקי, ואת רעש המכשירים וזעקות הפציינטים שמעתי בביתי, שהיה קומה תחתיו. כאשר היו המתמחים שלו בשלב סיום לימודיהם, הפכו למרפאים עצמאיים והחלו נוסעים לכפרים ללמוד מעשית על שיני האיכרים. פעמיים בשבוע שבתו מרפאי השיניים ממלאכתם בזקליקוב והפנו את העגלות לעבר הכפריים הסובלים, ובסיום הן חזרו משם עמוסות פרי עץ ושדה. מרפאי השיניים היו בעלי מעמד, שאין להפרידם מן הרופאים והפלצ׳רים. אלה גם אלה הביאו מזור לאדם הסובל.

אפילו רופאת שיניים היתה במקומנו, נושאת תואר דוקטור ושלט על דלתה לאמור: ד״ר פיפיקובה. היא היתה חדשה בזקליקוב והגיעה שנים אחדות בלבד לפני המלחמה. אשה חכמה היתה, בעלת חוש הומור וחיש מהר התחבבה בקהילה. המרפאה שלה ומקום מגוריה היו ברחוב אירנה, מול ביתו של ספינסקי, מנהל בית-הספר הממלכתי. פה גם מצאה ד״ר פיפיקובה את מותה הטראגי, בעת חיסול הקהילה. היא שברה את רגלה בבהלת הגירוש והגרמנים השאירו אותה מדממת על סף ביתה עד צאת נשמתה. לא נמצאו אז רופאים, או פלצ׳רים בסביבה, שיכלו לעזור לה בצרתה.

חיי אדם נמשלו לצל חולף וחלום שעף. הרופאים והמרפאים שמנינו באו כדי לעזור לאדם בסבלו בימי חייו. אולם גם פרק שמח יותר מצוי במערכת

יחסי האדם ועולם הרפואה והוא פרק הלידה. באותם ימים לא היה מקובל להביא את היולדת אל בית החולים המרוחק, ומי יטלטל יולדת בעגלת סוסים, בדרך עפר וכביש משובש? מסורת רבת שנים קבעה, כי התינוק יוולד בביתו, כשסביבו סבתות ושכנות בעלות נסיון. את שרותי המיילדות ניצלו רק מעט מן המשפחות. הן יכלו לבחור בין גיטל, בתו של שמואל-זנוויל, לבין מילכה גרינברג, אשת הקצב משה. היתה גם מיילדת נוצרית ברחוב ינובסקה, אבל ממנה התעלמו יהודים כשרים. בשעת חירום ניצלו את שרותיו של רופא הנשים, ד״ר זליפקה. למרות זאת נולדו בנים ובנות בריאים, להוציא מקרים מצערים של מוות בעת הלידה. הנותרים בחיים גדלו והיו לאנשים גדולים ובריאים, וכל זאת בעזרת מעט המיילדות שהיו והיידע הרב של הסבתות, שלא הכזיבו.

דמויות

רבי יהודה לייב

הדמות הראשונה במעלה הראויה להערכה, היא זו של ר' יהודה לייב מזקליקוב, בעל ספר "ליקוטי מהרי"ל". שמו עורר תמיד הערצה והרגשת גאווה אצל בני זקליקוב, אפילו לא התוודעו לכל פועלו והסתפקו במעט נתונים שנמסרו בעל-פה מדור לדור. הנה לפנינו עיירה קטנה שכוחת אל, המוציאה מקרבה אישיות רבנית גדולה ומפורסמת. ידענו כי הוא חי במקומנו במאה ה-18 והיה מתלמידיו של ה"חוזה" מלובלין. בנסיוני להתחקות על אישיותו גיליתי רק מעט פרטים על אודותיו. הוחוור לי שנפטר בשנת תקפ"ו - 1826. היה זה ביום פסח שני, אך אין נתונים בדוקים מתי נולד ומקום הולדתו ולא ידוע מה היה שמו המלא. במקורות צוין, כי כיהן כאב בית-דין, הן בזאוויוכאסט והן בזקילקוב והמקומות הללו נמסרים לפי גירסתם ביידיש (השמות הנכונים הם "זקליקוב" ו"זוויכוסט").

אין סימוכין היכן נולד ר' יהודה לייב. סביר להניח, כי נולד בזקליקוב, משום שכך הוא נקרא בפי הבריות וכן בגלל העובדה ששם נקבר. רבי יהודה לייב פעל אמנם גם בזאוויכאסט, אבל שמו נודע במפורש כרבי יהודה לייב מזקליקוב. מסופר על רבי אלימלך מליזנסק, מגדולי החסידות בימיו וראש שושלת אדמו"רים, שכיבד אותו כנראה והטריח את עצמו ובא אל ר' יהודה לייב, שהיה מתחילה מתנגד לחסידות, לשכנעו להצטרף לחסידיו. לאחר ביקור גומלין אצל רבי אלימלך, שוכנע רבי יהודה לייב על ידו ומאז הפך לתלמידו הגדול.

פרק מענין בחייו של ר' יהודה לייב היה מאבקו ב"יהודי הקדוש" ר' יעקב יצחק מפשיסחא, שהיה אף הוא בזמנו מתלמידיו של "החוזה" מלובלין. "היהודי הקדוש" הנהיג שיטה מיוחדת בחסידות של חריפות והבנה, והיא אשר גרמה למחלוקת בינו ובין ה"חוזה". בשל כך ראה ר' יהודה לייב ב"יהודי הקדוש" יריב. היריבות החריפה בין השניים גרמה בעקיפין לקרע בין ר' יהודה לייב לבין הרבי מגור, והלה מיאן לבוא עמו בדברים ואפילו לראות את ר' יהודה לייב.

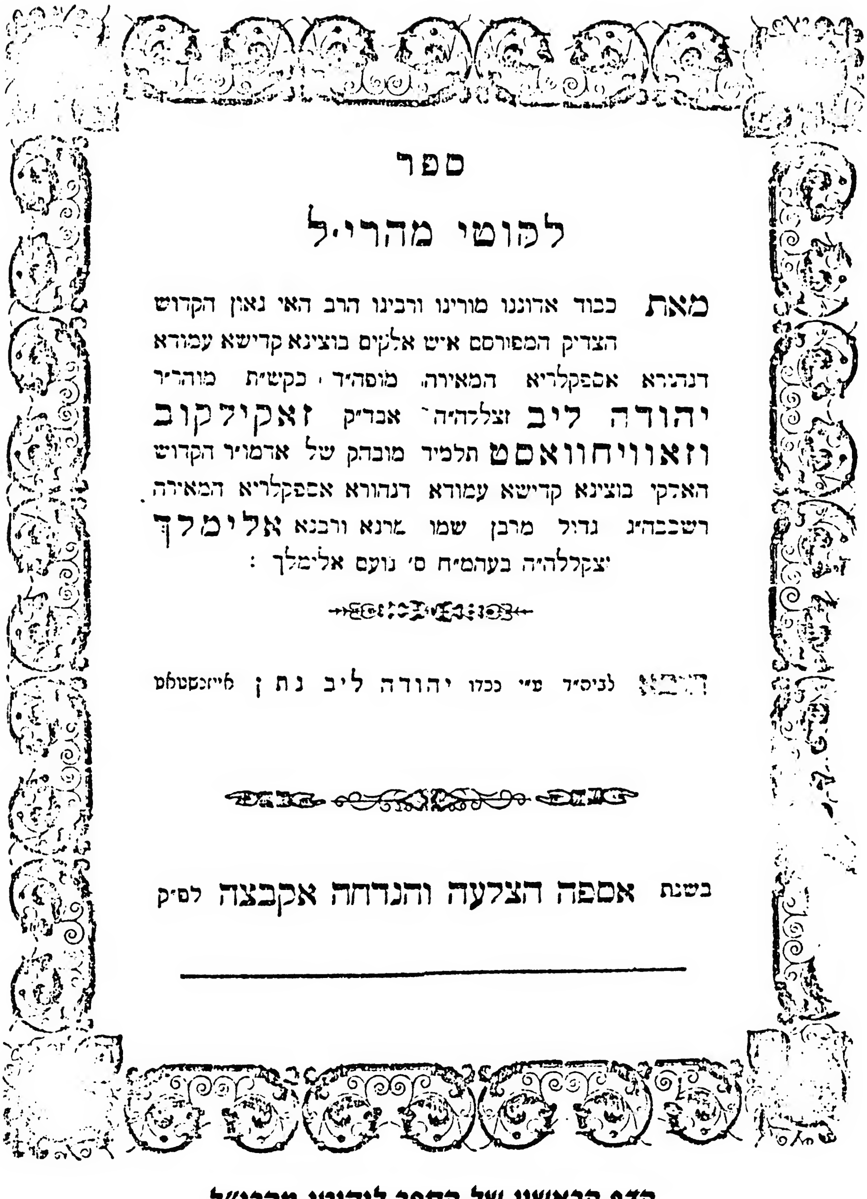
בנו יחידו נפטר בטרם עת והשושלת נקטעה. נכדו של ר' יהודה לייב, נתן אייזנשטט, הנציח את שמו ופועלו של הסב והוציא את ספרו לאור בשנת תרכ"ב (1862) בלמברג. מהדורה נוספת נדפסה בשנת תר"ס (1900), בעיר לובלין.

כמקובל בעולם הרבני פנה הנכד אל אחד מגדולי הדור, אל רבי חיים

הלברשטם מצנז, וקיבל את ברכתו להוציא לאור את כתבי רבי יהודה לייב סבו. הנכד כותב בדברי הקדמה לספר, כי מצא כתב יד נושן ובלתי מסודר, ערך אותו והביאו לדפוס. הוא מספר שם על מות בנו של ר׳ יהודה לייב, שמואל (שמעלקע). לכן, לא נשאר בן אשר יפיץ את דברי הקודש. הם נשארו בקרן זווית שנים רבות ורובם אבדו, ניטשטשו ובלו. לכן, שינס הוא מתניו והעתיקם מחדש, למען יעמדו ימים רבים. הוא פנה גם אל גדול דור אחר, הרבי דוד משה מצ׳ורטקוב, לקבל עצה אם ראויים הדברים להדפסה. תשובת הרבי מצ׳ורטקוב היתה ברורה: ״ראויים הדברים למי שאמרם וראויים הם להאיר פני תבל, ולאורם יראו בני ישראל אור״. ייתכן שחלק גדול מכתב היד נעלם במשך הזמן ולכן, הספר מכיל 60 דף בלבד. קיימת סברה נוספת, שהדברים היו כתובים בעומק רב ולא היה מי שיפענחם ויפרשם. למעט שנשאר קרא ״ליקוטי מהרי״ל״, ראשי תיבות של מורנו הרב יהודה לייב. גם במעט הזה שנדפס, אומר הנכד ״יש בהם שפע של כל העולמות, יש בהם רוחניות וגשמיות כדי להשיב את אחי בני ישראל לכתבי הקודש״. הוא מכיל פירושים על התורה, דרכי חסידים עם חידושים על מסכתות, כתובות וקידושין. בסוף הספר מביע נכדו של המהרי״ל דברי תודה למי שעזרו לפי דבריו ״בהון תועפות ובנפש חפצה להוציא לאור את הספר״. והשמות הם: היינפלינג, אינגבר וזילברברג. צאצאיהם, שהם הדור הרביעי והחמישי, חיים עימנו עד היום.

לפי המסופר, ר׳ יהודה לייב היה אגדה עוד בחייו, ואין פלא שלאחר מותו לבשה האגדה נופך עמוק יותר של מסתורין ופירושים. בני הקהילה הקימו לו בפתח בית העלמין אוהל קבורה מפואר ונפרד משאר הקברים. מסביב לאוהל שטח רחב, אשר שימש מקום עליה לקבר. מפתחות האוהל היו בידי ראש הקהל. הדור הרביעי לנכד הרב יהודה לייב, אברהם אייזנשטט, מעיד, כי גם בידי סבתו היו מפתחות כאלה. בני המקום עשו להם מינהג לעלות לקברו פעמיים בשנה לפחות. בפסח שני - יום מותו ובערב יום הכיפורים. הם לא היו היחידים שבאו להשתטח על קברו. שמו נודע ברבים בכל הסביבה ובימים ההם התקבצו מאות אנשים לבקש מזור וישועה מן הרבי. הוא נקרא בפי כל ״הצדיק״. גם הנוצרים רחשו כבוד לאישיותו ואף הם קראוהו כך. אנשי ״חברא קדישא״ דאגו להחזקה וטיפול באוהל, שהיה מגודר בחומה בנויה.

בני העיירה האמינו בדברים שיצאו, כך נאמר, מפי המהרי״ל עצמו. הוא הזהירם כי חלילה להם להסתכסך במחלוקות (אולי משום שהוא עצמו היה שבע מחלוקות). מקובל היה שאמר: ״כל עוד לא תפרוץ מחלוקת ביניכם, גם שריפה לא תפקוד אתכם״. בימים ההם, כאשר כל בית היה בנוי עץ ועל נקלה

ספר

לקוטי מהרי״ל

מאת כבוד אדוננו מורינו ורבינו הרב האי גאון הקדוש
הצדיק המפורסם איש אלקים בוצינא קדישא עמודא
דנהורא אספקלריא המאירה מוסה״ד · כקש״ת מוהר״ר
יהודה ליב זצלה״ה אבד״ק **זאקילקוב**
וזאוויחוואסט תלמיד מובהק של אדמו״ר הקדוש
האלקי בוצינא קדישא עמודא דנהורא אספקלריא המאירה
רשבכה״ג גדול מרבן שמו מרנא ורבנא **אלימלך**
יצקללה״ה בעהמ״ח ס׳ נועם אלימלך :

[illegible] לביס״ד ע״י ככלו יהודה ליב נתן לייזנשטאם

בשנת **אספה הצלעה והנדחה אקבצה** לפ״ק

הדף הראשון של הספר ליקוטי מהרי״ל

היה מתלקח, היתה מכת השריפות כגזירה. מאז מותו, במשך מאה שנה ויותר, לא היתה שריפה של ממש בעיירה, מלבד אחת קלה, שפרצה בבית המדרש. הוא שוקם בידי תורמים ומתנדבים. לכן, האמינו בדבריו וראו בהם אות ואזהרה. בשנת 1929, עם תחילת המחלוקת על כס הרבנות, פרצה שריפה ולאחר שנים אחדות היתה שריפה נוספת. בני זקליקוב, שכיבדו והעריצו את המהרי״ל, הקימו בארה״ב את ארגונם וקראוהו על שמו. זכר השם שמור, לכן, לעולמים. ביקרתי במקום בו עמד פעם אוהלו, אולם לדאבון הלב לא נותר ממנו שריד. חולות נודדים ועשבים שוטים מכסים עתה את פני האדמה, בה טמונות עצמותיו של ר׳ יהודה לייב מזקליקוב.

הרשל׳ה החזן

בכניסה הצפונית לבית המדרש, מצד ימין, היתה דירתו הצנועה של הרשל׳ה הלברשטט. הוא שימש חזן קבוע בקהילה במשך שנים רבות והנעים בקול זמירותיו למעריציו הרבים בימי שבת ומועד. בתי התפילה מוקמו במרכז וכל הדרכים הובילו אליהם. הרשל׳ה היה חלק בלתי נפרד מהם. איש תמיר גוף היה ומראה פניו נאה. זקנו חום ומטופח ומעט שערות לבנות שזורות בו. בני הקהילה וראשיה אהדו את הרשל׳ה בזכות קול הטנור האדיר שלו. מדי פעם הוצעה לו משרה בעיר גדולה יותר, אולם קשרי משפחה ומסירותו לקהילה הניעוהו שלא ללכת לרעות בשדות זרים. תענוג בלתי רגיל היה לבוא לבית המדרש, לשמוע את הרינה והתפילה שיצאו מפיו בשבת רגילה, ימי חג ומועד, או בימים הנוראים. קולו הצלול הגיע לכל אוזן קשובה, לכל לב פתוח, וחדר למעמקי הנשמה. בחגים ליוותה אותו מקהלת משוררים. אלה התכוננו שבועות לפני-כן ובתפילת החג ניצבו סביבו, מול כותל המזרח בחצי גורן, ותחת שרביטו הוציא מגרונותיהם את מיטב הקולות להנעים לקהל המתפללים.

זכות גדולה נפלה בחלקם של אלה שהפכו להיות משוררים אצל הרשל׳ה. אודה ולא אבוש, שאף אני בהיותי נער, קינאתי קנאה רבה במאושרים שנבחרו לשמש את הרשל׳ה החזן. ייתכן שקנאתי לא היתה מוצדקת, שכן היו להם קולות טובים ומאומנים יותר משלי, ואם נבחרו על-ידי הרשל׳ה ודאי היו ראויים לכך. חלום ילדות שלי להיות משורר ליד החזן לא התגשם, אך את אלה שזכו אזכור היטב: אבא ויינשטוק ושמחה קייזמן - הבסים האדירים, אברהמילה פלצמן, מאיר ושמחה רוזנפלד, יוסל׳ה לויינשטיין, משה גולדשטיין, שמואל הלר ועוד. ניגוניו של הרשל׳ה היו ניגוני נוסח המקובלים על עדות אשכנז וכן הוסיף עליהם ניגונים משל עצמו. הוא לא קרא תווים, אבל

ידע היטב לקרב את המתפללים לניגוניו שהיו לקנין נצח. בטוחני שבני זקליקוב באשר הם נזכרים עד היום בניגונים שקלטו מפי הרשליה: ניגונים המעוררים געגועים אל העבר. אפשר לקבוע זאת לאור המקרה שאירע בארץ בתחילת שנות החמישים. בן זקליקוב, אשר עבד כטייח על פיגום בנין בחולון, זמזם לו להנאתו מניגוני הרשליה. בפינה אחרת באותו בנין עבד מתקין תריסים, אף הוא מזקליקוב ובשמעו ניגון מוכר מן הבית פנה אל מנעים הזמירות. עד אז לא ידע זה על קיומו של זה. הניגון הוא שהביא להתוודעותו של הרשל שנייר המזמר עם מאיר קליימן המאזין. שניהם יחד המשיכו לזמר עוד ועוד ניגונים משל הרשליה. תפילותיו, בליווי המשוררים, הביאוני להשוותם לשירת הלוויים שבבית המקדש. עד היום אי אפשר להשוות את תפילת "כל נדרי" ששמעתי בארצות העולם לזו של הרשליה. כאשר השמיע את ה"הנני עני ממעש" הוא הביא את המתפללים לידי דמעה ממש. בעת שקולו החם ביטא "והמלאכים יחפזון וחיל ורעדה יאחזון" מתפילת "ונתנה תוקף" עבר רעד בלב כל, ודומה היה ששומעים את משק כנפי המלאכים. כל מלה ברורה ומובנת. כל מלה פנינה ומחיית-נפש. שילוב נפלא של צלילים, כמו באולם קונצרטים. בין הניגונים המיוחדים שלו היו מגילת רות, "אקדמות", "הלל", ו"יזכור". הרשליה השביע את רצון קהלו והעניק יותר משקיבל. הקהילה לא היתה עשירה, הרשליה ידע זאת ולכן לא סמך על השכר הדל שקיבלו כלי הקודש. הוא השלים את פרנסתו במכירת ספרי קודש ותשמישים לצאן מרעיתו. שנים רבות היה הרשליה אלמן. בגיל מתקדם נשא רווקה צעירה לאשה והוליד צאצא. מוזר היה לראות את הרשליה, אב לבנות בוגרות, מטייל עם עגלת תינוק ועל ידו אשתו הצעירה, בגיל בתו. אולי נגרמה קצת אי-נעימות למתבוננים, אבל את הרשליה אהבו, הבינו וגם סלחו לו, אם היה בכלל צורך בכך.

עם כניסת הגרמנים לעיירה, היה הרשליה מן הראשונים שטעמו מנחת זרועם ומהשפלה. בצו המפקדה הגרמנית נדרשו היהודים להתרכז על מגרשו הגדול של ראובן שרייבר. צעיר וזקן הצטופפו שם, בעוד הגרמנים יורים מעל ראשיהם והולמים ברובים ובפרגולים. התנסות ראשונה זו גרמה פחד וחרדה באשר לעתיד. באחד מכלי הקודש של הקהילה "נתכבד" הרשליה במיוחד על ידי הגרמנים בעונש לדוגמה: בהגיעו למגרש הוא נצטווה להחזיק את ידיו

מעל לראשו במשך שעות ארוכות. גם בתקופת הכיבוש, בשנים 1942-1939 המשיך להיות שליח הציבור והנעים בתפילותיו ביתר רגש וכוונה. קולו החם נשמע בבית המדרש כל עוד אפשר היה לקיים את התפילות, בחירוף נפש, בשל סכנת ההתכנסות. מספר היהודים הלך והתמעט עם כל "אקציה" של

חטיפת אנשים והגרמנים כיוונו את פעולותיהם דווקא לימי חג ומועד. משם גם נשלחו להשמדה. הרשליה החזן, היה גם הוא ביניהם.

אברהמ'לה המוכתר

אברהמילה הימלפרב נולד בזקליקוב כבן משפחה מושרשת במקום מזה דורות. בנוסף על שם משפחתו הוא נקרא אחרי אביו, יחזקאל קוביליס (נפח בפולנית). נכדיו וניניו של אותו יחזקאל אינם זוכרים עוד את סבם עובד במקצועו, אבל השם קובל דבק, כמובן, באברהמילה. הוא לא ראה שום פסול בעיסוקו של אביו, שהיה בעל בית מכובד בקהילה.

אברהמילה היה בעל משפחה בת 10 נפשות. בשנים המתוארות כאן היה כבר אלמן ואיתו בבית הילדים הקטנים יותר. הוא גר בבנין שבמרכז כיכר השוק, מעל בית הבירה של זקושצ'ילני וכשכנו של סלוביצקי הרוקח. באותה דירה, שמרפסתה פנתה לחזית, התנהלה הפעולה הענפה למען האוכלוסיה היהודית, אותה ייצג בנאמנות בפני הרשויות. קומתו בינונית היתה, רחב כתפיים ובעל זקן אדיר. אישיות מיוחדת שאפשר היה לחוש בנוכחותה ומאחוריה אדם המוכר לכל, בשל תפקידיו ועיסוקיו הרבים. הראשון והעיקרי שבהם, שהפך לשם נרדף שלו: אברהמילה "סולטיס" ("המוכתר"). זקליקוב לא הגיעה לדרגת עיריה. הרשות המקומית נקראה מושבה, ולה ראש ועד, הנעזר במוכתרים, בהם שניים הממונים על הקשר עם האוכלוסיה. את ה"מוכתרים" קבעו התושבים בעת הבחירות הכלליות לוועד המושבה. זה היה התפקיד השני בחשיבותו. ראש המוכתרים וסגנו נקבעו לפי מספר הקולות שקיבלו. מקובל היה, שיהודי לא ייבחר לשמש כראש המוכתרים, מפני שקיימת סבירות מסוימת שבעתיד הוא עלול להתמנות לראש הוועד בפועל, אם ראש הוועד הרשמי לא יוכל מסיבה כלשהי למלא את התפקיד באופן זמני. גם נוכח מוות פתאומי הוטל התפקיד אוטומטית על ראש המוכתרים. היתה, איפוא סכנה, שיהודי ימשול בגויים ואפשרות כזו לא יכלה כלל להתקבל על הדעת. לכן, פסלו אפשרות זו מראש. באחת הבחירות נפל בגורלו של אברהמילה להיות ראש המוכתרים בזכות הקולות שגרף, אבל הוא קיבל עצה "ידידותית" מראשי הוועד לוותר על כבוד זה. בישיבות הוועד בהן השתתף ניתנו הוראות גביית כספי המס המקומי, עזרה בגביית מיסים אזוריים וממשלתיים, חלוקת צווי קריאה לצבא, טיפול בתעודות וברשיונות לעיסוק במלאכה ובמסחר ועוד. אפשר היה לפגוש אותו מבקר בבתי התושבים ובפיו הנחיות בנושאי מיסים, או כשצווים בידו. בשנים האחרונות

הוא נזקק לעזרת בנו געצל. אברהמילה היה בכל מקום וידו היתה בכל. כאשר הגיע גובה המיסים הממשלתי, ניתן לאברהמילה התפקיד ללוותו לבתי היהודים, שהיו בין החייבים תמיד. הידיעה על בוא הגובה היתה חייבת להישמר בסוד, כדי להפתיע את בעלי החוב. כשקיבל אברהמילה בתוקף תפקידו ידיעה כזו, הוא שלח בחשאי את בנו להזהיר את הנוגעים בדבר שעומדים לבקרם. היה זה רמז מספיק על מנת שהחייב ירוקן את ביתו מכל רכוש בעל ערך ולא יותיר לגובה המיסים כל חפץ להחרמה.

המרחב הגיאוגרפי בו פעל אברהמילה לא הצטמצם לזקליקוב בלבד. הוא הגיע גם לעיר האזורית ינוב לובלסקי, שם הונפקו הרשיונות והתעודות השונות. לפחות פעם בשבוע הגיע לשם וחזר עם חבילת תעודות ומסמכים ליהודי זקליקוב. את הדרך עשה בעגלה ודמי הטיפול שהיהודים העניקו לו הספיקו לכיסוי הוצאות הנסיעה וכתוספת לפרנסתו. לא תהיה זו טעות לומר שחלק גדול מפרנסתו נבע ממקור זה, כיוון שמהוועד המקומי קיבל רק פרוטות, לא משכורת של ממש, ובלי זכויות של עובד ציבור. כיוון שמילא את תפקידו כמעט בהתנדבות גברה ההערכה כלפיו ואיתה הנכונות לגמול לו בתשלום עבור שירותיו הטובים. אברהמילה כיהן גם כגבאי בבית-המדרש והיה מראשי ה"חברא קדישא". מקומו לא נפקד גם מן המתנדבים בחברת "ביקור חולים" וקופת גמ"ח. מכוח תפקידיו בבית-המדרש עליו היה לדאוג להכנת המקום לתפילות ולסידורים מיוחדים הנדרשים בחגים. בחג הסוכות היה עובר בבתי היהודים עם אתרוג ולולב, כדי לזכות את הציבור בברכה עליהם. אברהמילה שימש גם כמכריז ומוכר העליות לתורה בימי שבת ומועד. במתן ה"עליות" נהג דיפלומטיה זהירה כדי שכולם יהיו מרוצים וגם דאג שכל כספי הנדרים ייגבו. די היה במוניטין שלו כדי שאנשים יכבדו את נדריהם ותרומותיהם. נוכח מעורבותו הרבה בפעילויות הציבוריות הכל ראו בו אדם נייטרלי, שאינו נוהג משוא פנים ולכן גם נהגו לבחור בו כבורר במחלוקות, סיכסוכים, או אי-הבנות קטנות. קומתו התמירה וקולו האדיר יכלו להטעות בקשר לאופיו, כי היה אדם בעל נשמה טובה, המבין ומקשיב לזולת. דומה היה שלא גבאי הממלא הוראות ראשי הקהל לפנינו, אלא הסמכות העליונה בעצמה. גם מטעם הקהילה לא זכה אברהמילה לקבל תמורה נאותה. קופתה היתה לרוב ריקה, הכנסותיה המצומצמות הגיעו ממס השחיטה שהשלטונות התירו לה לגבות מן הנזקקים לשירות. מתשלום זה צריכים היו לכלכל את "כלי-הקודש" - הרב, החזן והשוחטים, ולכן משכורתם היתה משכורת צנע. כאשר נתגלתה מחלוקת הרבנים המפורסמת ודמי השחיטה שנכנסו לקופת הקהילה ירדו עד מאוד, ניזוקו גם "כלי-הקודש". הרב קיבל

את תמיכתו במשורה, השוחטים גבו תשלום מידי הפונים אליהם ואברהמילה היה תלוי ברצונם הטוב של בעלי הבתים ואנשים שנזקקו לעזרתו במתן שירות או עצה. צחוק הגורל היה, שהוא שימש למעשה ממונה על גבייתן של החובות לקהילה, אך הוא עצמו נהנה מהן אך מעט.

אם נזקקו אנשים לחברת "ביקור חולים" הוא דאג להשיג בעבורם את התמיכה הכספית, או התרופות, והוא עצמו היה מבקר את החולה. פעולות חברת "ביקור-חולים" היו מבוססות על התנדבות ובקשות רבות לעזרה היו בפי בני-ישראל. אברהמילה לא השאיר אדם ללא מענה ותמיד עזר בחפץ לב ובסבר פנים. לא אחת גרם הדבר אכזבות. מספרים על לייזר לאטיק הסנדלר, לץ, "שחקן" ומעמיד פנים, שידע לדאוג לעצמו בכל מצב. לייזר לאטיק הצליח בתפקידו כחולה מדומה לשכנע את שכניו בדברי כזב ומרמה שאמת דיבר. יום אחד הגיעה השמועה על מצבו הקשה לאברהמילה. הוא לא התעצל, עזב את כל עיסוקיו - בהיות הענין "פיקוח נפש" ורץ לביתו של החולה. הוא מצא את לייזר לאטיק רתוק למיטה וקודח, כמי שעומד להוציא את נשמתו. נוכח חומרת המצב ולאחר דברי שכנוע הבטיח אברהמילה להשיג לחולה חמישה זלוטי לתשלום בעבור תרופה לפי מרשם הרופא. באין מזומנים בידו צץ לו רעיון: ישלח לייזר לאטיק את אחד מבני ביתו של סלוביצקי הרוקח - שכנו של אברהמילה - ויבקש בשמו לקבל את התרופה והוא ידאג לתשלום. לייזר סירב ודרש בתוקף לקבל לידו רק כסף מזומן. לאחר מספר אנחות כבדות נבהל אברהמילה ושם פניו אל ראש הקהילה לקבל את חמשת הזלוטי הדרושים. הוא הביא את מטבע הכסף ומסרו ללייזר, באיחולים לרפואה שלמה. רק יצא אברהמילה את פתח ביתו של לייזר, קפץ "החולה המסוכן" ממיטתו ובישר בשמחה לאשתו: היום אנו חוגגים, ושלח אותה עם הממון לקנות מזון לחג הקרב. לייזר לאטיק השיג את מבוקשו וכל העיירה צחקה. גם אברהמילה נחל הישג חשוב: הוא עזר לאדם שטען, כי חולה הוא ולכן האמין לו. וצדיק באמונתו יחיה.

בפרוץ המלחמה, כשנזדעזעו אמות הסיפים, אברהמילה נשאר איתן בתפקידו מטעם וועד המושבה והקהילה היהודית. כשנסוג הצבא הפולני מפני הגרמנים, עשה הוא שני מעשים, המלמדים מה טיבו של האיש. צבא פולין צעד אז עם סוסיו ובנסיגתו מפני הפולש הגרמני הגיע לזקליקוב עם ציוד דל מאוד. את המזון לסוסים הרעבים סיפקו הפולנים הפטריוטים מן הגורן והמרתף, אבל עזרה בכוח-אדם ביקשו מן היהודים. היא היתה דרושה להצלת הסוסים, אשר סחבו את התותחים והאספקה על גבי העגלות. הסוסים העייפים לא היו חזקים דיים על מנת לחצות בשלום את הנחל

הרדוד והם שקעו בו. היה זה במקרה יום שבת, כאשר קציני הצבא הפולני הנסוג דרשו משלטונות המקום עזרה בחילוץ סוסיהם והחלפתם. כדבר מובן מאליו פנו ראשי הוועד אל המוכתר היהודי לעזור להם בעת צרתם. אברהמילה, אדם מאמין, לא הסכים לספק להם את הדרוש מפאת קדושת השבת וטען, שלא ייתכן להעביד יהודים ביום זה. הוא התעקש וסירב, למרות האיומים והלחצים, ולא ידע עד כמה עמדתו מסוכנת. בה בעת כונסה ישיבה מיוחדת בוועד המקומי, אליה הוזמן אברהמילה בתוקף תפקידו ואליה הגיע גם קצין-הצבא הממונה על היחידה, אשר ביקשה את עזרת היהודים. המסובים לא הבינו את פשר התעקשותו המוזרה של אברהמילה, שלא התרשם משעת החירום ועמד על דעתו. כאשר נודע לקצין הפולני שלפניו האיש המונע את העזרה הוא הוציא את אקדחו מן הנרתיק ואיים לירות באברהמילה בו במקום. רק התערבותם של ראשי הוועד המקומי ושל קציני צבא אחרים החזירו את האקדח לנרתיק. לנוכח מצב זה הכריז אפילו הרב הלברשטם, כי הענין הוא בחזקת פיקוח נפש ויש להעניק לצבא פולין את העזרה הדרושה. בסופו של דבר הוצאו הסוסים מן הבוץ, אך כידוע לא היה בפעולה זו כדי להציל את הצבא מן התבוסה. היו אלה ימי המלחמה הראשונים ושלטון פולין עדיין פירפר. החיילים המשיכו לסגת מפני הגרמנים ושוב פקדה יחידה אחרת את זקליקוב. אז כבר לא היה לא דין ולא דיין וכל חייל דאג רק לעצמו. כאשר הבחין חעבל שרמן החייט בחיילים הנסוגים, המנסים לבזוז חנויות ובתים, הוא לא החריש והקים קול צעקה: חיילי פולין שודדים! דבר זה די היה בו כדי לקחת את היהודי החצוף תחת משמר ולאיים עליו בהוצאה להורג. הדבר הגיע לידיעת ראש הוועד המקומי ומיד החל אברהמילה בהתערבות אצל השלטונות ובנסיונות להצלתו של היהודי, אשר במעשהו הבלתי אחראי סיכן את נפשו. אברהמילה שיכנע את ראש הוועד לפנות למפקדת הצבא בבקשה לשחרר את חעבל מחשש שיקחוהו עמם בנסיגתם ואז יוציאוהו להורג. בהתערבותו המידית הצליח לפדות את חעבל תמורת התנצלות וחזרה מן האשמה הקולנית על צבא פולין המכובד. חעבל חזר למשפחתו ונחפז לעזוב במהירות את אדמת פולין. הוא נדד לרוסיה הרחוקה עד יעבור זעם ועבר בשלום את תקופת המלחמה עם אחד מבניו. בנו האחר נהרג בפעולות הפרטיזנים באוקראינה. את הצלתו של חעבל יש לזקוף לזכותו של אברהמילה, עקב מהלכיו עם השלטון. הוא הציל נפש בישראל מצד אחד, אך כמעט איבד את נפשו הוא בענינים שבינו ובין צבא פולין.

הצבא הפולני המתפורר הסתלק והגרמנים ניצבו בשער. ימים קשים באו

על היהודים. הפצצות, שריפות, ואיום על החיים. עם הזרם הגדול של הנמלטים לברית-המועצות היו גם ארבעה מבניו ובנותיו של אברהמילה על משפחותיהם, והוא נותר עם שני ילדיו הצעירים לאה וחיים. אמנם תפקידו מטעם השלטון המקומי צומצם, מפני שהשליטה הועברה למעשה לידי הכובשים הגרמניים. לעומת זאת, רבו מעשיו של אברהמילה מטעם הקהילה היהודית. הוא היחיד שנשא בעול הכבד. בעת התפוררות השלטון המקומי, צריך היה נציג יהודי כלשהו לעמוד על המשמר ואז הוטל התפקיד על אברהמילה המוכתר והגבאי של בית המדרש. המקום שימש מרכז לכל הפעולות הפנים קהילתיות. כאשר המצב הכלכלי התערער והחמיר ונדרשה פעולה נמרצת של תמיכה ועזרה לרבים שאיבדו את מקור פרנסתם, הכריז אברהמילה על מגבית חרום לנצרכים בבית המדרש. זה היה מקום תפילה ציבורי יחיד, מפני שה״שול״ היה קרבן לשריפה עוד קודם.

התנאים הבלתי-אנושיים שבהם נמצאה האוכלוסיה בתקופת הכיבוש גרמו למחלות מדבקות. כאשר פקדה אותנו מגיפה של טיפוס - נפגעה בה גם לאה בתו, ונפטרה בדמי ימיה. בן הזקונים, חיים, ניצל בדרך מופלאה במחנה עבודה, שעליו יסופר בפרק אחר. ילדיו האחרים, אלה שנמלטו לברית-המועצות ואלה שעלו לארץ לפני המלחמה התאחדו כאן עם תקומת ישראל העצמאית, גאים באביהם רב הפעלים, עם כל בני זקליקוב. תולדות חייו ומותו של אברהמילה הימלפרב שזורים בחייהם ובמותם של יהודי הקהילה כולה. הוא נשאר בתודעתם כאחד מאנשי המופת שבעיירה.

שחטמן

היכרנו את האיש שחטמן, אבל רק את שם משפחתו. ידענו, כי נולד בקייב שבאוקראינה ולפולין הגיע בהימלטו מפני השלטון הסובייטי. לא ברור איזו דרך עשה עד שנקלע למקומנו, אך ידוע שהיה מורה לעברית בעיירה טרנוגרוד בשנים 1930-1932. איש ה״מזרחי״ היה ומטעמה הגיע לרכשרה בזקליקוב. ראה, כי טוב המקום ונשאר. שבע נדודים הניח את מקלו והחליט כי כאן יהיה מושבו. הקים משפחה בנשאו לאישה את ריבה התופרת. שחטמן היה אדם משכיל ובעל אינטליגנציה גבוהה. סוער ומסעיר את הסביבה, דמות חיובית ואיכפתית. ברוך כשרונות היה ובעל תרבות רחבה. ידו היתה בכל מפעלי התרבות וההשכלה במקום, ואילו אשתו שקדה על מלאכתה ליד מכונת התפירה בביתה.

לאחר זמן קצר נטש את תנועת ״המזרחי״ והצטרף אל התנועה הרוויזיוניסטית. לימים נמנה עם הנהגת בית״ר, אם כי לא לבש את המדים

החומים. הנהגת הקן זכתה אז בכוח אינטלקטואלי רב ערך, בעל כושר שכנוע בפולמוסים מייגעים עם מתנגדיו בתנועת "החלוץ" ובכל פורום אחר. מעט סגפני היה למראה, גבוה ורזה, אף נשרי מזדקר, חד-מבט עם עיני פלדה חודרות. שערות ראשו סבוכות היו ומקורזלות. שתי שורות שיניו בלטו החוצה ותמיד נראה לבוש ברישול. שחטמן היה המנהיג האידיאולוגי והאיש הדומיננטי בכל מפגש והופעה. פעיל מסור ונאמן, החל בארגון וניהול עצרות עם, וכלה במשחקי שחמט וניצוח על מקהלה שייסד. בסיסה היה בבית העם, בחסותן של התנועות הציוניות כולן. המקהלה הופיעה גם בעיירות הסביבה והנחילה כבוד רב לזקליקוב. בכושרו הריטורי הצליח לגייס חלק גדול מן הנוער לשורות בית"ר. הוא עשה מלאכתו זו בהתנדבות ואילו את פרנסתו הוציא מהוראת העברית. זה היה תפקידו החשוב ביותר - מורה לרמות מתקדמות. הוא הקים דורות של תלמידים ושל מורים. הוא הפליא להוכיח את ידענותו בכל הזדמנות, אך מעולם לא מתוך יוהרה. שפתו היתה מיוחדת, כשם שהיידיש שלו היתה שונה מזו המדוברת בזקליקוב וייחסו אותה לאזור שבו נולד. הוא היה אדם עסוק, למען ספק צרכיו של נוער צמא דעת, המכשיר עצמו לעליה לארץ.

למרות היותו אדם משכיל ומעורה בכל פעולות הקהילה, הוא הרגיש בודד. אולי לא מצא את האנשים שידמו לו בכשרונותיהם בעיירה קטנה כשלנו. הבדידות היתה, כנראה, גם חלק מהווי משפחתו, עקב הפער האינטלקטואלי בינו לבין ריבה, רעיתו. את סיפוקו האמיתי ודאי שאב ממכלול מעשיו, ואלה היו, כאמור, רבים ומגוונים. הוא שאף להגיע לארץ ישראל, אך הדבר לא עלה בידו נוכח הבעיות האובייקטיביות ששררו בשנות השלושים. כאשר פרצה המלחמה נעלם שחטמן ולא נראה בתקופת הכיבוש בזקליקוב. הוא פנה מזרחה, קרוב יותר למחוז ילדותו, אוקראינה, ממנה ברח שנים לפני כן. נודע, כי בין רבבות הפליטים שזרמו לווילנה נמצא גם שחטמן. מתחילת 1940 והלאה אין שום ידיעה על גורלו.

משה אוברהנד

משה אוברהנד היה איש ברוך כשרונות ובעל עיסוקים רבים. אולי אפשר היה לסווגו בין בעלי משפחות מרובות ילדים, אולם כבוד זה יוחד למשפחות בעלות עשרה ילדים ויותר, ואילו משפחת אוברהנד מנתה שישה ילדים בלבד.

מוצאו מהעיירה בילגוריי, עימה היו לאנשי זקליקוב קשרים ענפים, בעיקר קשרי שידוך. כך גם הצטרף אלינו משה אוברהנד. בילגוריי התפרסמה מאוחר יותר בזכותו של יצחק באשביס זינגר - בעל פרס נובל לספרות, אשר נולד

שם. בתום מלחמת העולם הראשונה הגיע משה לזקליקוב בה נשא לאשה את רבקליה - בתו של מרדכי רייס - איש מכובד בקהילה. לא ידוע מה ערך הנדוניה שקיבל, אך ידוע כי את מקום מגוריו קבע בבית חותנו, שעמד במרכז הכיכר. מלבד החנות של משה היו בבית גם החנות של סאנה החייט ובית-מסחר לטקסטיל של משה שרודק. שכנו מימין היה יחיאל בלייוויס, בעל חנות של מוצרי טבק. כדי להיכנס מן החזית היה עליך לעלות מספר מדרגות עד לפתחה של חנות צרה וארוכה, למעשה בית מלאכה לתיקון אופניים ולתיקונים אחרים שבהם התמחה בהצלחה רבה. משה אוברהנד היה אדם שנוי במחלוקת, תולדת אישיותו הרבגונית ואופיו המיוחד. הוא נולד במאה הקודמת, כשבילגורי היתה תחת שלטון הצאר. הוא סיפר שהספיק לשרת בצבאו והגיע לדרגת קצין, דבר יוצא דופן ליהודי. בתפקיד זה שימש זמן קצר בלבד. באחד הקרבות נפל בשבי ואת השנים 1918-1915 עשה במחנה שבויים גרמני, קרוב לברלין.

כיוון ששלט בשפה הגרמנית התמנה למתרגם מטעם שלטונות המחנה. בתוך כך שיפר את ידיעותיו בגרמנית, דבר שהביא לו תועלת רבה בעת מלחמת העולם השניה. למעשה לא היתה לו השכלה פורמלית, תיכונית, או גבוהה, אך האיש ניחן באינטליגנציה טבעית, בשאיפה יוצאת דופן לדעת כל דבר, כדי לנצלו בבוא היום. כאשר נוכח לדעת שאין בכל זקליקוב ולו מתקן אופניים אחד, החליט לעסוק במלאכה זו לפרנסתו. אך תמים היה מי שחשב, כי זה יהיה עיסוקו היחיד. עד מהרה התפרסמה הידיעה בין הבריות, שכל דבר הזקוק לתיקון ימצא לו תקנה תחת ידי האומן בר היכולת. פעמים היו אלה ערדליים אשר נוקבו בחורף ובבוץ, מטריה שיצאה מכלל שימוש, פרימוס שחדל לפעול, או ספה שצריך לרפדה מחדש. כל שברי הכלים למיניהם נמסרו לידיו הנאמנות של משה והוא היה דואג שיקבלו "נשמה" חדשה וישובו לשרת את בעליהם כמימים ימימה.

לא רק במלאכת תיקונים עסק, אלא אף בכתיבה; הוא היה מורשה לכתיבת בקשות ופניות שונות אל השלטונות. גם עבודה זו מילא במיומנות רבה, בסיוע כתב ידו הנאה וסגנונו הנמלץ. בזמנו החפשי שלח ידו לנגינה במנדולינה והלהיב בה את בני המשפחה. אל תזמורת המנדולינות שארגן מקרב בני ביתו הצטרפה זוגתו, רבקהילה בקולה הנאה, והשמחה שררה במעונם. משה שקד גם על לימודי תורה לשמה. התואר "אוטודידקט" הגיע לו בזכות אישיותו המיוחדת רבת הפנים. כוח רב היה לו בוויכוחים, גם בנושא דתי וגם בפוליטי, עולמי או מקומי. תמיד ביקש להשתתף ולהביע את דעותיו הבלתי-שגרתיות בכל ענין שצץ, או שריחף ברומו של עולם. משום מה

קשה היה להגדיר את השקפת עולמו. אמנם שמר על מצוות הדת כאדם מסורתי, אבל השקפת עולמו היתה תעלומה. היה פתוח להקשיב לרעיונות חדשים מזה, מצטייר בעיני רבים כאדם הנעול על דעותיו, עקשן שאין להזיזו מעמדתו, מזה. הוא היה ישר כסרגל וגלוי לב להדהים, אבל בעיני הבריות נחשב תמיד כאיש של "איפכא מסתברא". נראה היה שבהבנת העניינים ובתפיסת הדברים בכלל, הרחיק ראות מאחרים, וכאילו הקדים את כולם בדור שלם. בהיותו לומד כל שנותיו בעצמו, לא היה דבר שיהיה מוזר מדי בעיניו, או שלא יראה בו ענין. תמיד מצא את הזמן לעסוק בו. הוא המציא פטנטים שונים בתחום המכניקה. למרות שלא נשא שום תואר מקצועי, היה משכמו ומעלה לעומת מי שרכשו את מקצועם באופן תיאורטי. זאת, למרות, אולי דווקא בשל ידיעותיו הרבות והתעמקותו בכל תחום, שנחשב לתמהוני, שאי-אפשר לרדת לסוף דעתו. היחידה שהבינה אותו, היתה רבקהילה זוגתו, חברתו לחיים כיובל שנים ומעריצתו הגדולה ודי היה לו בכך. תמיד היה מלא רעיונות כרימון ומעסיק את מוחו הפורה במציאת פתרונות לכל מיני בעיות שצצו, בלי להזניח את חובתו כבעל משפחה שהלכה וגדלה. המשפחה התגוררה בחדרים שמעל לבית מלאכתו, שחלונותיהם פנו אל כיכר השוק. בית המלאכה היה מלא וגדוש באופניים שנשענו על הקירות הפנויים, חלקם פזורים על הרצפה וחלקם תלויים על ווים. נדמה היה, שאפילו רצית לקנות זוג אופניים חדש המבחר היה מצומצם ביותר, מפני שמשה לא היה סוחר בנשמתו, והסתכל על אופניים חדשים בבוז מסויים. האתגר שלו היו דווקא המקולקלים - אוסף גרוטאות שעליו להעמיד על הגלגלים; להביא תקנה לכל זוג אופניים, יהיה מצבו אשר יהיה. הוא נהג להשכיר אותם לכל דיכפין. תמורת תשלום צנוע אפשר היה לשכור אופנייים לפרק זמן קצוב לפי תעריף קבוע. נוסף לתשלום צריך היה להפקיד ערבון מתאים לשביעות רצונו. הערבון יכול היה להיות מזומנים, חפץ בעל ערך, או הבטחה חגיגית, כי האופניים יוחזרו בזמן. החשוב ביותר שהצלחת לרכוש את אמונו של משה בטוהר כוונותיך.

משה היה איש תמים, האמין ביושרו של כל אחד, וקשה היה לו לסרב להשכיר למישהו זוג אופניים, אלא אם כן היה השוכר ידוע כלא אמין במיוחד. לרבקהילה היתה זכות וטו, והיא גילתה יתר נוקשות. באינטואיציה הנשית שלה הרגישה אם יעמוד השוכר בדיבורו ויחזיר את האופניים בזמן ובמצב תקין, או שלא יחזירם כלל. טביעת עינה לא הכזיבה. אם היית שואל כל ילד בעיירה וכל איש בוגר היום, היכן למד לרכב על אופניים בטוחני כי התשובה היתה חד-משמעית. רק מעטים יכלו להרשות לעצמם לקנות

אופניים פרטיים. לכן, הפתרון היחיד היה ללמוד ספורט זה על-ידי בני הזוג אוברהנד. לרוב לא החזירו לו מידת טובה כנגד מידתו. שכר לו גבר, או נער, זוג אופניים לרכיבה לשעה קצרה, והגיע עימם הרחק מעיניהם של משה ורבקהילה, ולרוב על חשבונם. אם היה זה יום קיץ, או יום ראשון בשבוע, יכול היה הרוכב להרחיק עד קרשניק או ינוב, לצפות במשחק כדורגל בהשתתפות קבוצת "מכבי" מזקליקוב. בימים שכאלה נשקפה סכנה רבה לצי האופניים שלהם. הוא וזוגתו רבקה יכלו רק להתפלל, שהכל יעבור בשלום. בדרך כלל לא החזיקו כל אופניהם מעמד כי בדרך אירעו תקרים. ואין פלא, שכן נסיעה של 50-60 ק"מ בדרכי פולין המשובשות, הביאה פורענויות לרוב. דרכי העפר, או כבישים סלולי אבן מחוספסת, "ראשי חתולים" זקופים, לא הוסיפו "בריאות" לאופניים. להוציא תקר רגיל, אבדו לא פעם הפעמון או משאבת האוויר. ואז נאלצת, ובצדק, לשלם למשה פיצוי מתאים מתוך הערבון שהופקד עם השכירה. אם לא היה לנער מספיק מזומנים לכיסוי הנזק, שמחה רבקהילה שלפחות האופניים הוחזרו והאמינה לדיברתו, כי יחזיר את התמורה בקרוב. אם לא שולם הנזק נחסמה בפני אותו כפוי טובה האפשרות להשתמש שוב בשירותי בני משפחת אוברהנד. ומי הרשה לעצמו להסתכן, נוכח סנקציה חמורה שכזאת? היו מקרים, שהאופניים נעלמו עם הנער. השוכר התעלם מקצבת הזמן ומרוב בושה לא החזירם לאור היום, אלא לעת ערב הביא גרוטאה שאינה ראויה להיקרא עוד אופניים והשליכה אל המחסן הפתוח שבחצר האחורית. בקומו בבוקר מצא אותם משה ועשה עצמו כאילו מאום לא קרה. הוא התקין את האופניים מחדש וכבר למחרת יכלו נערים אחרים להמשיך ולשכור את אותו שבר כלי של אתמול, שהפך בתוך שעות מספר ליצירה מושלמת ונכונה מחדש ליעודה. ברור שהאופניים הביאו רק פרנסה חלקית, בעיקר בקיץ. בחורף תיקן משה ערדליים ומטריות. אנשי זקליקוב לא היו בעלי אמצעים ונדיבים מדי. חלקם היו אביונים ואם נזקקו לשירותיו של משה, עשו זאת כמוצא אחרון. התמורה שקיבל היתה ניתנת ביד קמוצה והוא לא ראה ברכה רבה, אך לא בז לקטנות. למרות מצבם הכלכלי הלא משופר, היו משה וזוגתו שמחים בחלקם.

משפרצה המלחמה הבין משה את משמעות הסכנה הנשקפת ליהודים, מפני שהכיר היטב את הגרמנים עוד מימי מלחמת העולם הראשונה. בדיעבד אפשר לקבוע, שראייתו זו היא שהצילה את משפחתו מגורל מר. הכובשים הנאצים מינוהו למתרגם רשמי מפולנית לגרמנית, והוא נשא על זרועו סרט שציין זאת. כידוע, רכש את נסיונו כמתרגם במלחמת העולם הראשונה, אלא

שאז תירגם מרוסית לגרמנית. בשבועות הראשונים שלאחר הכיבוש החל בעיירה ויכוח נוקב אם יש להישאר תחת השלטון הגרמני ולצפות לבאות, או שיש להימלט לברית-המועצות. כיוון שגייסות הצבא הסובייטי קרבו לזקליקוב, הדבר קרץ לרבים שקמו ונמלטו אל מעבר הנהר בוג, שעל הגבול. משה אוברהנד היה במצדדים בעזיבה, והטיף לכל מי שהיה מוכן להקשיב לו ואמר, שיש לקחת את הגורל בידיים, לארוז מזוודות ולהתרחק מזקליקוב, מן השלטון הגרמני ומן הסכנה והפורענות שלא תאחר לבוא. מתנגדיו ראו בו גורם מפריע לשלווה המדומה ומזיק לחיים הרגילים של הקהילה. אולם בראיה לאחור, אין כל ספק, האיש צדק. הוא עצמו רתם סוס לעגלה, העמיס עליה את המטלטלין, הושיב את משפחתו, והם נמלטו מצפורני הנאצים כל עוד נפשם בם. לשונות רעות טענו, כי בלאו-הכי לא היה למשה מה להפסיד. לא היו לא נכסים בעלי ערך. ואילו הם, אין בכוונתם להיפרד מן הרכוש ולכן יישארו במקומם. משה טען שדווקא יש לו רכוש גדול, המשפחה, ואותה הוא הציל.

תלאות רבות עברו על משה אוברהנד בדרך, עד הגיעו לברית-המועצות. בתושיתו הרבה ובכישוריו, עשה שם חיל גדול מאוד. עד פרוץ המלחמה בין גרמניה לבין ברית-המועצות, בשנת 1941, ישבו משה ומשפחתו בסרטוב שעל הדון. הוא עבד בבית החרושת לנשק והיה שותף למאמץ המלחמתי. בהיותו מכונאי מחונן הוא זכה שם לתהילה, בהמציאו פטנט כלשהו לתפעול משופר של ה״קטיושה״. דבר המצאתו הגיע אל שלטונות המפלגה והצבא והם הכריזו על תרומתו החשובה באסיפת עובדי המפעל בנוכחות אנשי שררה.

תמימותו של משה אוברהנד היתה בעוכריו בשנת 1942, כאשר פעל במסגרת ארגון הפליטים הפולני, הארגון הקיף את יוצאי פולין בברית-המועצות והיה בקשר עם הממשלה הפולנית בגולה, בראשותו של הגנרל שיקורסקי. ממשלה זו היתה פסולה בעיני הרוסים. פעיליה, כולל משה, נחשדו באי נאמנות לשלטון. מכאן לא ארכה הדרך להאשים אותו בפעילות אנטי-סובייטית, ״להדביק״ לו משפט ולדון אותו לעשר שנות מאסר. הוא נפרד ממשפחתו והמתין בבית-הסוהר לתוצאת הערעור שהגיש על הרשעתו. בעת הדיון בערעור נזקפה לזכותו עובדת המצאתו, שהיתה כנראה בעלת ערך ולכן שימשה כמליץ-יושר שהביא לשחרור מוקדם. הוא ישב בכלא רק תשעה חודשים ואז עזבוהו לנפשו, בהזהירם אותו להפסיק כליל את פעילותו הציבורית המסוכנת. גם מצד משפחתו הופעל לחץ ובכך היה עליו להתחשב. משה ובני משפחתו הרחיקו נדוד לאחר-מכן עד לאסיה הסובייטית, ושפר מזלם שעברו שם את תקופת המלחמה. בסיומה חזרו בזרם הפליטים

לפולניה ומשם עלו כמובן מאליו דרך גרמניה לישראל. האדם החרוץ הזה ובעל המוח הפורה הספיק לעבוד כאן כטכנאי בשירותי הטלפון. גם פה התבלט ביכולתו הטכנית הרבה וזכה לשבחים על שיפורים, פרי תכנונו. "דיבוק" זה של חידושים והמצאות, פוריות המחשבה והצטיינות בכל אשר עסק, ליוו את משה אוברהנד כל ימי חייו.

רוחצ'ה טוביה'ס

האגדה קישטה את דמויותיהם של אימהות וארגה סביבן מיכלול של סיפורי-פלא, לפארן ולרוממן כיד הדמיון הטובה. לאמא היהודיה קשרו כתרים רבים והיא הפכה לסמל האמהות, ל"אידישע מאמע", האם הדואגת תמיד לילדיה כברווזה לאפרוחיה. כזאת היתה גם רוחצ'ה.

שמה הנכון של רוחצ'ה היה רחל, אבל אין לצפות תמיד מאדם בעיירה שייקרא דווקא בשם הרשום בתעודה. כדי לדעת במי מדובר חייבים היו לזהות אותה בשמה ובתוספת שמו של אביה, טוביה. מן המפורסמות הוא, שרבים נשאו על גבם את תולדות אבותיהם ואין איפוא רוחצ'ה יוצאת מן הכלל. היותה אשה, אם ובעלת בית, המנהלת אותו ביד רמה, בכלל לא תאמה לדמותה החיצונית. צאצאים לה שישה ובעל משה, המזוהה על פי מקצועו "קאשעמאכער". המשפחה ניהלה מפעל לייצור גריסים (קאשע). רוחצ'ה ובני ביתה שכנים היו לנו. הם גרו בקרן הרחובות ינובסקה והשלושה במאי, הרחוב בו התגוררה משפחתי. בחזית הרחוב עמד בית העץ שלהם ושם נמצאה החנות, השקועה באבק נצחי של מוצרי הגריסים שנמכרו שם בקמעונות. בחלקו הקדמי של הבית התגוררה גם המשפחה ואילו בצד האחורי, בחצר הגדולה, נעשתה המלאכה: ייצור גריסים מכל הסוגים, המינים והצבעים. גריסי חיטה ושעורה, שלמים ומקולפים, חצויים או טחונים, כוסמת, סולת גסה או עדינה, וקטניות. כל המוצרים הללו מקורם באותה יחידת ייצור אחת אשר סיפקה את צורכי התושבים. המפעל כולו התבסס על שרירי בני המשפחה ושכיריהם ועל כוחו של סוס אחד. זה עשה את מלאכתו נאמנה ולמרות עבודת הפרך הלך והשמין. החצר היתה מרוצפת באבני דרך וחלוקי נחל, שהקלו על צעידת הסוס, שדימה ודאי שהוא מהלך ומתקדם בדרך-מלך סלולה ואחריו המשא שהטילו עליו בעליו לשאת. אבל לא היתה זו המציאות. למעשה היה הסוס רתום כהילכתו ברתמה מרופדת כדי למנוע שפשוף עורו, ועשה את דרכו במעגלים שלמים על המשטח המרוצף. כך הונעו גלגלי שיניים ומימסרים ובכוחם טחנו הריחיים את מוצרי הגריסה.

התהליך היה פשוט: בעוד הסוס עושה את סיבוביו מעל פני הקרקע, נמצאו מתחתה מערכת גלגלי שיניים ומתקן לטחינה. המוצרים הגמורים נשפכו לתוך מיכלים שהוצבו ליד פתחי "אולם הייצור". זה התמלא אבק ופרצופי העובדים שם נתכסו בו כדי העלאת חיוך על פני הרואה אותם. העובדים דאגו למלא את השקים. לצד הפועלים השכירים עבדו גם בני המשפחה, קטן וגדול. כולם היטו שכם למען הפרנסה. משה "קאשע מאכער" דאג לבריאותו של הסוס, סיפק לו את המזון הדרוש ובעודו מסתובב במעגל, נתלתה על צווארו שקית מלאת קש קצוץ ועודפי גריסים פסולים לאדם, תערובת מזון להרבות כוח. הסוס הטוב, שטחן את הגריסים לבני-האדם, טחן אותם גם לעצמו ואכל כאוות נפשו. כידוע, אין לחסום שור בדישו ודאי לא את הסוס בין גריסיו. משה גם ידע היטב את נפש בהמתו וכדי למנוע ממנו תסכול אפשרי, התקין משני צדי עיניו של הסוס כיסוי משקפיים, לא לראייה, אלא למניעתה. ריבועי העור, הסמוכים לעיניו של הסוס, אילצו אותו להסתכל רק קדימה. שמח בחלקו, או משלים עם גורלו, היה הסוס מסתובב במשך שעות ומניע את אבני הריחיים ועולמו הגדול היה המעגל בו צעד. מרוב דריכה על אותו משטח במשך שנים נשחקו אבני המרצפת ונוצר "מסלול" שקוע ובורות שהתמלאו מי גשם ושלגים. כל עוד לא התעייף מפעילו העגלון לא פסק הסוס מלהניע את המערכת. העגלונים והמשרתים התחלפו מדי פעם בפעם ורק הסוס האחד, בכוחו הוא, עמד בכל התלאות וכל הזמן.

משה "קאשעמאכער" ובניו עסקו במלאכתם ורוחצ'ה עסקה בתפקידיה כאם וכבעלת-בית. אשה קטנה ורזה שכוחה במותניה, עד כי לא ייאמן. הבית היה מלא גברים וה"מאמע" תמיד לשירותם. על שחרור האשה לא שמעו אז בזקליקוב. רוחצ'ה לא נבהלה מתפקידה וכוחה הספיק לתת שירות מלא לכולם. פרנסה לא חסרה: נמצאו גריסים בשפע וגם מזון אחר היה בהישג יד. בהגיע סעודת ליל שבת היתה כל-כך תשושה, שתוך כדי הארוחה נרדמה ונפלה על פניה ועל הצלחות שעל השולחן. בני הבית התרגלו למחזה זה ונראו כמתעלמים ממנו. שכן או זר אם היה נקלע באותה עת לביתם ודאי היה חושב, שבני הבית אכזריים מאוד ולא שמים לב כלל לאם הבית הזקוקה לעזרה. רוחצ'ה לא הרשתה שיתערבו בעבודתה. היה עליה למלא את חובתה הנשית והאמהית בכוחותיה שלה, אפילו עד אפיסתם. אנחותיה יכלו להטעות ולהביא למחשבה, שהאשה חולה אנושות, אך היתה זו, כמובן, טעות. בליל שבת, ואף פעמים רבות ביום השבת, בילתה רוחצ'ה במיטתה על מנת לאסוף כוחות לשבוע שיבוא. היא הכינה מזון בכמויות אדירות והוא נאכל

ללא אומר ודברים. כשהתעוררה מתרדמתה במוצאי-שבת, התחילה מיד במחזור שבועי חדש. רק יצאה השבת וכוכב ראשון הופיע וכבר היא מכינה את הבצק לאפיית הלחם השבועית. במחסן עמדו מוכנים שקי גריסים ומיד נעמד על הכיריים סיר ה״קרופניק״ הסמיך ותפוחי-האדמה. תוך שעה הוכנה על שולחן בני הבית ארוחה מלאת קלוריות. מינהג היה בזקליקוב שגם במוצאי-שבת אוכלים מן האוכל החם בתוספת לחם. אל הארוחה התווספו השאריות מסעודת השבת. רוחצ׳ה הצטיינה בבישולים אלה ועלתה על בעלות-בית רבות.

לשני בניה הצעירים של המשפחה קראו פייבל ויענקיל. לזה האחרון היה גם כינוי, יענקיל ״קייי״ (לעס) ביידיש. השם מקורו בהרגלי האכילה שלו. עוד בהיותו ילד נהג לבלוע כל אוכל במהירות. לכן, היו מצווים עליו גם ללעוס. המאכל האהוב ביותר על יענקיל היו גריסים צהובים מגרעיני תירס, טחונים עד דק. הוא אהב אותם חמים, עם הרבה חלב וסוכר. בלשוננו הם נקראו ״היערש״. אצל אמו קיבל מאכל זה בשפע. אפילו בימי המלחמה לא נפקד מיצרך זה משולחנם. יענקיל היה נער מגודל עם ראש ענקי, שלא ביחס ישיר לגופו. צורתו היתה מאורכת כצורת הביצה ומשום כך בלט בסביבתו. הנער יענקיל ואחיו פייבל היו מן היחידים מבני המשפחה שלא נלקחו להשמדה. פייבל הבוגר נרצח על ידי הגרמנים במחנה. יענקיל נשאר לבד ונדד מאז במספר מחנות עבודה וריכוז. למרות שנחלש, החזיק מעמד. הוא הכריז, שכל חלומו הוא להישאר בחיים בגמר המלחמה ולזכות, ולו פעם, לאכול מנת ״היערש״ הגונה כמו בבית אמו. יענקיל זכה וניצל ממחנות הריכוז בגרמניה כשהוא צנום, בדומה לניצולים אחרים. גם את חלומו הגשים ומצא את הגריסים האהובים עליו, בישל מהם סיר מלא ועוד הוסיף כפי תאוותו. הוא מילא את כרסו עד כלות ולאחר-מכן נפח את נשמתו. יענקיל מת בשלווה. מכל משפחתו הגדולה לא נותר ולו שריד.

ירוחם ופתחיה

די היה להזכיר באזני אנשי זקליקוב באשר הם את שמותיהם הפרטיים של אנשים אלה כדי לדעת במי מדובר. שמותיהם המלאים היו ירוחם פרידמן ופתחיה פלצמן. כל ילד קטן הכיר אותם וידע על פעולותיהם ומעשיהם הטובים. לא בכדי הוזכרו דמויות אלה לעתים קרובות באזכרות ומפגשים ביראת-כבוד מיוחדת. דמויות מופת בעיירה, עטופות אהבה, השייכות אל עולם ישן שנעלם ואיננו.

צריך להודות שבזקליקוב ידע חלק ניכר מן האוכלוסיה עוני ומחסור. השניים הללו, שנחשבו בעינינו לחלק מל״ו צדיקים, קיימו בכל נפשם ומאודם את הצו המוסרי של היהדות במתן עזרה לנזקקים בכל הזדמנות או מאורע. למצוות שבין אדם למקום חייב כל אדם לדאוג לעצמו, אך באשר למצוות שבין אדם לחברו, לכך כבר דאגו ירוחם ופתחיה. ידיהם היו עמוסות עבודה והם עשוה מתוך רצון, אהבה ומסירות נפש, למרות שאיש לא בחר בהם למשימה זו. כל פעולתם היתה מבוססת על צו מצפונם ואמונתם, וכיוון שהמטרה קדושה היא, הרי כל כוונותיהם היו טהורות ומבורכות. רבים מבני הקהילה קיימו באופן פרטי את המצוות (ביקור חולים, ניחום אבלים, הכנסת כלה, גמילות חסדים ומעות חיטים), כמיטב המסורת היהודית, אולם ירוחם ופתחיה הרבו לעסוק במתן בסתר ומשום כך שימשו דוגמה ומופת. שניהם חייטים היו, שניים מתוך המספר הרב של החייטים שבהם היתה העיירה מבורכת. גם גורל דומה היה לשניהם. הם חיו חיי דוחק, אך לקיום מצוות מתן בסתר לא היה קשר לכך. מצבו הכלכלי של הזולת הוא שהעסיקם והביאם לעשות את מעשיהם הטובים לנזקקים המוכרים וגם לאלה, אשר התביישו לפשוט יד ולבקש עזרה.

אי-אפשר שלא להזכיר חזיון שחזר ונשנה. שני צדיקים אלה היו עוברים מבית לבית עם שקים, סלים וחבילות בידיהם בערבי שבת וחג ומבקשים תרומות מבעלי-הבתים; יהיו אלה לחם, חלות או כל מיצרך אחר שהיהודים נזקקים לו לשבת או חג. ואם לא מצאה בעלת הבית חלות או ככרות לחם מיותרות, קיבלו השניים תרומה במזומנים ובעזרתה רכשו הם דגים, בשר, חלות וכל השאר. חלילה היה מלהעלות על הדעת שמשפחה יהודית אחת בעיירה תיוותר ללא יכולת לערוך את השבת והחג כהלכתם. שני למד-ווניקים אלה המשיכו בפעולתם המבורכת במשך שנים רבות, בכל עת ובכל מצב ובלבד שיוכלו להביא קצת שמחה לבתי העניים והנצרכים הנסתרים. תמיד אפשר היה לסמוך על ירוחם ופתחיה. במעשים אלה השתתפו גם בניו של פתחיה, ששימשו שליחי מצווה של אביהם. בסתם יום חול, כאשר נודע לפתחיה על נזקק שלח מיד את אחד מילדיו עם התמיכה הדרושה. פתחיה טוב-הלב התחלק עם הנצרך בפתו הדל. מובן שגם תושבים אחרים בעיירה נרתמו למעשי צדקה וחסד, אולם שניים אלה נותרו בזכרוננו כסמל ומופת למסירות נפש ואהבת האדם.

את השניים פקד גורל דומה בעת הכיבוש הנאצי. לחלק מיוצאי זקליקוב, שיקראו שורות אלה, תהיה זאת כנראה התוודעותם הראשונה למסופר. אחת מן הגזירות האכזריות של הגרמנים כוונה כנגד זקניהם של היהודים. בעלי

זקן מסוימים היו נידונים לקיצוץ זקניהם בלהב המספריים ואילו באחרים "טיפלו" בעזרת גפרור ואש. כל צעד שיהודי מזוקן עשה מעבר לסף ביתו היה כרוך בסכנת נפשות. כדי להגיע לבית-המדרש, או לכל מקום אחר, צריך היה לחפש את הדרך והעיתוי המתאימים, כדי שלא לפגוש את שליחיו של השטן הגרמני בדמות ז'נדרם, או שוטר. איש לא היה בטוח אם ישאר זקנו שלם. עם אבדן הזקן (תמיד תוך התעללות אכזרית והשפלה) איבד באותו רגע היהודי לא רק את מראהו ודמותו החיצונית, אלא גם את עולמו הפנימי. הבושה והכאב לא נשכחו במהרה. היה זה משבר עמוק שמשמעותו קטיעה אכזרית של מצווה בסיסית בה היה טמון הייחוד היהודי במשך מאות בשנים, שהבדילו מן הגויים. בעלי הזקנים ראו ברדיפתם מלחמת שמד, שעליה הועלו בעבר הרחוק בני עמם על המוקד. תחושת הפחד מפני נפילה בידי הגרמנים אילצה יהודים רבים לא לעשות אף צעד מיותר מפתח ביתם, ואפילו בבית לא היתה הגנה מלאה מן הגזירה.

זקניהם של ירוחם ופתחיה היו יוצאי-דופן מכל הזקנים האחרים וגם התנסותם עם הגרמנים היתה שונה. למרות היותו חייט לא היה ירוחם יושב-בית. כאשר נמצאה הזדמנות לסדר דבר מה בחוץ, במיוחד למען הזולת, נטל את מעילו הארוך, חבש את כובעו הרוסי העגול ומקלו הנצחי בידיו ובצעדים קטנים וזריזים יצא מן הסימטה של ביתו, סמוך לכיכר השוק. כך המשיך לנהוג גם בימי הכיבוש. פעם, בעודו עושה את צעדיו הראשונים, נתקל פנים אל פנים בדמות "הקצב" (כנוי לקצין הז'נדרמיה), שהיה איש גבוה, רחב גרם ועב בשר. ובאמת, קצב היה ודמותו החיצונית התאימה בהחלט לעיסוקו - קצבם של יהודי זקליקוב, שביצע הרבה מעשי אכזריות ורצח. האקדח היה נתון קבע בחגורת מעילו ותמיד נכון לפעולה כלפי כל יהודי מסכן שנקלע לדרכו. דווקא אותו הפגיש המזל הרע עם ירוחם החייט. צעקה אדירה של "הקצב": "עמוד! אל תזוז!" הבהילה את ירוחם. הוא נשאר על עמדו ומסר את נפשו לחסדי שמיים. הקצב הביט בקרבן ולא איבד מזמנו. עוזרו, שתמיד נמצא באזור ועיני נץ לו, הוציא מכיסיו קופסת גפרורים והחל לטפל בזקנו של ירוחם. הלה רעד כולו והתחיל להתנועע בלא לאפשר לגרמני לבצע את זממו. גם הגפרורים לא נדלקו במהרה. ירוחם התעלם אפילו ממכות האקדח בו השתמש הסדיסט. לבסוף הצליח להצית את הזקן וירוחם החל להתפתל מכאב. הגרמנים צהלו למראה פניו החרוכים של ירוחם. העשן שאפף את שערותיו השרופות כמו הוסיף שמחה ללב הסדיסטים שמצאו להם קרבן יהודי מסכן.

קהל רב, שהתאסף בכיכר השוק, היה עד למעשה זוועה לאור היום, מבלי

שתימצא יד שתציל את ירוחם. חוסר אונים נשקף מעיני הנוכחים שעמדו מפוחדים והבליגו. והנה קרב למקום לייביש, הידוע בעיירה בשם "פאקורה", בן למשפחת עגלונים רוויטריב. לייביש נודע בשל שתי סיבות: האחת, כאשר התאסף קהל החוגגים בבית-המדרש להקפות שמחת תורה היה שם לייביש כדי "לשמח" את המצטופפים סביב בצביטות ובדקירות סיכה. הסיבה השנייה שבעטיה הכירוהו היתה מחלתו. לייביש היה חולה אפילפסיה, שנקראה כאן "המחלה הקשה". כאשר הבחין לייביש בהתקהלות וראה את המאבק שניהל ירוחם על שלמות זקנו לא יכול להישאר אדיש. בלי לעשות חשבון הניף את ידו הכבדה והנחית סטירת לחי מצלצלת על פניו הנדהמים של הזינדרם. תגובתו של לייביש היתה כה יוצאת דופן, עד כי הגרמני הנדהם לא הבין מה קרה. הוא עזב את זקנו החרוך למחצה של ירוחם ופנה לטפל בלייביש. הגרמנים החלו להכותו ואז נפל פרקדן וקיבל התקפת אפילפסיה. קצף עלה מפיו והוא החל רועד ומסתובב מצד לצד. לבסוף נרגע ונשאר שוכב על אבני הכיכר, עיניו עצומות, אבל חי ונושם.

הזינדרם, שלא ידע שהאיש חולה, חשב שיהודי מעז פנים לפניו. האנשים מסביב התערבו והסבירו לגרמני, שאדם זה חולה ואינו אחראי למעשיו, שכן אדם נורמלי לא היה מעז להתגרות בגרמני. בתחנונים רבים ניסו להניא את הגרמני מלפגוע בלייביש. בסוף השתכנע, כי המוטל לפניו חולה, ולא גיבור או מורד במלכות. רגעים של חרדה רבה עברו על הנוכחים עד שעזבו הגרמנים את המקום בחפשם בעלי זקנים נוספים. הקהל הרב סביב התחיל להתווכח אם טוב עשה, אם לאו. יש לשער, כי הרוב שמח בעמקי נפשו והצדיק את מעשהו המיוחד של לייביש. למרות הסכנה הנה חשבו בא גרמני על עונשו בשל מעשהו נגד יהודי. לא מידי שמים, אלא מידי יהודי שלא איפשר לו לכלות מלאכתו בשריפת זקנו של יהודי אחר. ירוחם ניצל את ההזדמנות ובתוך המהומה הסתלק במהירות מן המקום, כשחצי זקנו חרוך ולחיו פצועה.

כעבור שעה קלה התאושש לייביש, קם ממקומו והחל צועד בחזרה לביתו, שלא היה רחוק מן הכיכר. הסקרנים סביבו סיפרו לו מה קרה, ושאלוהו אם זוכר הוא את המעשה שעשה. הוא הנהן בראשו. לשאלה מדוע עשה זאת ענה בפשטות רבה: "לא יכולתי לעמוד ולהתבונן בחילול כבודו של זקן יהודי, ובפרט בזקנו של הצדיק הזה". מעשהו של לייביש יכול להיחשב כאחד ממעשי ההתנגדות האקטיביים נגד הגרמנים, ואולי דוגמה לתגובתו של "לא נורמלי" בשעת סכנה. אפשר, שתגובת הגרמנים היתה שונה אם היה לפניהם אדם רגיל, ולא חולה. ואולי מלמד מעשהו של לייביש, שהיתה התנגדות

כלשהי, אפילו היתה ספונטנית ויחידה מסוגה.

הזקן השני אותו ראוי להזכיר הוא זקנו של פתחיה, שותפו של ירוחם למעשי הצדקה. כאן היו הנסיבות שונות לגמרי, אבל לא פחות מסוכנות. לפתחיה היה זקן עבות ובו הרבה שערות שיבה. שנים רבות טיפל בו ושמר על מראהו הנאה. פתחיה היה כבר אדם זקן וזקנו הענק הוסיף לו הדרת פנים רבה. הזקן עיצב את אישיותו הנעימה, החייכנית וטובת-הלב. כך הכירו אותו כולם. עוד בתחילת הכיבוש החליט פתחיה, כי הוא לא יכנע בשום פנים ואופן וישמור על שלמות זקנו. בדעה נחושה והחלטית זו גמר אומר להישאר בביתו ככל שיוכל ובלבד שזקנו לא ייפגע. הוא לא עזב את פתח ביתו במשך שלוש שנים, אלא פעמים מועטות. כשנאלץ לעזוב את הבית, עטף את זקנו במטפחת רחבת ממדים, כביכול כדי לשמור על חום פניו מפני רוחות וקור, או עקב כאב שיניים חזק שתקפו. כך נשמרה איפוא שלמות זקנו. הדבר היה בעל משמעות רבה יותר, כיוון שגר ברחוב בו שכנה מיפקדת הזינדרמיה ותמיד ארבה הסכנה: בכל רגע עלול היה להופיע בביתו זינדרם ולגלותו "במקרה". פתחיה שמר על זקנו כעל בבת-עינו ונאבק בעקשנות על שלמותו, כראוי לבן "עם קשה עורף". הוא הצליח לשמור על זקנו השלם עד לאקציה הראשונה. לבסוף, צרורו על גבו, צעד אף הוא עם כל בני זקליקוב לרכבת ולהשמדה. הוא נשא בגאווה את זקנו המפואר והשלם, שיד גרמנית זדונית לא נגעה בו. בטוחני, שפתחיה ראה בכך צו של קידוש-השם ועשה כפי שעשו דורות רבים של יהודים לפניו, כאשר הוליכו אותם לשמד. להיות יהודי שלם משמע להיות יהודי עם זקן, אשר סימל בעיניו את היהדות ועליו שמר מכל משמר.

שמואל טאטל'ה

שמואל "טאטליה" היה שמו וכינויו של בעל בית מכובד בעיירה, אב לבנים וסוחר תבואות ותיק. עיסקו מוקם בסימטה שחזיתו פנתה לעבר השוק. שמואל היה נמוך וצנום וכדי להדגיש את קומתו קראוהו "טאטליה". כולו התנשא לגובה 1.40 מטר, אבל מבנה גופו הצטיין בפרופורציות נכונות, בלי להגזים או להמעיט בשום חלק מדמותו. בהליכתו נעזר במקל הליכה, לבוש בקפידה ולראשו מגבעת תמיד. זקנו המטופח היה אדמדם. שמואל היה איש מקובל בקהילה ובתנועתו. קומתו הקטנה לא הפריעה לו כבעל וכאב, בעסקיו ובחיים הציבוריים. הבריות התרגלו אליו ולא שמו לב לשוני שבו. כאשר פרצה שריפה בעיירה ב-1929 נלכד בנו באש ונשרף למוות. כל העיירה

הצטערה עימו על אבדן הנפש הצעירה. תאריך זה הפך לציון דרך בתולדות העיירה. אם קרה דבר מסויים בעיירה, נהגו לציין, לפני השריפה הזו, או לאחריה, ובפרוץ שריפה חדשה השתנה המנין.

טאטליה נימנה עם תנועת "המזרחי" שחבריה נהגו לערוך בשמחת-תורה קידוש, כל אחד בביתו, ולאחר מכן להתכנס בצוותא בבתי החברים ולחוג שם את החג ברוב-עם. שמואל "טאטליה" היה מטבע הדברים חלק מחגיגות אלה. לקומתו הקטנה לא היתה נחוצה כלל כמות גדולה של משקאות ומאכלים בהם כובדו בעלי-הבתים. החוגגים ידעו ברובם להבחין היכן הגבול והמידה בשתיה, מלבד שמואל "טאטליה" שפעם שכח זאת ונהג בהגזמה כדי כך, שהחל להשתולל ברחוב, שתוי ומוציא קולות משונים. מחזה לא מרנין היה זה עת דמה יהודי מכובד לאחד הזוללים והסובאים. האיש איבד את עשתונותיו והתגלגל לעיני כל בצורה מוזרה, בלי לשלוט במעשיו. חברי תנועתו נבהלו וראו בשמואל סימנים מדאיגים, המעידים על צורך דחוף בעזרה. היה כאן בפירוש פיקוח נפש ולכן, למרות קדושת החג, הזעיקו פלצ׳ר (מרפא). זה היהודי כבר נימנם את שעת הצהרים של החג ולא נותר אלא לבקש את דומנסקי הזקן, פלצ׳ר ותיק ובעל נסיון. עד שהגיע אל שמואל "טאטליה" כמעט נפח זה את נשמתו. נשימתו התקצרה וצבעיו השתנו. אבל לא פלצ׳ר כדומנסקי יתייאש. אמנם לא היה רופא עם דיפלומה, אבל היה מומחה מאין כמוהו באבחון מצבים, הודות ליידע הרב והנסיון העשיר שלו. מיד קבע את האבחנה המדוייקת והחליט: יש להביא את שמואל "טאטליה" לידי הקאה, על-מנת להוציא את "מטען העודף" מקיבתו ולהקל על ראשו. כיוון שלא היו עימו תרופות, קבע, כי התרופה הבדוקה היחידה המתאימה במצב זה, היא שתן אדם, חד וחלק. שומעי הבשורה נבוכו לא מעט מאותה פסיקה. דומנסקי דרש ללא פשרות מכל הנוכחים ליטול כלי זכוכית ולהטיל בו את מימיהם. כולם צייתו ולפי התור מסרו את תוכן הכלי לידיו. שניים מן הנוכחים פתחו לרווחה את פיו של "טאטליה" וכל הכבודה נשפכה לגרונו. אפשר שהדבר יעורר חיוך ותמיהה, אבל המקרה היה רציני מדי. הרי מדובר בהצלת נפש מישראל. "טאטליה" בלע את "התרופה" אל קרבו והחל להקיא. כמות ענקית של מטעמים ומשקאות בלתי מעוכלים נפלטה מפיו; הוא התחיל לנשום וחזר לאיתנו. הקיבה נרגעה וראשו הסחרחר חזר למצבו הנורמלי. "תרופת הפלא" הצילה את חייו. ל"טאטליה" נודע לאחר מכן מהי התרופה שהביאה לו את המזור, אבל לבו לא היה כבד על מציליו. הלקח נלמד: אמנם זו שמחת תורה, אבל אין להגזים במאכלים ובמשקאות! מאז המקרה לא בא יותר יי״ש לפיו, אלא רק יין-קידוש.

בשמחת תורה הבאה חגג, אך "על יבש".

ולוול'ה "בנבנק"

את ולווליה הכירו כעוזרו של זיסל שרודק המלמד, אצלו שימש "בלפר"[1] והיה ממונה על הבאת ילדים אל החדר והחזרתם הביתה. לפי מראהו החיצוני לא היה ולווליה מן הדמויות המצודדות בקרבנו; דמותו החיצונית היתה מעוותת מעט, אך למרות הכל התייחסו אליו ולתפקידו בהערכה, וגם כחלק מההערצה למיטיבו, ר' זיסל. כינוי היה לו לולווליה, כמו לרוב בני האדם בעיירה והוא ולווליה "בנבנק", כינוי שנדבק אליו בלי שיהיה לו פירוש. לאחר סיום תפקידו בחדר הצטרף לחבורת בטלנים שבבית המדרש, או לסיבוב בכיכר השוק. בימי קיץ אפשר היה להסתובב שם ופעמים גם לקנות דבר-מה בדוכני השוק, במיוחד פירות שקרצו מן הסלים. באחד הימים קנה לו ולווליה שקית של דובדבנים אדומים ואכלם בשקיקה רבה. שיניו עקומות היו ורווחים גדולים חצצו ביניהן. הוא נטל דובדבן לפיו, בלע את הפרי ואת הגרעין הרחיק ביריקה עד אשר התרוקנה השקית כולה. אחר כך פוצצה ברעש גדול.

אותו יום הזדמן לכיכר הגרף טרנובסקי, עשיר מופלג ובעליהם של שטחי יער בסביבה הקרובה והרחוקה. הוא התגורר ב"ארמון" בכפר אירנה, מן הכפרים היפים בסביבה. לעתים קרובות מאוד היה מבקר בעיירה במכונית ה"מרצדס" הפתוחה שלו. כל ביקור היה למאורע וריכז סביבו מאות סקרנים, שלא עייפו מלהזין עיניהם בכלי התחבורה המופלא והנוצץ. גם דמותו של הגרף היתה מיוחדת: גבוה, רחב כתפיים, בעל הופעה מרשימה וריח מי קולון נדף ממנו תמיד. הוא בא לקניות ונהגו המתין במכונית לשמור עליה. כשחזר מסיבוב הקניות ועוזרו סוחב עמו חבילות, ולווליה ידידנו היה שם. בשקיתו נחה שארית הדובדבנים, מהם בלע ומדי פעם נטל את הגרעין בין שתי אצבעות ידו והעיפו לאי-שם. היה זה משחק מקובל, מי יקלע למרחק גדול יותר. אמנם השתתפו בו בעיקר ילדים, אך ייתכן שגם לולווליה היתה נשמה של ילד.

לרוע מזלו, בלי שולווליה ודאי התכוון, אחד הגרעינים שהועף פגע כנראה בעינו של הגרף ברגע שזה עמד לעזוב את הכיכר. הגרף תפס בעינו הפגועה ובשניה הבחין בולווליה, שעדיין החזיק בידיו את שארית הדובדבנים בשקית. בלי לברר אם הוא אכן הקלע, קם הגרף המכובד מכיסאו המרופד, יצא

---

[1] עוזר

מהמכונית ובכל כוח ידו הנחית סטירה מצלצלת בפניו המבוהלים של ולווליה. הגרף היה בעל משקל ו"לטיפה" כזו על פניו הרזים של ולווליה הכאיבה עד מאוד. הוא פגע בעצמות הלחיים שבלטו מפניו המצומקות דלות-הבשר. פניו של ולווליה התעוותו והסמיקו והוא נתקף היסטריה וזעקות כאב. הקהל שראה את המעשה זעם על הגרף המכובד, אשר עשה דין לעצמו והעניש את ולווליה המסכן, אולי על לא עוול בכפו. קמה סערה גדולה בקרב היהודים ונשמעה הטענה, שיש להגן על כבוד יהודי בכלל ועל ולווליה בפרט. בגלל היותו בעל מום במובן מסויים, פגיעת הגרף בו נחשבה כפגיעה בכלל יהודי זקליקוב. הנוכחים לא מנעו את יציאתו של הגרף ולא עמדו לערב באותו זמן את המשטרה, אך החליטו שיש למצוא דרך תגובה הולמת כלפי בעל המאה הנכבד, יהיה זה אפילו הגרף טרנובסקי, שהרי דין אחד לכל. לא הרחק ממקום האירוע, בחנותו של אבי, התאספה למחרת קבוצה של יהודים שהדבר נגע ללבם, להיוועץ כיצד להגיב כלפי הגרף העבריין. סוכם, כי הדרך ההולמת ביותר תהיה לכתוב אל הגרף המכובד, כי עליו להתנצל על הפגיעה הגופנית הלא-מוצדקת ואם בכל זאת ולווליה הוא שפגע בעינו של הגרף, הרי הדבר נעשה בשגגה, בלא כוונת זדון. כיוון שכך, נראה היה להם, שיש גם מקום לדרוש פיצוי כספי על הנזק הנפשי שנגרם לולווליה. אם לא יענה גרף טרנובסקי לפנייה זו לאלתר, תוגש נגדו תלונה במשטרה ותביעת נזיקין לבית המשפט. הנוגעים בדבר פנו אל ארליך המשכיל, ששלט בפולנית נמלצת, כדי שינסח את המכתב אל הגרף ויעמיד אותו על חומרת מעשהו הפזיז. במכתב ייאמר כי יהודי זקליקוב מכבדים את הגרף ופועלו ומעריכים את קשריו ההדוקים עם יהודים רבים, סוחרים ונותני שירותים למיניהם. הקהילה היהודית מעוניינת לשמור על היחסים הטובים עמו, אבל אינה יכולה להתעלם מן המקרה העצוב, שהוא בגדר פגיעה בציפור נפשה של הקהילה ובכבוד האדם. המכתב נחתם בתקווה לתשובה מהירה ובאיום מרומז, שאחרת ינקטו נגדו צעדים משפטיים. את המכתב, הוחלט, אין לשלוח בדואר, אלא למסרו על-ידי שליח, שיוכל גם להוסיף בעל-פה דברים אל לבו של הגרף וישכנעו שטעה בתגובתו ובידו לתקנה. אפילו לא יתבצעו ההתנצלות והפיצוי בפומבי, אלא בפני השליח בלבד יסתפקו אנשי זקליקוב גם בכך. לאחר חיפושים רבים נמצא האיש המתאים שישמש כשליח לדבר מצווה, הוא אברהמציה מגר, מנכבדי הקהילה, איש חכם ובעל נסיון, סוחר עצים ובעל מינסרה שעמד גם בקשרים עם הגרף והיה מבאי ביתו. לאחר לבטים רבים הסכים אברהמציה לשליחות. הוא היסס אם ייטיב העניין לעסקיו עם הגרף, שכן אם הלה לא יתרצה, עלול הדבר לפגוע בפרנסתו. בלבו

החליט, כי לא יבצע את השליחות מיד, אלא בהזדמנות הראשונה שבה יהיה עליו להגיע אל הגרף לצורך עסקיו. ה"ארמון" היפה נמצא בתוך יער אורן ענק וסביבו חווה חקלאית גדולה ומשק חי, בעיקר סוסים - תחביבו של הגרף. כשהגיע אברהמצ׳ה אל ביתו של הגרף במועד המתאים בענין עיסקה מסויימת, לא מיהר להזכיר את מקרהו של ולווליה. הוא השאיר את המכתב, שהיה ברשותו, לרגע המתאים לפי דעתו. עם סיום המשא-ומתן הזכיר אברהמצ׳ה, דרך אגב, את ענין סטירת הלחי לוולוליה, הוציא את המכתב מכיסו ואמר, כי ידידיו ביקשו ממנו להיות השליח לדבר מצווה. כאשר קרא הגרף את הכתוב החל לחייך. היה זה סימן טוב, שאכן התרכך. אברהמצ׳ה הוסיף ואמר, כי המקרה מצער מאוד ויש לסיימו, כדי לא להגיע לערכאות ושלא תיגרם לגרף הנכבד כל מבוכה בהתדיינות עם יהודים. הפיצוי שנדרש לא היה רב לעומת הנזק שעלול להיגרם כתוצאה ממשפט, שבו יצטרך הגרף הנכבד ובעל ההופעה המרשימה לעמוד כנאשם, מול יהודי קטן ומצומק כולווליה. הדברים ההגיוניים הללו שיכנעו סופית את הגרף. הוא הביע צער על המקרה הבלתי נעים ובהזדמנות זו הוא מתנצל בפניו. עוד ביקש למסור את דברי החרטה הכנים לידיעת ה"קרבן" ולכלל יהודי זקליקוב. הגרף הביע רצונו לשמור על היחסים ההדדיים הטובים כבעבר. לחיזוק דבריו בעל-פה, צירף גם פיצוי כספי נאות לולווליה. איננו יודעים מה היה טיבו של אותו פיצוי, אך העיקר הוא שכבודו של יהודי ניצל ועימו כבוד הקהילה. בני זקליקוב שמחו אז שמחה רבה.

בשוק

עיקר חיי המסחר והמלאכה התרכזו כידוע בכיכר השוק, בה היתה פעילות מתמדת. שישה ימים בשבוע ובשבת - מנוחה גמורה. לעומת זה, ביום ראשון היא שקקה ביתר-שאת. באותו יום הגיעו כפריי הסביבה לכנסיה ובאותה הזדמנות ערכו קניותיהם אצל היהודים, אם כי יום המסחר החשוב יותר היה יום רביעי בשבוע. קביעת יום זה ליום שוק מקורה עוד בשנת 1830, בתקופת שלטון הצאר. עד אז התקיימו ימי השוק בימי ראשון, ביום המנוחה של הנוצרים, אולם אלה פנו לשלטונות המחוז בתלונה, כי בשעה שהם שובתים מעיסוקיהם, נחים, או הולכים לכנסיה למלא את חובתם הדתית, היהודים גוזלים את פרנסתם. השלטון התלבט בענין קביעת יום שוק חלופי, שיספק את כל הצדדים, ולאחר דיונים רבים הוכרז, כי יום השוק בזקליקוב יתקיים ביום רביעי בשבוע. כך נמשכה המסורת במשך דורות. היהודים הציגו את מרכולתם בחנויות ובדוכנים והאיכרים הכינו במשך השבוע את מיטב תוצרתם למכירה או החלפה. כאן נוצרו הקשרים ההדדיים לתועלת הכל, אלא אם הצליח מישהו "לסדר" את עמיתו. לב העיר, הכיכר, היתה מרוצפת רק בקרבת הבתים ובמרכזה הוקמה גינה מגודרת עם פסלו של המרשל פילסודסקי. מוקדם בבוקר החלו להגיע עגלות האיכרים ובמהרה התמלאה הכיכר ונעשתה צפופה עד מאוד. המאחרים נאלצו להחנות עגלותיהם ברחובות צדדיים. לא היתה חזקה למקומות המכירה. כל הקודם זכה ותפס את חלקו. היו מספר יוצאים מן הכלל, והם דוכני החייטים לבגדים מוכנים ודוכני הפירות וירקות, שהיו קבועים כל השנה. דוכנים ליום השוק בלבד למימכר פירות, או מוצרים אחרים, הקימו איכרים ותגרנים מזדמנים. היו בעלי חנויות ודוכנים שעיקר פרנסתם התבססה על יום השוק בלבד. אם שאלת אותם לאחר יום כזה, איך היו העסקים, תמיד היתה תלונה בפיהם. "השבוע היה חלש ביותר," או: "השבוע היה אמנם לא רע, אבל בשבוע שעבר המצב היה טוב הרבה יותר", וכן הלאה וכן הלאה. בכל שבוע הוכרז, שזה שלפניו היה טוב יותר. מדוע טענו כך? אולי מפני עין הרע וקנאה, חלילה, ואולי היה זה ממינהג הסוחרים להתלונן על קשיי פרנסה.

יום השוק גיוון משהו את חיי העיירה. כילד אהבתי להסתובב לאחר הלימודים בין העגלות ודוכני השוק, להתבונן בתגרנים ובקונים. השוק היה מעיין בלתי נדלה של דמויות, סביבן נרקמו סיפורי אמת ורכילות.

מינדל חיה'ס

בצד הדרומי של השוק ניצב דוכנה הקבוע של מינדל חיה׳ס לפירות וירקות. אשה זו היתה מיוחדת במינה, אפילו מושג בעיירה, מפני שמינדל דיברה הרבה ובעיקר קיללה ״בכישרון רב״. תמיד היתה מתלוננת ופיה לא חדל לפטפט, ברוב המקרים שלא לענין. אם היה מישהו בעיירה מרבה בדיבור היו אומרים עליו, שיש לו ״כוח הדיבור״ של מינדל חיה׳ס. ״מחמאה״ כזו הספיקה כדי לסווגו מיד בין הדברנים והמקללים. מינדל לא התקשתה למצוא סיבות כדי להפגין את כשרונה במטר קללותיה: כאשר מישהו לא שילם לה בדיוק את הסכום הנקוב; כאשר ביקש הקונה להסיר את התפוח הרקוב שהוסיפה למשקל; או סתם כאשר לא עלה בדעתו של עובר-אורח לקנות דבר-מה אצלה. פליטת קללה מפיה חסר השיניים לא גרמה בעיה ולא דרשה מאמץ. כאשר היתה אוכלת פרי מן הדוכן, נהגה לגרד בסכין כמו במגרדת ולטחון בחניכיה, בהיותה חסרת שיניים. פעם אחת היתה הצדקה מלאה למטר הקללות שפלטה. בקירבת דוכנה שכנה תחנת הכבאים ומשם יצאו פעם שני סוסים מבוהלים עם חבית מים לכיבוי שריפה. בשל החפזון הרב נרתמו הסוסים בצורה מרושלת והשניים סחבו, כל אחד לצד אחר, עד שהגיעו לדוכנה של מינדל והפכו את סלי הפירות והארגזים על המדרכה. מינדל ברחה בבהלה להציל את נפשה, אבל תפוחיה ואגסיה נרמסו בידי הסוסים המבוהלים, ומינדל המיואשת קראה לעזרה את כל העולם מסביב. אנשים טובים עזרו לה לאסוף כל מה שנותר לאחר ההשתוללות. כל אותה שעה לא חדלה מינדל מלקלל, הפעם, לשם שינוי, בצדק.

למינדל היה בעל ושמו חיים מינדליס, על שמה, כי היה כולו רק שלה. יהודי נמוך קומה, בעל זקן ארוך, מרושל בהופעתו שהיה מכתת רגליו בשליחות זוגתו. היא ניהלה את הדוכן וחיים בעלה היה השליח והמשרת הנאמן. כל היום ניצב על ידה, עזר כנגדה, והתערב בעסקי הדוכן רק לאחר שקיבל את רשותה. אם היה קונה לא מרוצה וחיים ביקש לפשר, רק על-פי מינדל קם הדבר. מינדל מכרה פירות בקיץ ובחורף. בקיץ היו אלה פירות טריים, אך בחורף, בטמפרטורה של מספר מעלות מתחת לאפס, שיווקה מינדל תפוחי-עץ קפואים. היתה זו סחורה עוברת לסוחר ומבוקשת. היה מין תענוג מיוחד לנגוס בתפוחי הרנט או באגסים חורפיים שעסיסם השופע מילא את פי האוכל. טעמם טעם של חורף וכל השיניים תאמרנה... מינדל ישבה במרכז הדוכן והשגיחה, שהקונים ימלאו את סליהם במה שציוותה. אלמלא כן, אפשר היה למצוא מיד את הסל הפוך בתוספת ציוויה של מינדל להסתלק ולא להראות את הפרצוף שם יותר. היא זכורה כאשה זקנה ופניה מקומטות

כרשת, קרוב לוודאי שלא מזיקנת-יתר, אלא מחוסר טיפול כלשהו בעור פניה. שחוחה התהלכה סביב הדוכן ודומה שמידת רוחבה עולה על גובהה. כל עונות השנה היתה נתונה לחסדי מזג-האוויר, עטופה בסמרטוטיה. חום הקיץ היה נסבל ושמש פולנית לא הזיקה, אך בחורף נוצרה בעיה. תלבושתה רבת השכבות לא הספיקה, ואמצעי החימום היחיד היה סיר הגחלים שחימם את ידיה ורגליה הקפואות וגרם לה קצת סומק בלחיים. מינדל ניצלה אמצעי בדוק זה. כל יום היה חיים בעלה מביא סיר גחלים, אותן הצית בגפרור, ובניפנוף הקפוטה ליבה את האש. לאחר זמן-מה, יצרו הגחלים הלוחשות מעט חום לנפשה הקופאת של מינדל המסכנה. היא קירבה את סיר הגחלים קירבת-יתר והעמידה אותו מתחת למקום מושבה, כך שהגחלים חיממו את חלק גופה התחתון להנאתה המלאה. כששאלוה "מה טיבו של הסיר הזה?" היתה עונה: אוה! סיר זה מחמם לי את הנשמה. עד אז לא ידע איש, שנשמתה של מינדל ממוקמת דווקא במקום הנמוך ההוא, ודי בסיר גחלים לוהטים כדי לחממה. אולם לא לעולם חוסן. הסיר חימם את מינדל ימים ושנים, עד אשר קרה המקרה: סחבות שמלותיה בהם היתה עטופה נדלקו מחוסר זהירות, ומחמת הקור הגדול לא הרגישה עד כמה קרוב הסיר לנשמתה. האש התלקחה ומינדל החלה לזעוק בבהלה: "שריפה! הצילו!" מה אפשר פה להציל! רק את בגדיה. מינדל לא איבדה את עשתונותיה וזעקה: "תכבו ואל תסתכלו!" היא התירה לשפוך עליה מים, אך לא להסתכל על בגדיה הנשרפים. וכי יתקבל על הדעת שגבר המכבה את מינדל הבוערת יעז ויציץ לראות משהו נגלה בגופה. יעשה אדם מצווה גדולה בהצילו נפש מישראל וייזהר שבעתיים מן העבירה של הסתכלות באשה במצבה. זו היתה מינדל התגרנית, האחת והמיוחדת, ועימה חיים בעלה, עזר כנגדה.

אביגדור סוחר הביצים

בכיכר השוק היו דוכנים גם למוכרים וגם לקונים. אלה מכרו ואלה קנו מן האיכרים את הסחורה שהביאו לשוק. תבואה וקטניות, ירקות ופירות, עופות וביצים. אחד מקנייני הביצים היה אביגדור ראצה. בעל מקום קבוע, ששטחו מספר מטרים רבועים, עליהם הציב ארגזים לקליטת ביצים. כל איכר ידע שאין טעם להתעסק במכירת הביצים שהוא מביא לשוק. הפתרון הטוב ביותר הוא להביאם לאביגדור ראצה, סוחר ותיק היודע את לשון האיכרים ומכיר את אופיים ודרכם. אפשר היה למצוא אותו בקרבת הכנסיה, בקצה הצפוני של השוק. אביגדור קבע מחירים הוגנים ושילם במזומן. הוא עמד סמוך לחנות המכולת של בנו יוסף ומסביבו ארגזי ביצים שרופדו בקש קצוץ.

ארגז כזה הכיל 600 ביצים, שהן 10 "שאק". (מידה של 60 יחידות, לפיה היו קונים ומוכרים ביצים). הביצים סודרו בשורות ממויינות והוא מכרן לאנשי המקום והפיץ בערים הגדולות. משהצטברו מספיק ביצים, היה מכסה אותן בשכבת קש, נועץ המסמרים במכסה, והנה ארגז ביצים ארוז ומוכן לשיווק.

לפני שהגיעה הביצה לארגז, ערך לה אביגדור בדיקה מדוקדקת. כיוון שלא היו מכשירי-שיקוף הצמיד אביגדור את הביצה לעינו השמאלית, עצם את העין הימנית והסתכל בביצה באור ממולו. מה ראה ואיך קבע אם הביצה טובה או לא - זה היה סודו המקצועי. אביגדור שומר מצוות היה ולא יעלה על הדעת שיקנה מן האיכרים ביצי-דגירה, או ביצים שיש בהן טיפת דם. הוא נהג לקבוע מיידית וחד-משמעית אם כשרה הביצה אם לאו. ערימות ביצים פסולות שהצטברו על-ידו שלח מיד חזרה לסלי האיכרים עד שימצאו להן קונה אחר, שלא מסוגו של אביגדור. אם פעם התווכח איכר שהביצה טובה וללא פגם, היה אביגדור יכול ליטול אותה ולפתחה בנוכחות קהל, להוכיח כי הצדק עימו. בספירתן הוא נטל שלוש בכל כף יד, כלומר עשר נטילות כאלה, הלא הן "שאק". אלפי ביצים קלט אביגדור ביום השוק. לא השתמשו אז בבתי-קירור ודי היה בסככת צל שתגן מפני השמש בקיץ וכיסוי של חבילות קש בימי חורף כהגנה על עודפי הביצים שאביגדור לא הצליח לשווקן בזמן.

אביגדור גבה קומה היה ומזוקן, החזיק את ארנק המזומנים תלוי לצווארו ומדי פעם מנה את המטבעות, הכסף והשטרות לאיכרים. החישובים נעשו בעל-פה ובראש, והאיכרים קיבלו את קביעתו באימון. הם הטמינו את הפדיון צמוד לחזה, או בכיס עמוק לפני שהלכו להוציא על קניות שתיכננו מלכתחילה. מה שנותר הביאו הביתה לכפר על-מנת לשמרו תחת המזרן, או בכל מסתור מצוי אחר. מאז ומתמיד מסוכן היה להסתובב עם המזומנים, משום שהאיכרים התמימים היו חביבים על הגנבים האורבים להם.

משפחת הגנבים סלובאק

איש אחד היה ושמו סלובאק. לא יהודי, לא צדיק ולא ישר, אלא גנב מוצהר, הוא, אשתו ובני ביתו. הוא היה מסתובב בשווקים, לא רק בזקליקוב, כדי ללכוד ברשתו איכרים תמימים, על-מנת "לפרוק אותם" מכספם. אנשי המקום הכירוהו ונזהרו מפניו, אך איכר מזדמן לא חשד באיש הענק הזה ובאשתו השמנה והגבוהה כי גנבים המה. גם כרמאים בעלי רמה התפרסמו השניים. הם עבדו כצוות. כשאחד מהם פעל שימש השני כעזר שכנגד. בגפם פעלו במקרה של כיוס פעוט. כאשר מדובר היה במיבצע הראוי

להתכבד, פעלה המשפחה כולה במשותף. בבוקרו של יום רביעי הופיע סלובאק בכיכר השוק לתור אחר קרבנות. הוא שם לבו לסחורה שהביא האיכר בעגלה וחכך בדעתו אם כדאי להתעסק עימו: הוא בחן אם יש מקום לעסק רמאות או מוטב לצפות אחר ארנקו של קרבן מזדמן. משפחת סלובאק לא בחלה בשום שיטת גניבה. היה לי הכבוד המפוקפק ללמוד באותה כיתה עם בן הזקונים של סלובאק. הוא קיבל כנראה שיעורים לדוגמה מהוריו המקצועיים וכל גניבה, קטנה כגדולה, היתה כשרה בעיניו; יהיה זה כריך, או מכשיר-כתיבה של מישהו שהשאיר בתיק; יהיו אלה בגדים שנעלמו מווי התליה מחוץ לכיתה, או אפילו ציוד בכיתה עצמה - גיר וצבעים. כל דבר שאפשר היה לשים עליו יד מבלי שירגישו היה בתחום פעולתו. לא פורסם ברבים, שסלובאק הקטן הוא גנב, אבל החשד נפל מיד עליו. הוא נהג לצאת בזמן השיעור מן הכיתה, לקחת במשיכה בגד כלשהו, להיעלם עימו לביתו ולחזור לכיתה. המשפחה התגוררה על החולות, לא הרחק מבית-הספר. בכיתה ישב סלובאק הקטן על הספסל שמאחורי. ילד בלונדי שמנמן, ועיניו בולשות כצייד אחר קרבן. לי ולאחרים נעלמו מדי פעם אביזרים קטנים, ציוד כלשהו מן הילקוט ולא היה אפשר למצאם. כל תלונה בפני המורה לא הניבה תוצאות של ממש. יום אחד נפל סלובאק הצעיר לבור שכרה. בצאתי להפסקה נעלם מילקוטי קלמר נאה וחדש ובו הרבה עפרונות וצבעים. סלובאק הצעיר, שחמד אותו כנראה, נשאר בכיתה בשעת ההפסקה. בשובי לכיתה נזקקתי לקלמר והנה איננו. כשפניתי בתלונה למורה היא לא היססה והחליטה שיש מקום לערוך חיפוש בכיתה, שהרי הקלמר "לא קיבל רגליים". הילדים חויבו לשים את ילקוטיהם וחפציהם על השולחן ולאחר שבדקה את תוכנם נמצא הקלמר האבוד אצל שכני סלובאק. הוא לא בא במבוכה וגם לא נעלב כאשר טענו כלפיו, כי הוא גנב את הקלמר. בקור רוח טען סלובאק, הגנב הקטן: "אני לא גנבתי את הקלמר, הוא נפל מעצמו אל ילקוטי".

אביו ואמו לא התעסקו בקטנות שכאלה. הם אהבו במיוחד את האיכרים התמימים. סוחרים יהודים התרחקו מן המקום בו ארב סלובאק לקרבנו. כאשר הוא התחיל "לטפל" באיכר כזה לא אהב סלובאק עיניים זרות בסביבה. לרוב ידעו את כוונותיו של סלובאק ואם מישהו העיף מבט לכיוונו, הוא הבליט את להב הסכין שבכיסו, להראות עד כמה סקרנותו של זה מסוכנת. סלובאק ידע יידיש והיו מקרים ששיתף פעולה עם יהודים ב"סידור" איכרים תמימים. הוא היה משלם לאיכר על חשבון שקי התבואה שעל עגלתו ונסע עמו לפרקם בגורן. מתוך סיבה כלשהי דאג שהאיכר יירד בשלב מסויים מן העגלה, ואז נעלמו הוא וכל הציוד שאיתו בעגלה. האיכר המסכן

היה מאושר אם מצא אחר-כך לפחות את סוסו ועגלתו שלמים. פעמים נהג סלובאק להשאיר את אשתו כעירבון בהבטיחו, כי יחזור מיד על-מנת להשלים את היתרה, אבל היא ידעה לדאוג לעצמה ולהיעלם. כשהחליט סלובאק שענייננו בכסף, הצטייד בשק גדול שנתלה על זרועו. לאחר שבחן היטב את הקרבן ומצא את מקום המסתור של כספו, החל לארוב לו בסבלנות. סלובאק נצמד אל קרבנו והשתדל להסיח את דעתו: שאל שאלות, הביע רצון לקנות מוצרים כלשהם ודרך אגב הזהיר את האיכר מפני גנבים. תוך כדי שיחה שם סלובאק את ידו על כתפו של הקרבן ובידו השניה הוציא במהירות את הארנק או חבילת הכסף עטופה במטפחת, כיוס מקצועי ו״נקי״. אשתו קיבלה את המלקוח והעלימה אותו מיד בחזייתה. האיכר המסכן הרגיש בחסרון רק כאשר רצה לשלם בעבור קניותיו ובשעה שסלובאק כבר חגג. אפילו הגיש האיכר תלונה במשטרה לא היה לו סיכוי לקבל בחזרה את ״האבידה״. השוטרים ידעו על הגנב הגדול וחששו מפניו. הוא היה איש מסוכן ובעל זרוע והוכחות נגדו קשה היה להשיג. על קרבנותיו של סלובאק אפשר היה רק לרחם. סלובאק הביא גם ״שלל״ מחוץ לעיירה וסחר בו לעין כל. הכל ידעו שסחורות אלה לא הגיעו אליו מעבודה בשדה ומזיעת אפיו. מחוץ לעניינים ה״מקצועיים״ הוא היה אדם שקט וחבריו במשחקי קלפים ובשתיה היו גם יהודים, והאחווה שררה ביניהם. אין לי מושג אם במשחקים הללו היה סלובאק אדם ישר, או כפי שנאמר: ״פעם גנב תמיד גנב״.

פישל מייקוט

בשוק היו מסתובבים, כאמור, הרבה סוחרים ומתווכים שחיפשו פרנסה בקניות ומכירות מזדמנות מכל הבא ליד בלי להתמחות בדבר-מה מסויים. פישל מייקוט היה בין אלה שהשוק היה שטח פעילותם העיקרי אך גם מאלה שהגיעו לסחור אל הכפרים. היה לו חוג גדול של איכרים מכרים בכפר דזבוביץ, הקרוב במיוחד. פישל היה בעל משפחה, שאותה פירנס בקשיים מרובים, כיוון שלא היה משופע במזומנים רבים שיקלו עליו בעשיית עסקים מהירים ומשתלמים. נהג לקחת גמילות-חסד מכל מי שיכול. קרוביו וקרובי אשתו היו מעט אמידים יותר, אבל קפצו ידם כאשר בא פישל וביקש את עזרתם לשיפור עסקיו הכושלים. לאחר שהתיאש ממצבו עלה בדעתו להגר לארץ רחוקה. הוא חשב על ארגנטינה, שהיתה בימים ההם ארץ הגירה ומשכה רבים מיהודי פולין, ובני זקליקוב בתוכם. את ענין הדרישה וקבלת

הוויזה אפשר היה לסדר על-ידי מי שהיגרו לשם לפניו, אך עיקר הבעיה היתה גיוס הכספים לקניית כרטיס הנסיעה בכיוון אחד. אבל קרובי משפחתו, כשם שקימצו בעזרה לעסקיו נשארו סרבנים ועקשים עוד יותר כאשר דובר בכמה מאות דולרים. פישל היה ממורמר מאוד על קרוביו וחיפש דרך לנקום בהם. המעשה שעשה היה מהפכני מאוד ויוצא דופן: פישל איים, שאם לא תוגש לו עזרה כפי שביקש, ילך אל הכומר ויתנצר, יגלח את זקנו האדמוני, יעזוב את משפחתו ואת ביתו ויחליף את אלוהיו. חמור היה צעד כזה בעיירה קטנה בה לא היתה התבוללות, ושמירת שלימות המשפחה ויציבותה היו מן המוסכמות המקודשות ביותר. השמועה נפוצה מיד. איומו של פישל גרם סערה גדולה והיה לשיחת היום בכל בית, בבית המדרש ובכל מקום ששני יהודים נמצאים יחד. חדשה כזו היתה חומר בלתי-רגיל למתווכים ומפשרים למיניהם שניסו להניא את פישל מלעשות את הצעד הגורלי הזה. אולם לא דברי נועם ואיומים הצליחו להניא את פישל מהחלטתו. הוא עזב את הבית ואת העיירה ונעלם למקום בלתי ידוע. היה חשד כי התחבר לאשה כלשהי באחד הכפרים בסביבה והחשד אכן אומת, כאשר יהודי שביקר בכפר דזבוביץ סיפר על פישל הנמצא שם ונהנה מחסות אנשי הכפר. לא לעולם רצה הוא להעלים עצמו. כוונתו היתה להכאיב ולהתנקם בקרוביו ולא להעדיף את האמונה הנוצרית על היהודית. פישל דאג שכולם ידעו מה עשה ואיך התקשר עם אשה בכפר. לפני שהתחתן עימה הוטבל על-ידי כומר הכפר. מיד לאחר-מכן החל לבקר בזקליקוב והגיע בעגלת איכרים לכנסיה בימי ראשון. הדבר גרם התקהלות סקרנים רבים סביב הכנסיה, ממרחק, אך פישל נראה שם בדמותו ובצלמו. היהודי, שהיה בעל זקן, נראה עתה מגולח למשעי, לובש בגדי איכרים, נכנס ויוצא לכנסיה לעיני כל. המבוכה והבושה בקרב בני המשפחה והקרובים ובלב כל יהודי היתה קשה ביותר. הנה "זכתה" זקליקוב והוציאה מקירבה משומד. עוד היה לפלא כיצד זה כה מהר מצא לו בת-זוג לחיים. היו שאמרו, שהדבר לא היה מקרי אלא הוכן על ידו מזמן ועניין הסכסוך עם קרוביו היה רק תירוץ. קשה היה לאמת זאת, אך החשד נשאר והמשפחה פעלה, באמצעות מתווכים, להחזיר את פישל לעיירה ולמשפחה מן הסיבה, שלמרות הקשרים החדשים שלו קשריו הישנים חזקים יותר. הוא השאיר אחריו אשה וילדים שאות הקלון הזה ירבץ עליהם כל חייהם. עליו לחשוב היטב האם אומנם שקול צעדו כנגד העוול שנגרם לו, כביכול. פישל גם קיבל הבטחה מפורשת מן הקרובים, שהם נוטים לעזור לו במימון נסיעתו לארגנטינה,אם יחזור בו ממעשהו וישוב אל משפחתו.

פישל חיכה כנראה לפניה מעין זו. אחרי זמן-מה שב והתגייר, התחיל לגדל

את זקנו מחדש, חזר אל המשפחה ואל מקומו הטבעי והיגר לארגנטינה. מאז לא הגיעו ממנו שום ידיעות. בפרוץ המלחמה עדיין היתה משפחתו בזקליקוב. בנו הבכור, יענקיל, נמלט לברית-המועצות. בעת המלחמה התגייס לצבא האדום, שירת בחיל-הים ושם גם נעלמו עקבותיו.

האחים שרמן

שלושה אחים חייטים היו: לעמל, חעבל וישראל והם תפרו עבודת "טאנדייט" (סוג תפירה פשוט במחיר זול). לכל אח היה בית-מלאכה משלו וכולם חייטים בני חייטים. בימי השוק התקינו את דוכניהם במרכז השוק, ליד הגינה. על הקולבים הועמסו הבגדים המוכנים; התצוגה כללה מכנסיים, מעילים קצרים מרופדים בצמר-גפן וחליפות. אלה היו משני סוגים: חליפות לאנשים חיים וחליפות מיוחדות לקבורת מתים, מינהג הנוצרים. חליפות חתונה הכינו בעוד מועד ואת רכישתן אפשר היה לדחות לאחר-מכן; ובאשר לחליפות למתים, הענין היה תמיד דחוף. לכן, "עסקות המתים" היו תמיד משתלמות. צופה מן הצד שהתבונן במכירת בגד לאיכר, למד פרק במסחר ובהתנהגות האדם. היה נהוג ומוסכם, שהמחיר ההתחלתי חייב להיות גבוה. האיכר שעלה בידו להוריד את המחיר עד למינימום נחשב בעיני חבריו לפיקח ומוכשר. החייט קבע, למשל, מחיר של 40 זלוטי לחליפה, אבל ידע מראש שימכור אותה בפחות ועדיין ירוויח. בשלב ההתמקחות התחיל האיכר במחצית המחיר והיהודי ה"נעלב" גירשו מפניו. הסוחרים היו, כנראה, אנשים עם ידע בפסיכולוגיה ו"הריחו" אם יקנה האיכר את הסחורה, או סתם טרדן הוא. חעבל לקח את ידו של האיכר, טפח עליה בחזקה והכריז, כי נוכח רצינותו של הקונה נכון הוא להוריד משהו מן המחיר. האיכר החזיר טפיחה משלו והעלה את הסכום במקביל. כך התנהל המשא-ומתן תוך טפיחות הדדיות ושבועות בכל הקדוש להם כי אינם יכולים להוריד, או להוסיף, עד אשר הצטמצם הפער והעיסקה נסגרה כשכל אחד מרוצה.

שיטת מכירה אחרת מקובלת מאד היתה של גניבת-דעת. לא היתה זו רמאות אלא סתם מכירת סחורה פגומה במחיר סביר ובמהירות. בתוך כיס המעיל הטמין החייט מטבע של זלוטי. כאשר הכניס האיכר את ידו לבחון את הכיסים הרגיש במטבע וחשב לעצמו: "הנה החייט המפוזר שכח את הכסף והתמזל לי המזל למצוא אותו". העיסקה היתה נגמרת אז במהירות, כשהחייט קיבל את התמורה המלאה שרצה והאיכר זכה במטבע הזלוטי מן ההפקר. הוא לקח את הבגד לעגלתו, שמח על המציאה שקנה ולא הבין כי

"הזכיה" הזו היתה בעצם על חשבונו הוא. שיטה נוספת שצלחה: בעוד האיכר נמצא עדיין במרחק-מה מן הדוכן ורק פוזל לכיוונו, היה אחד המוכרים אוחז כבר בשרוול ומקרב אותו, על-מנת שיראה את המבחר הגדול והזול שמוצע לו. אפילו לא היה בדעתו של האיכר לקנות בגד באותו שבוע, הוא התחיל להשתכנע אחרי ששמע את מתק השפתיים של המוכר, כי הנה יכול הוא לעשות את עיסקת חייו. הוא התרשם כי הזדמנות שניה כזו לא תחזור. עמד לו האיכר קצת מבוייש ואלה כבר התחילו בטקס המדידה. החייטים בחנו בעין מקצועית את הגוף שלפניהם והציגו את סחורתם. קרה שגודל הבגד שהוצע לאיכר לא התאים. לפעמים היה גדול מדי ולפעמים קטן מדי, אך התחבולות לא פסו. אחד המוכרים הלביש את האיכר המופתע והשני שיבח את הסחורה. האיכר טען, כי הבד אינו לפי טעמו והתשובה המוכנה היתה: איזו חשיבות יש לבד לעומת בטנה משובחת שכזו. אם טען האיכר, שהבטנה אינה לטעמו, ענה לו כנגדו החייט, כי למה ילין על הבטנה שאין לה חשיבות רבה לעומת הבד הנהדר שנראה לעין כל. כשלא נסגר הבגד הצר הוצע להעתיק את הכפתורים. אחד החייטים נעץ בשעת מעשה את ברכו בבטנו של האיכר, כדי שיצליח לכפתר כהלכה. הראי שהוצב במקום הוכיח שאמנם הבגד מתאים ולא לוחץ כפי "שנדמה" לקונה. כאשר נדמה היה לאיכר כי הבגד גדול מדי, החייט שעמד מלפנים משך את הבגד אליו, וכך הגב התיישר. הם מצאו עצה לכל מקרה, העיקר שהבגד יימכר. מיד טפחו על שכם האיכר והבגד נארז עוד לפני שזה הספיק להתחרט. לא היתה ברירה, סביבו הרבה עיניים הבוחנות את תגובתו וכבודו במבחן. האיכר שילם כמוסכם, אבל ספק רב אם עשה את עיסקת חייו, כפי שהובטח לו.

פייבל'ה לייזר'ס

בהיות פולין ארץ חקלאית ותנובת שדותיה וגניה רבה, הביאו האיכרים לשוק מכל הטוב הזה בעגלותיהם. אחד האיכרים העמיד לו בשוק דוכן מאולתר ועליו דובדבנים אדומים שהיו תאווה לעיניים ולחיך. הוא מכר אותם כהרף-עין והירהר ודאי על אלה שעדיין על העץ, אותם יביא בשבוע הבא. "לעזרתו" של איכר זה בא יהודי מקומי, פייבליה לייזר'ס שמו. הוא היה אחד מקוני הדובדבנים הטובים והחל לשבח את טיבם באוזני האיכר הגאה. לפייבליה היתה הצעה מוזרה במקצת. הוא הודיע לאיכר שלנוכח טיב הסחורה ברצונו לקנות את הגרעינים מכל היבול שלו. לאיכר קשה היה לסרב להצעה זו. פייבליה אמר, שדרושה לו חבית של 50 ק"ג ואף הפקיד בידי

האיכר מקדמה של 10 זלוטי במטבע-כסף, כדי להוכיח את רצינות כוונתו. שמח וטוב-לב חזר האיכר לביתו, גייס את כל משפחתו לשם תלישת הדובדבנים מן העצים והפרדת הגרעינים מהם. המשפחה עבדה במשך שבוע עד שהצליחה למלא את החבית. האיכר לא שאל את עצמו לשם מה דרושים לאדם רק הגרעינים וסמך ככל הנראה על היהודי, היודע מה רצונו. ביום רביעי בבוקר רתם את סוסיו, העמיס את החבית על עגלתו ושם פעמיו אל השוק בעיירה. פייבליה הכיר את האיכר מיד עם בואו, אך האיכר לא הבחין בפייבליה לייזר'ס, מפני שכל היהודים בעלי הזקנים דומים הם. לאחר שהאיכר פרק את החבית, החל לחפש את הקונה המיועד. חיכה שעה ושעתיים והקונה איננו. דואג פנה אל היהודים שבקהל ושאל, אם יודעים הם מי הזמין אצלו את הגרעינים. מי שידע שתק ומי שלא ידע התפלא מדוע זה איכר חכם שכמוהו עושה עיסקה עם אדם שאינו יודע את שמו. פייבליה עמד בקירבתו וחייך לשרוולו. האיכר המסכן איבד את סבלנותו ונתקף בהלה כאשר הבין שכל יבול הדובדבנים הלך לאבדון בעבור 10 זלוטי. הוא תמה מדוע יפסיד יהודי דמי-קדימה ולא יבוא לקבל את סחורתו שהזמין. לא יהיה זה מדוייק להאשים את פייבליס לייזר'ס, כי עשה את מעשהו מתוך שנאה לאיכר, שהרי כלל לא הכירו. פייבליה היה לץ וביקש להביא קצת צחוק לעיירה. הפעם על חשבון תמימותו של האיכר המסכן.

ראוי להבהיר כאן מיהו פייבליה לייזר'ס, כדי שלא לבלבל אותו בטעות עם אביו, לייזר פייבליס, שהיה ידוע ומפורסם על שום עיסוקו, ייצור חבלי פשתן. אם הוספת לשמו את כינויו "הולה", כל המשך מיותר. ו"הולה" על שום מה? לייזר פייבליס ואשתו מאטלה סובבו את חוטי הפשתן ביחד. אשתו על יד המכשיר שתפס את הפשתן הגולמי מצד אחד, ולייזר החזיק מן הקצה השני שבחבל המוגמר, שהלך והתארך ככל שזוגתו סובבה ברגליה את גלגל המכשיר. החצר שלהם היתה ארוכה, אבל לא מספיקה ולייזר הלך והתרחק מאשתו, עבר את החצר והגיע לרחוב. החבל הלך ונערם על זרועותיו ככל אשר יכול, עד שאיבד את מגע העין עם זוגתו. בשלב זה קרא לה שתפסיק את המלאכה וצעק: "די, הולה! הולה!" ו"הולה" הזה הזכיר לכל את פעולתו של לייזר פייבליס. מאז כונה הוא לייזר "הולה". שמו עבר גם לבנו. לכן, כשאנו מדברים על פייבליה, יש להוסיף לשמו את שם אביו לייזר וגם את המלה "הולה", ואז ברור במי עסקינן.

מעלליו של פייבליה לייזר'ס היו לשם-דבר, וכידוע הוא אהב לעשות "עסקים" עם איכרים. מעשה אחד היה עם דובדבנים ומעשה אחר היה בתבן ומוץ. כפרי שהזדמן ביום השוק הביא עגלה עמוסת קש למכירה. היה זה מזון

מיועד לעשרות העזים שיהודים גידלו בחצרותיהם. פגש פייבליה שלנו באיכר זה ובפיו הצעה: יש לו בחצר מספר עזים ועליו לדאוג להן בימי החורף. ברצונו לקנות את המוץ בלבד, שאין לאיכר שימוש בו. הוא ישלם כפי שיידרש, העיקר שיביא עגלה מלאת מוץ, אשר צריך להיות ארוז בשקים הקשורים היטב. השניים קבעו להיפגש ביום רביעי הקרוב. בבוא האיכר בתום שבוע לשוק, קיבל פייבליה את פניו בשמחה, עלה על העגלה, ספר את השקים וכיוונו למבנה המקווה. "כאן אני מתגורר", הוא הסביר. פייבליה פתח את דלת המקווה והורה לאיכר לרוקן את השקים. בבור המקווה המים עומדים והאיכר שרוקן את השקים לא הבחין, כי חלק מן המוץ שקע והמשטח גבה אך מעט. בידעו שמספר כזה של שקים חייב ליצור ערימה גבוהה בהרבה, הסתקרן האיכר והפסיק לרגע לשפוך את השקים וצעד צעד אחד קדימה. בו ברגע מצא את עצמו עמוק בבור המקווה זועק לעזרה. אנשים חשו לקריאתו ועזרו לאיכר הרטוב עד לשד עצמותיו לצאת משם. המוץ התערבב עם המים "הטהורים", אבל פייבליה כבר לא היה שם. הוא השאיר את האיכר לנפשו והחל לחשוב על מעללים חדשים. אלה היו התחביבים שלו ואילו לפרנסתו שימש לעתים מלמד וממנהלי "תלמוד התורה".

יוסל'ה הקטן

"נפלאות" השוק לא יהיו שלמות אם נתעלם מן הסוחרים מסוג יוסליה, אשר קנו ומכרו מיד ליד והרויחו כמה פרוטות לפרנסתם. רווחיו העיקריים של יוסליה באו ממשחקי קלפים, אבל אומנותו האמיתית היתה בקניית עופות מן האיכרים בשוק ומכירתן. הוא פגש אותם בין הגשר שעל הנחל לבין הכנסיה, עוד לפני בואם לכיכר. אם מצא תרנגולת בסל איכרה החל למשש אותה ולבדוק אם מנת שומן הגונה ישנה בה, שאז יהיה ערכה רב יותר. תרנגולת בלי שומן תהיה יבשה וללא טעם ולא תעלה על שולחן יהודי. מישש יוסליה ומצא את מבוקשו, הוציא מצלצלים מכיסיו, שהיו תמיד מלאים כסף, דחף לידי האיכרה והעיסקה הושלמה. תוך רגעים עברה התרנגולת לידי עקרת-הבית, שהוסיפה קצת על המחיר ואז המשיך יוסליה לחפש תרנגולת אחרת. פעם החליטו לצחוק קצת על איכרה עיקשת. אחד הקונים קבע, כי התרנגולת שהיא מציעה הוא בכלל תרנגול ולא הסכים לקנותו. טענה האיכרה, זו תרנגולת וכי הוא משוגע ואינו יודע מה הוא סח. פגשה בקונה אחר וזה, כמוסכם מראש, לקח את התרנגולת לידיו ואף הוא קבע חד משמעית - זה תרנגול. האיכרה ניסתה בכל דרך לשכנע אותו, כי זו תרנגולת, אבל הוא לא השתכנע ועזב אותה לנפשה. ארבעה קונים היו לאיכרה זו

וכולם קבעו פה אחד, שלפניהם תרנגול. האיכרה נשבעה בכל היקר לה ובקדושי הכנסיה, שהתרנגול שלה נשאר בבית, אך בסוף, היא עצמה החלה לחשוש, שמא היא חולמת בהקיץ והיהודים צודקים. האיכרה המסכנה הסתובבה בכל השוק ולא מצאה קונה לתרנגולת. במר יאושה, כי תחזור הביתה ללא פדיון, היא נאלצה בסופו של דבר "להשתכנע", כי באמתחתה תרנגול, ויוסליה הוא שזכה מטעם היהודים בכבוד וקנה את בעל הכנף כתרנגול, מנה את הכסף המזומן לידי האיכרה ותוך רגעים מכר אותו ברווח כתרנגולת שמנה, כפי שהיתה באמת.

בקהילה

בית הכנסת - בית המדרש

ה״שול״, בית המדרש (בית הכנסת) והמקווה היו שלושה מיבנים סמוכים זה לזה בלב העיירה. אל ה״שול״ והמקווה אפשר היה להגיע בדרכים אחדות, אולם הנוחה והמקובלת ביותר לבאים היתה מצד פרוזדור בית המדרש. דלת רחבת ידיים הובילה אל החצר המשותפת. למרות שה״שול״ היה בנין מרשים יותר ורב-מידות לעומת בית המדרש, מספר מתפלליו היה זעום. ב״שול״ התקיימו התפילות בשבתות ובחגים בלבד ואילו בית המדרש רחש חיים בכל יום, כל השנה. גם באווירה הכללית ובתפילות היה שוני. בית המדרש היה צפוף ועממי ואילו ב״שול״ על חלונותיו הגבוהים והקירות העבים נוצרה אווירה קרירה יותר. מעט המתפללים ב״שול״ ראו עצמם מכובדים יותר וגאוותם אף עלתה, כאשר הרב כיבד אותם בנוכחותו. כותל המזרח נעשה אז מלא וגדוש בבעלי מרפקים.

ה״שול״ ובית המדרש היו איפוא ליבה של הקהילה. כל פעולה ומעשה שנעשה בה מצאו את ביטויים בהודעות הגבאים והשמשים אל הקהל ובוויכוחים אשר התנהלו לאחר-מכן. בבית המדרש, סמוך לשתי הכניסות, ישבו הבטלנים והולכי-רכיל. בחורף הם התרכזו סביב התנורים המוסקים בזרדים ונהנו מן החום ששפע מהם. הם היו נשענים על התנור בגבם, או נוגעים בו בידיהם, לפחות. אחר-כך נהגו לחכך את ידיהם זו בזו בהנאה גדולה. כל הקודם זכה ותפס את החלקה הטובה של התנור. אם התקרר הם חיממו אותו בגופם. אזור התנורים היה מקום ומקור לא-אכזב של ויכוחים על עניני הקהילה ועל ענינים שברומו של עולם. המתווכחים ניזונו בדרך-כלל מן השמועות ומקטעי דברים, שלא תמיד היה אפשר לקשור ביניהם, וכן גם מדמיונם הפרוע. בקיץ שימש התנור רק כמשענת. כאן נוצרו סיפורים, עלילות ושמועות. כל הנשאל מנין לו ידיעה זו או אחרת, די היה לו להשיב: ״שמעתי בבית המדרש״, ויותר לא היה מקום לשאלות. סביר להניח, שכל דבר שמקורו שם היה האמת הצרופה. תנורים אלה שימשו אורחים שהזדמנו לעיירה ולא מצאו להם מקום לינה אצל ר׳ זיסל שרודק. אז קבעו הם את ״מלונם״ על ספסלי בית המדרש. אם הופיע מגיד כלשהו, או דרשן, היה בית המדרש מתמלא בקהל צמא תורה ודעת. הדרשן סיפר על עניני העולם והקהל היה בולע בשקיקה את דבריו הגדושים דברי תורה וחידודין. דרשן מקצועי מסוגל היה לרתק את שומעיו בכל נושא כמעט. אם נמצא אחד

שהשמיע דבר "נבואה", הנה סימנים אלה ואלה מבשרים את ימי המשיח הקרבים ובאים; הוא היה מוצא קרקע פוריה אצל אנשי זקליקוב, אנשים תמימים ומאמינים שהיו מרוחקים מעניני העולם, עד שבא מישהו מן החוץ ופקח את עיניהם. פעם הזדמן דרשן כזה, אשר עמד לפני הקהל והוכיח באותות ובמופתים כי הנה באה וקרבה הקמת מדינה ליהודים, והוא עצמו נמצא בדרך לארץ-ישראל, ויגיע אליה במקלו ובתרמילו. כשהגיע דרשן, שהתברך בקול נעים, היו הגבאים מכבדים אותו לעבור לפני התיבה. המגידים והדרשנים תרמו את חלקם ביצירת הווי דתי בקהילה. הדבר לא היה כרוך בשום תשלום. אם היו דרשנים שהושיטו יד, מתנדב כלשהו היה אוסף עבורם פרוטות מן הנוכחים. לאחר סיום ה"הופעה" היה הגבאי מכריז, כי הנה לפנינו אורח, שמצווה לקחתו הביתה. בדרך-כלל לא היתה בעיה, כי יהודים רחמנים אנו וכל פרנס כיבד את מצוות הכנסת אורחים. סתם עוברי-אורח שהזדמנו לעיירה היו לפעמים נשארים יותר מן המקובל ונעשים במשך הזמן לחלק מאיתנו. אם היו אלה צעירים, היו אפילו מנסים לשדכם בדרך כלשהי לאחת הבתולות כדי להקים בית בישראל.

בית המדרש היה לובש דמות שונה בימי חג. בשבועות, למשל, שלט הירק הרב; בשמחת תורה היו אלה ההקפות. אז הצטופף הקהל הרב, שכלל גם ילדים ונשים, סביב ה"מסלול". החזן צעד בראש, "עוזר דלים" בפיו ואחריו ריקדו ופיזזו בעלי הבתים - ראשונים המכובדים יותר ואחריהם לפי סדר חשיבותם ולפי מתנת ידם ונדריהם למען בית המדרש. האחרונים היו דלת העם. את שמחת תורה חגגו לאו-דווקא מקיימי מצוות התורה בלבד. כולם השתתפו בהקפות ואף נתנו עינם בכוס, ללא שמץ של מבוכה. פעם השתכר זלקה, הסנדלר החרש, אשר לכל הדעות לא היה מקוראי התורה ולא שמר את מצוותיה, אבל את מינהג השמחה, אשר לוותה בשתיה, כיבד במיוחד. בו ביום נראה זלקה בגילופין וכששאלוהו מה השמחה, לא היסס לומר: "היום גמרתי את התורה"; דומני שכוונתו היתה, כי היום גמא את מלוא הבקבוק.

דמות מיוחדת ליוותה את המתפללים בחגיהם ובשבתותיהם בבית-המדרש והשול. היה זה קארול, ה"גוי של שבת" - קשיש בעל נסיון של שנים בתפקיד. הוא היה מבעיר את האש לקראת שבת, או מכבה אותה לפי הצורך. במיוחד הקפיד בימים של "יזכור". נרות הזכרון דלקו בכניסה ל"שול" ובפרוזדור בית המדרש והוא נדרש לשמרם מפני שריפה. את משכורתו קיבל מן הקהילה בצירוף חלות שבת, או מצות. כל נוצרי ידע את ערכם וסמליותם, אבל קארול ה"גוי של שבת", היה בקי יותר. הוא היה מעורה בחיי הקהילה וידע יידיש על בוריה. אדם חביב ומקובל היה. לא ידוע מיהו שלימדו יידיש

ופחות ברור מי לימד אותו את מינהגי היהודים ואת לשון-הקודש. קארול היטיב לדעת מה כתוב בספרי הקודש. יש לשער כי לא קרא אותם, אלא שינן דברים מפי אחרים וכך הפך ל״ידען״. אם רצית, למשל, לבחון את ידיעותיו ושאלת אותו במפתיע: קארול, מהי פרשת השבוע? הוא לא נבוך וענה: ״בראשית ברא״ או ״ויקהל - פקודי״. הוא ידע את זמני הדלקת הנרות והבדלה, או ברכת לבנה, את ערכן של העליות לתורה, חשיבותן ומחירן. קארול קישט את קירות ה״שול״ בשבועות, הקים את הסוכה בחצר והבין את הלכות האושפיזין. בשמחת תורה רקד קארול כאחד היהודים. בהושענא רבא אסף את ההושענות החבוטות ובסוכות את הלולבים והאתרוגים המנוצלים. המולת הרעשנים של פורים היתה קרובה ללבו כמו צלילי הפעמון של כנסייתו הנוצרית. ליהדותו השלמה של קארול חסר רק טקס הגיור, אך מחסום זה הוא לא עבר מעולם, כי אז צריכה היתה הקהילה לחפש גוי אחר של שבת. ספק אם היה נמצא עוד אחד כמוהו.

בית המדרש היה גם מקום לפעולות סוציאליות, כגון איסוף כספים לנצרכים; עיירתנו לא היתה משופעת בגבירים, ובכל זאת דאגה רבות לענייה. בעלי-בתים מכובדים עמדו והטיפו עד כמה נחוץ לפתוח את הלבבות והארנקים. בחודש כסלו היו אומרים: צריך לשלב את הכיס עם הלב, כפי שזה נשמע - ולתרום.

בית המדרש או ה״שול״ היו גם זירות מאבק ויריבות בין המתפללים. היו בהם מאבקים קנאיים על כבוד, כמו היו אלה מאבקים לחיים ומוות. הדבר התבטא ביתר-שאת במכירת העליות לתורה: מי יקבל את העליה החשובה יותר, מי יזכה במפטיר, או ב״חתן בראשית״. העליות היו נמכרות בהכרזה והיו מחירים מקובלים ודפוסים קבועים שהגבאים הנהיגו, ואשר ריב רציני לא יצא בגללם, אולם כאשר ישנו רק ״חתן בראשית״ אחד בשנה ורבים המעונינים בו, הבעיה נעשית אמיתית, כי עליה זו יקנה, בסופו של דבר, בעל היד הנטויה יותר. בכל שנה היתה חוזרת ״הצגה״ זו, מלווה בהתרגשות ובהתלהטות; אז התפלג הקהל לשניים לפחות, אם רק שניים התמודדו על אותו ״נתח״ כבוד. בדרך-כלל היו שמועות מוקדמות מי יכנס למירוץ, לכן היה הקהל מוכן ל״קרב״ המסקרן. אין להשוות את המירוץ ל״חתן בראשית״ ב״שול״ לזה של בית המדרש. ב״שול״ הקהל היה מועט יותר וחסרה שם ההתלהבות והקנאות של בית המדרש. מקרה נדיר אחד זכור לי - שהתרחש דווקא ב״שול״. אז גבר הצד שמנדל ויזן תמך בו. זה קם ממקומו והכריז בקול גאווה וסיפוק וברוסית דווקא: ״נאשא בירוט״ (הצד שלנו לוקח). מנדל זה היה חייל בצבא הצאר והישווה את מאבק העליה לתורה

למונח המקובל בצבא "שלנו לוקחים". דמותו ניצבת לפני וביטויו הבלתי שיגרתי מהדהד באוזני. אבי לא היה מן המבקרים המתמידים בבית הכנסת. אם כן, נהג ללכת בימי חג ל"שול". לעומת זאת הקפיד שאנו, הילדים, נלך בשבתות להתפלל. ה"שול" זכור לי מאז היותי בן שלוש. ביום כיפורים אחד נערך שם טקס ברית המילה לאחי הקטן, הרצל. קרוב משפחה מבוגר הרים אותי גבוה אל על, כדי להיטיב לראות את המעמד המיוחד הזה.

בבית המדרש התנהל פעם מאבק על "מפטיר" באווירה מתוחה. היריבים היו שניים - ברליה ברטמן הפחח ויחיאל לקס, בעל המינסרה. שני הגבירים המתחרים יכלו להרשות לעצמם לשלם בנדיבות בעבור ה"מפטיר". זו היתה התמודדות רצינית, כי הסכומים עלו ורבו בכל פעם שהגבאי הגיע אל "בפעם השניה" כך וכך... היה חשש, כי הנודר לא ישלם את הסכום והוזכר להם הכתוב: "מוטב שלא תידור, מאשר תידור ולא תקיים". השניים נשבעו בכל הקדוש להם ששלם ישלמו, אך הקהל דרש ערבון של ממש. לברליה היה בכיסו שעון זהב יקר, "צימהה", והוא הפקידו בידי הגבאי כבטחון. כאשר בסוף קיבל ברליה המנצח את המפטיר, הוא מסר את הזכות לאלמוני. היתה זו מחווה אבירית בלתי-רגילה של גביר. על ההתמודדויות לעליות ה"שמנות" חזרו שנה בשנה, ורק המתמודדים היו מתחלפים. בפעם הבאה היו אלה אברהמ'ילה אינגבר מול נחמן טוזמן מעשירי העיירה, ובפעם אחרת אברהמצ'יה מגר הגביר מול זלמן חוך הסבל.

בית המדרש מילא את תפקידו הרגיל כבית-תפילה ובית-הקהל. אולם תפקיד שונה נועד לו בתקופת המלחמה. בבית מדרש זה הוקם ה"יודנרט" בפקודת הגרמנים. בית מדרש זה שימש כמקום ריכוז הרכוש היהודי לשם מסירתו לגרמנים. ממנו נשלחו יהודים למחנות העבודה ולהשמדה. בית המדרש, כפי שהיכרתי אותו, אינו קיים יותר. הפולנים הפכו את המיבנה לבית קולנוע. איך לא רעדו ידיהם ואיך נשאר מצפונם שקט נוכח החלטתם להפוך מקום קדוש זה לנו למירמס?

את הקשר בין בתי התפילה יצרה החצר. בחזית מצד הרחוב היו תקועים בקרקע שני עמודים וקרש בצורת "חי". פה היה מרכז המשחקים של הילדים, שהתעורר לחיים בעת מכירת העליות לתורה, בקריאתה, או בתפילת "יזכור". בצער וברחמים הסתכלנו על היתומים שהיו רשאים להיות נוכחים אז; שקית אוכל ביד כל ילד המתפאר במיני המאפה המשובחים של אמו. היתה תחרות סמויה, שקית הפירות והממתקים של מי משובחת יותר. ידי היתה על העליונה כי הבאתי אותם מן החנות, מן המוכן.

תהיה זו טעות לקבוע, כי בילוי הילדים הצטמצם לשטח החצר בלבד.

בסביבה היו עוד כמה מקומות שמשכו את תשומת ליבם והתענינותם. בצד ה"שול" היה, למשל, אוצר בלתי-נידלה של "גניזה", דפים של ספרי קודש למיניהם, אשר התבלו, נקרעו, או חלילה נשרפו בחלקם. את מקומם בריכוז המיוחד הזה סקרנו ביראת שמיים גדולה והתבוננו בדפים ובקרעים בלי לפגוע בהם, מפאת קדושתם. אין להכחיש, שנוהג זה יצר אצל הילד תחושה של כבוד לספר כתוב, או אף לדף בודד, וראוי לקבוע כי מי שחונך על ברכי אותה השקפה, היתה לו משמעות בדרכו בעתיד, אם נמנה עם הדתיים, המסורתיים, או החילוניים. ענין מיוחד עורר את סקרנותם של הילדים באזור הגניזה: שמועה שהתהלכה טענה, כי זה מקום גניזת ערלות הנימולים. איזה ילד לא סקרן לדעת דבר מסתורין ולא ינסה לחפש את ערלתו. חיטטנו במבוך זה ושום סימן של ערלה לא נמצא, עד אשר קבע בר-סמכא, כי אלה נקברות באדמה ואין להן מקום בגניזה. אם הרחקנו מעט מן ה"שול" ובית המדרש, אזי הגענו אל הצלע השלישית שב"משולש הדתי". זהו המקווה ובית המרחץ.

המקווה

המקווה היתה הצלע השלישית במשולש של בית המדרש והשול. בשניים אלו התפללו כדי להינקות מחטאי נפש ואילו למקווה-טהרה ובית-המרחץ הגיעו לשם טיהור הגוף. כאן שלטו "חוקים" אחרים לגמרי: יהודי דתי ומחמיר במצוות טבל במקווה ורחץ את גופו כל יום, או לפחות בימי שני וחמישי בשבוע, ובערבי שבת וחג. המחמירים פחות יצאו ידי חובה אם טבלו רק ביום שישי. ביום זה פעל המקווה גם כבית מרחץ אדים. בזקליקוב לא היו אמבטיות וחדרי-רחצה בבתים ובית המרחץ מילא את מקומם. בבית התרחצו לכל היותר בקערות מים. לכן, לא ויתרו על המקווה ועל בית-המרחץ, על "א שוויץ באד". מקום זה בדומה לאזור התנורים בבית המדרש, היה מקום מועד לרכילות, לשמועות ולסיפורי העיירה.

בקיץ היה הנחל שעל יד טחנת הקמח מקום רחצה מועדף בו טבלו היהודים למען התענוג, ובחורף קיבלו את התענוג הזה בבית-המרחץ. מקווה הטהרה פעל כל השנה (מובן, שגם נשי זקליקוב השתמשו בשירותיו, כפי שהמצוות חייבו אותן). כאשר יצאו היהודים מבית-המרחץ ערב שבת, היו פניהם אדומות ואגלי הזיעה עוד נטפו על זקניהם מחום האדים שנוצרו מחימום התנור ושפיכת המים על הגחלים הלוהטות. אדים מילאו את האוויר ושמערל הבלן (ה"בעדער") סיפק זרדים בשפע, בהם חבטו הרוחצים, זה על גבו של

זה. כל אחד מצא בן-זוג כדי לשפוך עוד מים מן העביטים (הפעסאלאך) על הרצפה ולהרבות אדים. האמיצים היו יושבים בקירבת התנור ולא זזו משם עד אשר כל גופם היה מכוסה זיעה וליבם החל לדפוק ביתר חוזק. גם בימי שבת נהגו יהודים לטבול לפני התפילה. התענוג היה כפול. מצווה מזה, ופטור מתשלום מזה. בימי חול הקפיד שמערל לגבות את התשלום המינימלי לשם קיום המקווה, וקיומו הוא ומשפחתו, כיוון שזו היתה פרנסתו היחידה. את המגורים בבנין המקווה קיבל ללא תמורה. שמערל איש מחמיר היה. הוא ובני ביתו שמרו בקפדנות על הנהלים המקומיים. כאשר התחממו המים והאדים התפשטו, נראו דווקא זקני העדה עולים במדרגות אל הדיוטות הגבוהות יותר, בהן שלט ערפל אדים עד כי אפשר היה למשש את הדחיסות והחום. ככל שגבהו הדיוטות פחתו האמיצים ורק מעטים אהבו את המדרגות הגבוהות. במקווה ובבית המרחץ הציבורי אפשר היה להיתקל בבעלי-מום שונים שלא ידעו עליהם קודם. בני-אדם עם מחלות ופגעים היו באים לכאן לקבל מרחץ זיעה לפי המלצת הפלצ'רים (מרפאים), אשר לדבריהם מוציא כל חולי מן הגוף ומצויין לטיפול בפגעי גב ופרקים. הקהל אהב את "טקסי" ההזעה ואת האווירה המיוחדת, בה נשמעו הקריאות: הבו מים! הבו אדים! הכה בזרדים! זו היתה שפת בית המרחץ, המקום בו כולם היו לכאורה שווים, אך כמובן לא במראם החיצוני; כשראית את כולם במערומיהם התגלו פתאום דברים שרק ריכלו עליהם, או שהתהלכו שמועות על אודותם, אך טרם נראו בעין. לרבים מן היהודים היה שבר, שבלשון עממית נקרא "קילע". זהו מצב של נטיית המעיים לצנוח מטה, עקב פגיעה פנימית. פעמים רבות היה השבר אובייקט להלצות, צחוק ולעג על בעליו. אולי חסרה באותם ימים הרגישות הנדרשת מאדם למראה בעל-מום קל. הניחו, כי הפגם קל-ערך הוא ואין להשוותו לגיבן, פיסח או עיוור, מומים קשים רחמנא-ליצלן, המשנים את אישיותו של האדם.

אפשר לחיות עם שבר, אם כי לא בנוחיות. היו שבלטו רק מעט והפרעתם היתה קטנה, כך שאפשר היה להשלים עם קיומם עד סוף הימים. צריך, אולי, למצוא את החייט הנכון, אשר יתאים את המכנס ואז תיעלם הבעיה הקטנה בין קמטיו... אולם היו גם כאלה שבלטו וקשה היה להסתירם במחי-יד. הכל התגלה איפוא בבית המרחץ. עיניים רבות הופנו במיוחד אל שני בעלי ענין שסווגו בין היוצאים מן הכלל. הציבור לא הבין מדוע השניים אינם מתפטרים מן ה"מטען" המיותר, המכביד על כל צעד מצעדיהם. הראשון שבהם היה יצחקיל אברהם זלמניס, שנקרא גם יצחקיל "ספוסיב"; מילה פולנית שמובנה "צורה", מפני שיצחקיל נהג תמיד בצורה שונה מן האחרים.

תמיד היה לו "ספוסיב", שלדעתו הוא הטוב ביותר. נכון שהאיש היה למדן ובן תורה, אבל כפי שהכרתיו בזיקנתו, לא עורר הוא אהדה רבה מדי. בגדיו היו לרוב מרופטים וכפתורי מכנסיו פתוחים לרווחה. הציצית שלבש היתה גדולת מימדים במיוחד וארבע כנפותיה השתלשלו מכל צד. יצחקיל "ספוסיב" היה גם נותן עצות חינם לכל אחד "אן עצה געבער". הוא היה מטיף ללא הרף לכל מי שהקשיב, או לא. עצותיו נגעו לעניני טהרה, למינהגי-דת ולקיום מצוות. ידו היתה בכל ענין בקהילה, אף על פי שלא היה פרנס נבחר. את פרנסתו הוציא מחריטת מצבות, היחיד בעיירה. כיוון שהחשיב עצמו כידען ובר-אוריין, יהודי כשר במלוא מובן המלה, היה מעורב גם בעניני כשרות ובפסח במיוחד. המקום היחידי שאפשר היה להשיג מלח "כשר לפסח" היה אצל יצחקיל. ברור, כי הפולנים לא העמידו מיכרה מלח מיוחד לשירותו, אבל הוא, עם ה"ספוסיב" שלו, מצא עצה. כשהלכתי בשליחות לקנות אצלו מלח לפסח, ראיתי שק מלח ככל שקי המלח, אלא שהוא שפוך בפינה מיוחדת על נייר לבן ונקי. זה היה אמור להיות "כשר לפסח" ובשבילו שילמנו כפל-כפליים. מן הצד האחר עמד שק המלח הלא-כשר שקנית ממנו כל ימות השנה, ללא הנייר הלבן. לא היה מי שיעיר לו, כי זה מעשה הונאה ואחיזת עיניים. לא נמצא הילד שיגיד, כי "המלך הוא עירום", כמו יצחקיל בבית המרחץ.

חברו לצרה ובעל "מטען" בלתי-רגיל היה גם יוסף העשליס, ממשפחת וייספלד המבורכת בבנים גברתנים, בעלי גובה וכוח. כאשר נזדמנו השניים יחד בבית המרחץ היתה שם "חגיגה". לא היה צריך לרחם על יוסף העשליס בגלל "מטענו" החורג. בהיותו צעיר בהרבה מיצחקיל וחזק ממנו, הוא הסתדר ביתר קלות עם הפגם הזה. סופר שהשניים אהבו במיוחד את האדים שלמעלה, את המדרגה האחרונה ממש, שם ישבו ונהנו מן החיים. הם לא הפריעו לאיש, אבל בערפל האדים נתקלו בחברים למרחץ. ישב לו יוסף העשליס ושיפשף את גבו בחבילת הזרדים ובסוף עלה למדרגה העליונה. באין אפשרות להעלים את "המטען" שלו, הוא הניחו על כתפו של היושב תחתיו. מובן שהדבר נעשה בשוגג, ואין להאשים את יוסף העשליס במעשה זדון מסוג זה. האדים הרבים במרחץ לא איפשרו להבחין באדם שישב בקרבתו. כאשר נוכח השכן בכבודה המוזרה הנוגעת בפניו, ביקש את היושב מעליו לסלקה. יוסף העשליס שיער, כי גרם אי נעימות לשכנו והתנצל ואמר, כי מדובר בנכדו הקטן, היושב על ידו, והוא שהחליק מטה מבלי לשים לב. השכן התחתון יצא בשלום וללא פגע ממיפגש מוזר זה. יוסף העשליס החזיר את "המטען" למקומו ונזהר לא לשלחו יותר לרשות הרבים, אפילו לא בשגגה.

דבר הנכד שבין מבושיו של יוסף העשליס נודע ברבים, ולמען האמת הופתעו מן התירוץ המקורי והמבריק. מאז נזהרו מבקרי בית המרחץ שלא לעלות למדרגות הגבוהות, שמא ייתקלו ב״נכדו״ של יוסף העשליס, הנוחת על ראשם. זהירות לא הזיקה, אפילו בבית המרחץ. כאשר הלך בימי קיץ להתרחץ בנחל נתקלה בו השכנה ספלסקי וזו התלוננה בפני נשי העיירה, מדוע אין האיש מסתיר את חלציו ואינו לובש בגד רחצה כלשהו. ״זכה״ יוסף העשליס וה״קילע״ שלו התפרסם, אפילו הרחק מן המקווה.

קופת גמ״ח

בנוסף לעיסוקים הרבים נתנו ראשי הקהילה את דעתם גם לענין העזרה ההדדית והקימו למטרה זו קופה של גמילות חסדים. למרות צניעותה בנכסים, חשיבותה הערכית היתה רבה מאוד. קופות גמ״ח היו קיימות בכל קהילות ישראל והן פעלו, לרוב, במסגרת בתי-הכנסת ובתי-התפילה. אולם בזקליקוב פעלה הקופה תחת הנהלה נפרדת. הבסיס לקיומן של הקופות הללו טמון בדברי חז״ל: ״על שלושה דברים העולם עומד - על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים״.

אין בידינו די נתונים כדי לקבוע, איך ומתי קופת גמילות-החסדים נוסדה והחלה בפעולתה. מה שברור הוא, שלאחר מלחמת-העולם הראשונה חל מיפנה לטובה הודות לארגון הג׳וינט הפילנטרופי. ארגון זה, שתמך חומרית בקהילות רבות באירופה בשיקום נפגעי המלחמה, היה גם המקור הכספי העיקרי של הגמ״ח בזקליקוב. יוצאי העיירה בארה״ב תמכו בקנה-מידה קטן בקופה, משום שאת רוב כספם הועידו כסעד לנזקקים. עם פעילי הקופה נימנו, פעם נוספת, כמה מן ״העסקנים המקצועיים״. אלה שהיו פעילים ב״חברה-קדישא, ב״תלמוד תורה״ ובעוד מוסדות קהילתיים, היו פעילים גם בקופה. בראשה עמדו בדרך-כלל ראשי הקהילה עצמם. בין חברי ההנהלה מצאנו את מעכל׳ה פרידמן, אברהמל׳ה ווייסר, וכמובן את אברהמ׳ילה הימלפרב, המוכתר - כולם בעלי חזקה על כל מישרה ציבורית מזדמנת, אפילו לא היה פרס בצידה. הפרס היחיד אותו החשיבו מאוד, היה הכבוד שמישרה כזו העניקה לאיש. אין גם להקל ראש במצווה לשמה, שיהודי לא יבחול בה. עסקן מתנדב נוסף היה שמואל זנוויל רוזנאייל - המרפא, שכיהן שנים רבות כגיזבר הקופה. העובד היחידי שלא התנדב ואפילו קיבל שכר, היה מנהל החשבונות ישראליקה בן חיים יענקיל פרנקל.

בהתאם לתקנון הקופה ניתנו ההלוואות למטרות קונסטרוקטיביות בלבד,

לסוחרים קטנים ולבעלי-מלאכה שנזקקו למזומן; לסוחר החייב בדחיפות בעבור מטען סחורה; או לבעל-מלאכה נזקק לקניית חומר גלם. אלה היו מופיעים בפני הנהלת הקופה ותיארו בעל-פה את דחיפות צרכיהם. ההלוואה אושרה לרוב במקום. הלווה חייב היה להמציא שני ערבים לפחות, שהוחתמו על שטר-החוב שהופקד בידי הגיזבר. ההלוואות ניתנו בתנאים נוחים למדי. לדוגמה, הלוואה של 100 זלוטי נפרשה על פני תקופה של שנה בתשלומים שבועיים. אלה היו הכללים, מלבד יוצא-מן-הכלל אחד שזכה באמון בלתי-מוגבל, והוא זיסל שרודק המלמד. זיסל קיבל הלוואות ללא שטר-חוב, אלא על מלת-הכבוד שלו בלבד. הוא החזיר את ההלוואות, לפעמים בטרם זמנן-עד לפרוטה האחרונה. אנשים שלא נחשבו אמינים דיים בעיני ראשי הקופה קיבלו הלוואות בעקיפין, באמצעות זיסל ועל אחריותו. אם היו ביניהם כאלה אשר התקשו בסילוקן בזמן - חלקן או כולן - נהג זיסל בדרכו האצילית והנדיבה ושילם כל חוב כזה מכספו הוא, לגיזבר הקופה.

התקנון לא איפשר מתן הלוואות לצרכי משק-בית שוטפים, ואפילו לא לעזרה רפואית דחופה ביותר. ראשי הקופה טענו, שכסף למטרה כזו לא מוחזר בדרך-כלל; לעומתן הלוואות הניתנות לסוחר או לבעלי-מלאכה והמיועדות למטרה פרודוקטיבית מביאות עימן רווחים, לכן הקופה אינה יוצאת ניזוקה. פעם פרץ ויכוח חריף בקהילה, כאשר אדם, חולה אנוש, נזקק לאישפוז דחוף בבית-חולים. תחנוני המשפחה ושתדלנות לא הועילו וראשי הקופה עמדו בסירובם. הם השיבו שעזרה רפואית כזאת יוכל להעניק מוסד קהילתי אחר כמו "ביקור חולים", או שיש להכריז על מגבית מיוחדת. היהודים ידועים כרחמנים בני רחמנים, לכן יפתחו את כיסם וליבם ויתרמו לפי מיטב יכולתם. אלה המשיכו לטעון, שקופת גמילות חסדים אינה אמורה לאשר הלוואות מסוג זה, מה עוד שהיא עומדת לביקורת ציבורית. הויכוח הסתיים בנצחון עסקני הקופה.

לצד הקופה העיקרית שבחסות הקהילה התקיימו קופות גמ"ח נוספות שאפשר לסווגן כקופות פרטיות. הן לא היו סמוכות על כספי הציבור (אם מישהו הציע תרומה היא נתקבלה, כמובן, בברכה). אחד שעמד מאחורי קופה כזו היה יחיאלילה בלייוויס - בעל זכיון של מכירת טבק בעיירה, פרנס בקהילה, בעל לב רחום, אשר העניק הלוואות בנות שעות או ימים קצרים לכל מי שביקש. אם יכול היה המבקש לקנות מציאה בשוק או בכפר קרוב ולהרוויח כמה זהובים, וכסף לא היה לו, יחיאלילה היה הכתובת. בלי היסוס מסר בידיו של זה את סכום הכסף הדרוש כדי שיוחזר לו למחרת. יחיאלילה קנה לו מצווה והכל בא על מקומו בשלום.

בעל-בית אחר, שגם ראשו וליבו היו נתונים לעסקי גמ״ח, היה משה יוסף בוימייל - בעליו של בית-בד לסחיטת שמן; שמו נגזר, אולי, מעיסוקי הפרנסה שלו. האיש היה עסקן ציבור מכובד שטובת הבריות לנגד עיניו והעניק הלוואות קצרות-מועד מכספו. קופה זו היתה בעלת מימד גדול יותר מאשר קופתו של יחיאלילה. תעיד העובדה שהיה לו עוזר בניהול, צדוק זינגר המלמד, ומנהל חשבונות חלקי יצחקיל מאכליס. כולם עשו מלאכתם בהתנדבות. הממון העיקרי ובמילא הניזוק העיקרי, כאשר הלוואות אבדו, היה משה בוימייל עצמו. אולם, הוא לא הירפה ממעשי צדקה וחסד אלה כל ימי חייו.

בעיירה היה קיים מוסד כספי חשוב נוסף למתן הלוואות, שנקרא ״הקופה השיתופית״. קופה זו היתה קשורה עם בנק ממלכתי ועמדה תחת פיקוח שלטונות המדינה, שכספה בא לה ממנה ומחסכונות חברי הקופה. היא היתה אמורה לשרת את כלל האוכלוסיה, אולם הסניף בזקליקוב פעל בעיקר בקרב היהודים. בראש הקופה עמד שלמה בינעס, שבביתו שכנו משרדיה. בין הפעילים הבולטים בזמנים שונים מצאנו את אלימלך אייזנשטט, מאיר ציטרינבוים, משה לייזר פיינגולד ומנחם מילגרום. לקופה היה תקנון מחמיר והיתה נוקטת בצעדי עונשין ותביעות משפטיות כנגד אלה אשר פיגרו בהחזר ההלוואות. עמדה לה גם מורא השלטון, אולם לא כל בני העיירה התרשמו מכך יתר-על-המידה ואנשים שונים השתמשו בכספי ההלוואה למטרות שלא לשמן נועדו, או פיגרו בכוונה תחילה בהחזרתן. הנועזים לא חששו מפני הצעדים המשפטיים ואפילו ששו להזדמנות להגיע לבית-המשפט כדי שזה יכריז עליהם כעל פושטי-רגל. בלשון עממית קראו למעשה כזה ״לעשות פליטה״. בימים ההם רווח מושג שאמר, כי לאחר שריפה או פשיטת-רגל התרחשו מעשי פלא והיהודי, משום-מה, התעשר דווקא...

דרכה של ״הקופה השיתופית״ לא היתה מרופדת הצלחות כלל. נוסף למספר פושטי-רגל שרוששו תכופות את קופתה, סופר גם על אי-אלה פקידי הקופה שדאגו לעצמם יותר מאשר לעניני הקופה של חבריה. מן ההיסטוריה הקצרה של קיומה ידוע על שני מקרים נפרדים שבהם המקורבים והבוחשים בה טמנו ידם עמוק בכספי הקופה, ויום אחד נמלטו עם הכסף לארצות רחוקות מעבר לים. לא היה בכוחו של איש להחזיר אותם ואת הממון האבוד. השניים ״צחקו״ בוודאי ממרחקים. יש לשער, שכספי המעילה סייעו להם להתבסס בארצם החדשה.

חברה קדישא

המוות הוא חלק מן החיים, והחיים היהודים הם מסכת ארוכה של מסורת ומינהגים, המלווים את האדם היהודי מיום בואו לאוויר העולם עד יום מותו. בן זכר מוכנס ביום השמיני לחייו בבריתו של אברהם אבינו ומגיל זה ואילך נהיה ליהודי אמיתי. לכל שלב בחיים נקבעו הדפוסים המתאימים, שנתגבשו במשך דורות והפכו למסורת המקובלת על העם היהודי בכל אתר ואתר. מושג הקבורה לפי דין ישראל מושרש עמוק במסורת העם, אפילו בקרב החילוניים שבו; הבאת אדם יהודי לקבר ישראל היא מצווה גדולה כלפי הנפטר. אנו, עדי השואה, מקוננים עדיין על החורבן, וכאשר מזכירים שהקרבנות אפילו לא הובאו לקבר ישראל, נוגעים אנו בפצע פתוח, שדמו עדיין שותת. אכזרית עד מאוד ובלתי-נסלחת היא העובדה, שלא נתנו למומתים את החסד האחרון - לנוח על משכבם בשלום.

קהילת זקליקוב נוהלה על ידי ועד-קהל שאנשיו נקראו "דוזרים", על שמם של פקידים שמונו עוד בימי שלטון הצארים ותפקידם היה לפעול לרווחתם הכלכלית והחברתית של היהודים. בתפקיד זה שימשו חמישה עד שבעה בני אדם כנציגי מפלגות שונות, אשר נבחרו בבחירות דמוקרטיות. ל"ראש הקהל" נבחר תמיד נציג דתי. הקהילה העניקה שירותים לציבור היהודי מן העריסה ועד הקבר. היא דאגה לשחיטה כשרה, לבתי תפילה, למקווה, לשירותי חזן ורב, ל"תלמוד תורה", לשירותי עזרה הדדית, ומובן שגם לשירותי קבורה. שירות זה הוענק על-ידי "חברה קדישא" ו"חברה נושאים". לקבוצה זו השתייכו מענדל לוכפלד, מעבליה פרידמן, אברהמילה וייסר, יוסף שברדשרף ועוד. כשנפטר אדם היה אברהמילה, המוכתר, הראשון שידע על כך. אמנם הידיעה לא היתה בלעדית לו, כי בעיירה קטנה היא נפוצה במהירות ותוך דקות ידע אותה כל אחד. אם הנפטר היה אדם חולה או זקן, אנשים כבר היו מוכנים מראש לאירוע. כשנודע דבר הפטירה כינס אברהמילה את "הנוגעים בדבר", כדי שיבצעו את המוטל עליהם. אנשי ה"חברה קדישא" עסקו בכך בהתנדבות וראו בתפקיד מצווה לשם שמיים וחלק הוסיף לכך גם מעט כבוד כדי להימנות עם בעלי תפקיד זה. לפעמים היו סכסוכים פנימיים, מי יעמוד בראש המוסדות הללו.

כשהתברר שאכן יש נפטר, עזבו הם את עיסוקיהם הפרטיים ונכנסו מיד לפעולה להביא את הנפטר לקבר ישראל. ראשית בדקו הם, אם יכולה המשפחה האבלה לשלם סכום כלשהו לקופת הקהילה, שכן לא היה מקובל

תשלום אחיד ואנשי "חברה קדישא" קבעו את גובה התשלום לפי כל מקרה ומשפחה. מן המפורסמות הוא, שלא היו סודות בעיירה. לאחר שבדקו לא פעם אצל מקורות מקורבים מה טיבו של הרכוש של אותה משפחה, מה מידת עושרו של המנוח במזומנים, בתכשיטים ובחפצי-ערך שאינם גלויים, קבעו את הסכום. העובדה שאת המת שלפניהם יש לקבור בהקדם לא היה בכוחה ללחוץ עליהם. אפשר שלכאורה לא היה הוגן להשתמש ב"נשק" של דרישת כספים, אך כך נהגו הם לעשות. אם נתקלו באיש שקימץ בצדקה ונבדל מן הציבור, או סתם במי שהיה ידוע כאדם רע לב, ראו הם מצווה לעצמם לעשות חשבון עם אותו איש; תחילה בשקט, במשא-ומתן, ואם הדבר לא צלח, לא היססו לאחוז באיום של הלנת המת. אנשי "חברה קדישא" לא היו דווקא מעדיני הנפש וידעו לנקוט כל דרך שנראתה להם למילוי קופתה. הכספים שניגבו שימשו לגידור ולשיפור תשתית בית-הקברות, או למימון קניית תכריכים לנפטרים שלא היה בידי המשפחה לקנותם. חלק קטן מן ההכנסה נלקח להוצאות בעבור משקאות ומזון - לפני ההלוויה ולאחריה. הם נהגו להתכבד במשקאות, שצריכים היו להקל בביצוע תפקידם. הנפטר לא הובא לבית טהרה של הקהילה מפני שלא היה כזה. לכן, פעולת הטהרה נעשתה בביתו של הנפטר בעזרת בני המשפחה - אם הם עמדו על כך. עם הנשים עשו את החסד הזה הקרובות והשכנות, בהדרכת "חברה קדישא".

קיים איסור מפורש על הלנת המת ורצוי להקדים ולקברו, אבל אנשי "חברה קדישא" שלנו היו עקשנים ועברו על האיסור. כאשר נזדמן ואפשר היה ללחוץ ולקבל תשלום ראוי לשמו, הם לא היססו להשאיר את הגוויה בבית המשפחה ולעמוד על דרישתם. גם בכי ותחנונים לא עזרו. אולם במקרים אחרים, כל חזקה של ה"חברה קדישא" לא עמדה להם וידם היתה על התחתונה כשמדובר היה באנשים קשיי-עורף, שעמדו במריים מבלי לשלם כנדרש, כי כספם היה יקר להם יותר מן המת המונח לפניהם בבית.

היו מספר סכסוכים חמורים בין ה"חברה קדישא" לבין משפחות של נפטרים, שנחרטו עמוק בזכרונם של בני העיירה. כאשר נפטרה אמו של סרוידיק פרץ סכסוך כזה. שנים קודם-לכן קנה הוא בית חדש ברחוב ינובסקה, מכספי חסכונות אותם הביא בשובו משהות בת שנים באמריקה. אנשי "חברה קדישא" טענו, כי את מירב כספו עודנו מחזיק באמתחתו ויש לו ממון מספיק לשלם עבור קבורת אמו. אבל לא רק על כך יצא הקצף; השכנים טענו, שלמרות שביתו חדש ומרווח הוא לא מצא בו מקום לאמו הזקנה, אלא שיכן אותה בצריף עץ עלוב בחצר. בעלי הדעה טענו: אם לא

היטיב עם אמו בחייה, יש לקנסו במותה. החל משא-ומתן מייגע. סרוידיק העקשן סירב לשלם פרוטה מעבר למקובל. אנשי "חברה קדישא" הגבירו את הלחץ אולם סרוידיק עמד על שלו, עד אשר התרכך ליבם של אנשי ה"חברה קדישא". בקצה אותו הרחוב שבו גרה הנפטרת היה בית הקברות ושם הובאה לקבורה. סרוידיק שילם כפי שקבע מראש ולא יותר.

מאבק דומה התנהל עם משפחת נפטרת אחרת, אשה זקנה ושמה מחלה ולה בן, יצחק, בעל אמצעים לשלם את הנדרש ממנו. ה"חברה קדישא" טענה שצרכיה מרובים, אבל יצחק מחלה'ס לא היה מן הוותרנים ולא הסכים למלא אחר דרישת תשלום 500 זלוטי. הוא הציע סכום נמוך בהרבה. אולם העוקץ בדבר, שהיא נפטרה ערב חג הפסח וכיצד זה ילינו בבית את הנפטרת כשהחג בפתח? ראה יצחק מחלה'ס שאין ברירה בידו והסכים לפשרה על 300 זלוטי. הוא הבטיח, שהכסף ישולם לאחר צאת החג, בתנאי שיסלקו את הגופה מן הבית. ה"חברה קדישא" היתה מוכנה לבוא לקראתו ודרשה את תכשיטי אמו כערבון לתשלום הנדרש. ראה יצחק מחלה'ס כי עסק-ביש לפניו, שכן אם יפקיד את התכשיטים, שערכם רב מ-300 זלוטי, אין בטחון שיקבלם כמות שהם בחזרה; לכן, עשה מאמץ ואסף מכל מקור שניתן את הסכום במזומן והביא צרור כספו ל"חברה קדישא". עתה הם נהגו בהגינות והביאו מיד את הנפטרת לקבורה. הפעם נחלה "חברה קדישא" רק נצחון חלקי.

רצה הגורל וכל מקרי המוות הקשורים בסכסוכים כספיים עם ה"חברה קדישא", קרו דווקא עם נפטרות, אם כי לא באותו זמן. הסכסוך שנחשב לחמור ביותר היה זה הקשור במות אשתו של ברקה פלצמן, שכינוהו "די בערקעכע". אשה כבדת משקל היתה, אשר בקושי התהלכה. היתה יושבת לרוב על מקומה בקומה עליונה של בית העץ שלהם בסימטת ה-3 במאי ולידה הבעל, ברקה. גם הוא לא היה מן הרזים שבעיירה, אלא רחב כתפיים ובעל כרס. הוא היה יהודי זקן שלא התפרנס כבר ממקצועו - חייטות, אלא חי מן החסכונות. שנים רבות שהה באמריקה, עבד קשה, צבר הון וחזר הביתה. כאן בנה לו בית וחלק ממנו אף השכיר. בני הזוג חיו בנחת. בנם משה, אף הוא חייט, חי באמריקה, ועשה שם חיל גדול. הקים בתי-מלאכה, קנה חנויות ומכר בגדים מוכנים. משה תמך בנדיבות בהוריו לעת זיקנתם ונהג גם לתרום לצורכי הציבור וגמילות חסדים בקהילה, בעת בואו מדי פעם לבקר את הוריו ואת מקום הולדתו.

לא אעז לקבוע בוודאות, שאנשי ה"חברה קדישא" שמחו עת הגיעה בשורת מותה של ה"בערקעבע". תהא זו אולי, "לשון הרע", אבל דומני שהם

גם לא הצטערו במיוחד מפני שהיתה זו כבר אשה בגיל זיקנה וחולנית. ודאי ש"דג" שמן שכזה מזמן לא בא לידיהם, ואם לא עכשיו יעשו למען כיסוי גרעונות ומילוי הקופות - אימתי? לאחר שלגמו מעט, על החשבון, פנו לברקה ושטחו בפניו את בקשתם כדי שתקבל הנפטרת את הטיפול הראוי. ברקה לא נבהל מן הסכום הנדרש ומן הרמזים לסנקציות נגדו ואמר בפשטות: לא משלם דבר! אם תקחוה מן הבית, אם לאו, אין זה נוגע לי כלל. אכזבת "חברה קדישא" היתה גדולה ומרה. איך יתכן שיהודי מכובד כמוהו - הוא היה חבר בהנהלת "תלמוד תורה" - אדם בעל רכוש, מוכן להלין את גופת אשתו בלי להביאה לקבורה? ברקה רטן וסירב לשלם. לימים, החלו השכנים להתלונן על ריחות רעים המגיעים מהדירה ומסכנים את בריאותם. שני הצדדים התעקשו ופתרון לא נראה באופק. ימים עברו וגופת האשה עדיין היתה מונחת על הריצפה. אז התערבו שלטונות העיירה ולחצו על ה"חברה קדישא" לקברה, שאם לא כן תובא לקבורה במקום אחר. בסופו של דבר לא נקברה "בערקעבע" בבית הקברות המקומי אלא בעיירה סמוכה, שם לא ידעו כלל מי זאת "בערקעבע" ולמה זה קוברים אצלם את מתי זקליקוב. הלוויה זו לא היתה ככל הלוויות - קהל רב לא ליווה אותה בדרכה האחרונה. ירוחם החייט לא צילצל הפעם בקופסה ולא קרא "צדקה תציל ממוות". המיות בכי נשים לא נשמעו, קרובים ושכנים לא ליוו את מיטתה. רק מתי-מספר היו עדים עת הורידו בעד מדרגות צרות את משקלה הכבד במיוחד, העלוה על עגלה רתומה לזוג סוסים וכך יצאה "בערקעבע" אל המקום שאין ממנו חזרה. הפעם לא "חגגה" ה"חברה קדישא" את נצחונה.

המחלוקת

נצחון מסוג אחר "חגגו" כל אלה שהיו עדים למחלוקת שפרצה בעיירה. ואומנם, מחלוקות וסכסוכים חריפים בין רבנים וחסידיהם היו לחם-חוקן של קהילות הגולה. מחלוקת על הכתרת רב נראתה כאילו היא נעשית לשם שמיים בלבד אבל, בעצם, טמון היה בריב זה מאבק על כוח ושליטה, של חסידי רבנים שונים, נציגי מפלגות ותנועות, שכל אחד היה מעורב עמוקות במחלוקת. היא גרפה לתוכה את בני הקהילה כולם. כך גם אצלנו.

תחילתה של המחלוקת בסוף שנות העשרים, והיו מעורבות בה שתי שושלות רבנים ידועות: משפחת הלברשטם (חסידי צאנז), המיוצגים על-ידי בנו של הרב סיני הלברשטם מזימיגרוד, והשניה - משפחת הורביץ מרופשיץ

ונציגה ר' מנשהילה מריישע. שני נציגי המשפחות המכובדות התמודדו על מקום הרב ויזנפלד זצ"ל, "הרב הזקן" שכיהן כרבה של זקליקוב שנים רבות. הוא לא נמנה עם שושלת רבנים ידועה וגם לא הוליד בן שימשיך אחריו בכהונה. מאז פטירתו, בשנת 1927, ועד להכתרתו הסופית של הרב הנבחר החדש בשנת 1935 נמשכה המחלוקת, שפילגה את העיירה. גם תחילת כהונתו של הרב הזקן עצמו לא היתה נטולת סכסוך מסויים; לפניו כיהן ברבנות הרב שמחה רוטשטיין, מאנשי המקום. הרב ויזנפלד ביקר פעם בעיירה והתענין במצב הרבנות בה. כאשר הסתבר לו שהרב זקן הוא ואין לו בנים שיבואו תחתיו, ראה את עצמו כרב בכוח והחל להכשיר את הקרקע למינויו. כשחלה הרב רוטשטיין ובריאותו לא איפשרה לו להמשיך בכהונתו, קיבל הרב ויזנפלד את כיסא הרבנות, כשהרב רוטשטיין עדיין בחיים. הרב ויזנפלד היה מעורה בחיי העיירה ורכש לו עמדת כבוד בעיני כל, אך גם בעת כהונתו אירעו מספר חריגים בהם היה מעורב. מקרה אחד קשור בסכסוך עמוק בינו לבין ראש הקהילה בזמנו, ר' יוסף לרר. מניע המחלוקת אינו ברור, אך זכור שבאחד מחגי שמחת-תורה, בעת ההקפה הראשונה, הרב צעד ראשון ואחריו לפי סדר החשיבות ראש הקהל, יוסף לרר. אז פרץ הוא קדימה, לפני הרב, להיות ראשון נושאי ספר התורה. מעשה מעליב זה גרם שערוריה בבית המדרש ואש מחלוקת ניצתה. מקרה מוזר קרה לאחר זמן. יוסף לרר חלה, והוא האמין כי חליו בא לו מקללת הרב על העלבון בשמחת-תורה. לכן, החליט לבקש ממנו מחילה. כאות חרטה הלך לביתו בגרביו בלבד, אולם הרב סירב למחול לו. כאשר גברה המחלה ויוסף לרר נתקף שיתוק חלקי, הוא המשיך להאמין כי קללת הרב רובצת עליו. בסופו של דבר את המחילה והסליחה לא קיבל וסיים את חייו משותק ויושב על כיסא נכים.

המקרה השני הקשור ברב ויזנפלד מתייחס לנכדו. לרב, כאמור, לא היו בנים, ורק הנכד, בן בתו, התחנך אצלו. זה גדל והיה לבוגר, אך לא הסכים ללכת בדרך שסבו התווה לו. הוא הציץ ונפגע - התאהב בנערה מקומית, שלא ממשפחת רבנים, נסיה, בת שאנדל פיינגולד. הוא מצא חן בעיניה וגם היא חשקה בו. אהבה אסורה זו היתה פסולה בעיני הסב והוא עשה מאמצים להפריד בין האוהבים. ברגע קריטי, כאשר התיאש הבחור מן התחנונים לסבו שייתן את ברכתו לנישואין, הוא עשה מעשה נועז, הגיע לבית הנערה ועימו שני עדים, שבנוכחותם קידש את הנערה בטבעת לאשה. השערוריה שפרצה ודאי לא העלתה את כבודו של הרב. נכדו קיבל תמיכה ממשפחת הנערה ומרוב בני העיירה. לזוג הצעיר לא היתה ברירה אלא לעזוב את המקום ולהגר לקנדה. לפי שמועות שנפוצו הוא "יצא לתרבות רעה"

והצטרף למפלגה חילונית.

המחלוקת האמיתית בעיירה התחילה לאחר מות הרב הזקן. הרב סיני הלברשטם מצא ענין בכהונת רב לאחד מבניו. הוא היה מגיע לזקליקוב לשם נופש ומנוחה ביערותיה במשך שנים, וכך בא הרעיון שעם הסתלקות הרב הזקן יתמודד בן הלברשטם על כהונת הרב המקומי. משפחת הלברשטם היתה מזוהה עם תנועת "אגודת ישראל", ולה סניף חזק ומבוסס בעיירה, ובעת הצורך יכול לעמוד לצידו. שושלת הרבנים ממשפחת הורביץ היריבה לא היתה, כנראה, מזוהה עם מפלגה כלשהי, וייתכן שרק מקרה הוא שאנשי "המזרחי" במקום היו מתומכי בית הורביץ. לא אדע לקבוע, אם העובדות הללו הביאו למחלוקת, אבל ודאי היה בהם כדי להשפיע. המאבק היה אומנם על כהונת רב, אך בעקיפין גם על השליטה בקהילה. שני הצדדים היו שומרי מצוות, אולם בסופו של דבר היו שונים אלה מאלה. המאבק התבטא בהוכחת צד אחד לצד השני, שהוא נאמן יותר לתורת ישראל והוא-הוא שמייצג את הרוב. ראשי הקהילה היו מתחלפים מפעם לפעם. לעתים כיהנו חסידי "אגודת ישראל" ובראשם קלמן אינגבר ולעתים אנשי "המזרחי" ובראשם יצחק האניגבוים. במחלוקת הנזכרת קיבלו אנשי "המזרחי" את תמיכת החילוניים כמשקל נגד לקיצוניותם של אנשי ה"אגודה". היריבות בין הצדדים לא היתה מקומית, כי בשני הקצוות עמדו שושלות הלברשטם והורביץ והריב הפך להיות ארצי ואפילו כלל-עולמי. כמו בכל שושלת חסידית, בניהם היו צריכים לאחר נישואיהם למצוא קהילה שבה יוכלו לכהן ברבנות. הפעם נבחרה זקליקוב כמקום הזירה. המאבק העקשני הביא הרבה מרירות, עוגמת-נפש ועד שפיכות דמים, תרתי-משמע, הגיעו.

המאבק על בחירת הרב המקומי הביא לגיוס הכוחות ואלה לא בחלו בצעדים חריפים כלשהם. המחלוקת התחילה ביריבות בתוך בית המדרש ומקומות התפילה. אלו סרבו להתערב עם אלו, אפילו בתפילה לאל האחד. אנשי "המזרחי" הנהיגו מזמן מנין מיוחד בביתו של זיסל מלמד, אבל לא כולם התפללו שם. המאבק המשיך והחריף עד להחרמת השחיטה של אחד השוחטים. חסידי ריישע הביאו להם שוחט חדש, ר' יהושע שפיץ מלובלין, ואילו חסידי זיימיגרוד תמכו בשחיטה של ר' מאיר ושל ר' ישראל - השוחטים הקבועים. הם סגרו את בית המטבחיים ולא איפשרו את שחיטת הבקר בידי יהושע שפיץ. חסידי ריישע נאלצו להסתפק באכילת בשר עופות, אותם שחט שפיץ בביתו. רק התערבות אצל שלטונות המדינה איפשרה לשפיץ למלא את תפקידו בשחיטת הבקר, ולזמן מוקצב בלבד, כדי שלא לערב שחיטה אחת בשחיטה שניה, שהצד שמנגד הכריז כי טריפה היא. היינו עדים

למעשי בריונות, כשחסידי זמיגרוד השחיתו תרנגולות שהובאו לשחיטה אל שפיץ ואיימו על כל מי שבא להשתמש בשירותיו. השוחט עצמו סיכן את נפשו ובריאות שולחיו, מפני שביצע שחיטה "מחתרתית" במקומות סתר ובתנאים סניטריים ירודים. יהושע שפיץ עשה גם מעשה לא מקובל והוא עצמו הכשיר את בנו שלמה, כשוחט. הצד שמנגד טען, שמחמת גילו הצעיר אינו ראוי להיות שוחט בישראל ולכן אביו מכשיל את הבריות ביודעין. המחלוקת כלל לא היתה כבר ענין של הדתיים בלבד, והשתתפו בה גם החילוניים. אלה תמכו במתונים יותר, באנשי ריישע. כתוצאה מכך העדיפה משפחתי את שחיטתו של יהושע שפיץ. במאבק זה גם חסידי ריישע הפעילו אנשי אגרוף, אשר נהגו באותה מידה של קנאות להכשלת שחיטתם של השוחטים המתחרים. הסכסוך על כס הרבנות פילג משפחות ובתים: לא באו זו לשמחות של זו ואפילו היו שמועות על הוראות לא להשתדך. זוגות נאלצו להיפרד על-פי צו הוריהם המעורבים במחלוקת הדתית, שבעצם לא היה לה קשר לעניינם הפרטי. הקנאות הביאה גם להלשנות בפני השלטונות ואלה גרמו צרות לכל הצדדים. תמיד נמצאו יהודים שרקדו "מה יפית" לפני השליטים והלעיזו על שכניהם-יריביהם. פתאום החלו בדיקות שלטונות מס-הכנסה וביקורת של הרשויות השונות אצל יהודים שהיו מעורבים במחלוקת. בתפילה אומנם נאמר "ולמלשינים לא תהי תקוה", אבל בעת הזו לא נשמעו הצדדים לצווים מוסריים כאלה. אין ספק, כי היו בינינו "מוסרים", עם כל אי הנעימות שבדבר.

הצדדים עמדו בריב חסר-פשרות זה במשך שנים וסוף-סוף חייבים היו להחליט למי הכהונה. בין ראשי הקהילה נמצא יוסף שברדשרף - מאנשי "אגודת ישראל" במקום, איש ריב ומדון ותככן, אשר ריב היה לו אפילו עם אביו מולידו. בתחילתו של הריב על הרבנות עמד בראש הקהל יצחק האניגבוים, איש "המזרחי", ולצידו היו שלושה פרנסים: יוסף שברדשרף, מעכליה רוזנקרנץ ושמערל קריגס. למעשה, היו שלושה מתוך הארבעה בעד צד זמיגרוד, אבל לא איש כשברדשרף יוותר. הוא היה, כאמור, איש תככים שביקש להפוך את הקערה על פיה. היו נגדו אפילו האשמות על מתן שוחד, כדי להעביר החלטות כרצונו ולנטרל את ראש הקהל. באופוזיציה עמדו אנשי "המזרחי" והמחנה הציוני הפרוגרסיבי, שכלל את יוסליה לבקוביץ וישראל הימלפרב, אנשים עיקשים שעמדו על דעתם. בסופו של דבר הוסכם לערוך בחירות ואלו יכריעו מי יהיה הרב; פתרון שהתקבל על הדעת, כשכל צד בטוח, כמובן, בצידקתו ובנצחונו.

בבחירות הדמוקרטיות נבחר ר' מנשהליה, איש ריישע, לכהן כרב במקום.

אולם, אנשי זמיגרוד לא השלימו עם הבחירה והגישו ערעור. המחלוקת גברה ביתר-שאת מפני שהכניסו לסכסוך את ערכאות המדינה. ענין בחירת הרב בזקליקוב הגיע עד לבית-המשפט העליון בוורשה, אשר ביטל את התוצאות וציווה לערוך בחירות חוזרות. בעת ההיא התחלפו ראשי הקהל, והחסידים המובהקים של צד זמיגרוד הועמדו בראש הקהילה. הם היו בקיאים בחוקים ובתקנות והכינו הפתעה לצד האחר לקראת הבחירות שנערכו בפיקוח שלטונות הנפה. חוקת פולין איפשרה ליהודים להתארגן בקהילות. לפיכך, חייב היה כל בית-אב להשתמש בשירותי הקהילה ולשלם מסים כנדרש. בעת הכנת רשימת הבוחרים נפסלו על-ידי ראשי הקהילה כ-50 בתי-אב, אשר לדבריהם לא שילמו את מסיהם. היה בכך אומנם אמת, אך אותם בתי-אב נמנעו מתשלום כיוון שלא נזקקו לשחיטה של הקהילה. הדבר לא הובא לידיעת הנוגעים בדבר בזמן כדי שיוכלו לתקן את המעוות, ולפי סעיף 20 מאותן תקנות הם היו פסולי הצבעה. מובן שברשימה זו נמצאו רק חסידי ריישע, שנפסלו. אלה היוו חלק ניכר מבתי-האב של הקהילה, שבסופו של דבר הכריעו את הכף.

פנקס הבוחרים הוכן בפיקוח השלטונות והבחירות החוזרות נערכו תחת עינה הפקוחה של המשטרה, למנוע הפרעות במהלכן. בשל המעשה הנזכר היו התוצאות כמעט ברורות מראש והצד המנצח היה הפעם צד זמיגרוד. ברוך הלברשטם נבחר לרב המקום, בעודו חתן. הוא נשא לאשה את לאה, בת

הרב בעריש דב ויידנפלד מטשבין באדר תרצ״ד (1934). בניסן תרצ״ה (1935) התחיל לכהן ברבנות. להכתרתו הגיע עם חותנו המפורסם. הרב ברוך הלברשטם נודע כלמדן מופלג ובחידושים שהתפרסמו במאספים שונים. הוא היה אדם יפה-תואר, ולנו, בני זקליקוב, זכורה גם הרבנית, העזר כנגדו. לאחר הבחירות שקטה המחלוקת והרב שנבחר התקבל בקהילה כרב של כולם. למרות זאת סר חינו בעיני יוסף שברדשרף, שחדל להעביר לרב את משכורתו. הרב הלברשטם כיהן כרב במשך ארבע שנים עד פרוץ מלחמת העולם. הוא קבע את ביתו אצל אברהמציה מגר בחולות, בקירבת היער. עם כניסת הגרמנים נמלט עם זוגתו לברית-המועצות, התגורר בלמברג עד שנת 1941 ועמד בקשר עם אנשי זקליקוב שם. גם אביו, הרב סיני הלברשטם, ושניים מאחיו נמלטו לברית-המועצות. אביו נפטר בתמוז תש״א (1941) בסיביר. שני אחיו נשארו בחיים. אחד מהם השתקע בארצות-הברית והשני בישראל. עקבותיו של הרב ברוך הלברשטם נעלמו. הוא ניספה, כנראה, בשואה. הוא היה אחרון רבני זקליקוב.

הרב ואשתו הרבנית נמלטו בזמנו לברית-המועצות והתישבו בעיר לבוב

(למברג), שצורפה לברית-המועצות. הם נשארו שם עד לכניסת הגרמנים. מצבם הכלכלי היה בכי רע והרב עסק בעבודות קשות. אשתו, שהיתה עד אז חשוכת בנים, הרתה וילדה בן. בנסיבות בלתי ברורות נלקח ממנה התינוק והיא שוטטה בחוצות העיר כחיה פצועה. היא יצאה מדעתה והיתה ממלמלת לעצמה. קורותיהם לאחר-מכן אינם ידועים.

המחלוקת הקשה שפילגה את הקהילה נמשכה שמונה שנים והותירה מישקעים רבים. במבט לאחור יאמרו ודאי רבים, שכל המחלוקת הזו היתה מיותרת, אבל בשעת מעשה לא רצה אף צד לוותר. מחלוקות הן, כנראה, חלק בלתי-נפרד מן האופי והחיוניות של קהילת היהודים וכנראה גם אנו בזקליקוב לא יצאנו מן הכלל הזה.

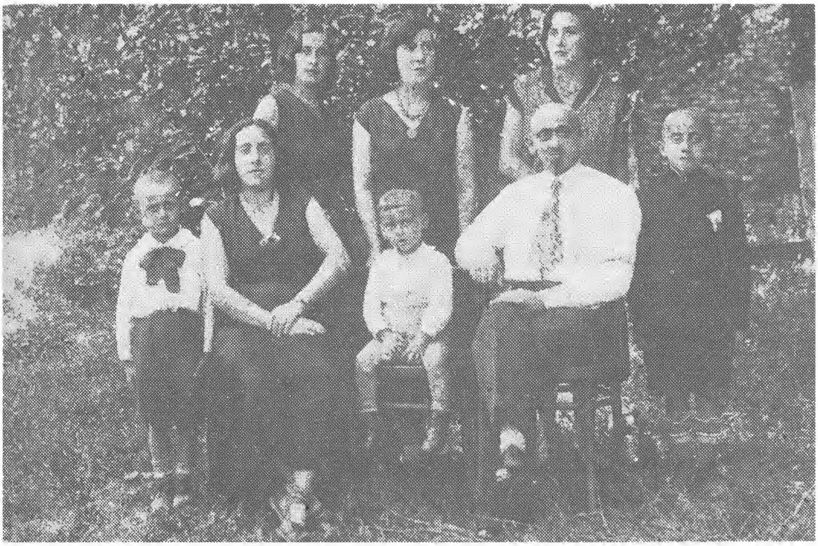
כיוון שהדברים שלפנינו מבוססים על הזכרון בלבד, על ידיעות ודעות, ללא מיסמכים, אפשר שפרטים מסויימים חסרים. למרות הכל, התמונה הכללית נראית ברורה דיה, אך לא הייתי רוצה שתיגרם עכשיו מחלוקת נוספת בשל אי-דיוקים אפשריים.

תנועות ומפלגות

בעיירתנו הקטנה היו מיוצגות כמעט כל התנועות והמפלגות, ציוניות ואנטי-ציוניות, מ״אגודה״ ועד הקומוניסטים. לא תמיד היו היחסים על מי המנוחות, אבל למחלוקת בדומה לזו שעל הרבנות, לא הגיעו. בתיאור פעולתה של התנועה הציונית, חושבני שפטור אני מלהזכיר לקוראים את תפקידיה וחשיבותה של ההסתדרות הציונית העולמית מימי הרצל והקונגרסים הציוניים. אלה כתובים בדברי-ימי-ישראל. רצוני רק להצטמצם לקטע הפעולה הציונית שענייננה זקליקוב, בה היתה פעילות נרחבת. מבין אנשי דור המייסדים הפעיל ראוי להזכיר את מלך אייזנשטט, האחים מגר ואבי, אבנר לקס. אלה הדמויות שעמדו בראש התנועה לאחר מלחמת-העולם הראשונה. את רוב יהודי המקום אפשר היה לשייך מבחינה כלכלית וחברתית למעמד הבינוני. משום כך יש לראות את התנועה כחלק מן הזרם הדומיננטי אז - הזרם הבורגני, שיוצג על-ידי הציונות הכללית. היו בתוכה תומכי ויצמן וגרינבוים, ששיתפו פעולה עם החלק הסוציאליסטי של התנועה. לכן, גם אנו מוצאים את תנועת ״החלוץ הכלל-ציוני״ כתנועה מובילה, המאגדת בתוכה עשרות חברים פעילים, שהיו מוכנים להגשים את מטרת הציונות - עלייה. אבי ז״ל היה כולו מזוהה עם התנועה. ״איש הציונות״ בכל נפשו ומאודו.

סניף ״החלוץ הכלל-ציוני״ שכן בבית-העם. פעולות מסויימות כגון איסוף כספים לקרן הקיימת, פעולות לעידוד העלייה, הרצאות, עצרות-חג ואבל ולימוד עברית התנהלו במשותף עם כל התנועות, אבל בדרך להגשמה בהכשרה וקבלת סרטיפיקטים פעלה כל תנועה בנפרד. כולם, החל בבית״ר וכלה ב״אגודה״ הקימו קיבוצי הכשרה בזקליקוב, או שלחו את חבריהם למקומות אחרים. לא היה מרד של בנים באבותיהם, מפני שרוב ההורים שוכנעו שהכשרה ועלייה הן תשובה לסכנת האנטישמיות הגואה, ולא התנגדו למעשי בניהם.

ידעתי היטב מה נעשה ב״חלוץ הכלל-ציוני״, שאבי עמד בראשו. מצעירותי עקבתי אחר פעילותו ומסירותו לתפקיד, שנעשתה כולה בהתנדבות. דמי החבר בסניף לא כיסו את ההוצאות ולשם מימון הפעולות ערכו נשפים, הצגות, הגרלות וימי סרט. הנסיעות התכופות למרכז התנועה נעשו על חשבונו הפרטי של אבי, אשר שילב אותן בנסיעותיו העסקיות. הן הלכו ותכפו כאשר חברי התנועה היו לוחצים לקבל סרטיפיקטים לעלייה. דרשו אותם מי ששהו זמן רב בהכשרה וחברי תנועה ותיקים, שהביעו רצונם לעלות ללא הכשרה.

עומדות, מימין לשמאל: האחיות מרנשטיין. באמצע הדודה חולדה. בשורה השניה, מימין לשמאל: האח משה, אבא, האח הרצל, אמא והמחבר.

סניף "החלוץ הכלל ציוני" בזקליקוב (1933)

שלטונות המנדט הבריטי הקציבו סרטיפיקטים במשורה. לכן, נוצר לחץ על המשרד הארץ-ישראלי בוורשה, ה"פלסטינה אמט", להגדיל את ההקצבה.

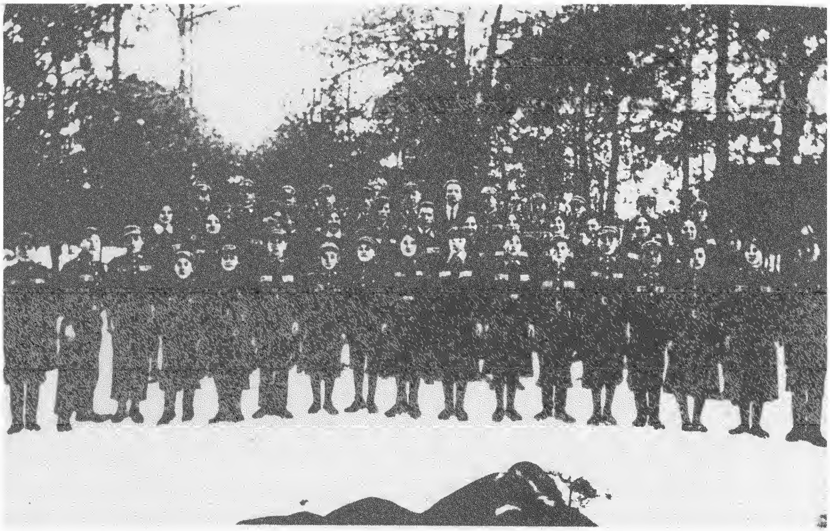
מפח-נפש גדול נחל אבי באחד מביקוריו בוורשה במשרד זה ובמרכז "החלוץ". למרות היכרותו רבת-השנים עם ראשי המשרד, לא הצליח לשכנע אותם להקציב סרטיפיקטים. אבי, שעזב את עיסוקיו בבית ושהה ימים ארוכים בוורשה חזר מדוכא ומאוכזב בלי להשיג את מבוקשו. ליבו היה כבד על מקבלי ההחלטות במרכז בגלל סירובם להקשיב לו, או כדבריו, ש"זרקו אותו מן המדרגות". הוא חשב לפרוש מכל תפקידיו בתנועה, אבל מסירותו לענין הציוני היתה חזקה מדי ועד מהרה התעלם מן התקרית, הבליג על עלבונו והמשיך בעבודתו. הידיעות על התקרית הזו הגיעו לידי אנשי זקליקוב בארץ. היו שעודדו אותו, ולעומתם מי שלעגו לו.

בהנהלת הסניף פעלו עימו נחמיה שנייר, יענקילה צווייג, בן ציון פלצמן ורפאל וינברג. ככל שהחמיר המצב גדל הסניף והתנועה התרחבה. הגזירה של "סטופ אמיגריישן" (עצירת הגירה) בימי "המאורעות", היכתה קשות בתנועה. חברים רבים אשר נואשו מלקבל רשות לעלייה, החליפו בלית-ברירה את יעד נסיעתם, על חשבון ארץ-ישראל. מעטים בלבד הצליחו לעלות. מבין חברי תנועת "החלוץ הכלל-ציוני" מזקליקוב עלו: זאב ואיטה פוגל, קלרה מירטנבוים, שרה מרנשטיין, אברהם טוזמן, קרוסה ובלה זילברברג, אסתר שרייבר, שרה הוניגבוים, האחים זאב ומנדל מגר עם ילדיהם. מאנשי בית"ר: אליעזר רוזן ומשפחתו, חיה זיידנפלד, יהודית ויינגרטן, רחל רוזנפלד והאחיות קופרווסר. בין העולים היו גם פעילי "המזרחי": אליעזר ושלמה מוקוטובסקי, מנחם מילגרום ומשפחתו, האחיות חיה ונחמה מבית הימלפרב, בני משפחת פדר, לוי יצחק ואחותו רחל וכן הרשל שנייר מן ה"אגודה". אלה רק חלק מאנשי זקליקוב שהצליחו לצאת בזמן, כאשר האדמה כבר בערה תחת רגלינו.

לאחר שאבי דאג לעליית חלק מחבריו בסניף, הגיעה השעה לעשות לביתו, לעלות גם הוא ומשפחתו לארץ-ישראל. שנת 1936, שנת פרוץ המאורעות, לא הרתיעה והוא חיפש דרכים להגשמת חלומו. התנועה הציונית מצאה אז דרכים עקיפות לקבלת מספר רב יותר של סרטיפיקטים; פעם הם יועדו לתלמידי גימנסיה הרצליה ולסטודנטים באוניברסיטה ובטכניון, ופעם ניצל אישור יחיד לזוג באמצעות נישואים פיקטיביים. באותו זמן נמצאה דרך עקיפה נוספת להבאת רבנים לארץ-ישראל. לא ברור אם מוסדות היישוב התלוננו רשמית בפני שלטונות המנדט, כי חסרים רבנים לסיפוק צורכי הדת של היישוב, אך הרעיון היה: להביאם מן הגולה. אבי קיבל זאת מפי חברו,

זאב מגר, שעלה בדרך זו והחליט ללכת בדרכו. הוא התעתד לעלות בגפו ולאחר-מכן לצרף אליו את בני המשפחה. כאשר הסכימו לכך גם המשפחה וגם התנועה הציונית, הוא החל בהכנות. ההוצאות הוערכו בכ-500 דולר. אלה לא היו ברשותו, אבל נעשו מאמצים לגייס את הסכום הדרוש. במכתב של זעקה גדולה, שמקורו בידי, פנו הורי אל קרובת משפחה בארץ-ישראל בבקשה להפקיד בבנק 30 לירות שטרלינג כפקדון, עד קבלת הדרישה לעלייה. את יתרת הכסף להוצאות הדרך הבטיחו לגייס ידידים. במכתב זה מתארת אמי את מצבה הקשה בפולין. לכן, יש לברוח פן יהיה מאוחר מדי. מן הארץ לא הגיעה, כנראה, כל תגובה, אולם אבי לא התייאש והמשיך בהכנות. רב בישראל חייב, כמובן, לשאת זקן ולכן המשיך לגדל את זקנו, שעד אז היה בצורת "קמץ קטן", כראוי לרב. הוא לבש מגבעת ומעיל עליון כהים והכין תצלום לדרכון. את דלילות זקנו השלים ולביש הספר באיפור מתאים. הכנותיו היו סודיות, אבל בעיירה כשלנו אין הסוד נשאר נחלתם של מעטים זמן רב מדי. לשם הוצאת הדרכון צריך היה להגיש את המיסמכים לרשויות המדינה בעיר המחוזית, לשם הזדמנו רבים מאנשי העיירה. בדרך כלשהי נודע דבר הדרכון למי שלא היה אמור לדעת. שמו של האיש, יוסף שברדשרף, איש "אגודה" ושונא נפשה של התנועה הציונית החילונית. אבי הצטייר בעיניו כאיש אנטי-דתי. יוסף ש. התערב, הפעיל את קשריו אצל שלטונות המחוז והעמיד אותם על העובדה, שמעשה רמייה לפניהם וכי האיש שביקש את הדרכון אינו רב כלל ואפילו לא אדם דתי. אולי גם ניתן שוחד למישהו מן המנגנון על-מנת למנוע את מתן הדרכון, שבלעדיו נחסמה דרך העליה. הדרכון לא הוצא מעולם. איש מן המעורבים לא נשאר בחיים. אילו היה המלשין שורד, היה עליו לשאת על מצפונו את הקרבנות החפים מפשע, פרי מעלליו. בהיותם בני משפחתי הם שמורים בליבי.

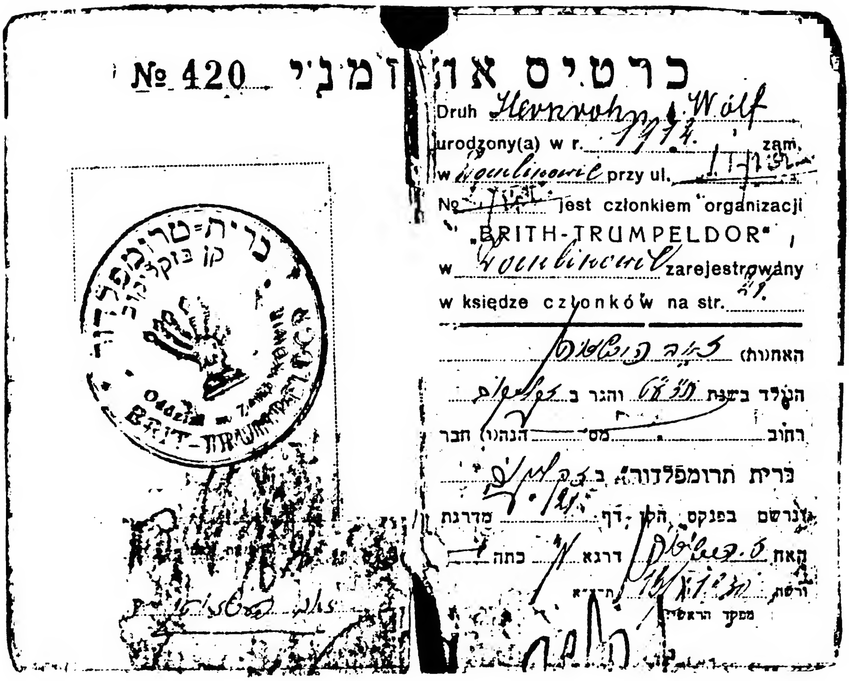
תנועה ציונית אחרת היתה בית"ר. בשנות השלושים היתה תנועה חשובה, מן הגדולות בתנועה הציונית במזרח אירופה ובפולין במיוחד. סייעו לגידולה אידאולוגיה ברורה מאוד אשר דיברה אל לב הנוער, והדגישה את הגאווה היהודית. גם האנטישמיות בפולין סייעה לצמיחתה. התנועה הזו וראשה, ז'בוטינסקי, הציעו פתרון למצוקת העם היהודי בגולה, וכוח הוא חלק בלתי נפרד ממנו. העם היהודי הוא עם ככל העמים, השואף לשחרר את מולדתו, גרסו. הפולנים לא "חיבבו" את היהודים וגירשו אותם בהבל פיהם לארץ ישראל בסיסמתם: יהודים לפלשתינה! הקריאה כלל לא העליבה את אנשי בית"ר ולא רק אותם, מפני שהיו נכונים כל רגע לקום וללכת לשם. קן בית"ר

חברי תנועת בית"ר

יושבים, מימין לשמאל: יעקב צוויג, רפאל קניגסברג. עומד אבנר לקס, אביו של המחבר. יושבים משמאל לימין: בן-ציון פלצמן ונחמיה שנייר.

כרטיס אוזמני № 420

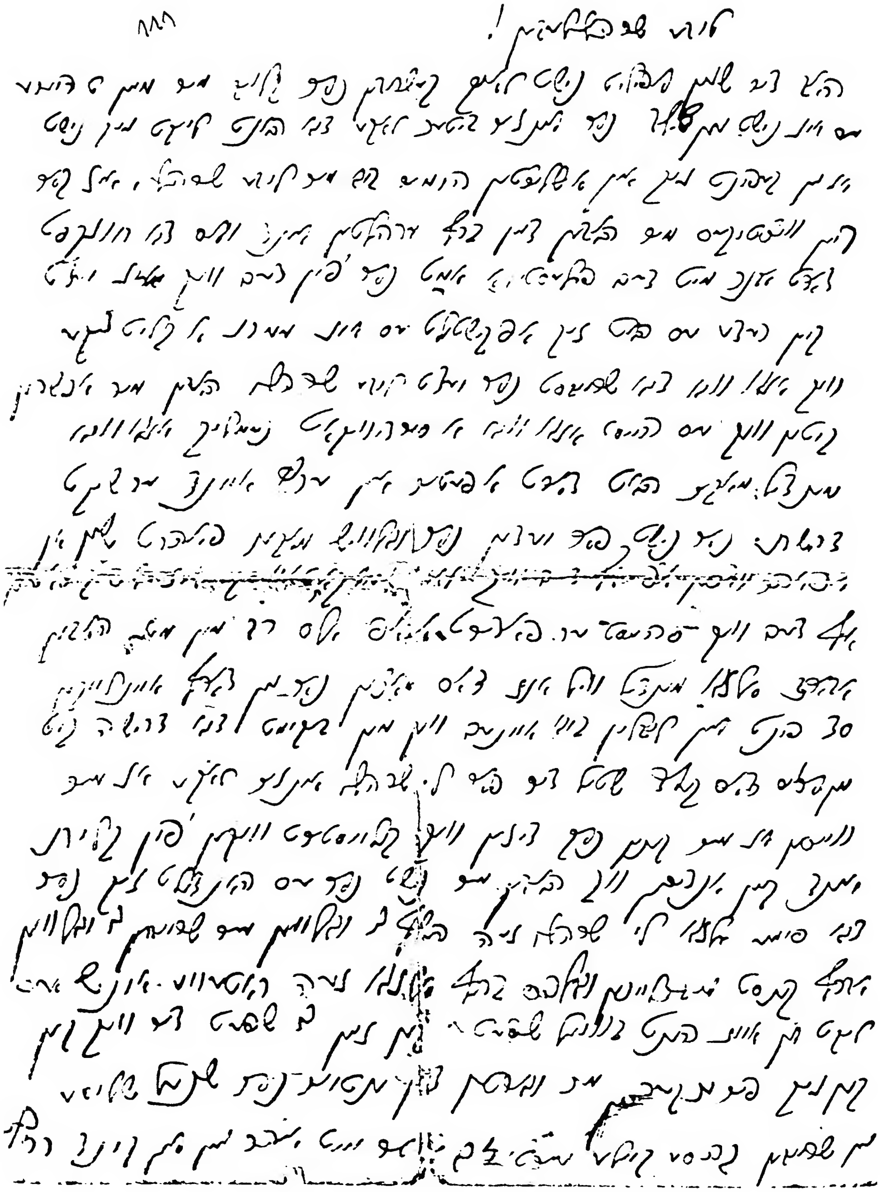
Druh ... Wolf
urodzony(a) w r. 1914 zam.
w ... przy ul. ...
No ... jest członkiem organizacji
„BRITH-TRUMPELDOR"
w ... zarejestrowany
w księdze członków na str. ...

האח(ות) ...
הנולד בשנת ... והגר ב...
רחוב ... מס' ... הנהו(ה) חבר
ברית תרומפלדור ב...
נרשם בפנקס הקן דף ... מדרגת
האח ... כתה ... דרגא
ראש ...
מפקד הראשי

תעודת חבר של בית"ר - קן זקליקוב

הלוויה של פעיל בתנועת פועלי-ציון (1938)

מכתבי אמי ואבי משנת 1936 בהם הם מתארים את המצב הקשה בפולין ומבקשים עזרה חלקית לסידור תשלום עבור הוצאות נסיעה של אבי, 30 לירות שטרלינג.

ליבער אברהמל !

איך וועל דיר [illegible] ניט [illegible] וואַרטן אויף [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] איז [illegible] איז [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] איז מיר [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] צו [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] מיט [illegible] ניט
[illegible] איך [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] וועט ניט [illegible] [illegible]
[illegible] 80 פֿינף [illegible] [illegible] 12 הונדערט [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] שרה [illegible] ניט מיט [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ניט אַז דאָס איז [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] איך [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] איך [illegible] ניט [illegible] [illegible] [illegible]
ניט [illegible] [illegible] צו [illegible] איז [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] וועט [illegible] [illegible] [illegible] מיט דיר [illegible]
[illegible] איך וועל [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
דאָס [illegible] ניט [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] איך
[illegible] דיר איך [illegible] [illegible] שרה [illegible] ניט [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] וועט [illegible] [illegible] [illegible]
ניט [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ביתו המהודר של הדוד יחיאל לקס ז"ל

בית משפחת קליימן

בית משפחת הוניגבוים

הבית בו נולד המחבר

בן שלוש עם האח משה

שלושה חודשים לאחר השחרור
מן המחנות (1945)

עם האח משה (משמאל) בתל-אביב (1950)

המורה ליבל'ה גרינבוים בחוג לעברית.
עומדים, מימין לשמאל: המחבר ,
אהרון איזנשטט, אברהם פרנקל ויצחק
רוזן. יושבים, מימין לשמאל: פסח רוזן,
המורה, אהרן טוזמן ומשה לקס. יושב
(בחזית, על השרפרף) האח הרצל

גן-הילדים "פרבלובקה".
חגיגת ל"ג בעומר בחזית בית-העם.
המחבר מחזיק בבד הדגל.

הראשון הוקם כאן בשנות העשרים על-ידי אליעזר רוזן ומשה לייזר פיינגולד. בשיא פריחתו מנה הקן כ-170 חברים רשומים. מספר כזה לא מנו כל התנועות האחרות גם יחד. בעיירה של 500 בתי-אב יהודיים היה לבית״ר ייצוג נכבד מאוד. נערים בני 12 היו ערים לשם בית״ר והתגדרו בחולצה החומה על כיסיה וצווארונה הכחולים וכובע המצחיה. אלה שיוו לנושאיהם יתר חשיבות לעומת התלבושת ״האזרחית״ של שאר תנועות הנוער. בתנועת בית״ר אפשר היה למצוא אבות ובנים באותה מסגרת. לא ברורה לי הסיבה מדוע נקרא מקום הפעולה של התנועה ״קן״ ולא סניף, כמקובל ביתר התנועות (נכון, אצל ״השומר הצעיר״ היה קן, אבל לא בזקליקוב). אולי השם קן בא לסמל את הקירבה של התנועה כאם המטפלת בבניה, בגוזליה, בקן. האימונים הגופניים בבית״ר באו לחשל את הכוח היהודי. תרגילי-הסדר ניתנו בשפה העברית. כל נער ונערה עברו אימון בסיסי זה. לאחר הקורס הקצר הזה יצאו אל היערות לאימונים בחץ וקשת, למרות שידעו שלא זה יהיה הנשק בו ישתמשו בעת הצורך בארץ-ישראל. אנשי בית״ר התאמנו במקלות עץ לקרב פנים-אל-פנים (קפ״פ) כחלק מאימוני ההגנה וכתחליף לרובים. החניכים המצטיינים נשלחו לקורסים ארציים מתקדמים על-מנת ללמוד ולהדריך לאחר מכן בקן שלהם, או באחרים. היו דרגות שהעידו על התקדמותם. לשרווליהם שלל סרטים וסימנים. החשוב שבהם היה פס העור האלכסוני שנשאו על כתפיהם המפקדים הבכירים. המפקד הראשון, משה לייזר פיינגולד, לא לבש מדים, ואילו אחיו הצעיר, מוטל, הופיע בכל הזדמנות בתלבושת החומה עם הרצועות וחגורות-העור הרחבות. בתעודת חניך קן בית״ר בזקליקוב, הירשהורן שמו, שהוצאה בשנת 1930, מתנוססת חתימתו של מרדכי (מוטל) פיינגולד, ראש הקן. הקן בזקליקוב פעל באופן מסודר מאוד והשפעת התנועה היתה גדולה. אף היו מקרים של מעבר אנשים מתנועות אחרות אליה. אפשר שהדבר נבע יותר מכשרונם האישי של ראשי הקן, מאשר השכנוע האידיאולוגי. מלבד האימונים הצבאיים-למחצה היו לבית״ר גם פעולות חברתיות וחינוכיות; התנהלו חוגים לעברית, ספרות ולהיסטוריה. צעירי בית״ר והבוגרים השתתפו בכל האזכרות והעצרות בבית העם. קן בית״ר שכן במיבנה שבו היתה גם הספריה. בכל יום שישי הירצו שם ראשי הקן או שליחים. הם קראו במשותף מאמרים מן העתונות היהודית, הכללית והתנועתית. חוברות הדרכה והוראות פעולה קיבלו באמצעות המרכז האזורי בלובלין, או המרכז הארצי בורשה. על קירות הקן היו תלויים קטעי עיתונות ואת הקיר המרכזי בכניסה תפסו שתי תמונות ענקיות של ז׳בוטינסקי וטרומפלדור בתלבושתם הצבאית. כאשר היתה

צפיפות-יתר בקן העבירו את הפעולות אל אולם בית-העם. בקן בלטו הקופסאות של "קרן תל-חי", שאליהן שילשלו את התרומות.

תנועת בית"ר היתה פעילה גם בענין העלייה והצטרפה אל יתר התנועות בהכשרת חניכיה. צעירי זקליקוב הצטרפו אל קבוצות הכשרה של בית"ר בלובלין וורשה. פעילים אחדים, שלא הצליחו לעלות, נאלצו להגר לארצות רחוקות, ביניהם ראשי הקן, האחים פיינגולד, דוד רוזנייל, אברהם אייזנשטט, גרשון צווייג, בן-ציון פרידנזון, לייבל וויינגרטן, בני הלר ועוד. עם פרוץ המלחמה נמלטו לברית-המועצות המורה שחטמן, האחים יעקב ושמחה הוז, יעקב הימל, מאיר טוזמן ואחרים. עקב העלייה וההגירה עזבו את זקליקוב רוב פעילי התנועה. אחרון ראשי הקן היה זלמן קופרשמיד, וסגנו זיסקינד רוזנקרנץ, שהצטיין כפולמוסן חריף בוויכוחים שניהל עם מתנגדיו הפוליטיים. הוא היה בחור משכיל שכוחו בלשונו. בתקופת המלחמה דעכה התנועה. הגרמנים אסרו התכנסויות של יהודים ולכן כל פעולה ציונית היתה בלתי אפשרית. האידיאולוגיה הפסיקה להיות נושא. קיום החיים היה לנושא החשוב ביותר. קן התנועה שבבית-העם הפך למקום המגורים של שומרו. האולם הריק לא שימש יותר ליעודו, מפני שהגרמנים הפכו אותו למקום המיועד למשלוח יהודים להשמדה. קן בית"ר פסק להתקיים, אבל תולדות קיומו היו לחלק חשוב ובלתי-נפרד מתולדות קיומה של הקהילה.

במקביל פעלה בזקליקוב תנועה דתית-לאומית בשם "המזרחי". הידיעה על כך הגיעה לזקליקוב מאוחר יותר. אין נתונים מדוייקים על תחילת פעולתה. ממידע חלקי מסתבר, שהתארגנה כאן קבוצה של יהודים מכובדים אשר הכריזו על עצמם כנאמני "המזרחי". לא היו להם משרדים וכרטיסיה מסודרת כדי שאפשר יהיה לקבוע כמה מנו חבריה ופעיליה. את ההתייחסות לתנועה כאל גוף מפלגתי פעיל בעיירה אפשר לקשור ליום הצהרת בלפור, בנובמבר 1917. באותו יום היסטורי יצאו המוני בית ישראל בזקליקוב להפגנה ודגלי כחול-לבן בידיהם. מארגני ההפגנה היו אנשים שהזדהו עם התנועה ועמדו בראש התהלוכה. היו שם: אליעזר מוקוטובסקי, נושא הדגל, ועימו צעדו יצחק האניגבוים, יצחק אייזנשטט, מנחם מילגרום ואחרים. אליהם הצטרפו גם חברי התנועות הציוניות האחרות. ההפגנה הצטיינה בהתרוממות רוח והקיפה את רוב בית ישראל בזקליקוב. הילדים הקטנים דאז, שהם עתה כבני 80, זוכרים עדיין כל פרט מאותו יום גדול.

זקליקוב היתה עיירה קטנה מרוחקת מן המרכז, אבל כנראה היה בה כוח משיכה כזה, שמספר תנועות ציוניות החליטו להקים בה קבוצות הכשרה

לעלייה. התארחו בה קבוצות ההכשרה מטעם בית״ר, גורדוניה, ״החלוץ הכלל ציוני״, ״אגודת ישראל״ ו״מזרחי״. כולם עבדו בעבודות הקשות ביותר - במינסרות ובעבודת-פרך ביער ובשדה. הבחורות עבדו ככובסות ועוזרות במשק-בית. הם לא בחלו בשום עבודה. החלוצים הללו שימשו דוגמה לנוער במקום. לכן הצטרפו רבים אל קיבוצי הכשרה, שהיו פזורים ברחבי פולין בשנות השלושים. גם תנועת ״המזרחי״ דגלה בהגשמת הציונות על-ידי עלייה ופעלה רבות גם בהקמת הכשרות. הפטרון של קבוצת הכשרה מטעם ״המזרחי״ היה מנחם מילגרום (אל קבוצת ההכשרה הראשונה הצטרף אדם ושמו שחטמן, צעיר מגודל שיער ותמהוני. לימים עבר אל תנועת בית״ר והיה לאחד מראשיה ונושאי דגלה). חברי הכשרת ״מזרחי״ קיבלו תמיכה ועידוד בבתים של ראשי ״המזרחי״. למענם וכן למען נצרכים בקהילה עשו חברי ״המזרחי״ פעולות התרמה שונות. לקראת פסח הביאו חבילות ״מצות-מנישביץ״ המפורסמות, מצות-מכונה דקות שנמכרו ליהודים, שהעדיפו אותן על-פני מצות היד העבות והקשות. העודפים והרווח הוקדשו למטרות מצווה. אותם כספים שימשו גם למשלוח-מנות בפורים למשפחות עניות ונצרכות. חברי תנועת ״המזרחי״ היו בין המתרימים למען ארץ-ישראל. הקופסאות הכחולות של הקרן-הקיימת עמדו אצל חברי תנועת ״המזרחי״ ליד קופסאות התרמה אחרות, שיועדו לצדקה לישיבות ולבתי-מדרש. אנשי ״המזרחי״ קיימו את תפילותיהם במנין בביתו של זיסל מלמד. בימי שבת וחג הוא הפך את החדר לבית-כנסת לכל דבר. הם היו נוהגים לערוך קידוש בצוותא, ובסעודה השלישית העדיפו שלא להצטרף אל שולחנו של הרב. בשמחת תורה היתה להם מסורת לעשות ״קידוש״, קודם כל אחד בביתו, לאחר-מכן הצטרף אחד אל חברו והשניים הצטרפו אל השלישי וכולם אל הרביעי, עד אשר הקיפו את כל חבר הפעילים ורוב מניינה של התנועה. אל הפעילים ב״מזרחי״ אפשר להוסיף את יוסף גריוונשיין, יחיאל בוקי, שמואל ״טאטלה״, בעריש קליימן ועוד. השפעתם וחותמם היו גדולים פי-כמה ממספרם הקטן בפועל. אנשי התנועה היו בעלי-בתים מכובדים ומהם יצאו ראשי הקהילה. ציינה אותם תמיד מידת המתינות שנדרשה בקהילה הטרוגנית עם אנשים בעלי השקפות שונות. בעת המחלוקת בקשר לבחירתו של רב חדש לקהילה, צידדו אנשי ״המזרחי״ בשושלת הורוביץ, אם כי לא היתה החלטה רשמית על עמדה זו בתוך התנועה. כיוון שלא היה להם בית-ועד לאסיפות, השתמשו בבית-העם לקיום אסיפות הסברה והצגת עמדתם בבחירות לרב. אנשי ״המזרחי״ המתונים היו בעלי-ברית של הציוניים, כי מן הצד השני עמדו תומכי שושלת צאנז, רובם אנשי ״אגודת ישראל״.

התנועה העולמית של "אגודת ישראל" נוסדה בקטוביץ בפולין. תאריך הקמתו של סניף התנועה בזקליקוב לא ברור דיו. לתנועה היה קהל מוגדר מאוד. היו אלה לרוב חסידים, והחשובים שבהם - חסידי בית גור והרב אייגר מלובלין. אנשי "אגודת ישראל" בזקליקוב היו קשורים ביניהם בקשרים משפחתיים, מסחריים וקשרי שכנות. בהיות העיירה קטנה יצרה הקירבה היום-יומית בשטיבל, בבית המדרש, במסחר ואפילו במקווה - גרעין חזק של היהדות הדתית במקום. מחוץ למקום המיפגש הקבוע של החסידים ב"שטיבלעך" שלהם, הוקם הסניף הראשון של המפלגה בביתו של ראובן שרייבר. במקום זה קיימו את אסיפותיהם ושם הופיעו אורחים שנשאו דברים - בעיקר בעניני הארגון. בין מייסדי התנועה בזקליקוב ומנהיגיה מצאנו את בני משפחת אינגבר הענפה, את השברדשרפים, האב והבן, את משה פדר, משה-חיים רולניק, שאול מושקט, איציה מאגר, זיסקינד סוקניק, אברהם ראצה ועוד. כולם גרו בסביבת כיכר השוק וסימטאותיה. עיקר הפעילות הרוחנית של הקבוצה בעיירה נסב סביב התפילה. הם נהגו להתכנס לסעודה שלישית בשבת ולהמשיך ב"מלווה מלכה", תוך שמיעת דברי תורה מפי אנשי תורה מקומיים. חוגים אלה היו קובעים עתים לתורה, ובעת הלימוד היו יושבים יחדיו אבות ובנים. אנשי "אגודת ישראל" הקפידו במיוחד בלימוד הדף היומי היזום על-ידי הרב מאיר שפירא. צעירי התנועה הקימו מסגרת נפרדת שנקראה "פרחי אגודת ישראל". הם שילבו בה לימוד תורה עם טיולים בחיק הטבע ופעולות חברתיות שונות. צעירי "אגודת ישראל" היו מאורגנים לעמוד נגד איומי בריונים ולא פעם, כשהיו התנגשויות, נמנו צעירי "אגודת ישראל" עם הצד המנצח. הם השיבו מלחמה שערה לכל פרובוקציה אנטישמית. בענין זה הכובע היהודי והפיאות לא היוו מכשול.

אלה מבין צעירי "אגודת ישראל" אשר סיימו את לימודיהם בחדרים ולא המשיכו ב"ישיבות", עברו ללמוד בבית המדרש ללימודי המשך בהשגחתו של יוסף אלתר'ס. הוא כבר היה זקן מדי מלהורות לדרדקים, אבל טוב מאוד לצעירים מתקדמים בלימוד. בשלב מאוחר יותר התקיימו הלימודים בביתו של הרב ברוך הלברשטם. עם קבוצת צעירי "אגודת ישראל" נמנו: יוסף לווינשטיין, לוי יצחק שטיינברג, אורי ליסקובר ובראשם עמד יחיאל-אלתר רולניק. בסניף שלהם היו מאורגנים 40-30 בחורים שהצטיינו בקשר חברי ביניהם. כידוע, לא עודדה "אגודת ישראל" עלייה לארץ. לכן, היה משהו יוצא דופן בהקמת הכשרה בזקליקוב מטעמה. את נקודת ההכשרה קראו על שמו של מהר"ם שפירא, מייסד "ישיבת חכמי לובלין". להכשרת האגודה הגיעו, לצד בחורים מקומיים, גם צעירים מעיירות שכנות. הם עבדו, ככל חלוצי

ההכשרות, בעבודות הקשות ביותר. בסיום ההכשרו עלו חבריה לארץ.

אגודת-ישראל ניהלה מספר מוסדות חינוך לילדים: הבנים הקטנים ב"חדר" או ב"תלמוד תורה" והבנות בבית-הספר "בית יעקב". בתקופה מסויימת היו בעיירה שני בתי-ספר של "בית יעקב", אחד בהנהלת שרה שנירר מוורשה והשני בהנהלת גיטל וגנר מבילגוריי. לצד אלה התחנכו גם בנות ובני זקליקוב הדתיים בבית-הספר הכללי. לבנות "אגודת ישראל" הבוגרות היה סניף משלהן אצל מרדכי פרידנזון "על החולות". תנועת "אגודת ישראל" בכללה היתה פעילה מאוד ומנתה כעשרים אחוז מכלל בתי-האב בעיירה.

תלמידות "בית יעקב"

בנות "אגודת-ישראל" (1935)

בקוטב השני עמדו הקומוניסטים, מפלגה בעלת קו אידיאולוגי ייחודי, שפעלה על-פי הרוח שנשבה מברית-המועצות. זהותם של חברי המפלגה נשמרה בדרך-כלל בסוד, ואולם התהלכו שמועות ולחישות, שפלוני, או אלמוני, הוא חבר המפלגה או אוהד שלה. לאחר ליקוט הפרטים על חלק מפעולות מפלגה זו קל היה לקשור את הקצוות. שורשי המפלגה הקומוניסטית בסוף שנות העשרים, ומקורם במשבר הכלכלי העולמי, שלא פסח על פולין. במצב של חוסר עבודה והמאבק עליה התקרבו הפועלים אל האיגודים המקצועיים ולמדו את דרכי פעולתם. המפלגה הקומוניסטית הבלתי-חוקית עמדה בראש המאבק. אל הערים הגדולות זרמו גם בעלי מלאכה יהודיים מובטלים ושם ספגו את האידיאולוגיה הקומוניסטית. היאוש והעוני היו משותפים לכל העובדים והיו לקרקע פוריה לצמיחת תנועה, שהתעלמה מן המחיצות הלאומיות.

עם הצעירים הבולטים שהצטרפו למפלגה נימנו: חנינא הוכמן, יצחק שרמן, שמואל אקרמן, הרשל בוימייל, האחים שרף והאחים וייספלד. הפעולות היו ראוותניות, כגון: תליית סיסמאות במקומות ציבוריים, או הנפת דגלי מעמד אדומים ב-1 במאי. הפעולה האידיאולוגית נעשתה, כמובן, במחתרת, בדירות סתר, או במקומות מחוץ לעיירה. הקומוניסטים ניהלו פעולות הסברה בין הפועלים השכירים והשוליות של בעלי-המלאכה. פעם גם הצליחו לגרום לשביתה לשיפור תנאי העבודה אצל לעמל החייט. הקומוניסטים הסתננו לתנועת "פועלי-ציון" הקטנה בזקליקוב והחדירו בה את האידאולוגיה שלה. בסופו של דבר הביאה תעמולתם לפילוג וגרמה להצטרפות חלק מחברי "פועלי-ציון" אל שורותיהם. המאבק הפנימי בין הקומוניסטים ו"פועלי-ציון" הפך בזמנו גם למאבק פיסי, לאחר שספריית "פועלי-ציון" נגנבה על-ידי הקומוניסטים. בתום משא-ומתן ארוך הוחזרה הספריה ונעשה שלום-בית. ניצב אז לפניהם אויב משותף בדמות האנדקים - המפלגה האנטישמית הפולנית. בהתנקשות אחת נפצע קשה יעקב וייספלד בדקירת סכין בצווארו והובא במחתרת לבית-החולים בלובלין.

חיי המחתרת של הקומוניסטים לא היו קלים כלל. המשטרה היתה אומנם קטנה, אך ידעה לפעול בעצמה. היא אספה עליהם חומר מרשיע, הפעילה סוכנים ומלשינים, ולכן היו חברי המפלגה במעקב מתמיד. עקב הלשנה על הימצאות חומר מודפס בלתי-ליגלי נעצרו חנינא הוכמן, יצחק שרמן והרשל בוימייל, הועמדו למשפט ונידונו לשלוש שנות מאסר. בשנת 1933 זכו לחנינה ושוחררו. עם חזרתם נודעו לרבים פרטי פעולתם המפלגתית-מחתרתית. למרות מאסרם של אלה, הפעולות הבלתי-חוקיות לא פסקו. הקומוניסטים

שינו את דרכי פעולתם והגבירו את הזהירות. שמואל אקרמן נתמנה לראש המפלגה בזקליקוב ולאחר-מכן היה אחראי על האזור כולו וממונה על גיוס חברים מן הסביבה העירונית והכפרית, ינוב, לכוב, פוטוק, מודליבוזיץ, צ׳ידניק וליפה. עם פעילי המפלגה הקומוניסטית נמנו גם צעירים נוצריים והבולט ביניהם פליקס בלינובסקי, אשר עלה לגדולה לאחר המלחמה וכיהן כשר בממשלת פולין הקומוניסטית. המקור ממנו שאבתי את הידיעות הינו מהימן ביותר ונמנה עם מייסדי המפלגה בזקליקוב. זהו שמואל אקרמן, בנם של גדליה ווכנה. הוא היה מזוהה עם הקומוניסטים עד כדי כך, שאם היית שואל אדם בעיירה מי קומוניסט כאן, האצבע היתה מופנית ראשית-כל אליו. הוא הצטרף למייסדי הסניף במקום בשנות העשרים, שהיו גם שנות העשרים לחייו. בהיותו פעיל מסור, הגיע שמואל במשך הזמן לדרגה של מזכיר מחוז. באחת מנסיעותיו מחוץ לעיירה נעצר בידי סוכן משטרתי לאחר שנמצא אצלו חומר תעמולה מחתרתי. בתום משפט קצר נידון לשש שנות מאסר במקום הידוע לשימצה ״קרטוס ברזה״, שהתפרסם באכזריותו, בעיקר לנאשמים בקומוניזם. שמואל אקרמן ישב שלוש שנים לפני שזכה בחנינה. בחוזרו מבית-הסוהר המשיך בפעילותו והעבירה לעיר המחוז לובלין, הפעם כפעיל ״מקצועי״ שקיבל משכורת. בתפקיד זה שימש זמן קצר בלבד בגלל האירועים שהתרחשו בשנים הללו מחוץ לגבולות פולין. סטאלין ערך אז משפטי-ראווה גדולים, בהם נאשמו מנהיגים נערצים בבגידה וריגול לטובת גרמניה. אותה עת נאשמה המפלגה הפולנית בבגידה ופוזרה על-ידי הקומינטרן. חיסול המפלגה הקומוניסטית הפולנית הביא להפסקת פעולתה גם בזקליקוב. בסוף שנת 1937 היא חדלה להתקיים ופעיליה התפזרו לכל עבר.

עם פרוץ מלחמת-העולם השניה נמלטה כל משפחת אקרמן לברית-המועצות, שם הוכר שמואל כקומוניסט פולני לשעבר, עובדה שהיתה בעוכריו ובשלה הוא שילם מחיר יקר, במאסרים בבתי-סוהר וגירושים למזרח-הרחוק. הוא נשא לאשה אחת מבנות המקום והקים משפחה. בסוף המלחמה התישב בעיר לבוב. שמואל ראה את מקומו שם ולמרות הכל נשאר קומוניסט אדוק ונאמן. הוא התנתק לתקופה ארוכה מן המשפחה ומן היהודים בסברו, כי הגורל אשר הביאו לברית-המועצות ישאירו גם שם, אולם הגעגועים לבני המשפחה בכל זאת גברו, ובאופן בלתי-צפוי ביקר בשנת 1967 בישראל, נפגש עם בני משפחתו כאן וזכה לקבלת-פנים של בני עירו במסיבה מיוחדת. שמואל אקרמן שלט היטב ביידיש וסיפר בשפה ציורית על קורותיו בברית-המועצות ורק מעט מהרגשתו בישראל. אומנם

הביקור הקצר לא הפך אותו לציוני נלהב, אבל נתגלו בקיעים בהשקפת עולמו המושלמת, כביכול. הוא "הכיר" בצורך במדינה לעם היהודי ועם זאת ביקר את היחס של ישראל למיעוט הערבי. שמואל רמז שאינו יכול להתבטא בחופשיות כיוון שהשאיר את משפחתו שם. בשיחה אישית עימו אפשר היה להבחין באכזבת האיש מן האידיאולוגיה הקומוניסטית, אך עדיין בלי להסיק מסקנות. עקב מלחמת ששת הימים נתקע שמואל אקרמן בישראל ורק לאחר מאמצים מרובים הצליח לחזור לביתו. יש לשער כי זרע מסויים נזרע בתודעתו ובגבור גל היציאה של היהודים בשנות השבעים נמצא ביניהם גם שמואל. הוא לא בחר בישראל כיעד, אלא היגר לארה"ב. את בניו השאיר מאחוריו בברית-המועצות. בארצות-הברית התפכח מן החלום הקומוניסטי והרגיש עצמו טוב במדינה הקפיטליסטית. הוא נהנה מן הזכויות הסוציאליות והחופש. הוא לא חוסך מלים להביע את דעתו השלילית על המשטר הסובייטי ואכזבתו העמוקה ומודה בפה מלא, שנעוריו בוזבזו לריק. ב"הודאה בכתב" של שמואל אקרמן שזורים פרקים עצובים על מהלך חייו ועל המפלגה הקומוניסטית בזקליקוב. ההרגשה שהוא מבטא היא של אדם שרומה במשך כל חייו ורק לעת זיקנתו יכול להביע את סלידתו מ"גן-העדן" עלי-אדמות ומאמונתו שהתנפצה. בין חברי המפלגה בזקליקוב היגר לארה"ב גם יצחק שרמן, ושניהם נפטרו שם. קומוניסט אחר, חנינא הוכמן, נשאר בפולין וגורלו אינו ידוע.

בית-העם

אחד המוסדות החשובים היה בית-העם, השייך לו וניבנה על ידו במאמץ רב בתחילת שנות השלושים, ביוזמת ההסתדרות הציונית במקום, כל המפלגות והתנועות. גם אנשים שלא היו מזוהים עם אף תנועה נרתמו לפעולה. נעדרו, כמובן, החוגים הדתיים הקיצוניים, אשר לא ראו בעין יפה את בניית בית העם, שיסיט את הנוער מבית המדרש ויהווה, חלילה, מקום מיפגש וכינוס לשני המינים יחד. לשבחם יש לציין, כי התנגדותם היתה מילולית בלבד. הצורך בריכוז פעולות התרבות במקום אחד לכל התנועות היה הכרח דחוף. נוכח גידולן ופריחתן צריך היה מקום עצמאי, שכן עד אז לא היו אפשרויות רבות של עריכת פעולות תרבות שונות באולם מתאים. אולם כזה היה רק ברשות גדוד מכבי-האש, אולם בשל נימוקים לא ברורים קרה שבימים מסויימים שבהם היה ליהודים ענין בו, סירבו הבעלים להשכירו. היה חשד, כי זו התנכרות לשמה. היו מקרים, שלאחר שכבר נקבעו התאריכים לפעולות ונמכרו כרטיסים, בוטלו ההופעות על-ידי הבעלים בלי לתת נימוק

כלשהו להצדקת התנהגותם, ובוודאי בלי להתנצל. התנהגות זו הביאה כנראה לתחושת מתיחות. דחיות חוזרות ונשנות של מכבי-האש להשכיר את האולם היוו גורם מזרז להגשמת הרעיון. נדבנים גדולים, שבכוחם היה להרים תרומות להקמת הבית, לא נמצאו, ולכן, עובדה תוכנית שהתבססה בעיקרה על פעולות התנדבות עממית. המקום יועד לכינוסים ונשפים, להצגות תיאטרון והופעות תרבות, וגם ישמש את תנועות הנוער בפעולותיהן החברתיות. לא עבר זמן רב ונמצא מקום מתאים, המגרש של ריש הזקן באזור החולות, הקרוב לריכוז מגורי היהודים. היתר הבניה התקבל מן השלטונות. את כספי התרומות הראשונות למיבצע הבנין שילמו לבעל המגרש. כיוון שזקליקוב היתה מוקפת יערות, ברור היה שהבנין ייבנה מעץ. יהודים רבים עסקו בתעשיית העץ ויוכלו לספק את החומר במחירים סבירים. זו היתה תרומתם החשובה. נגרי הבנין - אליעזר רוזן, מוטל פרידמן, זאב פוגל ואחרים, תרמו את כשרונם המעולה. עמודי העץ הגדולים נבחרו על ידם ועובדים פשוטים עסקו בהרכבתם על היסוד הבנוי לבנים וטיט. כך נבנה בית-העם.

צעירות וצעירים מתנדבים עמלו עם הפועלים הפשוטים בעבודות סבלות. הם נרתמו ליישור השטח וסחיבת עגלות חול כבדות. היבלות לא הרתיעו. כולם ראו בחזונם את בית-העם עומד על תילו. רעיון הקמתו הביא להתלהבות הולכת וגדלה ככל שהתקדם קצב הבניה. לא רק כוח עבודה היה דרוש, אלא גם כסף לחומרים. לכן, נערכה מגבית מיוחדת לגיוס כספים. שוב צצו אין-ספור רעיונות להשלמת המלאכה. הבניה נמשכה חודשים ארוכים וחוסר המזומנים עלול היה להשבית את העבודה. התוכנית הרחבה של גיוס הכספים כללה עריכת נשפי צדקה וימי סרט, שהכנסתם קודש להקמת בית העם. כל בית צוייד בקופסאות דוגמת קופות "הקרן הקיימת" ולהן תרמו צעיר וזקן. זוגות מתנדבים היו עוברים בבתים ומשכנעים כל בית ומשפחה לתרום למגבית. הונפקו תלושים של גרוש - המטבע המינימלי, אותו גבו מרצון בכל עיסקה מסחרית שבוצעה. הנוער הפיץ את פנקסי התלושים בחנויות ובשווקים ובכל מקום ציבורי. נערכו הגרלות, שרווחיהן יועדו להשלמת הבניה. במשך שלוש שנות בניה היו משברים לא מעטים, אבל ההתלהבות לא פגה ובתחילת שנות השלושים עמד בית-העם על תילו. זה היה בית עץ ענק עם אולם ריקודים מפואר וריצפת פרקט חלקה לתפארת, בימה להופעות וחדרי הלבשה. שני אולמות קטנים הוקצו לתנועות החלוץ ובית"ר, ושם שכנה גם ספריית השאלה גדולה. הבנין המפואר היה צבוע סיד לבן מבחוץ ומכוסה בגג רעפים אדומים. חלומו של ציבור "המשוגעים לדבר"

התגשם. לחנוכת הבית החגיגית הוזמנה תזמורת מיוחדת בת תשעה נגנים מן העיר ירוסלב, שאין להשוותה לתזמורת הכליזמרים של בני וייספלד, ששירתה את בני זקליקוב כל השנים. לקראת חנוכת הבית נתבקשו כל הצעירים לתפור לעצמם בגדים חדשים, כיאה לחנוכת-בית. הנשף שנערך באותו ערב היה מן המפוארים הזכורים בעיירה.

בחסות בית-העם הוקמה להקת תיאטרון, אשר העלתה מחזות מן הרפרטואר היהודי; הצגות משל שלום עליכם, שלום אש וגולדפאדן וכן ערבי הומור וקריאה של בודדים. להקת החובבים כללה בעלי כשרון רבים ובין השחקנים - זאב פוגל, נטע היינפלינג, פניה דאמין, דוד רוזנאייל, האחיות פרליה ומרים וטלברג וקלרה זילבר. כולם קשובים לקולו של הלחשן, יהושעילה רוזנפלד. להקה זו הציגה גם בעיירות השכנות והביאה לעיירה כבוד גדול. גם המקהלה שהוקמה על-ידי המורה לעברית, שחטמן, הרבתה להופיע מחוץ לעיירה ובהצלחה רבה. עתה החלו להופיע גם להקות תיאטרון אורחות, שתרמו לתרבות המקומית. בין היתר הופיעה קבוצת שחקנים, אשר לדבריהם היו חלק מן ה"ווילנער טרופע", להקת התיאטרון המפורסמת מווילנה. פעם הופיעה קבוצת תיאטרון, בלתי מקצועית כנראה, אשר לא מצאה חן בעיני חלק מן הקהל, ותוך שריקות בוז נאלצה לעזוב את הבמה ואת העיירה. בבית-העם נערכו חגיגות ל"ג בעומר וחנוכה לילדים, בניצוחה של הגננת, שרה. גם ההצגות לילדים, שהיו בעלות מסר חינוכי, משכו קהל רב. בבית-העם הושמעו גם הרצאות מפי מרצים מקומיים ואורחים, להנאתם הרבה של בני נוער צמאי דעת. התקיימו שם גם ויכוחים אידיאולוגיים בין אנשי בית"ר ו"החלוץ". המפלגות השונות הביאו מרצים מן המרכזים שלהן; פעם הגיע יעקב זרובבל, מראשי "פועלי-ציון", ועל-מנת לשמוע פעם את יצחק גרינבוים נאלצו הסקרנים להגיע עד קרשניק, מי ברגל ומי בעגלה. בית העם שקק פעילות תרבותית רבה ומגוונת. נערכו בו עצרות ואזכרות להרצל וביאליק, בהשתתפות גרשון רוזנשטוק הזמר-החזן. בית-העם הפך למרכז תרבות והשכלה. התנהלו בו חוגים לשפה העברית ולידיעת הארץ. פעולות אלו היו משותפות לכל תנועות הנוער המאורגן. אז נעלמו כל חילוקי הדעות המפלגתיים לשעה, והאווירה היתה מרוממת.

בחסות בית-העם פעל גם ארגון הספורט של "מכבי", בהנהגתו של לייבליה ברטמן. הוא אירגן קבוצת כדורגל ייצוגית שהופיעה במשחקים נגד קבוצות נוצריות מקומיות והתחרתה גם נגד קבוצות מעיירות שכנות. היה גם חוג לטניס-שולחן, חוג להתעמלות וחוג למטיילים ביערות. בית-העם עזר לגבש נוער בריא בגופו ובנפשו במיגוון פעולות חיוביות והביא לפריחה תרבותית.

ראוי להזכיר, כי פעולות ספורטיביות בעיירה לא התחילו עם ארגון הספורט "מכבי". שנים לפניו פעל מועדון, "ירדניה" שמו, שעיסוקו היה כדורגל בלבד. בראשו עמד שלמה מוקוטובסקי, עסקן ומורה ובנו של אליעזר, מראשי "המזרחי". קבוצת הכדורגל נחלה הצלחות במשחקיה עם קבוצות זרות והלהיבה את אנשי העיירה. למשחקי הקבוצה הגיע קהל רב. גם יהודים בעלי זקן התמוגגו ממשחק הנערים. כאשר זה נגמר בנצחון היהודים צהלה ושמחה העיירה כולה ואיתה גם הרב הזקן.

במרוצת הזמן שימש בית-העם אפילו את הציבור הדתי. בעת המחלוקת לרבנות עשו עסקני "המזרחי" שימוש בבמת בית-העם לאסיפת הסברה והתייעצות. בסופו של דבר היה בית-העם לבית של הציבור, כמעט על כל גווניו. הפעולות נמשכו באופן סדיר עד פרוץ המלחמה ואז אסרו הגרמנים כל פעולות תרבות. על שמירת שלמותו הופקד דוד מורל, שקיבל את אחד האולמות הקטנים למגורים. עקב הנסיבות הוזנח המקום והיה זה שברון-לב לראות את בית-העם בדעיכתו. הוא דעך עם העם שמסביבו. בהיות בית העם אולם רחב-ידיים, הממוקם באחד ממרכזי העיירה, מצאו לו הגרמנים שימוש "יעיל". הם קבעו בו את המרכז לאיסוף היהודים. בית-העם, שהיה עד לשמחות בחיי היהודים היה עתה עד לזוועות. אולם הריקודים הפך למקום המועד לפורענות. מרכז השמחה והתרוממות הרוח היה למקום אבל ובכי. כאלו הם תעתועי ההיסטוריה. לא עוד משחקי תיאטרון על הבמה, לא עוד קומדיות, או טרגדיות, המתרחשות לפי עלילות שכתבו סופרים. המציאות האכזרית לא עלתה בדמיונו של אף סופר וכותב מחזות.

כאשר החלטתי בליבי לבוא ולבקר באחד הימים את מקום הולדתי, חשבתי גם שאת בית-העם ארצה לראות פעם נוספת. לאחר היעדרות רבת שנים חזרתי, ואיך יכולתי לפסוח על המקום שזכרונות רבים לי ממנו. דרכתי עוד פעם בחול העמוק עד לביתו של ריש ונדהמתי למצוא במקום בית-העם מגרש ריק, שהפך לגינת פרחים צמודה לצריף מגורים חדש. קירות העץ הענקיים של בית-העם פורקו והועברו אל אתר מרוחק, שיועד לגן ילדים. בטוחני שאין הילדים הללו ערים כלל למקורם של הקירות ביניהם הם יושבים. שעתו היפה של בית-העם חלפה. ראיתי את תחילתו וראיתי גם את סופו. תקופה מן המפוארות בתולדות העיירה חלפה לבלי שוב. הזוכרים את בית -העם דאז נותרו רק עם הזכרון.

חיי התרבות בעיירה לפני 60-70 שנה היו שונים במקצת מחיי התרבות בימינו. יש אולי מקום לחלק את חיי התרבות בין שתי שכבות בציבור היהודי - הדתיים ושאינם דתיים. ביחס לראשונים, גם בילוי הזמן הפנוי

הוקדש לעניינים שברוח והצטמצם למסגרת בית המדרש והשטיבל. הציבור התכנס בשבתות סביב שולחן הרב בסעודה שלישית, שכל ענינה תורה, שירה וזימרה. כך גם לגבי סעודת "מלווה מלכה". בסך הכל היתה זאת מסגרת מסורתית, שלא העיזו לשנותה, שכן ככל שתהיה קרובה למסורת רבת השנים כן תיטב. דווקא הבנות הדתיות הן שהוסיפו מעט נופך שונה ומודרני למסגרת בילוי הזמן הפנוי. בית הספר "בית-יעקב" הצטיין גם בפעילות תרבותית לאחר שעות הלימודים. ערכו בו הצגות תיאטרון על נושאים מתאימים כגון "אסתר המלכה" ו"מכירת יוסף", כמובן על טהרת הנערות השחקניות. השקפת עולמם של הגברים הדתיים היתה אחרת, ותיאטרון נחשב מאז ומתמיד כבזבוז זמן וממילא גם כביטול תורה. בית המדרש וה"שטיבלעך", שבהם התקיימו חוגים ללימוד תורה וה"דף היומי", היוו חלק מן התרבות של האיש הדתי, שלא דבק בה שמץ של חילוניות.

מקלט הרדיו נחשב בשנות השלושים מכשיר יוצא-דופן. את מספר בעלי המקלטים בעיירה אפשר היה לספור על אצבעות יד אחת. ביתנו היה מבורך במכשיר שכזה - ארגז גדול מימדים, אשר משך קהל סקרנים וביניהם גם כאלה שחיפשו את התזמורת המשמיעה את המוסיקה מאחורי התיבה... הפלא הזה הפך למוזר יותר כאשר הופיע רדיו-הגבישים. אנשים נצמדו למכשיר פלאים זה, שפלט מקירבו קולות וצלילים. בהיות העיירה רחוקה ממרכזי התרבות שבערים הגדולות, היה הרדיו, לצד העתונים, אמצעי הקשר היחיד שקירב את בני העיירה אל התרבות במדינה ובעולם. בני הנוער, אשר העזו להתרחק מן הבית בחיפוש אחר פרנסה, או יעוד בחיים, והגיעו אל הערים הגדולות, הושפעו רבות מן החיים שם. בבואם הביתה לביקור הביאו מעט מן הקידמה ובין היתר הביאו עמהם מקלטי רדיו. בסוף שנות השלושים פיארו מקלטי רדיו מספר בתים בעיירה, שהלך וגדל. גלי הרדיו הביאו גם קולות רחוקים מארץ-ישראל.

אשר לקולנוע, הפעילות היתה שונה. אחת לכמה שבועות צץ מישהו בעל יוזמה והביא סרט, אילם כמובן. את סרטי הקולנוע הקרינו באולם מכבי-האש על סדין, ולפעמים שימש הקיר המסויד כמסך. תלונות לא נשמעו. העיקר היה לראות את הדמויות זזות. לא היו שעות קבועות להקרנה, ורק משהתמלא האולם הואיל המקרין להתחיל במלאכתו. השחור והלבן הפכו, בדרך-כלל, לאפור ושריטות הצלולויד לא איפשרו לקבל חדות משביעת-רצון של תמונה. ברקע נשמעה מוסיקה מתקליט, שבקעה מרמקול "קול אדוניו", אך הצלילים נבלעו ברעש הקהל שבו היו גם ילדים שנכנסו בחינם. בדרך-כלל קנתה משפחה כרטיס אחד והילדים "התפלחו" פנימה, פעם בטוב, פעם

בלחץ ופעם בעורמה. בפתח עמד סדרן, שניסה למנוע מן המיותרים להיכנס. שיטה נוספת של הימנעות מקניית כרטיס לילד היתה שיטת הקבוצה: מספר מבוגרים היו קונים כרטיסים כחוק ועימם הופיע גם ילד. לאחר שבדקו את מספר הכרטיסים והנכנסים, התקבל הוא כתוספת חינם. כשהגיע לזקליקוב הסרט הארץ-ישראלי "סברה", סרט מדבר, היתה זו חגיגה לעיניים ולאוזניים וכל יהודי ראה חובה לעצמו לראותו. אלה היו ניצני הקידמה של שנות השלושים בזקליקוב.

את התרבות הכתובה סיפקו העתונים והספרים. בבית-העם שכנה ספריה משותפת של "החלוץ" ובית"ר. הספרים שם היו ביידיש, עברית ופולנית. ספריה אחרת היתה ברשות "פועלי-ציון". אבל היתה מחלוקת בדבר הבעלות עליה. יום אחד נגנבה הספריה והעקבות הוליכו דווקא אל הקומוניסטים. עצם מעשה הגניבה היה מדהים וחסר-תקדים. בסופו של דבר, שלא כדוגמת המחלוקת בענין מינוי הרב, נפתרה זו בפשרה מסויימת. תוצאת לוואי של אותו סכסוך היתה מהותית, כאשר מספר אנשים, חברי "פועלי-ציון" עברו לשורות המפלגה הקומוניסטית הבלתי-חוקית.

מלבד ספריות ציבוריות אלו היתה גם ספריה פרטית ראויה לשמה, בבעלות בלה בת ולביש הספר. בחורה "תולעת ספרים" היתה, שניהלה את הספריה בכשרון ורבים מילדי זקליקוב היו אסירי תודה לה. ספריה נשאו חותמת: "זה רכושה של בלה רוזנאייל". ספרי הקודש היו, כרגיל, בבית המדרש ואצל יהודים בני תורה, שהחזיקו מעט ספרים גם בבתיהם.

על העתונות אדע לספר מכלי ראשון. אנו שימשנו סוכנים של העתונות היהודית והפולנית בזקליקוב. עתונים כמו "היינט", "מאמענט", "הייינטיקע נייעס" ואחרים היו מגיעים ברכבת, אומנם באיחור של יום, אך היהודים קראו אותם בענין רב. הם פתחו אופק לאנשי עיירה קטנה ושיתפו אותם בכל הנעשה בעולם הגדול. יש לזכור, כי מספר העמודים היה מצומצם, לרוב 6-4 עמודים, ולא היה קשה לקראם מתחילתם ועד סופם. לעתים, קבוצת חברים קנתה עתון או שניים, ואלה החליפו ידיים במשך הזמן. לא היה כל פגם, אם הידיעה המסויימת הגיעה לאחר ימים אחדים אל הקורא; אומנם חדשה "טריה" ערכה רב יותר, אך בזקליקוב התקבלו החדשות בברכה בכל זמן. נוסף לחדשות, לחם חוקם של העתונים, התפרסמו בהם רומנים בהמשכים, שהיו לשיחת השבוע עת החליפו הקוראים רשמים ודעות על הגיבורים ונושאי הרומן. חבילת העתונים היומית היתה מגיעה ברכבת מלובלין ואחד מבני משפחתי היה מגיע לקחתה מן התחנה ולהביאה אל החנות. היינו מגיעים ברגל, בכל מזג-אוויר, על-מנת להביא את העתון הטרי.

במקרים יוצאים מן הכלל היו משתמשים בשירותי האחרים פרייטג, העגלונים. יש והעתונים הגיעו משום-מה לעיר אחרת, וחבילה זרה הגיעה אלינו. אז נעשו החילופין באיחור של יום, או יותר. עתונים שלא נמכרו היו מוחזרים לאחר זמן אל המערכת בוורשה. כדי לא לגרום הכבדה ומשקל רב בחזרתם לדואר, די היה להחזיר את הכותרות עם שם העתון בלבד. את אלה גזרו וארזו בחבילה והם שימשו עדות, שאלה עתונים שלא נמכרו. היו מנויים קבועים של העתונות היומית, אותם היה אחד הבנים מחלק בבתים. בימי ראשון ורביעי היו גם מעמידים דוכן בשוק למכירת עתונים בשפה הפולנית. לצד העתונים היומיים היתה הצלחה לשבועונים מצויירים ולעתון ההומור "סיכות". היתה אצלנו אשה אחת, אשר משום-מה קראה את הידיעות בעתון באיחור רב, בלי לבדוק את תאריך העתון, וכל מה שהגיע אליה נחשב כאילו זה עתה יצא ממכבש הדפוס. הדבר גבל באבסורד, כאשר היתה מספרת על חדשה שזה עתה קראה ואשר כבר מזמן היתה נחלת הכלל. בטאונה של "אגודת ישראל", "דער יידישער טאגבלאט", הופץ בזקליקוב על ידי איש אותה תנועה, משה-חיים רולניק.

כדי למסור לקהל הרחב ידיעות כלשהן, לא השתמשו בהודעות כתובות, כי לא היה בית-דפוס במקום. בדרך-כלל נקטו בשיטה המוצלחת של העברה מפה לאוזן, אולם לא בכל מקרה יכלה שיטה זו לפעול. לכן, נהג ועד המושבה להשתמש בתופים. גוטנר הכרוז היה נוטל לידיו את התוף, מגיע לאחת הפינות שבכיכר ומתופף בקול גדול. הקהל הבין, כי בשורה כלשהי בפיו, וכל הסקרנים התקבצו סביבו. כשהעריך הכרוז, שמשך מספיק תשומת לב, עמד והכריז. לאחר-מכן עבר לקצה אחר של הכיכר ולעוד רחוב אחד או שניים. הכרזה כזו נתקבלה כחוקית ולא היה אפשר לטעון אחר-כך "לא שמעתי". אומנם השיטה היתה פרימיטיבית ודומה לתופי "טאם טאם" בג'ונגל, אבל היא הוכיחה את עצמה. אם לא הספיק התוף של אותו גוטנר, אזי הוסיף גם חצוצרה, בהיותו גם החצוצרן בתזמורת מכבי האש.

הודעות לציבור של הקהילה היהודית היו יותר ממוסדות ואפקטיביות. בין תפילות מנחה ומעריב בימי חול, ולפני קריאת התורה בשבת, פנה גבאי בית הכנסת אל הקהל, דפק שלוש פעמים בשולחן, הכריז "שא!", הביא את כל ההודעה בקיצור נמרץ וביקש מהקהל הנוכח למסור לכל שכניו וקרוביו את תוכנה. על הודעות כאלו לא היו עוררין. לפעולות תרבות מטעם תנועות או מפלגות היו בעלי כשרון כתיבה וציור כותבים הודעות לקהל על גיליונות נייר בכתב-יד ומדביקים במספר מקומות בולטים בעיירה. לקהל בזקליקוב הזדמן פעם לשמוע הרצאה יוצאת-דופן בבית-העם.

כל מי שקרא את העתון "היינטיקע נייעס" בשנות השלושים קרא את ההמשכים השבועיים של זכרונות אורקע נאכלניק. היה זה פושע יהודי מפורסם בפולין, אשר בכשרון כתיבה בלתי-רגיל תיאר את ישיבתו בבית הסוהר ואת קורות חייו. כיוון שישב מספר שנים לא קטן, היה לו די חומר לפרסום וכתיבתו היתה סנסציה. לאחר שיצא מבית-הסוהר וחזר למוטב, הסתובב בערים ובעיירות פולין וסיפר. נתקנאו בני זקליקוב באנשי העולם הגדול ואמרו: הבה נביא גם אנו את האיש אלינו. המוציא לפועל של רעיון זה היה אבי. כיוון שהיינו קשורים למערכת העתון הנזכר יכול אבי להביאו להרצות בזקליקוב. לאחר מאמצים רבים הסכים אורקע נאכלניק לבוא, תמורת סכום נכבד. הפעם קיבל הקהל את ההודעה על קיום הרצאתו לא בהכרזות תופים וחצוצרה ולא בדפיקה בשולחן בבית המדרש. לכבוד המאורע החגיגי נתלו מודעות קיר מודפסות - חידוש שלא היה כמוהו במקומנו באותם ימים. את הכרזות הדפיסו בבית-דפוס בינוב-לובלסקי. בבית-הדפוס עשה ה"בחור הזעצער" טעות פטלית וכתב את המלה "נאבאלניק" במקום "נאכלניק". הביטוי בפולנית פירושו אדם תוקפני הלוקח בכוח, ואילו הביטוי "נאבאלניק" נגזר, כנראה, מהמלה העברית "נבל"... למרות המשמעות הדומה הרגיז הדבר את האורח והוא כמעט ביטל את הרצאתו. לבסוף התקיימה ההרצאה ויהודי זקליקוב יכלו לטעון שהשתתפו במאורע "תרבותי" מיוחד במינו.

למרות שחיינו בפולין, את שפתה שמענו ואת תרבותה קלטנו, היהודים בעיירה היו רחוקים מלהיות מושפעים מן התרבות הפולנית - ודאי לא הדור שלפני הקמת פולין העצמאית. הדור הצעיר כבר התחנך בבתי-ספר כלליים, קרא ספרות פולנית וספג מן התרבות שלה, אולם שפת-האם נשארה שפת היידיש. רבים יכלו לחיות כל חייהם בעיירה פולנית בלי לדעת אפילו את שפתה ולגעת בתרבותה.

היהודי בעיירה לא היה מן המתבוללים. אשר להשפעת התרבויות זו על זו, אפשר כי היהודים הם שהשפיעו במידה רבה על התרבות הפולנית, ולא להיפך.

הווי בעיירה

חתונות

בעיירות הקטנות, שזקליקוב היתה אחת מהן, הכיר כל אחד את שכנו הקרוב והרחוק. כל אחד היה נקרא בשמו הפרטי, בשם אמו ואביו ועד לדור שלישי הגיעו בלי קושי. למשל, מנדיל משה פייבליס, סימה איציה אהרליס, משה איציה מאיריס. היו שנקראו על-פי האב, ואלה היו הרוב, חלקם גם על-פי האם, כמו, למשל: אבנר ציפורהיס, או לפי החותנת איציה צעטליס. הקירבה בין האנשים היתה גדולה ואם היתה חתונה בעיירה ראו עצמם כאילו יש להם חלק בשמחה. עד שזוג מבני המקום עמד תחת החופה עברו בדרך כלל שנים של חברות וההחלטה לא נפלה פתאום. ראשית כל, צריך לקבל את ברכת המשפחה לזווג ואין מה להיחפז. יש לבחון אם ההתאמה האישית נכונה ואם הייחוס מספיק. המשפחות הכירו זו את זו היטב ולא היה קושי לחפש פגמים ודופי. הייתכן, למשל, שבן של סוחר ובעל-בית מכובד יתחתן עם בתו של סנדלר? או האם בתו של חייט תתאהב לפתע בבנו של עגלון? האם ראוי הוא בנו של סבל להיכנס לחופה עם בתו של השוחט? אלו הן רק דוגמאות, אך זו היתה ההשקפה המקובלת בקרב ההורים שמאז ומתמיד נחשבו שמרנים יותר. בימים ההם, לפי החינוך המקובל, הסמכות וההחלטה היו בידי ההורים. מעטים היו המקרים שבהם החליט זוג צעיר להתחתן בלא ברכתם. אם כך קרה, הפך הזוג למנודה וקשרי המשפחה נותקו. "כבשה שחורה" שכזו נשארה שחורה שנים רבות. נימוקים של אהבה בין בני הזוג העתידים להתחתן לא שכנעו במיוחד, ועניין הייחוס גבר עליהם. במקרה של שידוך, סמכו ההורים על השדכנים למיניהם וכל "העבודה השחורה" נעשתה על-ידם בעוד זמן. הם בירר מראש את הייחוס, טיב הנדוניה ואפשרויות הפרנסה - בעיות כבדות משקל, שאין להשאירן בידי זוג צעיר וחסר ניסיון. משהתגברו על הבעיות הללו, יש וסיבה משפחתית אחרת מנעה את קיום החתונה. אם מדובר היה, למשל, בבת צעירה שאחותה הבוגרת עדיין בבתוליה, הרי אין להשיא את הצעירה קודם. קרה וזו נשארה גם היא בבתוליה זמן רב, עד אשר נמצא שידוך לבוגרת, שהיתה אולי גם לא מוצלחת דיה, כדי שחתנים בהמוניהם יתדפקו על דלתה. למען האמת, נוסף למוסד השכנים, השדכנים החובבים והמקצועיים, היה אצלנו ה"דרפטק". אלה מדרכות הכיכר שלאורכן טיילו רבים להנאתם במוצאי-שבת. הכל התנהל בסודיות גמורה על-מנת לא להבהיל את המשפחה בטרם זמן. כאשר

הוכשרה הקרקע והשמועה נפוצה, אפשר היה להופיע במדרכה לעיני כל שלובי זרועות, או להשתתף בהזדמנות הראשונה בנשף ריקודים. אז כבר נראתה באופק החתונה. ראשונים החלו להתכונן הולכי הרכיל והחלו לשפשף ידיהם בהנאה. נו! שיאהבו ילדי ישראל זה את זו! במשפחות דתיות נהוג היה לבקש גם את עצת הרב או הרבי וברכתו, שאב המשפחה או הסב נמנו עם חסידיו. לא היה נהוג לערוך חתונות באולמות מיוחדים. היו שהעמידו את החופה בחצר בית-הכנסת, אך המקום המרכזי לעריכת הטקס היה בביתו של אחד המחותנים, לרוב בית הכלה. למעטים היה מרחב מספיק כדי להכיל את בני המשפחה הקרובים והרחוקים. המוזמנים הצטופפו בדירת המשפחה, או שהצמידו אליה את דירת השכנים הטובים. ליד שולחנות ערוכים הושיבו את זקני המשפחה. יתרם מצאו את מקומם מחוץ לדירה, בחצר או ברחוב, במקום בו עמדו סקרנים רבים והתבוננו. החופה נערכה תחת כיפת השמיים, כמינהג האשכנזים. הדוחק בקבלת-הפנים היה רב והכיבוד - צנוע מאוד, אפילו היתה זו חתונה בין אנשים מן המעמד הבינוני. העוזרים בבית הסתובבו עם מגשים בין הקהל וחילקו יין ופרוסות "לעקעך" גם לילדים.

היה גם נוהג של נישואין ביום שישי אחר-הצהריים. אז לא היה צורך בכיבוד מיוחד, שהרי ממילא כל אורח ילך הביתה לסעודת השבת שלו, וכאשר שבת המלכה בפתח, אין זמן רב לכיבודים וטקסים. עורכים חופה כדין, אומרים "מזל טוב" ו"בשעה טובה ומוצלחת". בחתונה כזאת השתתפתי אצל קרוסה מרנשטיין ומוטל פיינגולד בשל היותי בן משפחה. עמדתי על בהונות רגלי והצצתי מבחוץ בעד החלון על המהומה שבפנים. לוווליה השמש היתה חזקה על חלוקת הכיבוד. הוא נשא בידיו מגש מלא "לעקעך" ובכוונה התעלם מקריאתי, שטרם זכיתי לקבל פרוסה. הוא עשה את עצמו כאילו אינו שומע וגרם לי עוגמת-נפש בראותי אחרים הזוכים למנות הגונות. ה"לעקעך" הלך ואזל ואני נותרתי ללא דבר. בסוף עצר ולווליה ושאל בתמימות: "האם קיבלת לעקעך?" "לא", טענתי, "את זה אני מזכיר כל הזמן". ולווליה חייך, התקרב אלי ולחש: "האסט נישט געהאט, דארפסט נישט האבן" (לא היה לך, אז אתה לא צריך). "מדוע?" שאלתי בתום. הוא לא התעצל והסביר: ידוע לך מן הכתוב "כל מי שיש לו מוסיפים לו". לכן, אם לא היה לך אינך צריך ומי שקיבל יזכה במנה נוספת. התעצבתי ולא יכולתי להשלים עם אי-הצדק. ולווליה הטוב התרכך, הבין לליבי והושיט פרוסת "לעקעך" הגונה. בזכרוני נחרתו יותר דברי ולווליה מאשר עצם החתונה.

חתונה מפוארת יותר ערך דוד אחר, יחיאל, לבתו. הוא היה גביר אדיר בעיירה ולו בית גדול שניבנה לא מזמן. הוא חיפש שידוך לבתו רבקה. בשל

היותו חסיד הרבי אייגר מלובלין, נסע אליו להתייעצות. שם נמצאה "ישיבת חכמי לובלין" וראשה, הרב מאיר שפירא, שהיה מיודד עם הרב אייגר, בחר לו את אחד מטובי תלמידיו, את אברהמציה קפלן, לחתן. בנדוניה לבתו התחייב יחיאל להעניק לחתן "אייביקע קעסט", לכלכל את בני הזוג. החתן יהיה סמוך על שולחן חותנו לעולמים, יעסוק בתורה וב"פרו ורבו" בלבד. האברך, בעל השיער האדמוני ונאה למראה, מצא חן בעיני הנערה והיא אמרה "רוצה אני", כמתחייב מנערה בעלת רקע דתי השומעת בקול הוריה. החתונה נקבעה ליום שלישי אחד. הגביר יחיאל הזמין טבח מיוחד מלובלין, אשר קבע את מטבחו בצריף שבחצר. יחיאל עשה משתה מפואר. הבית המרווח הכיל את כולם בלי קושי. תזמורת בני וייספלד המתוגברת הנעימה בנגינתה ללא הפסק. הכלה רבקהילה והחתן אברהמציה, שטריימל ענק על ראשו, הובאו אחר כבוד אל מתחת לחופה בשירה וריקודים. הכיבוד היה כיד המלך, יין ויי"ש נשפכו כמים והשמחה רבה. את ה"מצווה טאנץ" רקדו במעגל (ולא בזוגות, חלילה), יד גבר לא נגעה באשה, הכל כשר למהדרין. המשתה נמשך שבעה ימים ושבעה לילות. ערב אחד הוקדש למשפחה, ערב שני לבעלי-בתים, שלישי לאנשי שלטון וערב אחר לקבצני העיירה. כל מי שהושיט יד קיבל מטבע של זלוטי וארוחת מלכים. הבדחן, ר' מרדכי באזה, הפליא בחרוזיו. אינני בטוח אם כולם שמחו שמחה שלמה, שלא נמהלה במעט קנאה, אך חתונה יפה ויקרה כמוה לא ראיתי בזקליקוב מימי. אברהמציה קפלן מילא את כל הציפיות באשר ללימוד תורה ומצוות "פרו ורבו". נולדו להם שני ילדים בפרק זמן קצר והאברך הנאה אפילו עזר בגידולם. הוא כבר לא היה "חסיד שוטה" והתחיל להתערות בקהל. כאשר הסתכל סביבו הציץ ונפגע. בבית-הספר "בית-יעקב" לבנות ראה מורה צעירה ונאה, ממושקפת ומחייכת, שזה מקרוב באה מהעיירה בילגוריי ללמד את בנות ישראל תורה. הבתולה מצאה חן בעיני אברהמציה. תוך תירוצים שונים החל להיעדר מן הבית ולהימצא בקירבתה. תחילה בהיסוסים ובסודיות ובהמשך לעיני כל אברהמציה התאהב בה והזניח את משפחתו. בקהילה שמרנית כשלנו, לא הסתכלו בעין יפה על הסטיה הזו. כאשר הגיע המצב לידי סכנת פירוד המשפחה התערבו פרנסי הקהילה לשים קץ לרומן. המורה נאלצה לסיים את עבודתה ועזבה את זקליקוב שבורת לב. אברהמציה המאוכזב ושבור לב לא פחות, חזר לחיק משפחתו. תלמיד ישיבה זה הפתיע פעם נוספת. בפרוץ המלחמה הוחרמו המינסרה ובית חותנו על-ידי הגרמנים והותירו למגורי המשפחה שני חדרים בלבד. אברהמציה נותר המפרנס היחידי. הוא פתח באחד החדרים חנות מכולת צנועה והחזיר לחותנו את ה"קעסט" בריבית

דריבית. לא לימים רבים, כי גם ממקום זה נושל על-ידי הגרמנים כעבור זמן.

סוג אחר של חתונה היה זה של כורח, ללא נדוניה ותנאים, אלא רק חופה וטבעת. חתונה כזאת היתה בזקליקוב. רצה המקרה ונערה אחת מבנות המקום, שהיתה בעלת לב טוב ונדיב, חיבבה יותר מבחור אחד. נראה, שלא ידעה את סוד הצניעות והדבר התפרסם. היא גם לא ידעה את סוד הזהירות והדבר היה בעוכריה. באחד הימים מצאה עצמה הרה, מבלי לדעת מי "אשם" בדבר. היא ניסתה להיטפל לבחור זה או אחר, אבל הללו הכחישו. הנערה עמדה בפני בעיה, והרחמנים נרתמו לעזרתה. הבושה היתה אז עוד מיצרך חשוב ומה שנראה לעין כל לא ניתן להסתיר. הנערה נאלצה להישאר בתחום ביתה, אולם כרסה הלכה ותפחה וצריך היה למצוא פתרון מהיר. הגורל זימן לעיירה איש צעיר, שחיזר על הפתחים וקיבץ נדבות. הבריות מצאו אותו מתאים לאותה נערה. החל מכבש שידולים, כי הנה זאת מיועדת להיות אשתו. אומנם היא קצת הרה ולא ממנו, ובכל זאת היא בת ישראל טובה שנכשלה, ויש להציל אותה ואת ילדה מן הגרוע ביותר. התיתכן מצווה חשובה ממנה ליהודי בן תורה כמוהו? הבחור סירב בעקשנות להיכנס לעול נישואין במצבו, אך הסבירו לו שזו לא תהיה בעיה שלו וכל הקהל ידאג לפרנסתו. החתונה תיערך על-ידי הקהילה ומקום מגורים ימצא בבית משפחת הנערה ולא ייאלץ להתגלגל על ספסלי בית המדרש. הבחור לא יכול לעמוד בפיתויים זמן רב, היתרצה והסכים לגאול את הבחורה מחרפתה ולהקים משפחה בישראל. שמחו המשדלים על האבן שנגולה מן הלב. הנשים הצדקניות, אשר כל השנה עוסקות בהכנסת כלות לחופה החלו בהכנות ובגיוס אמצעים למימוש שידוך מיוחד זה. למען הסדר הטוב שאלו גם את פי הנערה, אבל במצבה המיוחד התשובה יכלה להיות רק אחת. כל הכיבוד לחתונה הוכן בהתנדבות וכלי הקודש דאגו שתהיה החופה כדת וכדין. עמדו השניים תחת החופה והרב קידשם. דמעות אושר ושמחה זלגו מעיני המשפחה וכל הקהל שמח יחד איתם. הכלה עמדה עם כרסה המוסתרת והחתן בבגדים חדשים. לא היו כליזמרים ובדחנים, וגם לא משקאות ועוגות מפוארות. היתה זו חתונת חירום. המיבצע של גאולת הנערה הצליח וכתם של "ממזר" לא ידבק בצאצא שיוולד.

הלכו השניים לבית הנערה שמחים וטובי לב מלווים בבני העיירה. ספירת ימי האושר החלה. נמצא הבחור עניו וצנוע, השתלב במשפחה ובקהילה, אבל לא לזמן רב. יום בהיר אחד נעלם הצעיר ואיננו, כאילו בלעה אותו האדמה. אפשר שהתחרט לאחר מעשה ולא אבה להיות אב לילד שאינו מזרעו. עתה אומנם יהיה הילד "כשר", אך האשה הפכה לעגונה.

א חתונה ביי יחיאל לקס - דעס בדחן'ברכה

מרדכי בזה דער בדחן מיין נאמען
באשיינען די חתונה פרייוויליג געקומען,
א פאר ווערטער צו זאגן, פריילין צו מאכן
דעם עולם צו ברענגען צו פלאצן און לאכן.

די שמחה איז הערליך דאס זעהען אלע
מחותנים און קרובים, חתן און כלה,
די טישן זענען פיל און דער קהל גרויס
געפאקט און פארנעמט דאס גאנצע הויז.

לכבוד דעם מחותן יחיאל לקס דער גביר
רייך ווי קורח מיט געלט א שיעור,
לכבוד די כלה אזא יאר אויף מיר
לכבוד דעם חתן דער למדן דער "אדיר".

שפילט עפעס פרייליכס נוח און אלי
העכער און שטארקער די גאנצע קאפעלע,
שפיל מיטן קלארנעט מיין טייער יידל
אברהמ'לה מיטן פויק, בענדלער מיטן פידל.

פרייד זיך בעלי בתים פרייד זיך קבצנים
מיט די שיינע שמחה און די קבלת פנים,
אזוי ווי יחיאל האט געלט ווי בלאטע
וועט יעדער קבצן באקומען מזומן א זלאטע.

עסט ווי איר קענט לאזט נישט אויף מארגן
פאר דעם עסן וועט שוין דער מחותן זארגן,
פילט אפ די טעלער מיינע טייערע געסט
זארגט נישט, דער חתן האט אייביקע קעסט.

א גלעזל בראנפען צוזאמען געהויבן הויך
עסן און טרינקן עס זאל גיין א רויך,
איר זאלט נישט פארגעסן צו מאכן א ברכה
און ווינשען חתן-כלה מזל און הצלחה.

זיבן טעג וועלן זיך די סעודות פירן
ווי געשריבן אין די תורה הייליקע יידן,
נאך די שבע ברכות וועט קומען דער סוף
און נאך 9 חדשים א זון מיט מזל טוב.

חתונה אצל יחיאל לקס - ברכת הבדחן

אני הוא מרדכי בזה והריני בדחן
לפאר את החתונה התנדבתי לכאן,
לומר מלים מספר ואת הקהל לשמח
להביא קצת שחוק וגם לבדח.

כי שמחה זו מפוארת רואים כולם
החתן והכלה וכל סובבי עולם,
השולחנות מלאים מזון עד אין סוף
מלא אורחים הבית ומלא גם ברחוב.

לכבוד המחותן יחיאל לקס הגביר
עשיר הוא כקורח וכסף לו למכביר,
לכבוד הכלה היפה, המוצג הנדיר
לכבוד החתן הלמדן - ה"אדיר".

נגנו "פריילכס" אתם נוח ואלי
יותר חזק, יותר גבוה כל ה"קפלה",
נגן בקלרנית יידל - אומן הדור
אתה אברהם בתוף ובנדלר בכינור.

שישו ושמחו בעלי בתים וקבצנים
בשמחה גדולה זו וקבלת הפנים,
כסף לו ליחיאל ולתת הוא מוכן
זלוטי במזומן יקבל כל קבצן.

איכלו ושתו הרבה כאוות-נפש
אין משאירים כלום, מחר זהו רפש
מלאו צלחות רבותי, אורחים יקרים
לחתן מובטח כבר "קעסט" לעולמים.

כוסות יי"ש נרימה גדול וקטן
איכלו ושתו עד יצא עשן,
אל נא תשכחו להרים גם ברכה
לאחל לחתן-כלה מזל טוב והצלחה.

שבע ברכות ייערכו מלוא שבעה ימים
ככתוב בתורה יהודים קדושים,
שבע הברכות ייתמו ויגיע הסוף
ולאחר תשעה חודשים בן במזל-טוב.

סיפורי אווזים

לפנינו סיפורי אווזים, סיפורים אמיתיים, וגיבוריהם הם שלנו - בני זקליקוב. מדוע סיפורי אווזים ולא סיפורי תרנגולות, למשל? זאת, משום שהאווזים הם המיוחסים שבבעלי כנף ורכשו להם מעמד מיוחד כסמל לרמת חיים גבוהה. האווזים היו מנת חלקם של האמידים יותר והזוללים. אווז לא נחשב למאכל של יום חול ורק במאורעות חגיגיים עלה על שולחן המשפחה. את סוגי הבשר האחרים, בקר ועגל, סיפקו האטליזים ואילו תרנגולות, ברווזים ואווזים "זכו" לשחיטה פרטית בביתו של השוחט. כבודו של האווז בא לו, כנראה, מהיותו בעל ערך תזונתי רב ומקור חשוב לנוצות ופוך לתעשיית הכרים והשמיכות. האווזים הגאים הסתובבו בחצרות איכרי הכפרים בלהקות, עד אשר הביאום ליום השוק סמוך לימי החגים היהודיים. אווזים הסתובבו גם בחצרות היהודים בעיירה עצמה. הבעלים גידלו אותם לשם פיטום ומסחר. שומנם, ה"שמאלץ" הזך והנקי, שימש לכל תבשיל שאין בלעדיו שום מאכל תאווה יהודי הראוי לשמו, החל מן הבצל והביצים המסורתיים, הצוואר הממולא והכבד הקצוץ, מאכלים אשר טעמם פגום ללא שומנו של האווז. נוכח כל יתרונותיו הייפלא מדוע תפס האווז מקום כה מכובד במסורת הגסטרונומית של המטבח היהודי בכלל ובזקליקוב בפרט? אם כן אין זה פלא שנוצרו סיפורים הקשורים לאותו בעל כנף, שהיו לחלק מן הפולקלור המקומי. גם אוצר הבדיחות והשירה היהודיים משופע באווזים.

לשמואל-זנוויל ה"פלצ'ר" היו ארבעה צאצאים. הבת הבכורה היתה מיילדת. בנו, דוד, היה בעל מספרה, אולם שני בניו הנוספים לא עסקו במשהו והיו מוכרים כמעורערים קצת בנפשם מבלי שהיה צורך לאשפזם. תמיד נמצאו בתוך הבית, בהשגחת ההורים, ולא התרחקו ממנו אלא ברשותם. שני הבנים, וולף ושלמה, לא סיכנו אדם במחיצתם, אלא אם "הרגיזו" אותם במלת-לעג על מראם החיצוני. אלה נתנו כבוד רב להורים. אם, למשל, היה אדם נזקק לשירותי שמואל-זנוויל הפלצ'ר לא היה אפשר להיכנס סתם לביתו בלי לעבור את משמרת הבנים בכניסה. רק לאחר קבלת האות מאביהם נפתחה הדלת והחולה יכול להתייצב לפני שמואל-זנוויל בבטחה. השניים זכורים לי כבני עשרים ויותר. שלמה, המבוגר יותר, היה בחור גבוה וחזק ובעל קול אדיר. אחיו הצעיר וולף היה נמוך קומה, זריז רגליים, והיה מחזיק את ראשו נטוי הצידה כאילו דבק לצווארו. נוסף לסימנו זה היתה לוולף אוזן אחת גדולה במיוחד ולכן כינו אותו "וולף חזיר אויער" (בעל אוזן של חזיר). מידת רוגזו של וולף היתה בלתי רגילה, כאשר פלט מישהו בקירבתו את הביטוי הזה. וולף נכון לרדוף אחריו עד קצה העיר, לתפסו

ולסובב כעונש את אוזנו של "הקרבן" עד כאב. הצלה יכלה לבוא רק אחרי התערבותו של האב. פעמים התערב אחיו שלמה ואז הסתבכו העניינים עוד יותר.

שלמה היה פחות תוקפני מוולף וניתן יותר להשפעה ושכנוע. בזמנים מסויימים אפשר היה להחליף עימו דברים בלי להסתכן בריב. שלמה היה עוזר בעבודות הבית וממלא שליחויות כשנדרש. באחד הימים שלפני חג הפסח נתבקש לקחת אווז לשחיטה אצל אחד השוחטים, שגר בקצה הרחוב של בית המדרש. שלמה נטל את הסל עם האווז ועשה דרכו אל השוחט כפי שנצטווה. הסל, בעל ידית, נתון תחת זרועו, היה מכוסה וקשור בחבל כדי לשמרו מפני בריחת האווז. שלמה היה בכל זאת "בעל רחמן" ופתח במקצת את המיכסה, על-מנת לאפשר לאווז להוציא את ראשו החוצה ולשאוף אוויר צח. האווז, שהיה מרדן מאוד, זקר את ראשו ב"חוצפה" גבוה מאוד, והיתה סכנה שהאווז ירים רגליים ויברח. שלמה לא קשר את רגליו וכנפיו והשאירו חופשי בחלל הסל. הוא בטח, כי בכל מקרה הוא יוכל להשתלט עליו, אם יחפוץ זה בחופשֹ מוחלט. אולם האווז היה בלתי-ממושמע, גיעגע כל הדרך והוציא את ראשו גבוה מדי, עד כדי כך ששלמה החל לדאוג. הוא החל לדבר אל האווז כדבר אדם אל חברו בדברי שכנוע וביקש להרגיעו. כל רצונו היה להגיע איתו אל השוחט בשלום. שלמה המודאג סגר את המיכסה והשאיר רק פתח קטן לנשימת האווז. זה לא הסתפק בכך והחל לנקר את דפנות הסל, כאילו התחנן בפני שלמה המתוסכל: "אנא תן לי לחיות עד מותי". שלמה הבין ופתח במקצת את מיכסה הסל, אולם כאשר חזר האווז והתפרע החליט להענישו כראוי והכניס בכוח את ראשו של האווז מתחת למיכסה, בהזהירו אותו "בפעם האחרונה" כי יירגע. כאשר דברי אזהרה אלה לא הועילו, נטל שלמה את ראשו המחוצף של האווז וסובבו חזק בכל כוחו ימינה ושמאלה, עד אשר התחיל זה להוציא קולות פרפור שקטים שנחלשו, ובסופו של דבר נפסקו. כל געגוע אווז לא נשמע. שלמה היה מרוצה שהצליח סוף-סוף לאלף את האווז המרדן וללמדו בינה. הוא היה על-יד פתח ביתו של השוחט והביאו פנימה לשם שחיטה כשרה, אולם האווז, מסתבר, היה כבר ללא רוח חיים והשוחט לא הסכים לתרום את חלקו. זעמו של שלמה גבר, ומתוך רוגז כילה את מלאכתו במלקו סופית את ראשו של האווז מגופו. בהרגשת נצחון הטיף לאווז כרות הראש: "זה ישמש לך לקח". מובן שבאותו חג לא אכלו בני רוזנאייל בשר אווז. לא ברור מי נהנה מן האווז, אולי חיות בית או שכנו, שלא מבני עמנו. בשבילם, אווז בלי ראש ולא כשר, אווז הוא.

אם האווזים לא ניקנו אצל איכר מזדמן בשוק, אפשר היה להשיגם בנקל

אצל שייע פסחיס. בני המשפחה היו בעלי מחסן קמח וקטניות. לכן, לא חסרה להם פסולת קמח, או גריסים מטיב ירוד, שהיו טובים דיים לפיטום אווזים. הם היו מקבלים אותם כאפרוחים. משאריות הקמח בישלו בני המשפחה את התערובת, הוסיפו לה ירק כלשהו, הפכו הכל לבלילה סמיכה ואת הבצק גילגלו לצורה של גלילים קצרים ושמנים. בשעת הפיטום רוכזו האווזים בתור. מאן-דהוא היה אוחז את האווז ופותח את פיו. אחר נטל מנה מקערה גדולה ודחפה בכוח לגרון האווז. כאשר הגיע אווז כזה לפירקו והיה בעל משקל מתאים, דינו היה אחד - שחיטה. בני שייע פסחיס הביאו את האווזים לשוחטים. הם השתמשו בנוצותיהם, בבשרם ובשומנם, לא לצרכיהם בלבד אלא מכרו לכל דיכפין. האווזים שנותרו בלי תפארת הנוצות והפוך הוצאו למכירה לעקרות הבית, כדי להעלותם על שולחן המשפחה בשבת ובחג.

בעלי-בתים אחדים גידלו אווזים בחצרותיהם. באין מקום בחצר העלו אותם לפעמים לעליית-הגג. משפחה כזו גידלה מספר אווזים קטן, ובהגיע החג שחטו אחד מהם או יותר והשמחה היתה במעונם. משפחת יעקב-ישראל היתה אף היא בין מגדלי האווזים. את בעיית המזון שם פתרו בקלות - שאריות אוכל מן הבית ועשבים שוטים שצמחו בכל פינה. מתפקיד הילדים הצעירים היה לטייל קצת עם האווזים ואלה כבר מצאו את מזונם המתאים לבדם. החצר בביתו של אהרן הלר, "על החולות", היתה גדולה והאווזים הסתובבו להם בחופשיות. נער קטן, לייבליה, צעיר במשפחה נהג בהם. לייבליה היה צנום, בעל עיניים פקחיות חודרות מבט, והוא סווג בין מי שנקראו "ילד טוב". למעשה, היה שובב לא קטן, אשר לא תמיד מצא שפה משותפת עם כל להקת האווזים. במיוחד הרגיז אותו אחד, בלתי-ממושמע, קולני, שלא נהג לפי רצונו של רועהו לייבליה; יצא מן השורה, נפרד מן הלהקה והתעופף מדי פעם לקצר מרחקים. מין "פרא אווז" שכזה, שלייבליה לא אהב אותו. האווז התרוצץ בחצר ובכל פינות הבית, או טייל בניפנוף כנפיים והנער לייבליה לא הצליח להשקיטו, או לעצרו. אולי האווז הרגיש, כי לייבליה רוצה לתפסו אחת לתמיד ולהביאו לשוחט. בעל כנף עקשן היה, עלה במדרגות וירד, ולייבליה אחריו. הוא הושיט את ידיו הקטנות והאווז התחמק ממנו. מאבק-איתנים זה נמשך רגעים ארוכים ואף צד לא התכוון להיכנע. רגע החזיק לייבליה את האווז המרדן בידיו אבל זה התנער ממנו, הותיר אחריו רק מספר נוצות מרוטות, הניע בחוזקה את כנפיו והתרחק. האווז המבוהל השקיף ממרומי עשרים מדרגות על לייבליה שעמד למטה ובשקט עלה והתקרב אליו. הוא הצליח לנגוע בו ואז טפח האווז בכנפיו הישר בפניו של

לייבליה המופתע, וזה התגלגל מטה בזעקות כאב עזות, שהבהילו את דיירי הבית. לייבליה התפתל מכאבים והחזיק ברגלו שנפגעה. לא ברור אם היה זה שבר, או נקע. הכאב, על כל פנים, היה חזק מאוד והנער נזקק לעזרה. בני הבית לקחו אותו על ידיהם והביאוהו הישר אל האיש היחיד שיכול להביא לו מזור - הפלציר הקרוב. אותו פלציר, גוזק שמו, בעל ידיים שריריות וכבדות היה, וידע למצוא את נקודת הפגיעה. הוא השכיב את לייבליה הצורח על מיטה ולקח את רגלו בידי הצבת שלו בחפשו אחר מקום התורפה. כל התרגילים הללו גרמו ללייבליה כאבים חזקים, אבל גוזק לא הרפה. לייבליה התחנן על נפשו וצעק בתערובת של מלים ביידיש ובפולנית (פאניה גוזק ניע קווציץ) "אדון גוזק, לא ללחוץ". גוזק המומחה לא נענה לתחנונים ולחץ, עד אשר קיבע את הרגל במקומה. זה היה נקע. לייבליה, רטוב מדמעות, השתחרר מידי גוזק המושיע. תוך ימים עברו הכאבים, אבל לייבליה נשאר צולע. תחינתו "אדון גוזק לא ללחוץ", התפרסמה ברבים וליוותה את לייבליה בכל אשר הלך. כאשר נזקק מישהו לשירותיו של גוזק, שמו בלבד הזכיר את מקרה לייבליה הגיבור, אך גיבור מפורסם לא פחות היה אווז הפרא, שבגללו קרה הכל.

גיבור אחר של סיפורי האווזים היה בן משפחת ברונר. המשפחה התגוררה בכיכר השוק והיו לה שלושה בנים - שני הגדולים תאומים, ובן-הזקונים, פייבל, שכינויו "פוליציה". עם המשטרה היה לפייבל שיג-ושיח ומאז דבק בו הכינוי. הנער היה שובב ולא שמע בקול ההורים. בשל כך קיבל את עונשו בהצלפת חגורה על הישבן. פייבל הסתכל על העולם בעין טובה אחת, כי בשניה פזל בחוזקה. הוא לא השתלב בחברה בהיותו קצת יוצא-דופן ומוזר. הוא תלה חבל לצווארו ובקצהו משרוקית שהשמיעה קולות צורמי אוזניים. משרוקית זו, שכה חיבב, היתה, מסתבר, גם בעוכריו. באחד הימים קיבל עונש כבד מדי בבית, רץ בבהלה החוצה, הפעיל בעוצמה את המשרוקית וצעק: "פוליציה". תחנת המשטרה שכנה לא רחוק מביתו והוא רץ כשמכנסיו בידיו לכיוונה והמשיך לקרוא בקול "פוליציה!" מתנשף הגיע אל אחד השוטרים כדי ש"יציל" אותו מידי הוריו.

בהיותו הצעיר במשפחה הטילו עליו בבית תפקידים ההולמים את גילו. לרוב היו אלה שליחויות קטנות. אחת מהן היתה ללכת לשוחט. פעם זו היתה שחיטת תרנגולת ופעם אווז. לקראת אחד החגים התאוותה גם משפחת ברונר לאווז שיעלה על שולחן החג. פייבל קיבל את האווז לידיו עם הוראה ברורה ללכת ולשחטו אצל יהושע שפיץ. האווז לא הוכנס לסל ואפילו לא היה קשור. בני הבית סמכו על פייבל, שיגיע בשלום אל השוחט. לא היתה זו פעם

ראשונה ולכן לא התעוררה כל בעיה או חשש מפורענות בדרך. הלך לו פייבל בדרכו והאווז תחת בית שחיו. האווז היה שקט באופן בלתי-רגיל ולא התכוון לגרום צרות כלשהן לנער. אבל משונות הן דרכי העולם ואין לדעת מנין תבוא המכה או הצרה, והיא באה בצורה מפתיעה מן העבר השני של המדרכה, בדמותו של מורה מבית-הספר הממלכתי, שפייבל היה תלמידו. אם פגש תלמיד את מורהו ברחוב, או בכל מקום אחר מחוץ לכתלי בית-הספר, היה עליו לאחוז בכובעו ולהסירו לכבוד המורה, להטות את ראשו קלות ולברכו ב"שלום". פייבל ידע מה עליו לעשות והיה בבעיה חמורה. ביד ימינו החזיק את האווז, ואם יעביר אותו ליד שמאל הוא עלול להימלט. גם אם יוריד את האווז ויעמידו בין רגליו, צפויה סכנה דומה; לחלוף על פני המורה ולעשות עצמו כלא רואה, אי-אפשר, כי הוא כבר הבחין בו ואז יקבל למחרת בבית הספר נזיפה או עונש. תארו לכם בפני אלו שאלות "הרות גורל" עמד פייבל המסכן. בסוף הוא העביר את האווז ליד שמאל, קירב את ידו הימנית אל מצחיית הכובע בעל ארבע הקצוות, נתן כבוד למורה והצדיע. בו-ברגע הרים האווז את רגליו ונמלט ופייבל החל במירדף אחריו. ברחוב היו מעט אנשים שיכלו לעזור לו. פייבל ראה שאין ברירה, אלא לבקש את עזרת המשטרה והחל לצעוק "פוליציה!" אולם אין זה מתפקידה של המשטרה לרוץ אחר אווזים נמלטים וקריאתו לא עשתה כל רושם. האווז המשיך לברוח דרך רחובות וחצרות, הרחק מעיני פייבל, נעלם ואיננו. אבל וחפוי ראש חזר פייבל הביתה בידיים ריקות, בלי אווז ובלי שחיטה. לא היה חג ולא היתה סעודה, אך עונש היה גם היה. את עוצמת העונש שפייבל קיבל אפשר רק לדמיין. דבר אחד היה ברור - המשרוקית ניטלה ממנו והוא לא יכול יותר להזעיק את ה"פוליציה" לעזרתו.

אצל לייביש-פסח הסנדלר הסתובב אווז אחד בחצר ובעליית-הגג. בודד וחופשי לנפשו היה. לאחד מבניו הוצע פעם שידוך מעיירה אחרת והורי הכלה המיועדת עמדו להגיע עם השדכן לפגישתם הראשונה. לייביש החליט שיש להפתיעם, לשפץ את הבית ולהכין כיבוד ראוי לשמו לקראת המאורע. הוא קיבץ מן השכנים קצת רהיטים, סייד את קירות הדירה, תלה וילונות מושאלים והכל כדי להרשים את המחותנים לעתיד. בבוא היום כשהגיעו המחותנים בעגלה לבית לייביש, פנו המארחים לענין הכיבוד והחליטו שאין דבר ראוי יותר למטרה זו מאשר אווז מפוטם. האווז האחד הוקדש אומנם ל"קרבן פסח", אך המאורע הנוכחי חשוב היה פי-כמה. בעוד האורחים יושבים בהיכרות ראשונה רצה לייביש להרשים אותם. קרא בקול לאחד הנכדים ואמר: "אנא, נכדי, קח את אחד האווזים שבחצר ודאג להביאו

לשחיטה". הנכד הממושמע עשה כמצוות סבו ולקח את הקרבן לשוחט. האווז הטרי פיאר את הארוחה החגיגית. השידוך האמור אומנם לא יצא לפועל, אבל האווז הלך בדרך אבותיו. החצר התרוקנה והיה צריך לדאוג להביא אווז אחר. בראשו של לייביש צץ רעיון: הוא יביא 12 אפרוחים, ידאג להאכילם ובבוא החג ימכור 11 והנותר יישאר בשביל המשפחה. רווח נקי. אמר ועשה. המאפיה של זיסל בתו היתה מקור המזון. ליבו התמלא שמחה רבה בראותו את האווזים שלו הולכים וגדלים. הם הסתובבו בחצר בשעות היום ובערב היה מביאם לעליית הגג, שם ישמרם טוב יותר, אם חס וחלילה יבואו גנבים, שכן לא חסרו כאלה אשר חמדו את פרי עמלם של האחרים. אומנם לייביש בטח בהשגחה העליונה, אך עם זה גם דאג לא להשאיר פירצה לגנב ושמר את האווזים קרוב יותר לעיניו. השטן, בדמות גנב, שיבש את תוכניותיו של לייביש. לילה אחד רוקנה עליית הגג מאווזיה. כאשר קם לייביש בבוקר לראות היכן אווזי טיפוחיו הוא לא שמע קול געגוע מוכר. השקט הזה הדאיג אותו מאוד. ומשנכנס - חשכו עיניו. הוא הרים קול זעקה אל זוגתו רבקה-בלומה: "האווזים נעלמו, נגנבו, שוד ושבר!" היא פרצה בבכי מר ומרטה שערותיה מרוב צער על האווזים שאינם, אולם חסד גדול עשה עימהם הגנב, שכנראה פעם בקירבו לב יהודי רחמן והוא השאיר אווז בודד שיהיה להם לעונג החג. שמועות התהלכו בעיירה כי שם "הלקחן" ידוע ללייביש, אך אין הוא רוצה להלבין פניו ברבים. הוא, כנראה, העריך את נדיבות לבו של הגנב, שהשאיר לו את האווז לפליטה. כיהודי מאמין אמר: "גם זו לטובה". אמרו גם, שלייביש אפילו ראה את ענין גניבת האווזים כמעשה קונדס בהיות הוא עצמו בעל חוש הומור. מאז מקרה הגניבה, לא חזר יותר לייביש לגדל אווזים בתריסרים. זה היה הימור מסוכן מדי. הוא לא סמך יותר על מצפונו ונדיבותו של הגנב היהודי וידע שניסים לא קורים כל יום, אבל פטור בלא כלום אי-אפשר. הוא חזר למינהג של גידול אווז אחד. לפחות יסתובב הוא בחצר מחג לחג, שכן התיתכן שמחת-חג ללא אווז?

המטבח היהודי

העניין הקולינרי תפס, מדרך הטבע, חלק נכבד מהווי החיים, מן המפורסמות הוא, שלא היה בעיירה עושר רב, אולם גם רעב לא שרר בה למרות ריבוי עניים ומרודים. מיצרכי מזון בסיסיים היו שווים לכל נפש ואף העני יכול היה לרוכשם בדמי המעט שהיו לו. במציאות זו נדבקה משום-מה לעשירים תווית של זוללים וסובאים. וכי היכן, שאלו הבריות, יבזבזו הם את כספם אם לא בזלילה וסביאה? סביר להניח שלא רק אצל היותר אמידים הוקדשה תשומת-לב רבה לסיר הבשר. מן המסורת היהודית אנו למדים שיש להסתפק במועט. לכן קיים יסוד להניח, כי חלק מבני זקליקוב אכן נהגו כך. בדבר אחד אין ספק, כולם היו אמונים על המטבח היהודי.

המטבח אותו הכרתי במרוצת השנים ואשר עליו גדלתי נודע כמטבח היהודי שמקורו במזרח אירופה. דומני שלא יהיה זה מן ההגזמה אם נאמר, שפולין היא הנציגה האותנטית והגורם הראשי לטביעת הלשון של המונח הזה. מסורת המטבח היהודי עברה מדור לדור דרך צאצאי גלות זו באשר היו, היא נתחבבה ואף נתקבלה על-ידי רבים. זקליקוב היתה חלק מן הטריטוריה הזו וקבעה את מקומה בתווך, השתלבה היטב בענין הקולינרי וטמנה אף היא את ידה בצלחת.

פולין הטרום-מלחמתית, כפי שנשתמרה בזכרוני, היתה בעיקרה ארץ חקלאית עשירה ותנובתה רבה. כאשר פרץ לפעמים ויכוח איך לתאר את שפע מזונה, כמקום - אשר במובן זה - לא חסר בו מאומה, השתמשו בביטוי מיוחד: "אפילו חלב ציפורים אפשר להשיג כאן". לאניני הטעם המפונקים שטעמו כבר מכל הטוב שאדמת ארץ זו הניבה, נאמר, כי רק "צלחת מן השמיים עוד חסרה להשביע רצונם". היום, יתכן והיו מוסיפים אל הפינוק גם שמפניה וקויאר.

איני מתימר לדעת את כל רזי המטבח ואת הרגלי האכילה של רבים, אם כי בעיירתנו ידעו, הרוב, מה מתבשל בסירו של השני. אבל בוודאי אוכל להעיד ממקור ראשון על מיגוון תבשילי מטבחנו אנו, בו שלטה אמא ללא עוררין. כשמתעוררים בי מדי פעם געגועים לבית אבא ואמא ואני חולם תכופות על העבר, הרבה מן הנוסטלגיה הזו מתקשרת עם מטבחה של אמא. קיימת כמיהה אל הריחות ה"רודפים" אחרי ומלווים אותי באשר אלך, מבלי שאוכל להינתק מהם. טעמם לא סר מלשוני ומחיכי. יתכן שהדבר יראה בעיני הבריות כמיושן ואפילו מגוחך, אבל אני נשארתי חסידו הנאמן. במבט

לאחור, כאשר אני תוהה איך שרדתי ומנין הכוחות שעמדו לי לעבור את תלאות הזמן, אני מייחס משקל רב לתזונה הטובה והבסיסית שקיבלתי בילדותי ובנעורי. על כך אני אסיר תודה לאמא ולמטבחה.

גם בימים אלה המסורת של המטבח הפולני-היהודי עודנה נמשכת. המטבח היהודי פורח ומתחדש. בעיני אנשים שאינם מודעים למקורות מטבח זה מצטמצם התפריט למספר מאכלים מפורסמים כגון: "געפילטע פיש" (בטעם מתוק עם חזרת), כבד קצוץ, "קישקע" (מעיים), "צימעס" וכו'. אלה אומנם נציגיו המובהקים של המטבח היהודי, אבל למעשה הם מהווים רק חלק קטן מן העושר הקולינרי שלו. ברור, שלא המטעמים הללו בלבד היו כלולים בתפריט שעלה על שולחננו. המיגוון כלל גם ארוחות בוקר וערב, עונות מסויימות וחגים שהיו להם מאכלים אופיניים משלהם - ואלה הוסיפו נדבך להשלמת התמונה.

בביתנו, ולא רק בו נמצאו תמיד מספר מיצרכי יסוד אלמנטריים שהיוו את מנת הברזל הבסיסית, שאין להסתפק בפחות ממנה. כדי להכין ארוחה כלבבך היו דרושים: תפוחי-אדמה ובצל, כרוב וגזר, גריסים וביצים, שומן, קמח וסוכר. בלעדיהם מזווה המטבח לא יכול היה לשאת את תוארו. את הבשר והדגים היו קונים טריים תמיד, סמוך ליום צריכתם.

מובן מאליו שהמטבח היה כשר למהדרין, עם חלוקה ברורה בין מאכלי בשר לחלב ומינהגי כשרות לפי ההלכה. חדר המטבח בביתנו היה גדול-מידות ותנור הבישול תפס חלק נכבד ממנו. היו אלה כיריים בנויים לבנים עם תא נפרד לאפיה ולצליה עשוי פח שחור. לארבעת פתחי הכיריים היו מכסים מברזל יצוק, בצורת טבעות משולבות, אחת על גבי השנייה. אוצר הסירים - מלבד מספר סירי אמייל - היה מורכב מסירי ברזל כבדים, שחורים, מצופים אמייל לבן מבפנים. הסירים, שהיו צרים בתחתיתם, הלכו והתרחבו באמצעיתם עם תחילת הבישול הוסרו הטבעות מפתחי הכיריים, כך שסיר הבישול נקבע סמוך ללהבת האש והגחלים. כאשר הבישול התקדם והתקרב לסיומו, הוסיפו טבעות בפתח הנתון של הכיריים. כתוצאה מכך התרומם הסיר וחשיפתו לאש פחתה.

בדרך-כלל היה התנור מוסק בעצים. בגלל לחות עץ ההסקה, בעיקר בעונות הסתיו והחורף, הפכה הבערת האש לטירחה של ממש. על-מנת להתגבר על הבעיה נהגו בשני אופנים: במקרה הראשון, היו פורשים קטע מעיתון, מפזרים עליו מעט מן האפר שנותר בתחתית התנור, מתיזים נפט ומדליקים. תערובת זו בערה באיטיות עד שגרמה לעץ להתלקח; במקרה השני, השתמשו בשבבים מעץ אורן שהיו ספוגים שרף עצים. שבב כזה היה נדלק בקלות רבה

מכוח גפרור אחד. חסרונו היה בריח החריף שהדיף, ובעשן הסמיך שגרם להתהוות פיח בחדר. לכן מיעטו להשתמש בו כאשר היה מוצא אחר. בימי שבת לא התעוררה בעיה כיוון שאז היו מזמינים "גוי של שבת", שעשה את המלאכה תמורת פרוטות מעטות בתוספת פרוסת חלה של שבת, שהיתה אהובה עליו.

על הכיריים הללו ובתנור שבצידו התבשלו וניצלו מיטב מאכלי אמא. השקפתי על מלאכתה ככל שזמני איפשר לי, והתנדבתי לפעמים לעזור לה. לבסוף אף נדבקתי בחיידק הבישול.

אל מאכלי שבת וחג נוספו מאכלים עונתיים ומסורתיים. לפי המינהג אצלנו, היו אוכלים בתשעת הימים שבין ראש חודש אב ועד התשעה בו, מאכלי חלב בלבד - גם בארוחת-צהריים. בין היתר היינו אוכלים אז גם אורז או כוסמת עם חלב מתוק.

ארוחת-הבוקר דמתה לתפריט שבימינו. היה רק הבדל משמעותי אחד והוא - מיעוט אכילת ירקות ומיעוט השימוש בתבלינים. צריכת התבלינים הצטמצמה למלח ופילפל שחור בלבד. בקיץ הרבו לאכול, לבד מדברי חלב, מתכונים עם דג במרכזם, בצירוף תפוחי-אדמה חדשים ושפע של חמאה ושמנת קרה מן המרתף. את דג הדקר בתפריט היו מבשלים חמוץ, מטובל במלח לימון. בעונה זו גם גדלה צריכת הירקות. בדוכני השוק הופיעו מלפפונים, צנוניות, צנון חריף בקליפה שחורה, חסה ועגבניות. באחד הכפרים בסביבה גידלו אפילו עגבניות בחממות. תמוה היה לראות לצד עגבניות אדומות זן של עגבניות צהובות שטרם נתקלתי בשכמותן בשום מקום אחר בעולם.

בימי חול לא נהגו אצלנו לאכול ארוחת-צהריים משפחתית, אלא כל אחד מבני הבית סעד לפי נוחיותו וזמנו ארוחה רגילה שכללה מרק כלשהו, בשר בקר או עגל, גריסים או קטניות; בשר תרנגולת, אווז או ברווז עלו השולחן רק בימי שבת וחג. אבא סעד את ארוחת-הצהריים שלו בחנות, אותה הביא אליו אחד הבנים. היה לנו מיתקן נשיאה מיוחד בעל שלושה סירי אמייל קטנים שהורכבו אחד על גבי השני. על ידית הנשיאה של המיתקן השחילו את הסירים באוזניהם. באחד הסירים הללו היה לרוב כבד עגל מטוגן בבצל - המנה האהובה על אבי - וכן מרק, תוספת וליפתן (קומפוט). לעיתים הכינה אמא קינוחים אחרים. פעם היתה זו מרקחת של גבעולי ירק ה"רברבאר" ופעם אחרת ה"צימעס" המפורסם שהרכבו שזיפים וגזר, שהיו מבושלים ברביכה סמיכה של סוכר ודבש.

אולם בעיירה היו אנשים שלא התאפשר להם ליהנות מן האוכל הביתי, הטרי והטעים. היו אלה בעיקר גברים בודדים או אורחים מזדמנים. לשירותם עמדה מסעדה יהודית יחידה, זו של דניאל ויינטרוב. משפחה יהודית מן המנין חלילה לה להזדקק למסעדה שכזאת. כי אז, איך יביטו עליה הבריות ומה ילעיזו השכנים על בעלת-הבית? הנה, אחת "שלימזלית", לא מוצלחת, שאינה מסוגלת אפילו לבשל כראוי לבני ביתה. לכן, היתה המסעדה של דניאל מחוץ לתחום וחשבון למשפחה יהודית רגילה. כאשר נזדמנו אורחים נוצריים לעיירה, איכרים מן הסביבה או יהודים שלא הקפידו על כשרות, יכלו הם להתנחם במסעדת בית הבירה של מייבסקי הגוץ, אשר הציע להם מבחר מאכלים פולניים אופיניים. למסעדה זו היתה עדנה דווקא ביום הכיפורים. אלה אשר החליטו שלא לצום ביום זה ולא העזו לאכול בביתם פקדו אז את המסעדה של מייבסקי. הוא הבין, משום-מה, שמותר ליהודים לאכול חזיר ביום-כיפור וחיכה בכיליון עיניים לאותו יום, כל השנה. גם האיטלזים הבלתי-כשרים קרצו עם "הדבר האחר" ליהודים לקראת יום זה. היו נערים אשר הניחו שהנה בא הזמן ועליהם להתנסות בטעימה מן הדבר האסור. הם הרהיבו עוז בנפשם והצטיידו בבשרים ובנקניקים אצל זקושצ׳לני בכיכר השוק, ובלחם אצל פיוטר דרוזובסקי, אולם לא העזו לחלל את היום הקדוש בפרהסיה. לכן התרחקו עם הצידה הטריפה אל מרחבי האחו והיער, רחוק מעין יהודית בולשת כלשהי, "לחגוג" את היום לפי טעמם. היו אלה פורשים מעטים יוצאי-דופן, שלא קילקלו את הריקמה העדינה שבני זקליקוב חיו בה.

עקב מחסור במיתקני קירור לשמירת האוכל נאלצו עקרות-הבית לטרוח ולבשל מדי יום ביומו. את סעודת השבת החלו להכין עוד ביום החמישי. הסעודה היתה כבדה ושמנה לרוב. אל התפריט הקבוע כמנה שלאחר הדגים, נהגו אצלנו לאכול - כחוק בל-יעבור - גם בצל בביצים קשות עם "שמאלץ" ו"גריבן". לאחר-מכן הוגשו המרק והחמין, ולבסוף הליפתן. פעמים לא נפקדה גם רגל קרושה. לסיום הארוחה, לאחר הקינוח, כובדו כולם בכוס תה חם ומתוק ולימון, שאין בלעדיו כדי לסיים ארוחה יהודית-פולנית מובהקת. אחר ארוחת "שחיתות" מעין זו נעצמו העיניים מאליהן לתרדמת-שבת כהלכתה, שהיא היא התענוג האמיתי. את שיירי האוכל מן הארוחה שמרו למוצאי-שבת, או ליום המחרת. בימי חורף לא השתמשו כמעט במרתף. רק בימי קיץ הוא נוצל במלואו לאיחסון דברי חלב לרוב. המרתף דאז לא היה יעיל פחות מן המקרר של ימינו.

אמי היתה השלטת הבלעדית במטבח ונעזרה בבני הבית לשם קניות

במכולת, בשוק ובאיטליז. בשכונתנו היה איטליז של האחים גרינברג, מן הטובים בעיירה. כאשר נתבקשו נטע או ירמיהו בפתק מאמא להכין בשר בקר לחמין, צלעות עגל לאידוי או לשון לכיבוש, היו הם מכינים את החלק והמנה במדוייק. כך גם כשנשלח ילד לקנות אצלם, לשם שינוי, נקניק. האחים גרינברג היו יצרני הנקניק הכשר היחידים בעיירה ותוצרת מעולה יצאה מתחת ידם. פעם הזמינו אותי לבקר ב״קודש הקודשים״ שלהם, במפעל הנקניק ולטעום מן המבחר העשיר.

עקרות-בית עצלות יכלו להיעזר בלוח שנה עם דף נפרד לכל יום. נכללה בו הצעה מקצועית של תפריט לאותו יום, שכותרתו ״מה נאכל היום לארוחת-צהריים״? בלוח זה המליצו להשתמש במיצרכים ובמרכיבים שלא עמדו תמיד במבחן הכשרות. מסופקני, אם נשי זקליקוב היהודיות נעזרו בשירות זה, או חשבו עליו בכלל. בוודאי לא אמי.

המטבח של אמא הנפיק שורת מאכלים נפוצים שתאמו את המקובל וכאלה שעברו במסורת מדור לדור. אולם מבחר רחב של מטעמים היה פרי דמיונה וניסיונה. מינהג עתיק-יומין היה בביתנו, לאכול בכל יום שישי בצהריים איטריות רחבות-מידה בתוך ציר של דגים. האיטריות היו, כמובן, מתוצרת בית. את לישת הבצק על שפע הביצים שבו רדתה אמי במערוך, סובבה ורדתה עד לעובי הרצוי. את הבצק המוכן קיפלה לצורת גליל וחתכה ממנו את האיטריות לפי המידה שנדרשה לאותה ארוחה. הדקות יותר היו מיועדות למרק העוף המפורסם של שבת. את המרק הזה היו משביחים שם בשעועית לבנה שבושלה בנפרד. על גבי כל זה פוזר בנדיבות פילפל שחור טחון גס. מרק עוף באיטריות היה מרק סטנדרטי בעיקרו, וכל עקרת-בית ידעה את סודו. היא הכניסה לסיר תרנגולת צעירה ומפוטמת, הוסיפה בצל, גזר ו״פטרושקה״, בזקה מלח במידה והעמידה להתבשל באיטיות על הכיריים. גם אמי נהגה כך, אבל הוסיפה נופך משלה. היא הכינה עיסת בצק עם מרכיבים שאיני יודע סודם והניחה אותה להתבשל עם התרנגולת. הודות למעשה ידיה הכיל המרק מרכיב נוסף, מעין ״קוגל״ מבושל, אשר משום-מה לא התפורר תוך כדי הבישול, וטעמו כטעם גן-העדן. בימים מסויימים הכניסה למרק במקום הבצק כיסונים (״קרפלאך״) מתוצרת בית, ממולאים בכבד קצוץ בבצל. את הכיסונים נהגו לאכול אצלנו בפורים, בערב יום כיפור, בסעודה המפסקת, וביום שמיני-עצרת שהיה חג בפני עצמו (לא יחד עם שמחת-תורה, כמקובל בארץ).

כאשר הוכנו איטריות רחבות וכבדות הן נועדו לציר דגים. הציר הופרש מן הסיר בו נתבשלו ה״געפילטע פיש״ לשבת. למאכל המפורסם הזה היה

"תקון" מקובל. ראשית-כל, זו חייבת להיות תערובת של שני מיני דגים. האחד, קרפיון והשני דג דקר "העכט", ובלי לקמץ בביצים. את הדג היו מכינים ביום חמישי לפנות ערב. למרות שידעו כבר על מטחנות-יד, לא היה מקובל להשתמש בהן לטחינת דג, אותו היו נוהגים לקצץ בקרדום. על לוח-עץ אלון היו מרכזים את כל המרכיבים ולאט, ובסבלנות, היו מקצצים אותם עד דק. עקרות-בית בעלות ניסיון קבעו, כי דג שקוצץ בקרדום טעמו משופר יותר. ומיהו שיסתור קביעה כזו? ביום חמישי בערב יכולת לעבור את העיירה לאורכה ולרוחבה ולשמוע מכל עבר את הקולות וההדים העולים וחוזרים מדפיקות הקרדום בלוח האלון. כל העיירה קוצצת והדבר לא הפריע לאיש. זמן-מה אחרי שהקולות הללו נדמו, החילות להרגיש באפך את ריחות הדגים שהסתננו מכל צוהר וסדק, אפפו את חלל האוויר וכבשו אותו. היה זה סימן מובהק שיום השבת קרב ובא. בארוחת ליל-השבת נהוג היה אצלנו, שרק האבא - ראש המשפחה - מקבל את ראשו של הדג. גם אני השתוקקתי מאוד לחלק זה, אבל לאמי היה מענה מן המוכן: "כאשר תגדל ואף אתה תהיה אבא, מובטח לך שתקבל ראש".

מקרה אחר בדג קרפיון עודנו שמור בזכרוני. לרגל מאורע בעיירה נערכה התרמה למוסד כלשהו, שלוותה בהגרלה. הזוכה בפרס הראשון אמור היה לקבל דג קרפיון במשקל 12 ק"ג. דג כזה נמצא אצל אחד מסוחרי הדגים ולא היה באפשרותו להיפטר ממנו בדרך אחרת. למזלנו, הטוב או הביש? - זכתה בו משפחתנו. כאשר הביאו את הדג הענק הביתה והניחוהו על השולחן במטבח, הוא השתרע לכל אורכו. השמועה פשטה בעיירה וסקרנים רבים באו להציץ ולהזין את עיניהם ב"לוויתן". נזקקנו לעזרתו של מומחה בעל תושיה וכלים מתאימים לבתר את הענק. חציו של הראש ומספר פרוסות ממנו שמרנו לעצמנו והשאר חולק לשכנים וקרובים. באותו ליל-שישי לא רק אבא התכבד בראשו של הדג, גם לי ולאחרים הספיק. ועוד נותרו שיריים למכביר.

באמתחתה של אמי היו מאכלים נוספים שהיו מיוחדים רק לה. אחד מהם היה תבשיל של גריסים טחונים בינונית. לאחר בישול קל הם הוצאו מן הסיר והוכנסו לתבנית ברזל כבדה בתנור האפייה. התבנית היתה מרוחה בשכבת שומן אווז או עוף. הגריסים טובלו תחילה בבלילה כלשהי, אליהם הוסיפה אמי מידה של בצל קצוץ ושום. מעל זה הונחו בשורות כנפיים ושוקיים של אווז. לאחר הצלייה המשותפת נתקבלה יצירה לתפארת, ריחנית וטעימה להפליא.

גם "קרופניק" הירבו לאכול אצלנו. הוא נחשב למאכל של עניים ומרכיביו

גריסים שלמים, תפוחי-אדמה ועצם בקר שמנה. הא לך אוכל זול ומזין, הממלא את הקיבה ומחיה את הנפש בימות החורף. בדומה נהגה אמי, אבל עם נופך משלה, בצורת "קישקע". הקצב נטע גרינברג הכין נתח ראוי, ניקה אותו במקצועיות ומסר בידי להביאו הביתה. אמי מלאה את ה"קישקע" בקמח ותבלינים, תפרה את קצוותיה והניחה בסיר להתבשל ביחד עם ה"קרופניק". תבליני ה"קישקע" והצירוף כבשו את טעמו של ה"קרופניק", והתוצאה - נזיד משובח ו"קישקע", ללקק בה אצבעות. למרות בישולה שעה ארוכה שום "פיצוץ" לא נגרם. ה"קרופניק" הוגש כמנה ראשונה, לפני האיטריות הרחבות עם ציר הדגים, אותו כבר הזכרנו, ביום שישי בצהריים.

נוהג היה בזקליקוב לאכול מן המבושל בערבי חורף בכלל ובמוצאי-שבת בפרט. אם לא נשאר דבר מן הארוחה של שבת, היתה אמי מכינה מרק מסוג אחר, בעיקר מרק תפוחי-אדמה. זה היה הירק המוביל במטבח הפולני ומן המרכיבים החשובים של התפריט היהודי. את תפוחי-האדמה למרק היו נוהגים לבשל במים רבים ומניחים להם להתרכך עד כדי התפוררות. בשלב זה היתה אמי נוטלת כמה כפות מלאות קמח לבן ומספר כזה של שומן - שהיה תמיד בבית מן המוכן - ויוצקת למחבת. עם המסת השומן החלה בלילת הקמח להשחים - עד שקיבלה כולה גוון חום-כהה וריח חריף של קמח שרוף התפשט בחלל הדירה. את כל התוכן הזה - שהיה מחומם עד למעלות גבוהות - הכניסה לסיר תפוחי-האדמה וקבע את טעמו המיוחד. תבשיל זה נקרא אצלנו "מרק שרוף". למרות שמו הלא-מחמיא, היה זה מרק מצויין וטעמו בלתי-נשכח.

כמספר המרקים, מרק עוף, קרופניק או תפוחי-אדמה, כך מספרן של סוגי החמיצות, "בורשט" בלשון עממית. יש סברה שסוגי מרק אלה מקורם דווקא במטבח הרוסי, אותו קיבלו הפולנים. אלה הורישו אותו ליהודים. מזג-האוויר בעונות הסתיו והחורף ותנאי הקרקע הם אשר קבעו איזה ירקות תגדל ותאכל אוכלוסיית ארצות אלה. מיותר להזכיר את מקומו של הכרוב או הסלק במטבח המזרח אירופי. אני מרשה לעצמי לקבוע כי המטבח היהודי קצת עידן את ה"בורשטים" למיניהם. הוא עשה אותם גסים פחות ולא השתמש בכמויות שומן החזיר הנלווה, אשר היה צף מלמעלה בסיר או בצלחת ויוצר עין אחת גדולה של שומן.

חמיצה טובה ועדינת-טעם הכינה אמי בימים של מאכלי חלב, או בימי שישי בצהריים. היתה זו חמיצת עלי חמציץ "שציוף". את העלים יכולת למצוא גדלים פרא בכל שדה ואחו קרוב. הילדים נשלחו אז לקוטפם. העלים היותר קטנים היו טובים יותר. לאחר ניקויים והסרת הבוץ שנדבק בהם, היו

שוטפים אותם ומבשלים אותם בשלמותם שעה קלה. לאחר שהחמיצה התקררה דיה, הוסיפה אמי את התבלינים המתאימים, מעט חומץ ומלח לימון, סוכר, חלמון ביצה או מנת שמנת הגונה. חמיצה כזאת היתה נאכלת במצב קריר ככל שאפשר, יחד עם תפוחי-אדמה לוהטים, טבולים בחמאה כפרית טריה. הזווג היה מצויין אם היו אלה תפוחי-אדמה צעירים שקליפתם דקה. פעם אחרת אכלנו את תפוחי-האדמה בצורתם זו, עם מרק שזיפים שנקרא "פאמליה", שמקור שמה נעלם.

בימים החלביים המסורתיים היתה אמא דואגת להכין מאכל אהוב אחר. לאיטריות הרחבות שהלכו טוב עם ציר דגים, היה ביקוש נוסף. לאחר בישולן המהיר וסינון המים, היו משאירים אותן להתקרר מעט. אחר-כך הוכנסו לקערה ופוררו עליהן גבינת עזים לבנה. על כל אלה פוזר סוכר וקינמון טחון. גם חמאה לא נפקדה, כמובן. היתה זו מנת תחליף ראויה לאכילה.

חלק בלתי-נפרד מתבשילי מטבחה של אמא היו המטעמים למיניהם שהכינה בעוד מועד, לקראת החורף הקרב ובא. אדמת פולין הדשנה בורכה גם בפירות מכל סוג, מפרי העץ ומפרי האדמה: דובדבנים, שזיפים, תותים וכו'. אלה הם פירות הניתנים לשימור וזאת ידעו נשות זקליקוב היטב. עם סיום העונה קנתה אמי סלים מלאים על-מנת להכין שימורים לחורף. בביתנו היו כחצי-תריסר מיכלי זכוכית צרי-צוואר ובעלי קיבול של 20 ליטר לפחות. דחסו בהם ממיטב הדובדבנים, השזיפים, תותי-עץ ושדה, ואוכמניות מכל צבע. אל התכולה הוסיפו את מנת הסוכר הראויה לכל פרי ופרי. את פיות המיכלים המלאים כיסו בנייר פרגמנט וקשרו את הצוואר בחבל. כל האוסף הזה הוצב על ארון במטבח. שלא יווצר הרושם שכל אלה נועדו לזלילה בלבד. לכמה מן הפירות הללו היה שימוש רב-תכליתי כמאכל ושתיה וגם כתרופת-בית לעת מצוא. מיץ דובדבנים, למשל, היה ל"ווישנאק" ומשקה אלכוהולי לסעודה וכיבוד. היתה גם דעה מקובלת, כי טוב משקה זה גם כנגד כאבי בטן ושילשול. לעומתו, מיץ מאוכמניות-יער שחורות הומלץ כנגד עצירות. את יין השזיפים יעדו גם כתרופה נגד כאבי-ראש והצטננות. פרי אחד היה פופולרי אצלנו במשך כל השנה והוא הפטל. עשינו בו שימוש מסחרי. המיץ שלו היה מצויין להמתיק בו, בכפית אחת או שתיים, את מי הסודה; אז קיבלת את הגזוז האמיתי. דומני כי בעלי הקיוסקים בשנות העשרים והשלושים בארץ-ישראל ידעו את טיבו של מיץ הפטל בפולין והעתיקו אותו אל חולות תל-אביב. מכאן הגזוז המפורסם שמעלה ריר על השפתיים. את כל פירות השדה והיער הללו היו קונים בשוק, אולם היו תגרניות שהביאו מכל המיטב עד לפתח הבית ויכולת לקנותם בזיל הזול. אולם מה ישווה לטעמן של

האוכמניות למיניהן שקטפת במו-ידיך?

זקליקוב יערות סביב לה ואלה קרצו לכל אחד, גדול כקטן, לצאת ולקטוף. בפאתי יער ובצידי דרכים היו פזורים שיחי תות ואוכמניות מכל המינים. הם לא היו שייכים לאיש ואם היה להם בעלים, לא ידעת מיהו. כל מי שזמנו איתו יכול היה להגיע למקומות ההם, לאסוף ולקטוף מן ההפקר כאוות נפשו. היו שם אוכמניות שחורות וכחולות, ירוקות ואדומות, בכמויות ללא שיעור. בשעת טיול סתמי בשבילי היער או בצידי הדרך, אפילו לא התכוונת מראש לאסוף, השפע הזה קרץ לך; ואם לבלות ביער חפצת, לא היית זקוק לצידה רבה מן הבית כי היער סיפק את צרכיך; ואם בפטריות חשקת, יכולת לקטוף אותן אחר הגשם, מבלי לבקש רשות מאיש. רק ביערות שבבעלות הגרף טרנובסקי היו מוצבים שומרים שלא איפשרו את התענוג הזה חינם. במקרה ואספת פטריות בחלקת יער אחרת היתה דרושה מידת זהירות ואבחנה כדי לדעת אלו פטריות טובות למאכל ואלו לא. את הפטריות שהיו ידועות בעליל שהן אסורות למאכל בני-אדם, היו קוראים "פטריות משוגעות"; דווקא אלה, המשוגעות, מראן היה מפתה ומושך את העין. אם לא רצית להסתכן בענין טיבן, גם אותן היו תגרניות מביאות לפתח ביתך; אם לא קנית אותן בעונת הגשמים למאכל מיידי, היו האיכרים מייבשים את הפטריות בביתם ומציעים אותן מיובשות לכל דיכפין. הם השחילו את הפטריות על חוט ויצרו מהן זר. הפטריות הללו השביחו את טעמם של המרקים למיניהם וכל בעלת-בית ראויה לשמה רכשה זר אחד לפחות לעונת הקיץ.

סוג אחד של ירק היו משמרים לעת חורף והוא הכרוב, מן הירקות הזולים והנפוצים המתאים במיוחד ל"בורשט" (חמיצה). מי שחשקה נפשו ב"בורשט" לעת חורף היה לו בכל זאת מוצא. למרות שטעמה של חמיצה מכרוב משומר בחורף שונה מטעמה של חמיצת קיץ טריה, אנשים לא בחלו בה. הכנת מלאי כרוב לחורף לא היתה מלאכה קלה כלל וכלל. צריך היה להצטייד בכמות גדולה של ראשי כרוב בעונה, לחתוך אותם ידנית לצורת איטריות, לטבל במלחים, לדחוס לחבית ולאטמה. המקום האידיאלי ביותר לאחסנת החבית היה המרתף שבבית. הכרוב, שהיה טוב למרקים ולחמיצות, "הלך" לא רע עם בשר וחמין, ושימש גם מאכל בפני עצמו. לאמי לא היו דאגות בהכנת הכרוב לחורף. הפתרון נמצא אצל שכנתנו פרומה, אשת הסנדלר חיים, שהתגורר בחצר הבית. פרומה היתה חשוכת ילדים ולכן היה זמנה עימה להכין גם את חבית הכרוב. מה עוד, שמוצאה הוא מהעיירה זוויכוסט, כאמי. בין השתיים שררה ידידות רבת-שנים ולפיכך היתה אמי פטורה מן הטירחה של הכנת הכרוב בנפרד. היא השתתפה בעצה בלבד

ותמורת זאת נעשתה שותפה מלאה לכרוב המוכן של פרומה. כאשר הגיע החורף וירד שלג וכפור, הועברה חבית הכרוב אל ביתה של פרומה, לחדרון הקטן בקידמת בית-המלאכה לסנדלרות של חיים, בעלה, להחמצה. בכל יום שבת לפני הסעודה נשלח ילד אל פרומה להביא קערה מלאת כרוב, שהיה קפוא כולו, וגבישי קרח כיסו אותו. הגבשושים החלו נמסים במגע הראשון עם אוויר החדר, ועם ה״טשולנט״ החמים על-אחת-כמה-וכמה.

לצד שורת המאכלים הללו היתה נכונה תמיד כיכר הלחם. מינהג פולני עתיק הוא לאכול כל דבר עם לחם. מנות ראשונות עם לחם, בשרים עם לחם, מרקים וחמיצות עם לחם, ואפילו תפוחי-אדמה עם לחם. החלה נועדה לדגים בלבד. זה כוחם של הרגל ומסורת רבת-שנים. כל פולני מלידה יאשר זאת. לחם לפני ואחרי הכל, בין אם רעב אתה ובין אם לאו. מספרים על קבוצת חיילים רוסיים בזמן מלחמת-העולם השנייה, אשר סיימו זה עתה ארוחה מלאה. הקצין האחראי שאל אותם מתוך נימוס ואולי מכוח התפקיד: ״האם סיימתם לאכול?״ התשובה היתה חיובית, ״כן!״ ״האם אכלתם לשובע, בחורים?״ ״כן!״ ענו החיילים. ״האם תרצו עוד לחם?״ ״כן!״ ענו כולם במקהלה. הדבר קרה בצבא האדום והוא מלמד על ייחודו של הלחם. היהודי הפולני לא נחת רחוק מהם. לא הצטרכתי להרחיק לכת כדי למצוא את ההרגל גם בביתנו. אחי הקטן, הרצל ז״ל, היה ילד מפונק וכשהוגש לו מאכל מסויים הוא לא ידע להחליט אם רצונו בו, או שהוא חושק בדבר-מה אחר. בלשונו, הוא ביקש לאכול ״משהו״, אבל ה״משהו״ שלו לא היה מוגדר ועל כל דבר שהוצע לו השיב ב״לא״, ורק ביקש ״משהו״. עד שאמי, תוך נסיונות רבים הציעה לבסוף פרוסת לחם שחור, מרוח בחמאה וצנון חריף בקליפה שחורה. אז אורו עיניו של הילד משמחה. היה זה ה״משהו״ כלבבו. הלחם הוא שהציל את המצב. גם לקרום הלחם היתה עדנה. חביב היה על כולם לחממו ולשפשף עליו כמות של שום ולאכלו חם. השכנים הפולנים היו משתמשים לפעמים בקריאות גנאי כלפי היהודי: ״יהודי של בצל ושום״, שריח בלתי-נעים כאילו נודף ממנו.

מטבחה של אמא לא הצטמצם רק בסיפוק צורכי בני הבית. הוא פרץ גבולות להנאת אורחים, קרובים וידידים. הבית שלנו היה בית פתוח ואמא היתה טורחת הרבה להשביע את רצון כולם. לעיתים קרובות היו אלה מכרים שהוזמנו לימי שבת, ומספר רב יותר של אנשים לארוחות מיוחדות בחגים, אורחים מזדמנים בעיירה, כאלה שהגיעו לרגל עיסוקם לזמן קצר וכאלה שנשארו בה לתקופה ממושכת יותר. האורחים מצאו תמיד את ראשית דרכם אל החנות שלנו, אל מרכז האירועים בעיירה, על-מנת לפגוש

בני-אדם, להחליף רשמים ולחטוף שיחת רעים. זה היה המקום המתאים ביותר להכיר את בני העיירה. אצלנו יכול היה ליהנות מהכנסת אורחים, להזמין ממבחר מאכלי הבית ולשתות דבר-מה. אם ידע לשחק שחמט, יכול היה להשתתף במשחק שעמד על רמה טובה. אבי, שהיה חובב שחמט מושבע, עודד את אורחיו ונטל גם הוא חלק בהם. "קיביצרים" אף פעם לא חסרו. במשך תקופה קצרה באמצע שנות השלושים, יזם אבי דבר-מה נוסף - משחקי ביליארד. זה היה המקום היחידי בעיירה בו הוצב השולחן לשמחת החובבים הנלהבים. אם ביקש אורח להציץ בעיתון יומי או לקרוא כתב-עת, יכול היה להשיגם רק כאן. היתה ברשותנו סוכנות עיתונים וכתבי-עת בשם "אבנר", והחנות מלאה בהם. ענף זה גיוון את מקורות הפרנסה. את זכויות ההפצה קיבל אבי בזמן ביקוריו בוארשה.

חלק מאורחי החנות הפכו במשך הזמן לידידים אישיים והיו לבני-בית. פעם היה זה בלושטיין הקשיש, מומחה לעצים שהגיע ממזרח פולין לאחת המינסרות המקומיות. הוא הפך לאורח קבוע אצלנו והירבה לסעוד על שולחננו. הוא ניהל עם אבי ויכוחים פוליטיים לרוב. בהזדמנות כזו אכלה המשפחה כולה בפינת האוכל שבסלון - ולא כרגיל, במטבח - ומפה ירוקה כיסתה אז את השולחן. בתקופת המלחמה היה לנו אורח אחר, איש נעים הליכות בשם רובין; אינטלקטואל, פליט מוארשה שהגיע בחוסר-כל וסעד על שולחננו פעמים רבות. פעם אחרת התארח אצלנו לזמן קצר, פרופ' זילברשטיין, שנמלט מן העיר ינדזיוב ופניו היו מועדות לברית-המועצות. פעם אחרת היתה זו משפחת וונג, מגדולי סוחרי העצים היהודיים בפולין, או בני משפחת לקס, מבעלי בית-החרושת "סושרד" בקרקוב. אלה היו, כאמור, אורחים לזמן מוגבל. אולם חברים קרובים של הורי היו מוזמנים בקביעות לימי שבת ומועד לטעום מן החמין ומכל השאר.

לבן משפחה אחד, ה"דוד אלימלך", היה סידור מיוחד אצלנו. הוא סעד על שולחננו באופן קבוע במשך שנים. ה"דוד אלימלך" היה כבר אלמן כשהכרתיו ואדם זקן בימים. היו לו שלוש בנות ובן. שתיים מבנותיו עלו כחלוצות לארץ-ישראל והבן היחיד היגר לאמריקה. בזמנו היה "דוד אלימלך" איש אמיד למדי והתגורר בוארשה. כאשר ירד מנכסיו שם, חזר לזקליקוב, עבד זמן-מה בתעשיית העץ באחד הכפרים. לעת זיקנתו עבר לעבוד חלקית בתפקיד כלשהו בקהילה. למעשה, היה אביון והתקיים על קיצבה צנועה ומעט תמיכה שקיבל מבנו באמריקה. בחלק מן הכסף היה "דוד אלימלך" קונה, במשך שנים, שמינית מכרטיס ההגרלה הממלכתית. פעם רשרוע היה בא לחנות, מסיר את משקפיו העבים - היה קצר-רואי להחריד - כדי לבדוק בעיתון אם

זכה. אולם מזלו לא שיחק לו והוא הפסיד את כספו בציפייה לפרס הגדול, שלא הגיע.

כאשר פרצה המלחמה נותק ממקור הדולרים של בנו, ו״דוד אלימלך״ סבל חרפת רעב. הבת היחידה שנותרה בזקליקוב היתה אף היא עניה מרודה ונזקקה בעצמה לתמיכה. בעלה היה עובד מינסרה קשה-יום וחולני, ולא היה ביכולתו לפרנס את המשפחה. האם היתה, לכן, שולחת אלינו תכופות שניים מילדיה כדי לקבל מעט אוכל. ה״דוד אלימלך״, שסעד אצלנו פעמיים בשבוע, עשה את שאר הימים אצל בני משפחה אחרים. לסידור זה של סיעוד קראו ״לאכול ימים״, מושג השאול מתלמידי ישיבה עניים שהיו סמוכים אל שולחנם של בעלי-בתים מיטיבים.

בילדותי שמעתי על בעל-בית שהביא מבית-הכנסת אורח מזדמן לביתו, לסעודת שבת. האיש היה חדש במקום והגיע מאי-שם. פניו רזים. הוא לא היה מדושן עונג. נראה שהגורל לא היטיב עימו, לכן נזקק למכניסי אורחים נדיבים שיזמינו אותו לארוחה בביתם. בסיום התפילה, כאשר גבאי בית-הכנסת הכריז על האורחים המצפים להיות מוזמנים לסעודת שבת, היה הוא אסיר-תודה לאחד מבעלי-הבתים על ההזמנה להיות אורחו. בני הבית קיבלו אף הם את האורח בסבר-פנים יפות. כולם הסבו ליד השולחן הערוך, בעל-הבית והאורח נטלו ידיים וברכו על היין, ובעלת הבית החלה להגיש את מנות השבת הרגילות - כל מנה בסדר הקבוע, גם לאורח, על-מנת שירגיש כמו בבית. כך חשבו כולם. הם עקבו אחריו במבטים ושמו ליבם איך הוא מכלה כל מנה ראשון מתחילתה עד סופה מבלי להשאיר פירור, החל בדגים וכלה בקינוח. בני הבית התבוננו בתמיהה על האורח המוזר המקבל מנות גדושות מכל דבר, ואיך הן נעלמות בפיו כאילו לא באו אל קירבו. יש לציין שהאורח החמיא לאחר כל מנה לבעלת הבית ושיבח במלוא הפה את טיב מאכליה. קצת מתוך תמיהה וקצת מתוך סקרנות שאלה אותו בעלת הבית: ״אורחי היקר, איזה אוכל אינך אוהב?״ לאחר הירהור השיב: ״איני אוהב כל-כך שעועית. כאשר שמעה בעלת הבית את דברי האורח עלתה במוחה מחשבה: היא תזמין אותו פעם נוספת לשבת הקרובה ותבחן את העניין של השעועית, שאינה לטעמו. היא ביקשה לבחון את מבטו ועד כמה כנים דבריו.

בשבת הקרובה ערכה את השולחן, הכינה את מאכליה הרגילים והגישם לבני הבית ולאורח. הם נדהמו לראות את תמונת המצב של השבת הקודמת חוזרת על עצמה. האורח עדיין רעב ובולע בתיאבון רב כל דבר המוגש לו, בלי-אומר-דברים. בין יתר המנות בארוחה הופיעה על השולחן קערה גדושת שעועית. בני בית לא התלהבו מן המנה הנוספת, שלא היתה כלולה בתפריטם

הרגיל, ולכן יצאו ידי חובה וטעמו כזית. כולם ציפו לראות מה תהיה תגובת האורח למראה השעועית. האורח התעלם מהעיניים הבולשות של בני הבית, נטל את הכף בידו ובמהירות ראויה לכל שבח כילה את תכולת הקערה כולה. לבסוף, ליקק גם את תחתית הקערה ואת הכף שבידו. בשלב זה לא יכלה בעלת הבית להתאפק ולשמור עוד על קור רוחה, ושאלה את האורח הנדהם את השאלה המוחצת והמתבקשת מאליה: "טענת שאינך אוהב שעועית. איך זה כילית את תכולת הקערה עד לשעועית האחרונה שבה?" והאורח, מבלי להניד עפעף השיב בשלווה בלתי-רגילה: "נכון הדבר, אמרתי שאיני אוהב שעועית, אבל מבושלת?!"

נזקקים כאלה ודומיהם נהנו מנדבת ידינו ומטוב הלב והמטבח של אמי. אולם היעד החשוב ביותר שהביא את התועלת הרבה ביותר, לצד המצווה האנושית של תמיכה בנזקקים, היתה החנות שלנו. לפרנסת המשפחה החזיקו הורי חנות שהיתה תערובת של קיוסק לדברי מתיקה, לשתיה קלה וגלידות, לפירות, וכן מוצרים שונים. לצד כל אלה אפשר היה להשיג בחנות דברי מזון ומאכלים קלים ודברי מאפה ביתיים למיניהם. כאשר אלה היו חביבים על בני המשפחה, חשבה אמי, יתאימו הם גם לחיכם של המבקרים בחנות. עוגות "שטרודל" ועוגיות דבש שיצאו מתבנית האפיה במטבחנו היו קורצות לבני הבית ולכל עין רואה אחרת. בתבנית שכזאת מצאו את מקומן כ-30 עוגיות גוצות. היו ימים שמספר תבניות כאלה הגיעו לחנות וכל תוכנן נבלע במהרה על-ידי דורשיהן. אחד מן הפוקדים הקבועים את החנות היה משה ג. בעל שפתיים עבות במיוחד. גם כשלקח עוגיה לפיו קשה היה להבחין אם פיו מלא או ריק, רחמנא-ליצלן. משה ג. לא הסתפק בפחות מחצי-תריסר עוגיות דבש. לפעמים נתקף בשיכחה ולא זכר את מספר העוגיות שאכל, ואז הפדיון בחנות ניזוק. לנוכח קונים שכאלה נתבקשו הילדים לשים עין ולב למה שקורה מסביב. כולם תרמו את חלקם לפרנסת המשפחה, ביחוד ה"עזר שכנגד", האמא. ולא היה "עזר שכנגד" שהכרתי בימי, שכה התאים לדימוי ולתואר הזה - כאמי.

גם דגי-מלוח כבושים בחומץ היו במטבח אמי. לדג זה היו חסידים רבים וביחוד יענקיל ד. עוד בטרם הדג היה כבוש כהלכתו היה הוא טותב את המזלג לצנצנת ושולף ממנה תחילה מספר טבעות בצל, ולאחריהן את הדג בשלמותו. חיבתו לדג הכבוש היתה כה רבה עד כי נטל בידיו את הראש מצד אחד ואת הזנב מן הצד השני, ובשיניו נגס את בשרו תוך דקות. כל אחד וטעמו. דגים מסוג אחר הובאו ממחוזות רחוקים ואפשר היה להשיגם אצלנו. היו אלה דגים מעושנים קטנים, ארוזים בקופסאות-עץ שטוחות, שנקראו

"שילבקיס", מהם מכרנו חלק לסועדים בחנות וחלק לקונים מבחוץ. בקופסאות גבוהות ומרובעות אחרות היינו מביאים "מרמלדה" קשוחה, שגם לה היו חובבים רבים.

מטעמים אלה היו רק נספחים לעיקר המוצרים שאפשר היה להשיג בחנות שלנו, החל במיני ממתקים וכלה בגלידות, מן התוצרת המובחרת שאפשר היה להשיג בפולין. היינו רוכשים את השוקולדות והבונבוניירות, את הסוכריות, הוופלות והחלבות אצל "סושרד", "פלוטוס", "וודל", "ווריטס" ואחרים - הישר מבית-החרושת. לעיתים קרובות היו מגיעים סוכנים-נוסעים להציג מוצרים חדשים לניסיון; הם גרמו לחגיגה אצל הילדים שטעמו מכל דבר כדי להביע דעה על טיבם. אולם כל אלה ביחד מתגמדים נוכח טיבם של הגלידות ומומחיותו של אבי, יוצרם. הגלידות של אבא היו מסימני ההיכר שלנו ושם נרדף לטיב. תהליך ההכנה של הגלידה המצויינת, עד להבאתה לפי הקונים, היה ארוך ומפרך למדי. גדול וקטן התרפקו עליה. גלידה אצל אבנר היוותה פרס לילד "הטוב" וחגיגה למבוגר שבא לחנות ליהנות מן החוויה, פשוטה כמשמעה. שני מתכוני גלידה עיקריים היינו מציעים: אחד, על בסיס של חלב והשני על בסיס של פירות. אלה האחרונים היו עשויים חומרים מלאכותיים לרוב, ואילו אלה שעל בסיס החלב נוצרו מחומרים טבעיים ממדרגה ראשונה - מחלב פרה טרי, מביצים וסוכר, בתוספת ריחות ותבליני טעם. אמי היתה מרתיחה את החלב הטרי בסירי אמייל ענקיים. תוך כדי הבישול היתה מוסיפה את מידת הסוכר הדרושה ומקל של וניל טבעי. רק בסוף הוסיפה את מנת הביצים הטרופות. לאחר צירוף החומרים הללו היו מקטינים את עוצמת האש. בכף עץ ארוכה היו מערבבים באיטיות את התערובת כדי שזו לא תדבק לתחתית הסיר. כאשר התערובת הגיעה לנקודת הרתיחה היא נעשתה סמיכה יותר; אז נפסק הבישול והניחו לה להתקרר באוויר. כמות הביצים שבתערובת גרמה לכך שהגלידה קיבלה גוון דומיננטי של צהוב. כאשר ביקשו לקבל גלידה בטעם שוקולד המסו מספר טבליות מן המובחר.

תהליך הכנת הגלידה עד להעלאתה על שולחנו של הסועד היה מפרך, שכן הכל נעשה בעבודה ידנית. היו לנו מיכלי פח מצופים נחושת אשר נסגרו במיכסה בעל ידית. את המיכל הזה היו מכניסים לתוך עביט עץ קטנה ומסביבה קוביות קרח שעליהן פיזרו שכבות מלח גס בגווני חום ואדום. את הקרח הנחוץ להכנת הגלידה היו אוגרים בעונת החורף מן הנחל המקומי, מן הטבע. היה זה מקור לא-אכזב, מפני שלא היו אצלנו מיתקני קירור מלאכותיים. כאשר הנחל והאגם קפאו בחורף, הגיע עוביים עד למטרים

ספורים. הקרח עצמו לא עלה פרוטה. כל ההוצאות הקשורות בהכנות הסתכמו בשכירת מספר מקצוענים לדבר, שהיו מנסרים את הגושים הענקיים לקוביות בגודל הרצוי. הקוביות הללו הוטענו על עגלות שלג והוסעו למגרש או למחסן שהוכן מראש, שם היו מסדרים את הקוביות בטורים. מסביבם ועליהם היו מפזרים כמויות של נסורת עצים בשכבות עבות כדי להגן על הקרח מפני חום הקיץ והשמש. למען החזקת מחסן קרח כזה התחברנו בשותפות עם צרכני קרח אחרים, כגון: האיטליזים ובתי הבירה. אולם החשובים בצרכנים היו בכל זאת יצרני גלידה שכמונו ומחזיקי קיוסקים לסודה.

על הכנת הגלידה היה ממונה אבי, אשר נעזר בנו, הבנים, שפעלו על-פי הוראותיו. לאחר שמיכל הפח הוצב בעביט היינו מסובבים ביד את מיכל הגלידה ימינה ושמאלה בחצי סיבוב. לאחר דקות ארוכות של סיבובים היתה הגלידה מתחילה להידבק אל דפנות המיכל. בשלב זה היו מגרדים את החלק הדבוק והקפוא ומורידים אותו עד לתחתית, עד שכל תכולתו הפכה לעיסת גלידה בעלת קשיות רצויה. עם סיומו של השלב הזה היו מטפטפים לתוך המיכל את טיפות הריח והטעם המתאימות ומערבבים בכף העץ - עד לקבלת הטעם הרצוי. הכנת גלידה בטעם פירות נעשתה כאמור על בסיס של מים עם חומר מלאכותי וללא בישול קודם. לכן, תהליך הכנתה היה קל יותר. גלידה זו הוסיפה גוון צבעוני למבחר הגלידות. גם לה היו חסידים משלה. לשם הקלה בתהליך ההכנה נעזרנו בערוב הימים במערבל ידני, כעין "מנואלה", אשר הוכיח עצמו במהרה.

גלידה היתה הנזר, אולם היו גם כותרות אחרות שיכולת להשיג בחנות. הזכרנו כבר מאכלים מתוצרת בית ומוצרי אוכל מיובאים. להשלמת הפסיפס יש להוסיף עליהם גם מיני פירות. היינו היחידים בעיירה אשר אצלם אפשר היה להשיג מנדרינות, תפוזי יפו עם עטיפת "פרדס" וסמל הגמל. תפוזי יפו המצויינים הומלצו כתרופה נגד הצטננות ומחלות שונות. בעת ההיא היו אנשים קונים תפוז אחד או שניים לכל היותר. היו מביאים את התפוז אל החולה ומחלקים את התפוז לארבעה או שמונה פלחים. את האבטחים - קראנו לה "קוואנים" - היו מייבאים מקרים שבברית-המועצות. גם סוגי ענבים היו ברשימת הפירות שהובאו על ידינו מרומניה. חלקם באו מן האיזור הדרומי של פולין עצמה.

מכאן ברור, איזה תפקיד מילא המטבח היהודי של אמי במילוי כרסם של בני הבית ואורחיו, כיצד נהנו גם הקונים מכל טוב שיכולנו להציע, ואיך שמרו בני עמנו על בריאותם ומעמדם.

משפחות ברוכות ילדים

בזקליקוב היה מספר מכובד של משפחות שמנו עשרה ילדים ויותר. אתעכב על שלוש משפחות אופייניות, של קליימן ושל וטלברג, שנקראה גם "קאציקס" ובהן חמישה בנים וחמש בנות, ועל המשפחה השלישית, זו של רחציה קייז, שהיו לה כנראה יותר מעשרה ילדים, אולם מספרם אינו ידוע.

ואלה בני משפחת קליימן: ההורים בערישל ואסתר-חנה, ובניהם ובנותיהם לפי הסדר: שמשון, איצילה, לייביש, מנחם ומאיר, דרייזל, מירה, חיה-גיטל, פייגה ושרה. הם גרו ברחוב קטן, שתחילתו בקצה השוק מדרום וסיומו הכנסיה הישנה ובית הקברות הנוצרי. בית העץ שלהם ניבנה זמן קצר לפני המלחמה, כולו פרי עמל המשפחה, בעזרת מספר פועלים מקצועיים. גג הבית כוסה רעפים אדומים, ששיוו לו מראה כפרי. שתי מדרגות בלבד הובילו פנימה ומתחתן נוצר מרחב ללהקת התרנגולות והאווזים שהסתובבו בחופשיות רבה. בחצר "התנוססה לתפארת" גם אורוות סוסים. ראש המשפחה, בערישל, היה איש תורה ועבודה ופעיל תנועת "המזרחי". הוא התפלל בבית המדרש הקטן סמוך לביתו ובשבתות וחגים עבר לפני התיבה. איש קפדן היה, שהדריך וליווה את צאצאיו בהתפתחותם ונטע בהם אהבה לעבודה. בני המשפחה חונכו מילדותם בנשיאת עול הפרנסה וכל אחד תרם את חלקו. והעזר שכנגד? דמות טיפוסית של אם יהודיה, שאהבת הבריות היתה סמלה המוכר. לצד התמסרותה לגידול ילדיה לא נמנעה מלהיענות לעזרת הנזקקים הרבים שבעיירה.

למרות שבערישל היה בעל עגלות הוא לא נמנה עם מי שכונו ביידיש בזלזול "באלעגאלעס". הוא הגיע לעיסוקו נוכח המציאות, כבעל משפחה גדולה שיש לפרנסה בכבוד. לא הרחק מזקליקוב התגורר בכפר יוזפובקה פריץ בעל חווה, ויבודסקי שמו. הלה קיבל את אדמות חוותו מן הגרף טרנובסקי כגמול בעבור ניהולו הטוב של אחוזתו באנטנובקה. בעל החווה הגדולה נזקק לציוד חקלאי, חומרים ואספקה כללית למשק ולעובדיו. למזלו בחר הפריץ בבערישל כספק המיצרכים הללו. כך נוצרה האפשרות לנצל את הסוסים ו"ילרתום" גם את המשפחה למילוי התפקידים הנחוצים. אם לא היו מיצרכים מסוימים מצויים בהישג-יד, היה הבן איצילה הסוכן הנוסע מביאם למחרת מלובלין. בהגיע העת, כשהפריץ ביקש למכור את תנובת חוותו, נטל בערישל על עצמו גם תפקיד זה, ששכר הגון היה בצדו. הפריץ, איש רחב-גרם בעל שפם אדיר ומטופח, ואשתו הקטנה והעדינה, הגיעו בקביעות לעיירה

בכרכרה מקושטת, אליה רתמו זוג סוסי פוני קטנים, פעמונים לצווארם. מגמת פניהם הראשונה היתה ביתו של בערישיל, אותו זיהו כנושא כליו של הפריץ. בספרות היידיש מוכר המושג של הפריץ והיהודי שלו, הנכנע לשגעונותיו של הפריץ. לא כן היה המצב עם בערישיל. בין השניים נוצרו יחסים של תן וקח, שהיו מושתתים על הבנה וכבוד הדדי. כאשר הגיעה עת צרה בזמן המלחמה, אירח אצלו הפריץ ויבודסקי את צעיר הבנים, מאיר, כאילו היה אחד מבני ביתו, שמר עליו ומנע ממנו תלאות רבות, שהיו מנת חלקם של יהודי העיירה.

אסתר-חנה, האשה, זכורה גם בגלל מקרה מוזר שקרה בעיירה. בהיותה מבקרת לעתים קרובות אצל משפחות נצרכות היא נתקלה בנערה צעירה ויפה, אשר פניה התנפחו כתוצאה מ״שושנה״. כל נסיונות הריפוי אצל ה״פלצ׳רים״ לא צלחו, והנערה לא הוציאה את פניה החוצה מבושה ומבוכה. משום-מה קבעו זקנות העדה, כי סיבת הנפיחות היא עין-רעה אשר שמו עליה דורשי רעתה, וזו קללתם. כדי להתיר את הקללה בדמות ״שושנה״ מפניה, היתה תרופה בדוקה ועתיקת-יומין, שנקראה ״אנשפרעכן אן עין הרע״ (להסיר את עין-הרע). לפי הכללים המקובלים, רק בכור או בכורה היו כשרים לבצע תפקיד זה. אסתר-חנה היתה בכורה וידעה את כללי הטקס. קרובי הנערה ושכניה התייעצו עימה ובהיותה מתאימה ביקשו את הסכמתה. זו, כמובן, נענתה מיד. הנערה הוזמנה לביתה ושתיהן התבודדו באחד החדרים. הצעירה הושבה על כיסא במרכז החדר. הדלת נסגרה ואסתר-חנה עשתה את המוטל עליה, בלי שסוד הטקס יוודע לממתינים בחוץ. לאחר זמן נעלמה ה״שושנה״ ועימה המכשול לשידוך. לא ברור אם פעולתה של אסתר-חנה גרמה לכך או משהו מעבר לזה, אך עובדה היא שהפגע נעלם.

בני משפחת קליימן שבגרו, הקימו משפחות משלהם וצאצאים הרבה היו לבית קליימן. בפרוץ המלחמה עקרו חלקם לברית-המועצות, שם אבדו עקבותיהם. חלקם היו לקרבנות השואה, עם ההורים. שריד המשפחה היחיד שנותר הוא בן-הזקונים מאיר, הנמצא בישראל, הקים משפחה ובבני משפחתו הנציח את שמות הוריו, כהמשך לדורות.

המשפחה השניה שזכתה והיתה ברוכת ילדים, היא של ה״קאציקס״, וגם לה חמישה בנים וחמש בנות. השם ״קאציקס״ היה כינויה הפופולרי. רק מעטים ידעו, כי שם משפחתם המקורי היה וטלברג. שמות הבנים: משה, הלל, ראובן, שלמה ומרדכי, ושמות הבנות: חווה, רבקה, פערל, מרים (מאטילה) ודבורה.

ה״קאציקס״ היו בעלי מאפיה מן הגדולות שבעיירה. זה היה עיסוקם

האחרון, שכן לפני כן היתה להם מכולת, אולם במהרה הגיעו למסקנה, שהיא לא תוכל לכלכל את המשפחה שהלכה וגדלה. לכן, החליטו להקים מאפיה. העובדה, כי בשכנות היתה מאפייתו של שמאי, לא הפריעה לקאציקס, שסמכו על חריצות בניהם ובנותיהם. התוצאות הצדיקו בטחון זה. הם הצטיינו בדברי מאפה המיוחדים להם, בלחמניות וחלות הטריות תמיד. התנור עבד ללא הפסק והבצק היה מוכן בכל עת. ברכת הלחם שררה במעונם. בחזית הבית היתה החנות ובה שירתו את הקונים בסבר-פנים. מאחורי החנות בער התנור כאש תמיד, ופלט את הלחמניות החמות, ה"קייזקיס" וה"ראגאלעך", החלות הקלועות והלחם. אבי המשפחה, שמואל, היה מפקח על סדרי התנור והאיש נמוך קומה, בעל זקן ארוך שהגיע עד למיכל עיסת הבצק. בזריזות הכניס את תבניות הבצק על כפות העץ הארוכות אל התנור הלוהט והוציא בחזרה את דברי המאפה המוכנים. אם המשפחה עמדה תמיד מאחורי הדלפק ושירתה את הלקוחות ברוח טובה ובחיוך.

בנות המשפחה היו עוברות בין הנופשים בבתי ההבראה ביערות זקליקוב וקיבלו מהם הזמנות למיצרכים שונים, לאו-דווקא לדברי מאפה. במשך הערב ארזו את החבילות, הביאו אותן למחרת אל הנופשים וגבו את שכר טירחתן. חריצות הילדים הרחיבה, כמובן, את מקורות ההכנסה והמשפחה ראתה ברכה בעמלה. בני המשפחה המוכשרים הצטיינו בפעולות התרבות של הקהילה. הבנות פרל ומרים היו שחקניות תיאטרון החובבים וראובן היה המארגן והמוביל של קבוצת הרקדנים בנשפי בית-העם. בן אחר, שלמה, היה מתופף ומילא תפקיד זה גם בשירותו הצבאי. בבואו הביתה לחופשות חג התפאר בתג התזמורת שעל שרוולו.

תנור בני משפחת ולטברג הוציא מקירבו דברי מאפה משובחים כל השבוע, ואפילו ביום השבת לא שבת, אלא שאז קלט את מירב סירי ה"טשולנט" (חמין) לתוכו. עקרות-הבית לא בישלו אותו בביתן, אלא מסרו את סירי החמין בנאמנות בערב שבת למאפיה לעשות את המלאכה, בתקווה שהתנור לא יכזיב. בענין החמין שמכניסים אותו בערב שבת ומוציאים ביום שבת היו צפויות הפתעות, כי כל עקרת-בית ידעה מה הכניסה לסיר, אך לא היתה בטוחה מה ייצא ממנו... ביום שישי, לפני כניסת השבת, אפשר היה לראות תור של ילדים ומבוגרים עם סירי החמין, המחכים לאות להכניסם לתנור. מסירת הסיר למאפיה היתה אידיאלית, משום שלא היה אפשר לסמוך על הכיריים והתנור הביתי שייצא ממנו תבשיל כראוי. החום הקבוע של תנור במאפיה נתן סיכוי טוב יותר להצלחה. היו שם סירים שונים ומגוונים. סירי

ברזל שחורים, שתחתיתם צרה וגופם רחב, אשר תאמו את צורת פתחי הכירה הביתית המוסקת בעץ; היו סירים של אמאייל רחבי תחתית ומיוחדים לחמין; סיר סיר והמיכסה שלו, סיר סיר והידיות שלו. תוכנו היה כבר סיפור בפני עצמו: פעם זה היה סיר ענק עם תפוחי-אדמה, שעועית, גריסים ו"קישקע" מסורתי. פעם אחרת היה זה סיר תפוחי-אדמה מרוסקים טבולים בשומן בקר, או סיר גריסים ועצם שמנה בתוכו. לעתים היתה בסיר "קאשע" (כוסמת) בלבד, אשר העידה על מעמד בעלת-הבית, דלותה או קמצנותה. אך העיקר הוא הרי התנור של משפחת וטלברג, שם הגיעה סעודת השבת לידי גמר בישולה. בשל הריכוז הגדול של מספר הסירים בתנור, היה חשש שבעת הוצאתם יתחלפו הסירים ולא יגיעו לידי בעליהם. לכן, סימן כל אחד את סירו כדי שיעיד על בעליו. אחד כוסה בנייר חום עבה, שאין סכנה שישרף, על ידיתו של אחר הושם פתק עם שמה של בעלת-הבית, ואילו סיר שלישי סומן בשרוך צבעוני, העוטף את המיכסה. הסירים הללו שכנו כבוד בתנור כל הלילה, כולם שווים, סירו של עני כסירו של עשיר. החמין התבשל כל אותו ליל-שבת עד לאחר תום תפילת השבת, עד שהוצאו החוצה וסודרו בשורות כדי להקל את זיהויים. ההמולה החלה כאשר הקדימו ילדים לחזור מבית-הכנסת לקבל את הסירים. אז התרכזו נציגים של מחצית משפחות העיירה. והנה, בשבת אחת, שוד ושבר - התנור שלא הוסק לפי מידת הצורך הכזיב, והשאיר חלק גדול מסירי החמין מבושלים למחצה. באותה שבת לא היתה שמחה וששון במעונות רבים וה"ברכות" שהושמעו הגיעו עד לאוזני בעלי המאפיה. לאחר הכשלון הזה היו שחשבו לחפש מאפיה חלופית. מדי פעם קרו גם אכזבות מהכיוון ההפוך, כשהתנור משום-מה היה מוסק יתר על המידה והחמין יצא חרוך ואפילו שרוף. החום הרב שרף את נייר העטיפה או את סימני ההיכר האחרים של הסיר, והילד לא היה מסוגל לזהות את סירו. הוא הביא אז הביתה סיר אחר ובמקום החמין הרגיל שלהם, אכלו בני הבית באותה שבת את הכוסמת של מישהו אחר... במקרה חמור יותר הם לא אכלו כלל מן החמין, בשל היותו בלתי ניתן לאכילה. בענין הסירים שהתחלפו, אפשר היה לתקן את המעוות על-ידי מציאת בעלת הסיר המקורית ולקוות, שבידיה נמצא הסיר המבוקש. למרות שהכנת החמין ואכילתו נראית, לכאורה, פעולה פשוטה ולא מסובכת, הרי שבימים ההם, לפני שנים, אצלנו בעיירה, זה לא היה פשוט כל-כך. הכל היה נתון בידי חסדי שמיים וחסדי התנור ובעליו.

את מספר הילדים במשפחת רחציה לא אעז לקבוע, שכן איש לא ידע אותו. אולי רק בכור המשפחה, זליג, השריד היחידי, אך גם ממנו לא נזכה לדעת.

למרבה הצער הוא מאושפז זה 40 שנה בבית-חולים לחולי נפש. שמה המקורי של משפחה זו היה קירשנבוים, אבל כולם הכירוה בשם רחציה קייז, בתו של לייבל קייז הסנדלר. לרחציה היה, כאמור, מספר לא קטן של ילדים, אבל השוני היה בכך שרובם היו תאומים. זוגות, זוגות. הם נולדו ברציפות תכופה. רחציה ומשפחתה התגוררו בצמוד לבית הוריה. את רוב שנותיה, מלבד החגים, חיה רחציה ללא בעלה, בעוני ובדוחק רב. הבעל, כך אמרו, היה מלמד דרדקי, ומפני שלא הצליח להקים "חדר" בזקליקוב נדד לעיירות רחוקות וחזר הביתה לרוב לחג הפסח. היו אנשים שסברו, כי הוא איננו מלמד כלל אלא קבצן המחזר על הפתחים ומקבץ נדבות. מדי פעם שלח כמה זלוטי לאשתו והמשיך במלאכתו עד בואו הביתה. בחגים ראוהו הבריות הולך לבית-הכנסת להתפלל ומיד בגמר החג הסתלק כלעומת שבא, עד החג הקרוב. המוזר, כי בבואו מצא זוג תאומים חדש שנולד בהיעדרו. אבל הילדים היו מזוהים עם רחציה ושם משפחת נעוריה, מפני שהיא בלבד גידלה אותם. את שמותיהם לא נדע. הם היו מוכרים רק בשם "סאנעלעך" על-שם אחד הילדים. העוני והדלות ששררו במשפחה זו היו מן המפורסמים. היא נזקקה תמיד לעזרת אחרים. רחציה היתה מוכרת כבעלת "מענה לשון", שאינה מקמצת בקללות אם לא באה על סיפוקה מטיב התרומה או גודל התמיכה שקיבלה מאנשים נדיבים. בקללותיה היתה מתחרה רצינית למינדל חיהיס התגרנית מן השוק, ואולי אף עלתה עליה בסגנונה התובעני והתוקפני.

בתקופת המלחמה החמיר העוני אצל משפחה זו פי-כמה. הבעל המשיך לקבץ נדבות ורחציה גם היא פשטה יד. היא היתה מגיעה לביתנו וזוג תאומים תלוי על זרועותיה, כדי לבקש נדבה או אוכל. באין שאריות מזון היא הסתפקה במים הדלוחים שהופרשו מן הסיר, לאחר בישול האיטריות. גם זה היה משהו עבור הפיות הרעבים. רחציה היתה אורחת קבועה בבתים רבים, שחשבה אותם לנדיבים מספיק למלא את פיות ילדיה הרעבים. למרות זאת רחציה וילדיה סיימו את חייהם רעבים. היתה זו משפחה ברוכת ילדים, אך הברכה כלל לא שרתה במעונם.

החריגים ויוצאי-הדופן

מקובל היה לומר, שמקום ישוב שאין בו משוגעים, לא נחשב כלל למקום המכבד את יושביו. ואם רצינו לחיות בעיירה "מכובדת" חייבים היינו "לדאוג" שיהיו לנו כאלה. המשוגעים של זקליקוב לא היו מן הסוג האלים, אלא אנשים שנפשם קצת מעורערת וחריגים מן הרגיל. נזכיר רק מקצתם.

אחד כזה, חיים ק., היה מעורער בנפשו, נגוע במחלת רוח שבאה לו, כנראה, בתורשה מצד אמו שהיתה גם היא מאושפזת פעם. חיים ק. הסתובב במשך תקופה ארוכה כאדם מן הישוב, עבד בעסקי אביו וסבו - כיבוי סיד, ותיפקד ככל אחד. כשהיתה השפיות מסתלקת ממנו וקיבל התקפת שגעון, החלו דבריו ומעשיו להיות בלתי-הגיוניים. הוא מילמל דברים שלא לענין, אל עצמו ואל אחרים, ועשה מעשי קונדס שאינם מתאימים לבוגר - "התבצר" על תנור ולא הסכים לרדת ממנו; נכנס לארון ונשאר ללון בו; הפסיק לגזוז את שערות ראשו ולהתגלח עד שפניו התכסו בזקן, אותו סירב להסיר; היה עושה העוויות ומחקה נביחות כלב.

במקום שהיה מפעל כיבוי הסיד ניצב צריף ששימש את העובדים בו, ואת בעליו. היה זה מקום מרוחק, על אחת הגבעות הקרחות ביער. כאשר חיים ק. השתולל יתר על המידה, כלאוהו הוריו באחד מחדרי הצריף, עד שירגע. שם הגישו לו, כמובן, אוכל ושתיה והשגיחו על בריאותו. על אף היות המקום מרוחק נקלעו למקום, מדי פעם, מטיילים ביער. הוא הקשיב לקולות המבקרים והחל לצעוק בחזקה. המטיילים המופתעים קרבו אליו ושאלוהו, מדוע הוא צורח כל-כך. חיים ביקש מהם מים לשתיה. אנשים שהכירוהו פחדו להתקרב אליו, אולם אחד, תמים דרך, נכמרו רחמיו והביאו לו ספל מים לשתיה והגישו לו מבעד חלון קטן שהיה קבוע בדלת החדר. חיים תפס בשיניו את אצבעות מיטיבו ונשך אותן בחזקה. כך גמל ברעה תחת טובה, באומרו: "אומרים עלי שאני משוגע. למה לא האמנת?"

מימרה עממית אומרת, כי "לכל משוגע שכל משלו", אבל שכלו באותה תקופה כנראה נסתלק ממנו. כאשר עברה תקופת שגעון כזו והוא חזר להיות נורמלי ולתפקד כרגיל, התעוררה השאלה האם משוגע יקרא אדם כזה? אולי הוא צריך בסך הכל איזה טיפול פסיכיאטרי מתאים, ואז גם התקפות השגעון יעלמו לגמרי? אולם בעיירה קטנה, כאשר הופיע אחד יוצא-דופן שכזה, נדבקה בו לעולם תווית של משוגע. לפני האנשים עמדה דוגמת האם. עם זאת היו באותה משפחה גם ילדים נוספים ומוצלחים, שלא דבק בהם שום רבב של אי-שפיות. אב המשפחה היה סוחר ובעל עסקים ומילא בהצלחה תפקיד בוועד הקהילה. למרות זאת, כתם הבן יוצא-הדופן רבץ עליהם. היו תקופות בהן נעלם חיים ק. מן הנוף המקומי. לא ברור היכן שהה. האם במוסד כלשהו? הבריות לא ידעו כי באותה תקופה היה כלוא במיבנה הצריף שביער. לאחר זמן, מבלי שנבחין, שוב הופיע חיים ק. בלבוש נאה, מגולח ומסופר וחזר לשפיות. תיפקד זמן-מה באופן נורמלי, עד להתקפת השגעון הבאה.

ברחוב ינובסקה היתה משפחה פולנית רגילה, שאחד מבניה מעורער בנפשו ושמו היפק זקושצלני. סופר עליו, כי שגעונו נובע מיתר השכלה. עד כדי כך השכיל שהיידע במוחו שיבש את דעתו והוא נעשה בלתי-שפוי. היפק הסתובב תמיד בלבוש קרוע ומטונף, בקיץ ובחורף באותו מעיל ארוך, שהבריק מרוב שימוש ומגבעת נצחית על ראשו. לא היה לו קשר עם הסובב אותו ונראה שדי היה לו בשיח שניהל עם עצמו. ברם, הוא לא הפריע לאיש ולא היה אלים או מסוכן. אם דיברו אליו, בדרך-כלל לא ענה והנתק היה מוחלט. מרחב טיוליו היה הרחוב בו התגורר ומתחומו לא יצא. בניגוד לחיים ק. הוא דווקא גילח את שערותיו. אנשים שהכירוהו מן התקופה הנורמלית דיברו עליו כעל אדם יוצא מן הכלל, נעים הליכות ובעל כשרון מוסיקלי. למרות שגעונו הצטיין בנגינה בכינור. בזה לא ניכר היה שום סימן של אי-שפיות. הוא עמד ליד החלון הפתוח בביתו וניגן. את ההפסקות הוא בילה בטיוליו ברחוב. היה משלב את ידיו מאחורי גבו, עובר את הרחוב לכל אורכו מצד אחד, וחוזר לאורכו בצד השני. את הליכתו הנעים בזמזום ושריקות. עשרות פעמים ביום עשה את אותה הדרך. בהגיעו לסוף הרחוב עשה סיבוב דרמטי, חד ופתאומי. היפק זקושצילני היה משוגע נסבל, משוגע לעצמו בלבד.

שונה המקרה של לייב "דלנר". השם הוא סירוס של "זלנר", ביידיש חייל. לייב היה בחור גבוה ורזה והתקשה מאוד בדיבור, כך שהמלה "זלנר" נשמעה אצלו "דלנר". הוא התכוון לחיילים, כי רק מפניהם פחד. למעשה היה גופו כולו מעוות, פניו עקומות, כאילו עבר התקף מוחי ופיו נפגע, ולכן קשה היה להבין את דבריו. אם הבנת בכל זאת, הרי שדיבר לענין. ילדים התקבצו סביבו לשמוע את דיבורו המעוות והמשונה. אם ילד כלשהו כשל וצחק לידו, חשד לייב שעליו מדובר, ובעט ברגלו המענישה. הליכתו היתה בלתי-יציבה והוא התנודד מצד לצד, כאילו עמד כל רגע ליפול ארצה במלוא קומתו הגבוהה. אולי התווית של "משוגע רגיל" לא התאימה ללייב "דלנר", שכל אי-הנורמליות שלו נבעה מטראומה מימי הילדות, אשר השפיעה על מצבו הנפשי. קומתו, מיבנה גופו והופעתו החיצונית עוד הוסיפו חשדות כאילו למומו הגופני יש השלכה על שכלו. לייב "דלנר" היה בן למשפחה דתית והלך בקביעות עם אביו לבית-הכנסת, שם התפלל ככל אדם נורמלי והוא נשאר כזה כל עוד לא שמע את המלה "דלנר". זו הוציאה אותו מכליו ועשתה אותו בעינינו ליוצא-דופן.

את יעקב אקרמן הכרתי כיענקיל "דזוכער" - פירושו הדוקר. היו לו אצבעות ידיים דוקרות ואם נגעו בילד או אפילו באדם מבוגר, הרגישו היטב את ה"נגיעה" במשך ימים רבים. יענקיל לא היה משוגע, חלילה, או בעל נפש

מעורערת, אבל מקומו ימצא בפרק זה כיוון שעסק בעבודה מיוחדת במינה, אשר יכלה להוציא מדעתו כל אדם, חוץ ממנו. הוא עבד אצל האשה בריינדל בסחיטת שמן מאכל. באולם הגדול של בית הבד, ברחוב ליפה, עמדה מכונה אחת ארוכה, מונעת בידי יענקיל. הוא הניע את כל המנגנון בכוח ידיו החזקות בלבד ובמלאכה זו עסק במשך שנים. את חומר הגלם, הפרג והפשתן, קנתה בריינדל אצל האיכרים. יענקיל היה מסובב את הגלגל בקצב איטי וכך, בהנעת הגלגלים, הופרד השמן מן הפסולת והצטבר בקצה אחד במיכל ובקצה השני - הפסולת בערימה שהיתה טובה להאכלת בעלי חיים, אותה קיבלו האיכרים כחלק מהתמורה לחומר הגלם. יענקיל העלה והוריד את זרועותיו בהסתכלו בוהה אל התקרה, שכן שום נוף מענין לא היה באותו אולם. הריחות שנספגו בקירות היו בלתי-נסבלים לאדם שנקלע למקום. ריח משכר שכזה יכול לגרום לעילפון לכל אחד, אבל יענקיל החזיק מעמד וכנראה אפילו נהנה מן העיסוק. הוא לא שמר במיוחד על נקיון אישי ולא החליף את בגדיו לעתים קרובות. בהיותו ברחוב, אפילו לאחר טבילתו בבית המרחץ, נדף ממנו ריח חזק של שמן משכר. הריח הזה רדף אחרי כל מי שנגע אפילו נגיעה מקרית ביענקיל. אני פגשתי אותו על סף ביתי. בחצר נמצא בית המלאכה לסנדלרות של חיים, אחיו הבוגר. כאשר הגיע אל ביתו לסעוד, או לביקור רגיל, הלך ריחו לפניו והגיע עד ביתי. למרות הריחות החריפים שנדפו ממנו, הוא היה אדם נעים שיחה ובעל חוש הומור. לחיים ויענקיל היה אח שלישי, שמאי האופה, שלא שבעו ממנו נחת. גם אצלו ביקר יענקיל ואכל מפיתו, אבל לא ברצון רב, מפני שיענקיל לא חיבב אותו במיוחד, בשל תלונותיו הרבות על עסקי המאפיה הכושלים שלו. שמאי טען, שאינו מרוויח ואפילו מוסיף מכיסו את ההפסדים שהמאפיה גורמת. על דבר זה לא עבר יענקיל בשתיקה ושאל את שמאי: "אחי היקר, מנין אתה לוקח כסף לכסות את ההפסדים? מן הירושה של אבא שאין לנו?"

טרם נקבע אם קלפטומניה היא מחלה, או הרגל מביש. הסברה היא, שאין האדם הלוקה בה מודע למעשיו, ובכל חברה נורמלית חיים אנשים מסוג זה. בזקליקוב נודעו שתי נשים כאלה. אחת מהן, היתה מ.ר., שמצבה הכלכלי היה טוב למדי. הבעל והבנים פירנסו בכבוד את המשפחה, אך בזמן שהאם עשתה את קניותיה היתה הפורענות בלתי-נמנעת; בנותיה של מ.ר. היו עוזרות לאם בקניות ובסחיבת הסלים. היא עצמה קנתה ושילמה את המגיע ממנה, אבל במקרים מסויימים לא עמדה בפיתוי של "ההרגל" המוזר. החנוונים היו מודעים לכך, וכאשר שמו לב שדבר-מה נעלם בתיקה, הם עשו עצמם כלא רואים, אם כי השגיחו היטב על מעשיהן של מ.ר. ובנותיה, כדי לראות מה

הנזק. בתום הקניה, כאשר רמזה לאחת מבנותיה "תלכי הביתה", ידע החנווני שדבר-מה כבר נמצא בסל הקניות שלה. הנפגע רשם לפניו ולא העיר דבר כדי לא להלבין את פניה ברבים. החנווני הזה היה מגיש את החשבון לאחד מבניה, או לבעלה. כאשר מ.ר. לא הטריחה את בנותיה, היא פעלה בשיטה שונה בעת עריכת הקניות לשבת אצל הדייג. כאשר קנתה את הקרפיון ביקשה מן המוכר לתת לו את מכת המוות. בעוד המוכר פונה אל קונה אחרת נעלם הקרפיון בחיקה. במקרה זה, תוך כדי פעולה התעורר הדג לחיים והחל לפרפר בחיקה. התנועות היו ערות מאוד והבליטו את פרפורי זנבו. הדג נפל החוצה וניגלה לעין כל.

לא הרחק ממוכר הדגים היתה מאפיה ומ.ר. בחרה לה במאפיה זו חלה טריה וחמה לשבת ונטלה אותה לחיקה. טעותה התגלתה מיד, שכן החלה היתה חמה מאוד וכמעט גרמה כוויה. מ.ר. התנערה מיד, הפילה את החלה החמה על הרצפה ופנתה, ללא מבוכה, אל הקופה לשלם בעבורה. הפעם עבר הכל בשלום.

שמואל-בר חי שנים רבות בזקליקוב, אבל מקום הולדתו היה בעיירה מודליבוזיץ הסמוכה. הוא הגיע אלינו למטרת "שנור": קיבוץ נדבות בבתים. אדם לא צעיר היה ועיניו האדומות נטפו תמיד מוגלה. בקבלו את מטבע הנדבה התקשה להבחין אם קיבל חמישה גרוש או עשרה. לכן, קירבם הישר אל עיניו לבחינה. הוא כלל לא טיפל בפגם שבעיניו וחי עימו. כיוון שלא היינו רחוקים מעיירתו ומצאנו חן בעיניו הוא קבע את מושבו אצלנו, ומכאן יצא לגיחות "שנור" לעיירות אחרות. כאשר סיים סיבוב של קיבוץ נדבות - חזר. לרוב התמקם בבית המדרש, על-יד התנור, ולא זז ממנו. שם התפלל, אכל ושתה ככל אדם. אולם מינהג משונה היה לו: את צרכיו לא עשה בבית המדרש או בסביבתו, אלא היה מגיע עד לבית-העלמין עם צרכיו הקטנים, ולמען צרכיו הגדולים, אמרו, הרחיק לכת מעבר לכך. ואילו המגזימים אמרו, שלפעמים הגיע למקום הולדתו, מרחק של 17 ק"מ. איש עקרונות היה, טען כי "אין זה יאה לטנף מקום זר", לכן עליו לעשות צרכיו בביתו. הוא טען שבזקליקוב הוא נמצא כאורח באופן זמני בלבד. אי-אפשר שלא להזכיר "משוגע" מוזר זה אפילו היה רק אורח זמני, כפי שטען. את מכבדנו נכבד.

התחלת הסוף

אלה היו פני העיירה זקליקוב כאשר באתי לאוויר העולם. הייתי הבן השני של הורי אבנר ורחל, זכרונם לברכה. אבי היה יליד זקליקוב, בן למשפחה מושרשת מזה מאות בשנים במקום. את אילן היוחסין אוכל לשחזר עד 200 שנה לאחור. נולדתי כבן שני ומבוגר ממני הוא אחי משה. הרצל ז"ל, אחי הצעיר יותר, נולד שלוש שנים אחרי. הייתי, איפוא, הבן האמצעי. יש אומרים כי ישנן יתרונות לעובדה זו ויש אומרים כי זהו חסרון. אולם על כך, לא עלי לשפוט.

כאשר הסבתא חיה התאלמנה היא עברה לגור אצלנו לתקופה קצרה, עד שנישאה שנית לאיש נשוא-פנים, מלמד בעיירה אוזירוב הסמוכה. כעבור שנתיים גם בעלה זה נפטר ומאז התגוררה סבתא חיה אצלנו, או בדירה שכורה, לסירוגין. בתקופת המלחמה היא שהתה בביתנו עד סתיו 1942, עד יום חיסול יהודי זקליקוב בידי הנאצים.

את הורי אבי לא הכרתי כלל. סבא אריה לייב נפטר שנים רבות לפני היוולדי, ואילו סבתא צפורה נפטרה מספר שנים אחריו. כאשר סבתא צפורה התאלמנה, היו כבר ילדיה, שני בנים ושתי בנות, נשואים מזמן, ואילו אבי - צעיר הבנים - התגורר יחד עימה בדירת חדר בבית המשפחה והיה גם מפרנסה. בהיותו בן 28 הוא נחשב כבר רווק "זקן". הוא נשא לאשה את אמי רחל לבית ווינרייך, שהיתה צעירה ממנו בחמש שנים. בנוכחות הילדים לא הזכירו הורי מעולם את סוד התקשרותם. אני מניח, כי היה זה שידוך שהיה מקובל מאוד באותם הימים. מוצאם מעיירות שונות וקשיי התחבורה שהיו קיימים אז, יכולים להעיד שהקשר לא היה בלתי-אמצעי.

מוצאה של אימי ממשפחה דתית מאוד, ואילו אבי עצמו נחשב ליותר מתקדם, מסורתי, ולפי דעת אחרים אפילו חילוני וחופשי מדי. ברבות הימים קבעה לה המשפחה את דפוסי החיים שלה, שהיוו מיזוג של שניהם. באווירה זו גדלתי. כל הזמן הייתי תחת עין פקוחה של אם פולניה, שניהלה את ענייני הבית ביד רמה, ועם זאת היתה לעזר-שכנגד לאבי, במלוא מובנו של המושג ועזרה בפרנסת המשפחה; אם טיפוסית, המסורה עד אין-קץ למשפחה ולילדיה. נוסף לעיסוקי הפרנסה היו שני הורי עסוקים רבות בפעילות ציבורית בתנועה הציונית.

כל ימי חיי, כמעט, התגוררתי במקום אחד, בדירה שכורה בבית בעל שתי קומות ברחוב ה 3 במאי, אצל בעל-הבית סטרייציקי, הדירה היתה בעלת שני

חדרים עם מטבח גדול, חדר שינה ואורחים ענקי, שפנה לחזית. מלבדנו, התגוררו בבית זה עוד חמש משפחות. החצר הגדולה ומשק-חי של בעל-הבית היוו עבור הילדים "ממלכה שלמה", בה מצאו את כל עולמם במשחקים ובבילוי. ילדי השכנים היו לחברי ואיתם ביליתי את זמני הפנוי. בבית זה עשיתי את צעדי הראשונים. אני זוכר שבגיל שלוש קנו לי נעליים חדשות והוחלט לצלם אותי בהזדמנות זו אצל נח וייספלד השכן. הוא היה ספר, נגן כינור מקצועי וצלם לעת-מצוא, שהנציח את המאורע לדורות. אז כבר הייתי ראוי להיכנס בעול התורה ולהתחיל ללמוד ב"חדר". הורי לא איחרו, לכן, לשלחני אל המלמד הראשון ולאחריו לעוד ועוד מלמדים כדי למלא ראשי במעט תורה ו"יידישקייט", וללמדני חכמה ודעת.

כבן לעם הספר ראה כל יהודי בחינוך בניו ערך חשוב ביותר. לכן השקיע מאמצים להקנות להם תורה ודעת. כל ילד בעיירתנו, התחיל לשאת בעול התורה בגיל ארבע לכל המאוחר. הורים הועידו את בניהם למלמד מסויים כבר לאחר ברית-המילה, ובהגיעו לגיל שלוש או ארבע התחיל ללמוד את ה-א"ב, התקדם ולמד תורה, חומש ורש"י ומשניות ועד לגמרא הגיע, בעזרת המלמדים המתאימים לגילו. ההורים הקפידו לבחור לצאצאיהם את המלמדים הטובים ביותר, אשר ירביצו בהם תורה ו"יידישקייט". לפעמים, הרבצת תורה היתה כרוכה במכות ממש על כפות הידיים והישבן, על-מנת להכניס את הנדרש לראש, שפעמים הרבה היה סתום, רחמנא-ליצלן. זקליקוב היתה משופעת במלמדים ובמוסדות לימוד תורה מכל הדרגות. מי ששאף להגיע ל"ישיבה" חייב היה לפנות לעיר גדולה יותר. קרובה ומפורסמת היתה "ישיבת חכמי לובלין", אבל הלוך הלכו בחורים גם לישיבות מפורסמות פחות ורחוקות. תלוי, כמובן, לאיזו חצר חסידית השתייכו האב או הסב.

בבחירת המלמד וה"חדר" הראשון לא היו התלבטויות רבות. כעמוד תווך ניצב היה לפני כולם המלמד זיסל שרודק, והוא שהתחיל במצוות לימוד אלף-בית. בכשרון רב הוציא מכל ילד את המיטב שבו וביכולת נפלאה המציא דרכי לימוד והיקנה אהבת תורה. הוא החזיק בידו את ה"טייטל", טבל אותו בקערית דבש ונתנו לילד הקטן לפיו ללקק באמרו: "הנה, כשם שהדבש מתוק הוא, כן טעם התורה". חוזר היה על פסוק זה ללא הרף ומדביק בו את תלמידיו. וכי איזה ילד לא אוהב דבש? לזיסל מלמד, כפי שחרות בזכרוני, היתה הופעה מרשימה. דמות תמירה, בעלת זקן אפור הנוטה ללבן, פנים מלאות נבונות ומבט המביע טוב-לב. החדר של זיסל היה מוסד

יציב, שבו התחנכו לראשונה רוב ילדי זקליקוב. כל מי שהכירו נתקף בגעגועים לאיש זה ולפעלו המבורך. מי שלא זכה ללמוד אצל זיסל בילדותו - הפסיד.

ה״חדר״ שכן בבית-עץ חד-קומתי בסימטה שעל יד ה״געסל״. ביתו של זיסל היה בסך הכל חדר ענקי, ללא מחיצות. לאורך הקירות ערוכים היו שולחנות כבדים וספסלים גסים עליהם ישבו הילדים הקטנים, שעונים על מרפקיהם, ולמדו תורה. דרכו של זיסל וכל ישותו היתה דרך של נועם. לא בשבט רצועות, או בסטירות, אלא בסבלנות רבה ובהבנת נפש הילד, שרק עתה יצא מתחת סינרה של אמא. בעזרתו של זיסל והודות לגישתו החיובית למד הילד להתגבר גם על פחדיו במיפגשו עם ילדים אחרים, לא מוכרים, פעמים גדולים ממנו, שלא תמיד האירו פנים לילד חדש בחדר. דרכי הנועם של זיסל היו מן המפורסמות. אומנם לאחר לימוד של שנתיים-שלוש לא יצאו ממנו גאונים שלמים, אבל היסוד שהניח נשאר בחזקת ״גירסא דינקותא״, שאותה לא שוכחים לעולם.

בדרך-כלל היו הילדים מגיעים מכל קצות העיירה בכוחות עצמם. לא נדרשה כל זהירות מפני כבישים סואנים ותנועת כלי-רכב, שלא היו, אלא רק מפני ״שקצים״. הבעיה נפתרה בקלות בימי אביב וקיץ, אולם מה היה קורה כשהגשם ירד ומים הציפו את הדרכים והתהווה בוץ, או בעת שלג כבד, כאשר מוציאים ילד קטן למזג-אוויר קשה? כאן מצא זיסל את הפתרון המתאים בדמות ה״בלפר״, שמובנו עוזר. הוא היה צמוד לחדרו של זיסל, שם גם היה ביתו. שמו היה ״ולווליה בנבנק״. בחור רזה, קומתו בינונית, בעל זקן דליל ופנים קשוחים. לחייו בולטות היו ואפו מחודד. הוא היה בעל כושר פיסי בלתי-רגיל. רק פגם אחד היה לולווליה. הוא גימגם. לשונו היתה נתקעת בחיכו כאשר רצה להסביר את מבוקשו. כיוון שהכירו את ולווליה ואת תפקידו, החסרון הזה לא הפריע לבריות. בתוך החדר היה ולווליה ממונה על הסדר ועל בטחון הילדים. הוא גם דאג לצרכיהם הפיסיים הקטנים והגדולים. שעתו הגדולה של ולווליה באה כשילד סרבן לא הגיע לחדר וכאשר מזג האוויר היה קשה. הוא היה עובר בבתי הילדים ואוספם. לא היו לו אמצעי תובלה. לכן, לקח אותם על גופו: ארבעה, ארבעה - שניים על הזרועות, אחד מלפנים תלוי על צווארו ואחד מאחור, המחזיק אותו בעורף. חזיון מיוחד במינו היה לראות איש צנום זה נושא עליו ארבעה בנים לחדר. הוא היה מורידם במהירות ויוצא לסיבוב נוסף. כך מספר פעמים הלוך וחזור, עד אשר הביא את אחרון התלמידים אל החדר. בגמר הלימודים שוב עשה את אותו סיבוב כדי להחזירם לבתיהם. ולווליה התמיד במשימה זו שנים הרבה. שירות

זה של "בלפר" צמוד, היה קיים רק אצל זיסל.

זיסל לא רק היה מלמד דרדקים אלא גם העמיד את ביתו למטרת הכנסת אורחים - אכסניה מיוחדת במינה. מדי פעם הזדמנו לעיירה אורחים ליום או לזמן ארוך יותר. קבצנים ותמהונים היו. באופן טבעי מצאו את דרכם אל ביתו של זיסל. החדר הגדול הפך בשעת לילה למלון מאולתר. על ריצפתו היו פזורים מזרני-קש ושמיכות, או כל כיסוי מזדמן. אשתו של זיסל התרוצצה סביבם כדי למלא את מבוקשם בכוס תה, או מזון כלשהו. אולי זקוק האדם לבגד, או לנעליים חליפיות. לכל זאת דאגו זיסל, זוגתו וגעצל בנו. הבן הבכור יענקיל, שהרחיק עד לוורשה, היה אף הוא מלמד ילדי ישראל, אולם כמורה במקצועות חילוניים. גם מטעם אחר לא נפל התפוח רחוק מן העץ, שכן גם ביתו של יענקיל היה פתוח תמיד לכל אדם מזקליקוב שהזדמן לבירת פולין. אורחי העיירה היו איפוא אורחי זיסל. רק אצלו יכלו למצוא פינת לינה, פת לחם ומילת עידוד בשעת צורך. בעל האכסניה לא גבה תמורה בעבור השירותים שהעניק. הכל נעשה לשם שמיים. יכול היה אורח כזה לשהות בביתו של זיסל כאוות נפשו ולא הורחק משם חלילה, אלא רק במקרים יוצאי-דופן.

כדרך נוודים, נהגו אלה להחליף מקומות ועברו מעיירה לעיירה. זיסל המשיך לארח תחתם אורחים חדשים. היו מקרים שנוודים זמניים הפכו לתושבי עיירה קבועים ואז נפלו תחת עול הקהילה. מצוות הכנסת אורחים של זיסל היתה לדוגמה, ואם ביתו לא הספיק לאורחים הרבים, הוא מצא להם מקום לינה חלופי, שלא ישאר אדם, חלילה, ללא קורת-גג ללילה. במקרה כזה נידבו גבאי בית המדרש את בית התפילה. הספסלים והשולחנות הפכו למיטות לעת-מצוא והתנורים המוסקים בחורף היו מחיים נפשות. גם ביתו של חעבל שרמן החייט היה פתוח לרווחה לקבל אורחים מזדמנים, אם לא נמצא להם סידור אצל זיסל, או בבית המדרש. אבל מידת הכנסת האורחים של זיסל היתה לשם דבר. הוא לא היה אדם אמיד ומעשיו הטובים היו הנכסים היחידים שלו. הוא ניחן במידה גדושה של אצילות-נפש שהקרינה על הסביבה. לכן, נמנה עם דמויות המופת בעיירה עליהן אנו מתרפקים בערגה.

לא זכור לי דור המלמדים הוותיק, ששמם הלך לפניהם. הבולטים שבהם היו חאסקל "דער געלער" - הצהוב, מלמד בר-אוריין ולא פחות ממנו היה ר' אלתר יוסף אשריס. בערוב ימיו לימד הוא בהתנדבות תלמידים מתקדמים בבית המדרש. אני הגעתי למלמד ושמו אהרן הקטן, להבדיל מאהרן אחר שנקרא אהרן הגדול. אהרן הקטן היה בעל זקן ארוך ואפור, אבל שפמו וסביבת פיו קיבלו את צבע הטבק. אהרן היה מעשן סיגריות "כבד"

ב"לולקה" (פומה) והניקוטין דבק בו ולא היה אפשר להסירו. אהרן הקטן אסף סביבו כעשרים תלמידים משום שביתו הקטן לא איפשר יותר מזה. חשוך ילדים היה ואולי מסיבה זו אהב את תלמידיו. הוא זכור כמלמד שאינו מכה, זכרון שנעים לחזור אליו. אומנם נהג להחזיק בידו שוט לתפארת בלבד, ורק לעיתים רחוקות השתמש בו להפחדת תלמיד בלתי-ממושמע; הוא היכה בשולי השולחן או הספסל. הילדים הסבו על הספסלים הכבדים, שעונים על מרפקיהם וקוראים פסוקים בתורה בלי להבינם כלל. הם קראו עד אשר אהרן עשה הפסקה ובחן את הילדים אם הפרק הובן. הוא נתן פירושים שונים לנקרא, פעם משל רש"י ופרשנים אחרים ופעם פירושים משלו. שמענו בקשב רב את דבריו. כך למדנו מהו "ריח ניחוח" בתרגום ליידיש, לשון הלימוד - "זעניפטיקיט". אך מהו "זעניפטיקיט" לא היה ברור לגמרי. "צפיחית בדבש", לעומת זאת, תורגם על ידו "א טייגל פון האניג" - טעם שכבר היה מוכר לנו. כאשר נסב הלימוד על רחב הזונה, כבר ידעו הילדים מעט מן המופלא והסברו של אהרן - אשה זונה - "מוכרת מזונות", העלה חיוך על פני הקטנים, ששתקו ולא העיזו להקשות, שכן אז עלול היה הילד להיות מכונה "שייגעץ", ודבר השאלה התמימה והבלתי-מוסרית עלול להגיע, חלילה, לאוזני ההורים.

אהרן הקטן לימד גם א"ב מסידור תפילה בעל אותיות גדולות ומנוקדות. שיטתו - כל יום אות אחת והניקוד שלה, בסבלנות רבה, עד שהילד הבין. הוא לא התיימר להכניס לראש התלמיד את כל התורה בבת-אחת, ושיטת השינון, החוזרת על אותה אות או ביטויה ללא הרף, גרמה לקליטתה בקלות יחסית. אדם בעל רוח טובה היה, להבדיל ממלמדים קפדנים ורגזנים. הלימוד נמשך שלוש-ארבע שעות ביום והשנה התחלקה לשני זמנים: מפסח עד ראש-השנה ומראש-השנה עד פסח. לכל זמן היה סדר לימוד משלו ובדרך-כלל הצליח התלמיד הממוצע ללמוד את החומר שהציב לו אהרן: קריאת תפילה בסידור קודם, ובהמשך חומש-תורה עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס. לימוד טעמי המקרא בא בסוף ואז, תוך שלוש שנים לכל היותר, יצא הילד מהחדר של אהרן עם מטען לא קטן של יידע בסיסי לכל החיים.

לאשתו הצנועה של אהרן קראו פרומה, זקנה כפופת-גב היתה ופוזלת בעין אחת. תמיד הסתובבה עם מטלית בידה והשגיחה על ניקיון הבית. היתה מצחצחת את כלי הבית ועוקבת אחר התנהגות הדרדקים. פרומה זכורה לי במיוחד בהקשר למינהג הכפרות. ידעתי, כי את הכפרות יש לעשות עם תרנגול הניקנה בשוק ומובל אחר הטקס לשחיטה. אצל פרומה גיליתי דבר בלתי-ידוע ומתמיה: את הכפרות עשתה עם דג קרפיון חי, ששלתה מן

הקערה, הרימה מעל ראשה ואמרה: "זה כפרתי, זה חליפתי", ומינהג חדש בא למדינה. לא ברור לי אם כספה לא הספיק לקניית תרנגול, או מטעם אחר השמור עימה עשתה כן. ילד כמוני טרם ידע לשאול כהלכה. חוץ מזה, לא היינו בתקופת פסח ובערב יום-כיפור אין מקום ל"מה נשתנה".

המעבר מאהרן הקטן לאהרן הגדול היה פשוטו כמשמעו: מאדם נמוך קומה לאדם גבה-קומה, וכן מעבר ממלמד ילדים קטנים למלמד גדולים יותר. אהרן הגדול היה כהן, ואם למדת אצלו יכולת לפחות לומר: לומד אני אצל אהרן הכהן. אולם האסוציאציה עם אהרן הכהן, אחיו של משה רבנו, היתה רחוקה מאד. אהרן הכהן היה איש מופת, נוח ורודף שלום, ואילו אהרן המלמד, איש חמור סבר, רגזן וקטנוני. גם קמצנותו היתה מפורסמת בעיירה. הוא אהב לשתות תה חם מאוד ואת קוביית הסוכר הצליח לחלק לשמונה חלקים, המתאימים לשמונה כוסות תה, חלק ממנתו היומית. קרוב לוודאי שקמצנותו נבעה מן המחסור, ואין לי לחשוד בענין זה בכשרים. מבורך היה בבנים ובשתי בנות גבוהות וכבדות-משקל שכל עיסוקן - סריגה. השתיים ישבו בפינה ועסקו במלאכה בלילות חורף, ליד מנורת נפט, או נרות. הן היו סורגות מחבילות צמר חדש וגם פורמות בגד צמר ישן ומגלגלות את החוטים לכדור. נוטלות היו על אצבעותיהן מעט מן הצמר הפרום. עבודה זו השאירה סימנים וגרמה להתנפחות אצבעותיהן. לפיכך, יכולת להכיר את בנותיו של אהרן. עבודות הסריגה נעשו על-פי הזמנה, וזו היתה תרומתן לפרנסת המשפחה. הסתכלתי על אצבעותיהן בעיניים רחמניות של ילד. ממה שקלטתי מפי המבוגרים הבנתי, שהסריגה הביאה לתוצאה עגומה והיתה למכשול מסויים לשידוכן.

אהרן הכהן היה, כנראה, בעל תורה וביקש להחדיר לראשי תלמידיו את כל הרצוי, אבל שיטותיו היו קשות: לא רק רצועות העור שימשו להענשה. הוא הירבה גם לצבוט בלחיי התלמידים או למשוך באוזניהם על-מנת שירגישו את נחת ידו. ילדים אלה, כבני שמונה, לא "העריצו" את גישתו הפדגוגית הנוקשה. במבט לאחור, גישה זו נראתה פסולה. אהרן הגדול לימד משניות, פרקי אבות ופירושים לתורה - שלב מתקדם בלימודי ה"חדר". הלימודים נמשכו גם בשעות הערב לאחר לימודי החול בבית-הספר. בערבי החורף ובחושך קשה היה להגיע לביתו של אהרן; הוא גר ברחוב צדדי ללא שם. בית ישן וטחוב היה והעלה ריח עובש. לא היו פנסי רחוב להאיר את הדרך בלילות וחשמל זרם רק בחלק מבתי העיירה. אצל אהרן הכהן השתמשו להארת הבית בפנסי-נפט ובנרות. כל תלמיד נאלץ היה להביא עימו נר כתרומה למלמד, למען יאיר את שולחן הלימוד, אבל אהרן הקמצן נטל מן התלמידים

את הנרות הרבים ורק בנר בודד או שניים האיר את המקום. לנרות אלה צריך היה לקרוא נרות תרומה. שלא כנרות חנוכה, הם שימשו אותו כל לילות השנה.

על עונש ייחודי ומהמם מגיע לאהרן הכהן "זכות יוצרים", ללא ספק. הוא הניח בקאפוטה שלו אבן בעלת משקל שהיתה תחובה באחד הכיסים שהיה קרוע מלכתחילה, וכך גלשה לה האבן עד קצה מעילו. כאשר תלמיד לא הניח את דעתו ושוט רגיל לא השפיע, פנה הוא אל המצאתו המקורית. גבוה משכמו ומעלה נעמד ליד הילד הסורר והניף בתנופה את כנף הקאפוטה בה היתה מונחת האבן. זו פגעה בילד במקום כלשהו. התלמיד הנפגע לא חזר עוד לסורו. בעת התפשטותו בבית הבחינו הורי הילד בסימנים כחולים בחלקי גוף שונים, והבינו כי את "המתנה" הזו קיבל ילדם מאהרן הכהן. את שיטות הענישה שלו אפשר לייחס לתקופת האבן, תרתי-משמע. מדוע צריך היה להקנות תורה באותם ימים ביסורי-גוף כה רבים? לאהרן הכהן פתרונים.

אהרן הכהן קיבל את תלמידיו לבוש קאפוטה מרופטת וספוגת שומן, שהדיפה ריחות לא נעימים. הושבנו סביב השולחן. לפני-כן וידא אם כל אחד הביא את "נר התרומה" וצירפו אל הערימה שעל השולחן. אופיו הקמצני התבטא גם בשימוש בגפרורים. בעזרת סכין גילוח הצליח לחלק גפרור לארבעה חלקים ולהדליק באחד מהם את פתיל העששית. קומקום המים החמים היה מוכן תמיד למלא את כרסו של אהרן בתה דל ובקוביית הסוכר שחולקה מראש. הוא היה שותה בשקיקה ובקול, כוס אחר כוס, והדבר לא הפריע לו להקשיב ולשים לב אם ילד טעה. והיה אם סטה אחד הילדים מן הכתוב, ואפילו בשגגה, היטיב אהרן הכהן להחזירו לדרך הישר, אם בשאגה ואם בשוט. אצלו לא נהגו להעמיד ילד בפינה או לטפוח קלות בכף ידו; עונשו היה ממשי, השוט המכאיב שעבד במרץ.

רוחות חדשות נשבו בזקליקוב גם בשיטות לימוד תורה. בצד ה"חדר" ותלמוד התורה המסורתיים הופיעו מלמדים מודרניים ותלמידי ישיבות. מרנין היה להיווכח כי הגיע לזקליקוב אדם צעיר, בוגר ישיבה, אשר נשא לאשה את אחת מבנות מאיר אושברג ופנה ללמד תורה. לא היה טעם להכניסו לעבוד במכולת של חותנו, מפני שלא היה בעל שרירים לעסוק בעבודה פיסית. אם כן, אחת היתה הדרך: להיות מלמד. דירת חדר בבית המחותן היתה קטנה. לכן, נהג הוא ללכת אל ביתו של התלמיד וללמדו שם ביחידות. זה היה חידוש מסויים ודומה למורים בלימודי חול. הוא היה צעיר, בשנות השלושים המוקדמות, בעל זקנקן שחור, צנוע וביישן, שלא הרים עיניו לאשה זרה וכבש פניו בקרקע בדברו אל אנשים. רק כאשר ישב עם התלמיד והתחיל לפרש את

מסכת גיטין, או פרק גמרא אחר, התברר עד כמה הענין גורם לחידוד המוח והבנת סוגיות מסובכות. לא התימרתי אז ולעתיד להיות תלמיד ישיבה, אולם עדיין מהדהדות באוזני המלים: "המביא גט מעבר לים". כאשר לא הבנתי משמעות ענין כלשהו, צורת ההסבר שלו לא השאירה נקודה אחת בלתי ברורה. זו היתה גם הסיבה להערצתי את דמותו הצנועה ובקיאותו הרבה.

דמות שונה ויוצאת-דופן היתה זו של לייבל'ה גרינבוים. איש נמוך קומה וצנום, שעסק בהוראה. לעומתו, נראתה שרה, אשתו, הגבוהה ממנו בראש, כענק. מלאת פנים היתה ושערות "זקן" דלילות כיסו אותם. הניגוד החיצוני ביניהם היה בולט ומוזר. לא פעם חשבת לשאול, איך יתכן ניגוד כזה ומיהו המשדך? חשוכי ילדים היו והתגוררו בדירה "על החולות", שמשפחת האשה העמידה לרשותם. לייבל'ה היה אדם המסתפק במועט ומפורסם בזה, שכל חייו התקיים על אוכל בלתי מבושל. את החלב ששתה מהל במים, וטבל בהם לחם יבש וחי למען קיום הנפש בלבד. נראה שעשה זאת מתוך בחירה עצמית ואמונה מסויימת. זאת לא היתה תוצאה של חוסר פרנסה, כי עיסוקו בהוראה הספיק לקיום. הוא לימד עברית ויידיש בעזרת ה"שריפטששטעלער" (מדריך לשפות) ומוכן היה ללמד גם לימודי קודש בהיותו בעבר בחור ישיבה. הוא חבש עדיין את כובעו "היהודי" העגול, אולם למעשה "התפקר".

לייבל'ה היה מורה מבוקש גם במתמטיקה, פיסיקה, כימיה והיסטוריה, בלי שילמד אותם באוניברסיטה. הוא היה אוטודידקט אמיתי. היתה לו אישיות כובשת ונעימה שהזמינה דרך-ארץ כלפיו. היטב שלט בשפה העברית ולימד מספרים שהגיעו מארץ-ישראל. מפיו למדתי את שירו של ביאליק "לא ביום ולא בלילה". תמיד נכון לעזור לתלמידים, גם מחוץ לשעות הלימודים. הוא נקשר אליהם כחבר אל חבר, מסור בלב ונפש. לא פעם שכח שחלפה כבר שעת הלימוד ועדיין ישב ולימד ואם לאו, אזי שוחח עם תלמידיו. זוגתו, מתוך דאגה רבה, היתה מגיעה אל מקום הלימודים בשעת ערב ומחזירה אותו בכבוד גדול לבית ש"על החולות", אל ד' אמותיו.

הייתי אחד מתלמידיו, הצעיר שביניהם. לייבל'ה המוכשר הביא את התלמידים לרמה אחידה וכבר אז יכלו לפטפט עברית בחוצות זקליקוב, אולי בשגיאות ובהברה אשכנזית, ובכל זאת עברית. הוא הניח יסוד איתן למי שהתעתדו להשתלם באופן עצמאי ולהגיע לקורס מתקדם יותר אצל מורה אחר. לייבל'ה הסתובב תמיד עם רעיונות להמצאות. בעל מוח פורה היה. כיוון שלא היו לו ילדים, ניסה לשתף את תלמידיו ברעיונותיו. זמן רב ביקש לעניין אותי בפיתוח פטנט של ציפוי מתכות. הוא טען, שמצא שיטה טובה וקלה לחידוש כלי-נחושת בתהליך ביתי פשוט. כיוון שהדבר צריך להיעשות בעזרת

זרם חשמלי - ולא כל בתי זקליקוב היו קשורים לרשת החשמל - חשב שדווקא אצלי, מקום בו היה זרם, יעשה נסיון קטן. הוא הבטיח לשתף אותי בכל התהליך. בדרך זו, אמר, גם אני אצא נשכר מכך - ארכוש יידע בכימיה, ברמה שטרם למדתיה בבית-הספר.

ערב אחד, לאחר גמר השיעור בעברית, הוציא לייבליה מתיקו צרור אביזרים. היו שם חוט חשמל ארוך עם תקע ובקצהו השני היה "מזלג" חימום. היו גם אבקות למיניהן, אבן כחולה, חוטי-נחושת ומפתח מתכת פשוט, עליו התכוון לעשות את הניסוי. כמו מדען מימים ימימה הסביר איך יתחולל התהליך. לתוך כוס מים הוא הכניס את האבן הכחולה, את ה"מזלג" ומקצת האבקה שהביא, והפעיל את מתג החשמל. לאחר רתיחת המים תלה בזהירות את המפתח על חוט-התיל וקירב את חוט-הנחושת אליו. החום הלוהט היה צריך, לפי דבריו, להציף בשכבת נחושת דקה את המפתח. לאחר שיתרחש התהליך יהיה המפתח מחודש עד להפליא, וכך יעשה לכל כלי-נחושת שיעבור תחת ידו. אמר ועשה. אבל ה"נס" לא קרה. לאחר שהמים רתחו וחוט הנחושת בא במגע עם המפתח, אירעה התפוצצות ואפלה השתררה בבית. הכלים והאביזרים בכוס ובסמוך התפזרו לכל עבר. הקצר היה כללי והאפיל את כל דירות הבנין. לייבליה עמד נדהם ומאוכזב ושאל אותי ואת עצמו במבוכה: מה קרה? למה זה לא פעל? הוא לא התיאש והבטיח לשפר בקרוב את התהליך. האיש הקטן, מלא החיוניות, לא נרתע מכשלון חד-פעמי והציע ניסוי נוסף בהזדמנות אחרת. בעוד החושך שורר בכל הסביבה התחמק לייבליה החוצה מבוייש. איש תמים היה, אופטימי ללא תקנה.

היו אצלנו מספיק "חדרים" ו"תלמודי תורה" ללימודי קודש, אבל לא היתה קיימת מסגרת חילונית לילדים בגילים שלפני בית-הספר. לכן, היתה זו בשורה מרנינה להורים רבים שעומדים להקים גן-ילדים, כך תהיה זקליקוב כמו הערים והעיירות שבהן אוספים ילדים וילדות תחת קורת-גג אחת. לאחר דיונים בסניף תנועת הנשים הציוניות ויצ"ו, הוחלט להקים גן-ילדים מסוג זה בזקליקוב. את התפקיד החשוב לקחו על עצמן מילכה גרינברג, לולה לפקוביץ ורחליה לקס, אמי. לאחר שנפלה ההחלטה, החלו לחפש במרץ רב מועמדת מתאימה, בעלת השכלה ויידע. בסופו של דבר מצאו אחת עם כל המעלות בדמות שרה האניגבוים, בתו של ר' יצחק, מפרנסי הקהילה וראש "המזרחי" במקום. משפחה מכובדת ועדינת-נפש היתה. שרה, נערה צעירה ונלהבת, סיימה זה מכבר את הגימנסיה בראדום וסמינר למורות וחזרה הביתה. בעודה מחפשת תעסוקה מתאימה נפלה הצעת "ויצ"ו" ממש מן

השמיים. לאחר שיכנוע קל נטלה שרה על עצמה את התפקיד, למרות שלא נאמר לה מראש מה יהיה שכרה. גם המקום המתאים נמצא - ביתה שלה, בקומת הקרקע. לידו היה מגרש שהותאם למשחקים וגינת-ירק, ללמד את הילדים עבודת כפיים.

השלב השני של מיבצע הקמת הגן היה: לגייס ילדים ולשכנע את הוריהם להכניסם למסגרת החדשה והלא-מוכרת עדיין. הגן נקרא פרבלובקה, על-שם הפדגוג הגרמני פרבל. הבאת הילדים הראשונים היתה מלווה בפרסומת ובביקורי-בית של מתנדבות. היו הורים שחששו מ״השחתת״ המוחות הצעירים, אחרים לא יכלו לשאת בשכר לימוד. להורים כאלה ניתנו הנחות והם נדרשו לשלם רק לפי יכולתם הדלה. לאחר תקופת ניסיון קצרה למדי, נוכחו כולם לדעת שהנה לפניהם מוסד רציני ומצליח, ולא היתה עוד בעיה לגייס ילדים נוספים. הגננת הבלתי-מנוסה אך בעלת הרצון הכביר להצליח, הביאה פריחה גדולה לפרבלובקה. בפני ילדים בני ארבע עד שש נפתח עולם חדש, שונה לגמרי מן ה״חדר״ המוכר. הילדים למדו להתבטא ולשיר שירים עבריים בלי להבין את תוכנם, להקשיב לסיפורים ולשחק. במסגרת הגן נערכו חגיגות והצגות בבית העם החדש. הילדים הקטנים הופיעו לפני כל ילדי הקהילה בחנוכה ובפורים. בל״ג בעומר היו הולכים ליער להכין חץ וקשת. הטיולים באוויר החופשי נוצלו על-ידי הגננת לקרב את הילדים לטבע. גם זה היה חידוש, שכן איזה ילד יהודי נהג אז לבלות סתם כך בחיק הטבע?

גן פרבלובקה היה לגורם חינוכי ותרבותי ממעלה ראשונה לכלל הילדים היהודיים במקום, ומועמדים חדשים התדפקו על דלתותיו. לאחר זמן לא רב מנה הגן כ-50 ילד מכל שכבות האוכלוסיה. הגננת המסורה עבדה כמעט בהתנדבות ובקושי קיבלה שכר. ראוי לציין מקרה מיוחד, כאשר אחד ההורים שילם תמורת הלימוד בטבעת בעלת-ערך, אשר נמסרה לגננת כשכר עבודה. היתה זו הוכחה חד-משמעית לחשיבותו של הגן. המאושרים שזכו להימנות עם ילדי פרבלובקה יזכרו אותו כנכס רב-ערך מימי הילדות. מספר ילדי הגן פחת מאמצע שנות השלושים, עם הגירת הוריהם מעבר לים. הגן נסגר בשנת 1937, עם עלייתה ארצה של הגננת-החלוצה, ולאחר שלא נמצאה ממשיכה לדרכה. כך נחתם פרק חשוב בחינוך ילדי זקליקוב. כמזכרת מתקופה זו נשאר צילום מחגיגת ל״ג-בעומר שנעשה על מדרגות בית-העם. מתוך 30 הילדים נותרו אך מעטים בחיים והם מפוזרים בעולם. הגננת שרה האניגבוים-שפיאלטר, חיה עימנו עד היום בתל-אביב. תרומתה לגן-הילדים לא תסולא בפז.

בטרם הגיע זמני ללכת לבית-הספר הספקתי לספוג מעט יידע בחדר, בגן הילדים ובבית. מצוייד בידע בסיסי של קריאה וכתיבה נהניתי מיתרון מסויים בהגיע זמני לכיתה א׳ בבית-הספר. הקמת בית-ספר מסודר על-ידי השלטון הפולני החדש התאפשרה לאחר קבלת העצמאות, בתום מלחמת- העולם הראשונה, ב-1918. עד אז היה החינוך בלתי מאורגן ונתון ברובו בידיהם של מורים פרטיים. מבחר תחומי הלימוד וכן מספרם של המורים המתיימרים להיות מורים היה קטן למדי. לפיכך נמנעו מן הילדים ומבני הנוער אפשרויות לרכישת השכלה. חיינו כבר במאה העשרים, אבל זקליקוב נתונה היתה עדיין במאה ה-19, כשרכישת השכלה היתה פריבילגיה של עשירים בלבד. אלה יכלו לשלח את ילדיהם ללמוד בנכר. מסלול הלימוד שלנו הצטמצם איפוא לביקור בחדר וב״תלמוד תורה״, כאילו לא חלו שינויים בעולם. לכן, כאשר הוקם בית-ספר של ממש, ואפילו הוא ממלכתי, החליטו הורים רבים לרשום את ילדיהם. לפי תכנית הממשלה הוקם בית-ספר יסודי של 7 שנות לימוד. החינוך בו היה חינם ובמובן זה לא היתה אפליה בין יהודים ולא יהודים. הורים דתיים התלבטו אם לשלוח את ילדיהם לבית-הספר הכללי, כי היתה ״סכנה״ של הזנחת העיקר - לימוד תורה. בסופו של דבר גבר ההגיון ומספר גדול של ילדי המקום הלכו לבית-הספר לספוג מן המטען הרוחני של העולם החיצוני. ההיענות אומנם לא היתה שלמה, כיוון שרוב הורי הבנים התעלמו מבית-הספר והתעקשו שהשכלה חילונית אפשר לרכוש בבית על-ידי מורים פרטיים. משום-מה לא חששו לבנות והשתתפותן במערכת החינוך הממלכתית היתה מרשימה, לעומת מספר קטן של בנים יהודיים. לפעמים נמצא ילד יהודי בעל פיאות, אשר ישב דווקא על ספסל אחד עם ״שיקסה״ טהורה ומאום לא קרה לו.

בנין בית-הספר היה בית לבנים דו-קומתי, ובעליו, לאקומי שמו, השכיר אותו לוועד המושבה. הבית אומנם נמצא באזור החולות, אבל מיקומו היה מרכזי דיו, וקל היה להגיע אליו מכל קצות העיירה. סביב בית-הספר היה מגרש חול ובשכנותו המגרש של ראובן שרייבר, שהתמלא אף הוא בעת ההפסקה ילדים רועשים. בית-הספר זכה להיקרא על שמו של משורר פולני ידוע, יוליוש סלובצקי. כאשר התפתח בית-הספר ומספר תלמידיו גדל, שכרו חדרי כיתות נוספים בצריפי-עץ בסביבה. רק בשנות השלושים המאוחרות ניגש הוועד המקומי לבניית בית-ספר חדש ומודרני, בן ארבע קומות, כולו לבנים אדומות שרופות מתוצרת המקום. הבנייה נעשתה בהתנדבות על-ידי בנאים מומחים בהם היתה זקליקוב משופעת. את גיוס התרומות הטילו על ועד ההורים שבראשו עמד פסח צוויק. הילדים היהודיים לא זכו ללכת לבית-

הספר החדש. בפרוץ המלחמה נאסר על היהודים ללמוד בבית-הספר והכיתות התרוקנו. באותה תקופה נפסקה הבנייה, ורק לאחר סיום המלחמה הושלם בנין בית-הספר. מיקומו, ברחוב אירנה, היה פעם מוגדר כמקום שמחוץ לעיירה, אך עתה הוא נמצא בתוכה ונבלע בגבולותיה. באחרונה ראיתיו. רושמו דל ועלוב וקסמו נעלם. בית-ספר יסודי זה היה היחיד בעיירה וסיפק את צרכי האוכלוסיה. אם החליט תלמיד להמשיך בבית-ספר תיכון, הדרך כמעט נחסמה בפניו. הגימנסיה הקרובה ביותר שכנה בעיר רוזבדוב, המרוחקת 25 ק״מ. את מספרם של אלו שהצליחו ללמוד בגימנסיה אפשר היה לספור על אצבעות יד אחת. התודעה, שהשכלה תיכונית היא בגדר המינימום הנדרש טרם חדרה אז לציבור, ומי שהצליח וניגש לבחינות בגרות נחשב לאדם בעל השכלה והתיחסו אליו כאל מורם מעם. בכיתה נהוג היה להושיב את הילדים בזוגות, בן ובת. אני ישבתי על הספסל הקדמי במרכז הכיתה, בשל היותי נמוך קומה. מימיני ילדה נוצריה, קטנה וגיבנת וגם ״מרשעת״. לאחר שהתישבנו על הספסלים נכנסה המורה ואז הושלך הס. הילדים היו קמים לכבודה ומברכים אותה לשלום. כולם היפנו את פניהם אל ״הצלוב״ שעל הקיר ובירכו גם אותו, ״שיהיה מבורך לעולם ועד, אמן״. היהודים היו פטורים מלקום לכבודו ומן הברכה. פטורים היינו גם מלהוריד את הכובע בכיתה בעוד הצלם מולנו. היהודים לא השתתפו בלימודים בימי שבת וחג, דבר שלא הפריע להשלים את הלימודים והשיעורים. את אלה קיבלנו מהחברים הנוצרים. כאשר פקדה המורה על התלמידים לשבת נקראו שמות הנוכחים לפי סדר הא״ב. עדיין מצלצלים באוזני השמות מכיתה ו׳. כ-30 ילדים היינו, כמחציתם יהודים. ברנסקי, ברנסקה, ברטמן, ציסלה, ציסלסקי, צינמון, דומסט, דבורניקביץ, פיירשטיין, הלברשטט, הולודי, קושלה, לייב, לקס, לכציהר, מזורקביץ, מוסקל, פורמבה, רוזנפלד, סלובק, שר, וייסר, זקושצילנה וזקושצילני. 24 שמות. זכורים גם שמות המורים: המנהל ספינסקי, המחנכת והמורה למתימטיקה אילניצקה, המורה לספרות ורובלובנה, המורה להתעמלות אילניצקי, המורה למלאכה וליכובסקה, המורה לדת אהרן הלר, המורה לציור לשצ׳ינסקי, המורה למוסיקה הופמקלר והמורה לכימיה מאדיי. בעת קריאת השמות קם התלמיד ששמו נקרא והכריז: ״נוכח״! היחסים בין התלמידים היו סבירים נוכח אווירת האנטישמיות ששררה ברחוב ובמדינה. המורה היתה אנטישמית מוצהרת. כשילד יהודי הרים את ידו לענות על שאלתה היא היתה מסוגלת לפלוט בקול רם: ״שב, יהודי מסריח״! לא היה זה ביטוי חריג. למורה זו היתה, אולי, סיבה מסויימת לרוגזה: היא היתה המחנכת והמורה למתימטיקה והנה אחד התלמידים, שמחה וייסר שמו, היה

משכמו ומעלה, גאון במקצוע, ויכול היה בקלות ללמד את המורה; כל תרגיל שנכתב על הלוח הוא ידע ראשון את פתרונו. זריז מחשבה ותשובה היה. לכן, נעשה מטרה לשנאה וקנאה מזה, ולהערצה מזה. היחסים בין ילדי הכיתה היו, כאמור, נסבלים, אבל למעשה לא היה שוויון גמור והיהודים הרגישו כאזרחים מן הדרגה השניה, ויעיד המקרה שלפנינו: תנועת הנוער היחידה שפעלה בחסות בית-הספר, היתה תנועת הצופים. בתלבושתם הססגונית הופיעו בבית-הספר והשתתפו בתהלוכות ממלכתיות. חוק היה אצלם, שיהודים לא מתקבלים. עלי ועל שכמותי, ילדים בריאים ותלמידים טובים אסרו להשתתף בפעילות תנועה זו. או! כמה קינאתי בהם.

מעשה שקשור בי גרם לי גאווה ואי-נעימות כאחת. בעת ביקורו של מנהל בית-הספר, ספינסקי, איש חכם ובעל נימוסים, הוא ביקש לעשות הפסקה בעת שיעור מסויים ולעורר דיון בענין אקטואלי, שעמד על סדר יומו של העולם הקתולי. השנה היתה 1939 ועל כיסאו של פטרוס עלה אפיפיור חדש. המנהל סקרן היה לדעת אם שמעו התלמידים או קראו על מאורע זה, שכן לא בכל בית היה רדיו, וגם עיתון לא הכל קראו. הוא שאל: "מה חדש קרה בימים אלו בעולם הנוצרי"? והתשובה היתה שתיקה. רק אצבע אחת מתוך 30 התלמידים הורמה בתשובה. המנהל הקפדן חיפש אצבעות נוספות, אך אין קול ואין עונה. הוא הראה סימני רוגז ואכזבה כאשר נאלץ, לצערו, לעיני כל הכיתה, לפנות אל היד האחת המורמת ולבקש תשובה, שנשמעה כך: "בימים אלו נבחר אפיפיור חדש בעולם הנוצרי ושמו פיוס השנים-עשר". המנהל המשיך לשאול ונענה, כי שמו לפני הכתרתו היה אוגניוש פאצלי, והוא ממוצא איטלקי. הכיתה, המורה והמנהל הופתעו לשמוע את התשובה הנכונה מיהודי דווקא. לא נשאר לספינסקי אלא להודות למשיב, ולנזוף בחריפות בנוצרים, הנאלצים ללמוד על אביהם הרוחני מפי יהודי - ממני. ידעתי להשיב על השאלות הללו לא מפני שהייתי מעורב בעניני הכנסיה, אלא שהייתי הילד היחיד שקרא עתון יומי, שהיה בהישג-יד אצלנו. לשמחתי הרבה לא רכשתי שונאים בשל מאורע זה, אלא מעריצים דווקא.

אולם לא תמיד הצטיינתי. היו לי גם כשלונות. משום-מה לא מצאתי את מקומי אצל המורה למלאכה, ליכובסקה, והיא הענישה אותה בשל כך. בשליש השני בכיתה ד' היא העניקה לי לראשונה (והיתה זו גם הפעם האחרונה במשך לימודי) את הציון "בלתי מספיק". העלבון היה קשה מנשוא וחששתי להראות את התעודה המבישה להורי. לאחר ההלם הראשון התאוששתי והחלטתי לתקן את המעוות. בסך הכל, הציון השלילי ניתן עקב אי יכולתי לרקום דוגמה מסויימת כהלכה. עבודת המחט כנראה לא נועדה לי

וזילזלתי בה. לכן, באתי על עונשי. הכתם נמחק, אבל הוא נשאר בתודעתי כתלמיד. למדתי לא לזלזל בקטנות כאלה, מפני שאפילו מהן עלולה לצמוח פורענות. בשש שנות לימודים לא היה אפשר להימנע מפורענויות נוספות. פעם היה לי דין ודברים עם תלמיד בכיתתי. גבוה משכמו ומעלה היה, ואני לידו נמוך במיוחד. הנער יחיאל הגיע לכיתה אחרי שנכשל פעמיים בכיתות הנמוכות. לכן, גם פער הגילים בינינו היה לפחות שנתיים. לפני בואה לזקליקוב התגוררה משפחתו באחד הכפרים בסביבה ואביו היה שם סוחר סוסים ובקר. הנער הענקי הציק לי ולעג על קומתי. זמן רב התחננתי, שלא יקניטני בשל כך ואפילו "שוחד" בדמות ממתקים שקיבל ממני לא השפיע עליו להרפות. לא יכולתי להחריש עוד וחיכיתי להזדמנות להיפרע ממנו. באחת ההפסקות, לפני שיצאתי לחצר, חסם יחיאל את דרכי והפריע לי להצטרף לחברי בחוץ. לא חככתי בדעתי, אני ה"אפרוח" אזרתי אומץ, נטלתי את קלמר העץ שבילקוטי ו"העקתי" לו מכה ניצחת במצח. דם התחיל לזרום ממנו ואני נבהלתי יותר מן הנפגע עצמו, והסתתרתי מתחת לספסל מחשש ל"התקפת נגד". סיום ההפסקה הציל אותי, אולם בפקודת המורה נאלצתי ללכת הביתה ולספר להורי על המעשה. הוטל עלי לבוא למחרת לבית-הספר עם אחד ההורים ולהסביר למנהל את סיבת "תוקפנותי". הענין נגמר בכי טוב, כאשר תיארתי את מצוקתי הממושכת. לאחר שראה המנהל את שני המתקוטטים פנים אל פנים, הבטיח יחיאל לא להציק לי עוד. אי הנעימות שלי נשכחה ועברה מן העולם, אבל יחיאל נשאר עם צלקת במצחו.

לאחר המקרה המצער הזה הייתי זקוק בהחלט לחופשה השנתית, שבדיוק הגיע זמנה. את ימי החופש בן החודשיים ניצלתי פעם בבילוי בכל שכיות החמדה במקום - באחו, בנחל או ביער, ופעם הייתי נוסע לחופשה אצל הסב והסבתא, או לביקור בעיר לובלין. בעת הזו היו תלמידי בית-ספר רשאים לנסוע בהנחה ניכרת ברכבת בתנאי שילווה אותם מבוגר, אשר רכש כרטיס מלא. הוא היה רשאי לקחת ארבעה ילדים לכל היותר. עשיתי נסיונות שכנוע אחדים, והבטחתי כי אתנהג בזמן הנסיעה כראוי לילד טוב ולא אהיה לטורח, עד שמצאתי סוף-סוף "מתנדב" שיגיע ללובלין עם אחי ושני חברים, שלהם יש שם דוד ואפשר יהיה להתארח אצלו. רושמה של העיר הגדולה היה בל יימחה. ההכנות עצמן וקדחת הנסיעה גרמו התרוממות רוח. גם הנסיעה ברכבת וההמתנה בכל תחנה הוסיפו למתח. עד לובלין היו כעשר תחנות, שעתיים נסיעה, וכ-70 ק"מ. הייתי נכון לשעות ולימים מלאי ענין והפתעות. להפתעה הראשונה זכיתי בתחנת הרכבת ההומה בלובלין. המבוגר, שבחסותו נסעתי, פנה לעסקיו בעיר והותיר אותנו, את ארבעת ה"תיירים", לנפשנו. ילד

מעיירה קטנה שבא לראשונה לעיר הגדולה, אינו מתמצא במינהגי המקום. כך, למשל, אין לשוטט בתחנת הרכבת, שאז אתה חשוד בעיני השוטר. הלה מחזיק בידיו אלת-גומי המזהירה, כי עלי להתנהג על-פי כללים מקובלים. "כנופיית הארבעה" שלנו לא מצאה חן בעיני שוטר כזה והוא גירשנו אל מחוץ לתחנה. בנשימה עצורה הגענו אל הרחוב הראשי בחיפוש אחר תחבורה שתובילנו אל הכתובת המיועדת. אפשר היה לבחור בקרונית חשמלית עירונית ("טראם"), במונית או בכרכרה. לאחר התיעצות החלטנו לשכור כרכרה מפוארת אצל עגלון בעל כובע מצחיה ולעשות איתו את דרכנו אל הבלתי נודע והמסקרן. היינו אמורים להתחלק בהוצאות הנסיעה. הצגנו לעגלון את הכתובת והוא הבטיח להובילנו לשם בשלום. עברנו את רחוב הרכבת, התפעלנו מיופיים של הבנינים, עברנו פארקים וכיכרות, גשרים ומנהרות ולאחר כשעה של נסיעה הגענו אל מחוז חפצנו. העגלון קיבל את התשלום כפי שהוסכם ונפרדנו ממנו לשלום. ההפתעה הגדולה חיכתה לנו בבית דוד של חברי. הבית שכן במרחק שלוש דקות הליכה מן התחנה, ואילו אנו סובבנו בכרכרה שעה ארוכה ושילמנו במיטב כספנו. כך נוהגים עגלונים בעלי טביעת עין וחוש ריח בפגשם בני פרובינציה. הלקח ה"יקר" נלמד, וכך עשינו דרכנו חזרה לתחנת הרכבת בטיול רגלי. אבל להיות בלובלין ולא לראות את הישיבה המפורסמת, הוא מעשה בלתי נסלח. בישיבה למד בנו של אביגדור לווינשטיין מזקליקוב. בשער הכניסה לבנין עמד יהודי מזוקן עם מבט חשדני, אשר בדק כל נכנס, אם לובש הוא ציצית; אם לאו, הכניסה היתה אסורה ולא עזרו טענות ומענות. רק לאחד מן הארבעה היה טלית קטן. לכן, הלבשנו את הציצית לסירוגין, עד אשר כל אחד הצליח להיכנס אל הישיבה. התפעלתי מיופיו של דגם בית-המקדש שהוצב שם והתרשמתי מאולמות הלימוד ומן האווירה. בחזרי הביתה, היו הרבה רשמים שעליהם אפשר היה לספר. החופשה היתה עשירת חוויות עם שפע של חומר לחיבור, אותו התחייבתי לכתוב בתקופת החופש.

למרות שהיינו יהודים, ופולנית לא היתה שפת-האם שלנו, שלטנו בה היטב, אולי לא תמיד הקפדנו על מיבטא נכון, אבל בכתב ובהבעה היו התלמידים היהודיים בין המצטיינים. היו בכיתתי שלוש בנות, צביה צינמון, רחליה פיירשטיין ורחליה האלברשטט שהצטיינו במיוחד. בין התלמידים הנוצרים והיהודים היתה הפרדה בלימודי דת. בתכנים ליהודים שובצה שעת תנ"ך שנקראה שעת לימוד ה"ביביליה". זוכרני שלמדנו מספר התנ"ך, מתורגם לפולנית, שכן זו היתה שפת ההוראה. המורה ל"ביביליה" היה אהרן הלר, אדם משכיל ויודע ספר, שהיה גם מורה ליידיש והחזיק במישרת מזכיר הוועד

המקומי. הודות לכתב ידו היפה והברור לא נזקקו למכונת כתיבה. את תוכן החלטות הוועד רשם בעט הנובע "פליקן". הוא שנבחר לשמש לנו מורה ל"ביבליה". לאמיתו של דבר, לא היה בכוחו של המורה להוסיף הרבה לתלמידי הכיתות הגבוהות. הם כבר ידעו תנ"ך במידה מתקדמת. שעת התנ"ך לא נלמדה בבנין בית-הספר אלא באחד המיבנים שעל ידו, שנשכר למטרה זו. השיעור השבועי התקיים בימי שישי, וכדי לחסוך בהוצאות קיבצו את התלמידים ממספר כיתות שעמדו על רמה דומה. שעת לימוד התנ"ך היתה שעה מבוזבזת, בגלל מספר התלמידים הגדול וחוסר המשמעת. אהרן הלר היה אדם עדין-נפש. לכן, לא הצליח להשתלט עליהם. כמורה-פדגוג שיטת הלימוד שלו לא היתה מקובלת - הוא נהג ללמד מן הספר הפתוח שבידו ולקרוא בנאמנות מלה במלה ככתוב. אנו היינו חייבים לעקוב אחר הנקרא בעיון, לשמוע ולהבין. לא ניתנו שום הסברים, וודאי גם לא פרשנות ענינית. יתכן שהתלמידים היהודיים ראו באהרן הלר המורה אחד משלהם ולא התיחסו אליו בכבוד הראוי, כפי שהתייחסו למורים במקצועות האחרים. לא הועילו תחנוניו לשקט ואזהרותיו, שכל מפריע יימסר לטיפול מחנך הכיתה, או למנהל בכבודו ובעצמו, ממנו חששו התלמידים יותר מכל. הוא החל להרים ולהוריד את השולחן שלידו ולטלטלו במרץ רב. כך, קיווה לגבור על הרעש ונראה שהגזים במקצת, כיוון שהשולחן לא עמד בזעזוע, קרס והתמוטט. הרגליים הלכו לדרכן והמורה נשאר עם הלוח בידיו. תגובת התלמידים היתה הפוכה מזו שהתכוון - פרץ אדיר של צחוק! המורה עזב בכעס את כיתת הלימודים והשאיר את הנפשות הרועשות לבדן. שבוע אחר כך תוקן השולחן, אבל התיקון בהתנהגות התלמידים היה זעיר מאד. למרות שלא למדתי הרבה תורה מפי אהרן הלר, כיבדתי את האיש ואת שיעורי ה"ביבליה" שלו. זה קרה קרוב לסיום שנת הלימודים 1939. חודשיים אחר-כך פרצה המלחמה. הסתיים פרק הלימודים ובית-הספר.

מלחמת השמד

יום האחד בספטמבר 1939 הוא ציון-דרך מן החשובים בתולדות העמים. זהו יום תחילת המלחמה ומרחץ הדמים שנמשך כמעט שש שנים. ביום זה עשה היטלר את הצעד המכריע בדרכו לכיבוש אירופה, הכנעתה והקמת הרייך בן אלף השנים. יום זה שם קץ למדיניות הפיוס של המעצמות, שמגמתה היתה מניעת המלחמה. מטרת הצורר היתה, לדבריו, למחות את חרפת חוזה ורסיי. העולם ראה, אבל לא השכיל להבין את העלול להתרחש והמעצמות האירופיות התעלמו מן המציאות. בחזרו ללונדון מוועידת הכניעה במינכן בשנת 1938, ניפנף צ׳מברלין לעיני העולם בפיסת הנייר שבידו, ואמר כי השיג את השלום ומנע את המלחמה. הוא התיימר להשביע את תיאבונו של היטלר לאחר ויתור על חבל הסודטים והפקרת העם הצ׳כי.

תוך זמן קצר נמוגו אשליות השלום. בבוקרו של יום שישי חצו קלגסי היטלר את גבול פולין במערב והפלישה החלה. יום זה זכור לי היטב, כאשר קריין הרדיו הפולני הכריז בדרמטיות: ״היטלר פתח במלחמה!!״ כבר באותו יום הפציצו מטוסים גרמניים את רוב ערי פולין, והטנקים שלהם דהרו לאורכה ולרוחבה של הארץ בלי להיתקל בהתנגדות של ממש. צבא פולין המצוחצח, שלא הוכן למלחמה, הציב את הסוסים והחרבות השלופות של חייליו, מול עוצמה של ברזל ואש. הכניעה החלה מרגע תחילת המלחמה. היו לצבא זה מספר קרבות של גבורה, אולם בסופו של דבר הוא ניגף תוך שלושה שבועות, עם נפילת ורשה בידי הגרמנים. לצעדי התגמול של אנגליה וצרפת, אשר הכריזו ב-3 בספטמבר מלחמה על גרמניה, לא היתה כל השפעה. היטלר הבטיח את החזית המזרחית, על-ידי הסכם שלום מחפיר וחפוז עם סטלין, הידוע כ״הסכם ריבנטרופ-מולוטוב״, שבוע ימים לפני פרוץ המלחמה. לפיכך, התחלקו שני הדיקטטורים בשטחה של פולין. בשביל פולין, מלחמת הבזק נסתיימה, אבל בשבילנו, היהודים, היתה זו תחילתה של הפורענות. ההפצצות על זקליקוב התחילו ימים אחדים לפני כיבושה. לגרמנים לא היו שום מעצורים והם פגעו באוכלוסיה שלווה. עשרות מטוסים זרעו הרס וחורבן וגרמו שריפות ענקיות וקרבנות אדם. חלק ניכר מבתי הכיכר ואיזור ה״געסל״ היהודי נהרסו. מאות אנשים הצליחו להציל את נפשם בהימלטם אל היערות הסמוכים. חיילי פולין הנסוגים החלו לבזוז את בתי התושבים. לא היה שלטון וסדר וכל אחד עשה את הישר בעיניו.

חיכינו בחרדה לכניסת הגרמנים. הגיעו שמועות, שעיירות וכפרים שכנים

כבר נכבשו על ידם. זה קרה ביום ה-18 בספטמבר, סמוך לראש-השנה. ראשוני הגרמנים על אופנועיהם הגיעו מכיוון קרשניק ובישרו את בוא הכוחות המשוריינים בטנקים וחיל-הרגלים על גבי משאיות. בפקודת הצבא נצטוו התושבים להתרכז במגרשו של ראובן שרייבר. המוציאים לפועל היו חיילים סדירים מהוורמאכט, שגם הם אומנו "לטפל" באוכלוסיה אזרחית. האנשים חוייבו לשבת במשך שעות על החול וידיהם על ראשם. במעמד זה נמסרו הוראות השלטון וכללי ההתנהגות, שכל סטיה מהם דינה מוות. כבר במיפגש זה נפלו הקרבנות הראשונים, שנבחרו באקראי. יחידה צבאית אחרת, שהתבססה בכיכר השוק, לא נקטה צעדי עונשין, או הפחדה, נגד האוכלוסיה. הם אפילו שאלו בציניות ובדאגה מזוייפת היכן ישוכנו כל האנשים שנפגעו מן השריפה. המיפגש הראשון עם הכובשים גרם להלם. נוכח זכרונותיו מזמן מלחמת-העולם הראשונה, הישלה הדור הוותיק את עצמו והניח, שהאוכלוסיה האזרחית לא תיפגע. אנשים מפוכחים יותר, שקראו והבינו מה היטלר ותורת הגזע שלו מבשרים, לא חיו באשליות. כל נסיון לדמות מלחמה זו לקודמתה לא היו לו מקום. השלטון הגרמני התחיל להתארגן ובחוצות העיירה הופיעו במודעות פקודות על נהלי חוק וסדר. שיטתם היתה הטלת פחד פסיכולוגי ואימת-מוות. למנגנון הנאצי היה גם יידע מושלם על הנעשה בכל מקום, אותו קיבלו ממשתפי-פעולה פולניים ומאזרחים ממוצא גרמני, שנקראו "פולקסדויטשה". גורמים אלה לא נזקקו לשום דירבון כאשר נפתח לפניהם כר פעולה נרחב נגד היהודים, שנואי נפשם.

פולין חולקה לשלושה. חלק סופח לרוסיה, חלק לרייך השלישי (גרמניה), ויתרת השטח - מרכז פולין - הפך ליחידה שנקראה "גנרל גוברנמנט", שקראקוב הוכרזה כבירתו. ממקום מושב זה שלט הצורר הנס פרנק, תליינה של יהדות פולין, וממנו התנהל מסע הדיכוי, ההשפלה וההשמדה.

עונת הסתיו והחורף המוקדם של 1939 לא האירו פנים גם מבחינת מזג האוויר. עם חלוקתה של פולין התקרבו כוחות הצבא האדום כדי 30 ק"מ מזקליקוב. רבים רצו להיספח אליהם, והם איפשרו ברצון לעבור אל שטח שלטונם. בזקליקוב התנהל ויכוח אם להימלט לצד הסובייטי, או להישאר תחת השלטון הגרמני, למרות הנסיון הקצר שבישר רעות. ואולם המלה "קומוניזם" הלהיבה רק מעטים שהיו חסידיהם ממילא, ואחרים שראו בשלטון זה את הרע במיעוטו. תומכי ההישארות טענו, שיש להשלים עם המצב, כיוון שהצעדים הראשונים של הגרמנים הם תוצאה של מלחמה ויש לקוות שיבוא שינוי לטובה. העולם הנאור לא ירשה לגרמנים לבצע את זוממם, בכל אופן לא במאה ה-20, ולא בידי העם הגרמני התרבותי. נוסף לכך,

כל עוד אדם נמצא בביתו ויש לו עדיין כר מתחת לראשו, אין הוא צריך ליטול את מקל הנדודים ולהיות לפליט מרצונו. היו מי שלא יכלו לממש רכוש ולעזוב את הבית בחוסר-כל. עובדה זו לא גרמה מחשבות מיותרות אצל אלה שרכושם היה כה דל, ממילא לא היה להם מה להפסיד. הגרמנים טרם הנהיגו את שיטותיהם האכזריות כלפי אנשים שפניהם מזרחה. זו היתה תקופת בין-ערביים וכל מי שרצה יכול היה לנצלה. היו גם כאלה שעברו אל הצד הרוסי אך התפכחו במהרה, או נתקפו געגועים ונקיפות-מצפון על עוזבם את משפחותיהם, ומיהרו לחזור הביתה. במשך מספר חודשים, עד סוף שנת 1939, נמשכו הנדידות תוך סכנה משני הצדדים. היו אף קרבנות שנפלו בדרכים ולא הצליחו להגיע אל יעדם. עשרות מאנשי זקליקוב נמלטו לברית-המועצות דאז. רובם בודדים צעירים ומיעוטם משפחות שלמות. בסופו של דבר הסתבר, שלמרות סבלם שם הם לא היו נתונים לסכנת השמדה פיסית בדומה למי שנשארו תחת הכיבוש הגרמני. הרוסים היו גם מודעים לכוח האדם שהגיע אליהם ובחנו בקפידה את הנמלטים, אם יש ביניהם מתנגדי המהפכה. ציונים ואנשי אינטליגנציה היו ראשוני החשודים וזכו ל״טיפול מיוחד״. כנגד כלל אוכלוסיית הנמלטים הם נקטו צעד ערמומי והכריזו, כי מי שהתחרטו בבואם רשאים לחזור אל מקומם, כלומר אל הצד הגרמני. יבואו כל אלה ויירשמו אצל השלטונות ובבוא הזמן, לפי הסכם עם הגרמנים, יהיו חילופי אוכלוסין. הבלתי-מרוצים מן השלטון הסובייטי נרשמו, וכעונש על אי-נאמנותם הוסעו ברכבות לסיביר ולרפובליקות האסיאתיות המזרחיות, ועברו שם את תלאות המלחמה. צעירים רבים התגייסו לצבא האדום, או הצטרפו אל הפרטיזנים ותרמו בכך את חלקם במיגור הנאצים. אלה שהחליטו להשלים עם השלטון הקומוניסטי ונשארו, הופתעו ביוני 1941 על-ידי הפלישה הגרמנית. קרוב לוודאי שהם הושמדו במקומם. אחרים התנדבו לצבאו של גנרל אנדרס הפולני והגיעו בדרך זו לארץ-ישראל. ביניהם היו ארבעה מבני זקליקוב: אהרן דוד שרמן, שלמה שפיץ, דוד גריוונשיין ומאיר טאובר.

באנדרלמוסיה הגדולה שהשתררה בפולין הפכה זקליקוב עקב מיקומה לתחנת-מעבר לאלפי פליטים שנהרו מזרחה. חלקם נשארו זמנית במקום כדי לחשב את צעדיהם. בבית שלנו התארחו אנשים שעמדו איתנו בקשרי מסחר ואחרים בלתי-מוכרים. בין הפליטים היו גם מורים מקצועיים ואבי ביקש לנצל את העובדה ולהעסיקם בלימוד ילדיו. כידוע, אסרו הגרמנים על ילדים יהודיים ללמוד בבית-הספר הרגיל. כך עלה בידי, בזמנים בלתי-רגילים אלה, לסיים אצל גבי׳ פרידמן כיתה אחת של גימנסיה. נוסף לצרפתית, כללה

התוכנית את לימוד הלטינית, אולם אבי לא צידד בלימוד זה. הוא טען, כי זו שפת הרפואה והכמורה. כיוון שאיני מתעתד ללמוד רפואה ואיני מועיד עצמי לכמורה, השפה המתה אינה נחוצה לי. לשמחתי לא ויתרנו ומעט המלים הלטיניות שעודני זוכר מקורן באותה תקופה. המורה קניג מוורשה לימדה אותי אנגלית בסיסית וגרמנית ומר ליטמנוביץ, חתנה, לימדני יסודות הנהלת חשבונות. כאשר תמהו אנשים מדוע משקיע אבי כספים בלימודים שאין להם יעוד, הוא טען כלפיהם: "והיה וילדי יישארו בחיים לאחר המלחמה, המאמץ הנוכחי היה כדאי. אם לאו, ההוצאה בהחלט לא מכבידה מדיי". כחלק מן התמורה היו המורים מקבלים ארוחות וסעדו על שולחננו. לעולם אזכור את החסד שעשו עימי הורי בעת הזו ואת מאמצי מורי הנפלאים.

מי שנשארו תחת השלטון הגרמני החלו להרגיש את "טעם" הכיבוש. גזירות מגזירות שונות התחילו ללוות אותנו על כל צעד ושעל בחיינו, והפיקוח סביבנו התהדק. ליהודי אסור לצאת מפתח ביתו בשעת ערב ואסור לעזוב את תחום העיירה. אסורה התקהלות של שלושה יהודים ויותר. אסור להחזיק רכוש, כסף, זהב, תכשיטים וחפצי ערך; ליהודים אסור ללבוש דברי פרווה, אותם חייבים להעביר למקומות ריכוז וכל המעז להפר פקודות אלו, דינו מוות. כמקום הריכוז של הרכוש קבעו את בית המדרש וערימות חפצי הערך של היהודים, שנרכשו בעמל של דורות, נמסרו לידי הכובשים הנאציים. הם צררו את החבילות והארגזים והעבירו את המטען לתחנת הרכבת, לשם מיון ומשלוח לגרמניה. שדידת הרכוש היהודי היתה חלק מתוכנית המלחמה. כל פרט וחפץ שנגזל מן היהודים האדירו את כוחו של הצורר ואת שלטונו.

בתחילת הכיבוש נדרשו פרנסי הקהילה על-ידי הגרמנים לבחור מקרבם 12 נציגים שיהיו אחראים לביצוע צווי השלטון. נציגות זו כונתה "יודנרט" (מועצת היהודים) והופקדה על חיי היהודים. עליה היה להקים "לשכת עבודה" (ארבייטס אמט) לסיפוק כוח-האדם הדרוש ומה שיורו להם. התפקיד הקשה של בחירת היודנרט הוטל על אברהמילה, המוכתר היהודי מימי השלטון הפולני. לשם בחירת הנציגים הוא כינס אסיפת קהל בבית המדרש. בהרמות ידיים של רוב הנוכחים נבחרו 12 "הקרבנות", חלקם הורכב מפרנסי הקהילה הקודמים, "הדוזורים", ובראשם הועמד נחמן טוזמן, מתוך עצים עשיר. הם יצאו לדרך בלי שידעו מה צפוי להם. הגרמנים ידעו להסתיר את כוונותיהם בדרכי עורמה. לאחר שנישלו את היהודים מרכושם דיכאו את אישיותם העצמית. היהודי הפך לתת-אדם, נטלו ממנו את החופש ושיעבדו את כוח העבודה שלו. בתחילה הרגו יחידים, אחר-כך טבחו רבים ולסיום הועידו לנו את "הפתרון הסופי".

חברי היודנרט היו נבוכים, אך במהרה למדו שאין הם עצמאיים וכל תפקידם הרי הוגדר מראש: לבצע את פקודות השלטון. היודנרט טיפל בחלוקת המזון, עזר בהחרמת הרכוש היהודי למען הגרמנים והיה אחראי לנשיאת אות הקלון בצורת סרט לבן עם מגן-דוד כחול במרכזו. כל צעיר מגיל עשר חייב לשאתו על זרועו הימנית, וכל יהודי מגיל 14 ומעלה חוייב לעבוד, אילמלא כן לא היה זכאי למנות המזון המוקצבות. כל אחד צוייד בפנקס עבודה אדום כהוכחה להיותו מועסק. בלעדיו, גם התנועה בגבולות העיירה היתה אסורה. כוונתם הזדונית של הגרמנים היתה, שהיהודים עצמם ימררו את חייהם של בני עמם, דבר שהביא לריב אחים וסכסוכים. היו חילוקי דעות חריפים בנושא, מהו בעצם תפקידו של היודנרט: האם עליו לשתף פעולה עם השלטון, או להימנע מכך. האם יוכל להימנע, ומה אז? מהי האלטרנטיבה? בדיעבד מסתבר, כי ויכוח דומה התנהל בהרבה קהילות. לאחר זמן נודעו הפרטים על שני מקרים אופיניים שציינו ויכוח זה. האחד, המקרה של צ׳רנקוב בורשה והתאבדותו. האם זה הפתרון? לעומתו המקרה השני של שיתוף פעולה על-מנת להציל את מה שניתן, תוך השפלה והתבטלות, כפי שנהג רומקובסקי בגטו לודז׳. לא נמצאו החכמים אשר יכלו לקבוע חד-משמעית, לאחר מעשה, מי צדק. כל צד זכאי היה לטעון בלהט שהצדק עימו, אבל במצב כזה לעולם התוצאה תישאר תיקו.

שאלות כאובות ונכבדות של חיים ומוות עמדו בפני אנשים אלה. קשה יהיה להאשים את ראשי היודנרט בזקליקוב כאילו התנכרו לאחיהם מיוזמתם וביצעו את פקודות הגרמנים בהתלהבות ומרצון. הם היו אומללים ולא שיערו באיזה תנאי-לחץ יאלצו לעמוד, ועד אשר חזו מבשרם את מורא הגרמנים, היו כבר שקועים עמוק בשיתוף הפעולה בעל כורחם. איני רשאי לקבוע עמדה חד-משמעית, ונאמנה עלי האימרה ״אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו״. בטוחני שבלב דואב ביצעו את תפקידם, מלבד אולי יחידים יוצאי-דופן, שהיו אטומים לקולות הזעקה ואדישים לסבל קהלם.

היודנרט עצמו לא יצא נקי מצעדי עונשין, שנקטו הגרמנים כלפיו. כך, למשל, יצאה פקודה מטעם מושל המחוז, שעל יהודי זקליקוב לבנות בשבילו בית-מגורים חדש בכפר ליסקוב הקרוב. הוקצה שטח קרקע, ואילו את החומרים וכוח-האדם היה על היהודים לספק. היודנרט גייס כספים מבעלי היכולת וסיפק עובדים. כאשר נדמה היה לגרמנים שאין קצב בניית הבית משביע רצון, הם עצרו את אנשי היודנרט והושיבו אותם בבית-הסוהר. כיוון שבלעדיהם ודאי לא היה אפשר לקדם את הבניה, נמצאו מספר מתנדבים שנקטו יוזמה וביצעו את המלאכה עד תומה. כאשר נוכחו אנשי היודנרט

לדעת, כי תפקידם גם מסוכן, התפטרו חלקם ובמקומם נבחרו אנשים חדשים. בין המצטרפים בלטו יהושע זוברמן וזלמן קופרשמיד. כוונת השניים לא היתה ברורה. האם הצטרפו משום שהניחו שלהם יש דרך אחרת, טובה יותר, בלי לשתף פעולה באופן הדוק עם הגרמנים, או שבטחו שהם מוכשרים יותר מן האחרים ויטיבו עם היהודים. נוכח המאורעות שלאחר-מכן הוברר, כי אף לא אחת מן ההנחות הללו התאמתה. שני האנשים הדומיננטיים הללו היו גם שונים זה מזה בהתנהגותם; יהושע זוברמן, היו״ר, היה עושה דברם המובהק של הגרמנים. דרכו של זלמן קופרשמיד היתה שונה. ידידיו לא הבינו מדוע אדם זה, מפקד בבית״ר, נבון ומשכיל, משתף פעולה עם הגרמנים. מסתבר שלא ידענו את האמת כולה. זלמן קופרשמיד היה אמנם חבר ביודנרט, אבל היה גם איש מחתרת. נוכח תפקידו ביודנרט הוא היה רשאי לנוע ביתר קלות. מתוך עדות מוסמכת נודע, שבתור איש יודנרט השיג אצל הגרמנים בדרכי עורמה תעודות שזוייפו, ובאמצעותן הצליח להציל מספר נפשות. מצד אחר, שמענו מפי איש זקליקוב אחד כי אותו זלמן קופרשמיד הפליא מכותיו ביהודי בעת פעולה מסויימת, כאשר המכות לא היו הכרחיות כלל. לפעולות היודנרט היו איפוא פנים רבות ואין להוציא בשום-אופן פסק דין החלטי.

הכוח והמוציא לפועל של פקודות השלטון היתה המשטרה היהודית. בראשה הועמד מרדכי אייבשיץ, חתנו של ישראל-דוד זלצמן. לפני התמנותו היה בדעת זוברמן להציע את התפקיד לגיסו מנדלי מגר ותפקיד של שוטר הוצע לאביגדור אינגבר. שניהם סירבו. תחת פיקודו של אייבשיץ, איש בית״ר מינוב-לובלסקי, נמצאו שישה שוטרים: איזק ה., יוסף ש., יוסף ה., לייבליה ר., שמשון ל., ומרדכי ג., במקורו איש לודז׳ שהגיע לזקליקוב כפליט בתקופת המלחמה. השוטרים לבשו מדים מיוחדים עם סרט ״אורדנונג דינסט״ על זרועם. הם עברו הכשרה משטרתית כלשהי. התפקיד היה בלי ספק קשה ובלתי נעים. אחדים מילאו אותו ללא התלהבות, אבל היו שוטרים שפעלו מעבר לנדרש מהם. כאשר ניתנו בידיהם הסמכות והאלות, ניתנה להם יחד עם זאת תחושת עליונות ואלה לא נרתעו מעבודה בזויה, כמו תפיסת יהודים לעבודות-פרך. ידוע על מקרה בו אחד השוטרים הללו נדרש לאסור בחור יהודי לשם שליחתו לעבודה. הלה התחמק והשוטר היכה אותו מכות קשות. עד למקרה היה השוטר הפולני הוותיק בז׳ז׳ינסקי, שהיה המום מן המראה והגיב במלים: ״אני הייתי שוטר במשך 20 שנה, אבל אף פעם לא היכיתי כך יהודי״. זה היה נכון ומצער גם יחד לשמוע זאת מפי שוטר פולני דווקא.

הגרמנים הטילו מדי פעם קנס קולקטיבי ובלשון המקום ״קונטריבוציה״.

היתה זו פעולת עונשין נגד האוכלוסיה היהודית בלבד, שמטרתה סחיטת כסף. היודנרט נעזר במשטרה בגביית כספי היטלים ומסים מבעלי היכולת, על מנת להציל נפשות. אילמלא כן היו ודאי מוציאים להורג מספר בלתי ידוע של קרבנות. היתה זו שיטה גרמנית בדוקה: כסף ורכוש תחילה, ולאחריהם הנפש. זכורים לי במיוחד שני מקרים כאלה. המחסור במזון אילץ אנשים לחפש כל דרך, כולל הסתננות אל אחד הכפרים, שהיתה כרוכה בסכנה רבה. הגרמנים היו ערים לכך והציבו מארבים בכניסות לעיירה, למצוא "טרף" קל. הקרבן הראשון היה זלמן הסבל, אשר חזר מן הכפר אירנה ונתפס ליד הגשר הגדול. לעיירה הגיעה שמועה, כי זלמן נורה. ואכן מצאוהו קפוא, טובל בדמו הקרוש בשלג. בדרך דומה נהרגו גם שלושה יהודים נוספים, בני משפחת שר, אשר חזרו בעגלה מאחד הכפרים. הייתי בין אלה שעזרו להביאם לקבורה.

פעם הטילו על היודנרט לספק עובדים למחנות ינוב לובלסקי וינישוב ליד נהר הויסלה. צעירים בני 16 ויותר נלקחו לפי רשימות שהוכנו על-ידי לשכת העבודה. אם לא הצליחו להשיג את המבוקשים שהסתתרו, היו הגרמנים חוטפים את קרבנותיהם ברחוב. העצורים סיפרו על מעשי זוועה במחנות הללו. מלבד עבודות פרך, שהיו מלוות במכות, שאף הסתיימו במוות, נעשו גם זוועות מעוררות סלידה. אסתר, אשתו של ברלה ב., הצליחה לשחד את הממונים במחנה לקבל את רשותם לבקר את בעלה. הזקיפים הגרמנים עקבו אחר פגישתם ובתום הביקור פקדו על בני הזוג לקיים יחסיהם בפומבי. הם נצטוו להתפשט ולעשות מעשיהם לעיני הקהל הרב, שאולץ להיות נוכח. אל מחנה זה נלקח גם משה אחי. אמי המסורה רחל היתה מסתכנת בדרכה ומגיעה אליו מדי פעם לבקרו ולהביא לו מתבשילי מטבחה. משה עשה שם מספר שבועות בעבודות-פרך, שהיו למעלה מכוחותיו, עד אשר הצלחנו לפדותו בממון ולהחזירו הביתה במצב בריאותי קשה.

כאמור, פקדו הגרמנים על כל יהודי בן 14 ויותר לעסוק בעבודה כלשהי. לשכת העבודה של היודנרט עזרה במציאת מקומות תעסוקה אמיתיים, או פיקטיביים, שהיוו מעין "פוליסת הביטוח" לשם שמירה זמנית על החיים כ"יצור פרודוקטיבי", ולא להיות פרזיט, לטענתם. בלעדי זה, היית הפקר. עובדים במקום מובטח היו זכאים לקבל מנות מזון זעומות, שנמנעו מן הבלתי מועסקים. זקליקוב לא "התברכה" במפעלים חיוניים מלבד המנסרות, שלפי דעת הגרמנים הוסיפו למאמץ המלחמתי. כאשר נישלו הגרמנים את היהודים מן הרכוש, בשלב הראשון החרימו את מינסרות העצים והעבירו אותן לחסות גרמנית. לפני המלחמה עבדו יהודים מעטים בעבודה קשה זו, אולם בזמן המלחמה היו המינסרות המקום המבוקש

ביותר, אם לא לעבודה ממש, אז לפחות השגת אישור, כי אתה נמנה עם סגל העובדים שם. בעת חיפושים וחטיפות הפכו המנסרות למקום מקלט. רבים הניחו, שעצם תרומתם למכונת המלחמה הגרמנית תעמוד להם בעת צרה. עד כמה שהיה זה נכון או אשליה, נוכחנו לדעת בשלב די מוקדם. מדי פעם הופיעו באופן מפתיע מכיוון ינוב-לובלסקי כוחות אס.אס. ואוקראינים, אשר צירפו לעזרתם גם שוטרים פולניים והטילו מצור על העיירה. רבים הכינו בעוד מועד מקומות מסתור בבתים, במרתפים או בחצרות, והיו נמלטים לשם עד יעבור זעם. לגברים במשפחתי הוכן מקלט כזה בצריף בחצר, שהיה מיועד במקורו לאחסון עצי הסקה. זה היה מיבנה מט ליפול, שבחזיתו עוצבה שכבת עצים והחלל שמאחוריה הכיל מקום לשלושה-ארבעה אנשים. אם הצליחו הגרמנים במילוי מיכסת העובדים הדרושה, הם הסתלקו, ואנו יכולנו לעזוב את מקום המסתור עד החטיפה הבאה. על מבצעי החטיפות פקד פייקס, איש אס.אס. צעיר, אותו עתיד הייתי לפגוש בנסיבות אחרות.

רגעים של חרדה וסכנת-נפש עברו עלי באחד מימי החורף. יצאתי עם חבר להחליק בשלג בדרך לבית הקברות, מעבר לגבולות העיירה. ירד שלג כבד ולא שמנו לב לרכב שהתקרב מכיוון ינוב. היו בו זינדרמים, שבאו, כנראה, לחטוף קרבנות לעבודה. כשניסינו להסתלק הם הבחינו בנו ופתחו באש. הודות לראות הלקויה עלה בידינו להתחמק אל הבית הקרוב ולהיעלם מעיניהם.

באותם הימים נכונה לי חוויה נוספת, בלתי נעימה, על סף ביתי. המקרה קשור בתחביבי - איסוף בולים. התחלתי להתענין בנושא כבר בכיתה הראשונה בבית-הספר. הייתי מחרים כל מעטפה מבוילת שהגיעה לביתנו עקב קשרי מסחר ומשפחה. כל שכן או קרוב היה מבשר לי ראשון על כל מכתב שהגיע. עם הזמן צברתי נסיון והרחבתי את האוסף, תוך החלפות עם אספנים חובבים כמוני, לאו-דווקא בול תמורת בול. הייתי מציע בתמורה ספרים ישנים, או ממתקים קורצים מן המדף בחנות. ילדים בני גילי התפתו למראה ממתק או שוקולד. מתוך קריאה במדורי בולאות בעתונות ובכתבי עת שהיו מגיעים אלינו הבנתי, שאיסוף בולים הוא "מחלה" שרבים וטובים נדבקו בה. למדתי על קיומם של ארגוני בולאים ושיטותיהם, ונוכחתי לדעת כי קניית בולים היא הכרח. עד אז היה לי עקרון, שאין "לבזבז" כספים על התחביב. הוא נבע מן העובדה, שלא היו לי מקורות משלי וגם לא היה לי העוז לבקש תמיכת ההורים למטרה זו. לא הייתי היחיד שאסף בולים בזקליקוב. מצאתי עוד שניים, את ראובן אדום השיער, בנה של מלכה דינה, סוחרת בקמח, ואת זבישק נזביטובסקי, ילד פולני, שאביו היה בעל חברה

לשיווק מכונות חקלאיות, ונמנה עם עשירי העיירה. ראובן היה אספן קפדני ובעל טעם ולרשותו מבחר בולים מסודרים באלבומים. בוורשה נמצא מוסד "בית הפילטליסטים", שהוציא לאור חוברות הדרכה, קטלוגים ומחירונים. החלטתי להתרכז באיסוף בולים יפים, מושכי עין, לפי טעמי האישי. בכספי הדל, מדמי הכיס, רכשתי את הבולים הראשונים. לאחר שחברי לתחביב ראו את הרכישות שהלכו וגדלו, הצעתי למכור להם בולים עודפים, או להזמין בעבורם לפי הקטלוג. זבישק היה הראשון שנענה והפך לקונה קבוע. כאשר פרצה המלחמה יבשו מקורות האספקה שלי, אבל עדיין נותר ברשותי מלאי של בולים בעלי ערך, שאפשר היה להתהדר בו. זבישק בן העשירים, היה מבקרני לעיתים תכופות וכיסיו מלאים במטבעות של חמישה ועשרה זלוטי - כסף טהור. פדיון הבולים היה למקור הכנסה חשוב בפרנסת משפחתי.

יום אחד הגיע אלי במפתיע זינדרס גרמני ודרש לראות את אוסף הבולים, שהיה מסודר באלבומים בקופסת עץ מתחת מיטתי. כאשר היססתי מעט, ניגש הוא ישירות אל המקום והוציא את הקופסה. התחננתי לפניו שישאיר לי לפחות חלק מן האוסף ואחזתי בו בכל כוחי. הוא שלף את אקדחו ואיים לירות בי, אם לא ארפה ממנו. נוכח האקדח השלוף הייתי חסר-אונים. בדמעות בעיני נפרדתי מן הבולים היקרים, מן התחביב לו הקדשתי את כל זמני ומאודי. זבישק נזביטובסקי היה היחיד שידע על קיומו של האוסף ומיקומו, והוא אשר הלשין עלי בפני הגרמני. בכך לא היה לי כל ספק.

למרות אובדן הבולים ועוגמת הנפש חייב הייתי להמשיך בחיי השיגרה, הווה אומר, לחזור אל הצרות הרגילות. הגרמנים דאגו לכך שלא נהיה מחוסרי עבודה. נוסף לאנשים שהיו מועסקים או מועסקים כביכול במנסרות, הכירו הגרמנים בחיוניותם של עובדי תחנת החשמל, טחנת הקמח, המאפיות, מנגנון היודנרט, השוטרים ועובדי הקהילה, שהיו זכאים להקצבת מזון. הם לא נכללו ברשימת הנשלחים לעבודות-כפיה. היהודים הפכו לעם פרודוקטיבי ומאות צעירים עשו כל יום דרכם למנסרות ומהן. היתה השלמה עם הגורל שיועד לנו. למעשה היתה זו שיטתם של הגרמנים להרדים את עירנות הציבור, אבל תחושת הפחד וחוסר האונים לא פסה מאיתנו. חיינו נשארו אפופי יאוש. עדת אנשים, נשים וטף הנתונה לאיומים בלתי-פוסקים, לחץ ודיכוי. כל יום היה רע מקודמו. כוחות השחור חברו יחד על-מנת להכחיד את העם. האמונה התחילה להתערער. האם תבוא הצלה? ומנין? שאלנו. אומנם זקליקוב היתה קרובה ליער ובמבט ראשון נראה היה שקיימת דרך הימלטות, אולם סביבנו היתה אוכלוסיה עויינת, ביניהם כאלה המוכנים להלשין ולמסור יהודים לידיים גרמניות תמורת כסף, או פרס פעוט ערך. הם

לא איפשרו ליהודים להתחבא אצלם. נהפוך הוא - הם הסגירו אותם. ואם היה יהודי מצליח להגיע ליער ולהסתפח אל הלוחמים נגד הנאצים, היה מוצא לרוב את מותו מידי הפרטיזנים עצמם. אפילו ללחום באויב המשותף היינו פסולים. העובדה שזקליקוב היתה מקום לא מגודר ומבודד, כדוגמת גיטאות אחרים, נתנה יתרון מסויים. זה איפשר קיום קשרים עם האוכלוסיה הפולנית המקומית והכפרית ובכך הקלה על מצוקת המזון. אבל הכפריים ניצלו את המצב, שאין היהודים יכולים להגיע אליהם, וגבו מחירים מופרזים בעבור מוצריהם. הפולנים היו חופשיים יותר. הגרמנים טיפלו בהם יותר כפרטים. כאשר עברו על חוקיהם, ראו בהם עבריינים רגילים, בעוד היהודים היוו תמיד מטרה קולקטיבית. האוכלוסיה הפולנית לא היתה נתונה להגבלות שמטרתן להשמידם. הם היו עם היושב על אדמתו ונתון זמנית לכיבוש. לפולנים היה נסיון רב-שנים עם כובשים שהשתלטו על ארצם ועתה נוסף להם עוד אחד למנין. מכאן ההבדל בדרך טיפול וסדרי החיים שהגרמנים קבעו לשני העמים. בעת מצוקה זו הוצרכו היהודים למכור מרכושם לשכניהם הפולניים. רכוש דלא-ניידי הם לא קנו מפני שקיוו, כי ממילא הוא יפול בידיהם חינם - עובדה שהוכחה כנכונה אחר-כך. כאשר ביקרתי בזקליקוב בקיץ 1943 ראיתי את חפצי דירתנו בידי השכנים. הם גזלו ושדדו את בתי היהודים בתאווה רבה והגרמנים לא הפריעו להם. היה דווקא שיתוף פעולה ביניהם, מפני שהרכוש היהודי הספיק לכולם. למרות שיתוף הפעולה "טיפלו" הגרמנים פעם אחת בפולנים המקומיים בדומה ליהודים. בחיפוש אחר פרטיזנים שהתנקשו בהם, פשטו הגרמנים על העיירה וכנקמה אספו בכיכר השוק 400 איש, שנלקחו לעבודות כפיה בגרמניה. רובם חזרו לאחר זמן בשלום הביתה. עלינו הכבידו לכל אורך הכיבוש. דיכוי האוכלוסיה היהודית היה לחם חוקם. המצב הנפשי והבריאותי הלך והורע, עד שפרצה מגיפת טיפוס שכילתה עשרות נפשות. העניים בינינו הגיעו עד פשיטת-יד ולא היתה זאת כבר בושה. רעב של ממש הורגש אצל חלק ניכר מן התושבים. מוסדות הקהילה עזרו ככל שיכלו, אבל גם האמידים בבעלי הבתים התרוששו. הגיעו ידיעות, כי המצב חמור יותר בגיטאות שבערים הגדולות. יהודי, ליברמן שמו, שהגיע לזקליקוב מלובלין, סיפר למתי-מעט על קורותיו במחנה מיידנק. זה היה על סף ביתנו, במרחק שבעים ק"מ. הוא ניצל משם בעזרת קשרים ושוחד. כתנאי לשחרורו התחייב לא לספר לאדם מה ראו עיניו. אולם ליברמן לא עמד בפיתוי ותיאר את זוועות מיידנק. אנשים התקשו להאמין לדבריו וקבעו, שהמעשים עליהם הוא מספר אינם מתקבלים על הדעת והם פרי דמיונו בלבד. כולם ניסו לדחות מליבם את האפשרות, שגורל דומה עלול לפקוד את כולנו. אדם זה סיפר

מנסיונו, ולא מפי שמועה, ובכל זאת היו כאלה שסירבו להאמין. באותו זמן עדיין יכול ליברמן להינצל וגם לספר. מאות האלפים שנשלחו למחנה מיידנק בתקופה מאוחרת יותר, לא חזרו ממנו כדי לספר. הם הושמדו שם.

בזקליקוב היינו נתונים לחסדי אנשי אס.אס. אכזריים ממפקדת המחוז והז׳ינדרמריה המקומית. אחד הז׳ינדרמים המסוכנים נקרא "פלאם" (להבה בתרגום), משום הכתם האדום כלהבה על לחיו. הוא היה אכזרי וצעקן מחריש אוזנים, ולעתים היה מפחיד יותר בצעקותיו מאשר במעשיו. מעל ראשנו עמד קצין ז׳ינדרמריה, גרמני עב-בשר ומשופם, שנתן לעתים קרובות להרגיש את נחת זרועו. סופר, שבמקצועו האזרחי היה קצב ומוצאו מדיסלדורף, לכן כינוהו "הקצב מדיסלדורף". כל מעשיו היו מלווים בחיוך מתמיד מתחת לשפמו; קצין בדרגה נמוכה ובעל שלטון אבסולוטי על אלפי אנשים, שחרץ גורלות, מי יחיה ומי ימות. עוזריו היו שומרים אוקראינים בתלבושתם השחורה, ועוזר אזרחי פולני ממוצא גרמני "פולקסדויטש". תפקידו הרשמי של זה היה מכונאי רכב ("מכניק"), אך בחפץ לב התנדב גם לפעולות החרמה ועונשין נגד היהודים. הוא פעל גם באופן עצמאי בגזילת רכוש יהודי וסחיטה, ככל שיכול. השניים היו עוברים בחנויות יהודיות, שעדיין היו פתוחות עם סחורה דלה בתוכן, וקיבלו מה שנפשם חפצה. פעם הגיע הז׳ינדרם בקר לחנות שלנו, דרש סוג מסויים של ממתקים. כאשר שאלה אמי: כמה גרם לשקול? הוא נרגז וצווח: את הכל! הקופסה הכילה שני ק״ג. מובן מאליו שהוא לא שילם פרוטה. לאחר שאזל המלאי היו קשיים ברכישת סחורות חדשות לחנות, מפני שמקורות האספקה נותקו עם פרוץ המלחמה. עתה היה עלינו להסתפק במקורות מישניים ובסחורה מטיב ירוד. אחד מהם היה בעיר קרשניק, אצל הסיטונאית אלקה. למרות האיסור לעזוב את גבולות העיירה אולם למען הפרנסה, נאלצנו לעקוף את הצו. אמי ואני, נער כבן 13-14, היינו מורידים את הסרט הכחול-לבן עם מגן-דוד במרכזו, מעל הזרוע ומסתירים את זהותנו. בשעת בוקר מוקדמת היינו עוזבים את הבית, עם תרמילים על גבינו; היינו צועדים בשבילי יער ועוקפים כפרים עד בואנו לקרשניק, שהיתה מרוחקת כעשרים ק״מ מזקליקוב. השתדלנו להתרחק ככל האפשר מבני אדם, אבל לפעמים היתה העייפות מכריחה להשתמש בעגלה מזדמנת ולהסתכן. רצוי היה לא להיכנס בדברים עם העגלון, או האיכר האדיב, שהסכים לקחתנו כיברת-דרך. עשינו את המסלול הזה מספר פעמים וחזרנו עמוסים בתרמילי סחורה, כדי לספק את צרכי הקונים וממילא גם את תאוות הז׳ינדרמים ומשרתיהם. אם הם לא קיבלו את המיצרכים המבוקשים מן היהודי, וזה לא השיב בתודה ובחיוך על הגזל,

העונש לא איחר לבוא. בין המוציאים לפועל היה גם ה"מכניק" שידו היתה בכל. הוא גם יזם פעולת עונשין נגד עשרות יהודים שהסתתרו בכל מיני מקומות לאחר הגירוש האחרון, בסוף אוקטובר 1942. בחיפושים שנעשו בניצוחו, נתפסו האומללים ורוכזו ביער בפנסיונט של צביק. נאמר להם, שריכוזם הוא בעצם פעולה לטובתם ומטרתה הצלתם: מכאן יוכלו לצאת לעבודה פרודוקטיבית ולהישאר בחיים. עוד ביקשו הם בחוצפתם מן היהודים להודיע להם על מסתתרים נוספים כמוהם. רק מספר ימי חיים עוד ניתנו להם ואז הקיפו אותם עשרות ז'נדרמים, אוקראינים ושוטרים פולניים, והוציאו אותם לחולות בקרבת בית הקברות היהודי. במכת אש, מכל כלי היריה שברשותם, נטבחו יותר ממאה איש, אשה וילד. הרוצחים השאירו אותם במשך ימים בחולות, טרף לחיות ולעופות השדה.

לי עצמי היה נסיון עגום עם ה"מכניק". בערב שבועות בשנת 1941 נלקחתי על-ידו מן הרחוב, על-מנת לעזור לו בניקוי כלי הרכב במוסך שבחצר הז'נדרמריה. לאחר שניקיתי וצחצחתי אותם עד ברק, נדרשתי לרדת לבור לטפל במכונית נוספת. הוא עמד והשגיח אם אני עושה עבודתי כהלכה. בהיות המכונית מלוכלכת מאוד מן השמנים והבוץ שדבקו בה, התקשיתי לנקותה לשביעות רצונו המלאה. בעודי בתוך הבור הוא הטיל עלי בזעם בול עץ, שפגע ברגלי. זו התנפחה מיד ואני התחלתי לזעוק מכאבים. ביקשתיו לשחררני, כי השעה כבר מאוחרת ואיש מבני הבית לא ידע היכן אני. מודאגים פנו הורי לכל מקור אפשרי לחפשני. "המכניק", למרות שהכיר אותי, לא הקשיב לבכיי ותחנוני וסירב לעזבני לנפשי. רק עם חושך נתן את רשותו. את הדרך הביתה עשיתי בצליעה קשה. הייתי רתוק למיטה עם רגלי הפגועה והיא חזרה לאיתנה לאחר שבועות רבים של כאב וסבל.

אבל הגיע יום נקם ושילם ל"מכניק". בתום המלחמה הוא חזר למקום הולדתו, העיירה רדומישל, כאילו מאומה לא קרה. רק בשנת 1947 עלו שלטונות פולין הקומוניסטית על עקבותיו והוא נעצר. עדי התביעה יכלו להיות רק אותם יהודים אשר ניצלו וידעו על מעשיו האכזריים. בין היתר הואשם גם הז'נדרם בקר ברציחתו של מעכליה רוזנקרנץ. משפחת ה"מכניק" העמידה סוללה של עורכי-דין להגנתו, ואפילו העזה לבקש מן העדים היהודים לא להעיד לרעתו. גזר-הדין ההולם היה אחד, מוות. הפושע בא על עונשו ונעשה דין צדק. הוא הוצא להורג ללא שהיות. בין תובעיו ושופטיו היו יהודים.

המפקד הגרמני, הז'נדרם בקר, עודד בציניות יהודים להתלונן אם שליח כלשהו, שבא מטעמו לרכוש מוצרים, אינו נוהג כשורה. אך מי היהודי אשר יעז להתלונן? תמיד "הוכח", שהמתלונן אשם והתלונות פסקו. הוא היה

מבקר בבתי יהודים באופן "ידידותי" כדי לרכוש את לבם בחיוך, אולם למעשה לא היה אכזרי ממנו. זהו אותו זינדרם, שטיפל בשריפת זקנו של ירוחם. הוא האיש אשר היה ממונה על מעשי הרצח. הוא האיש, אשר השתתף בכל החטיפות למחנות העבודה וההשמדה. הוא האיש, אשר היה אחראי לחיפושים והחרמות אצל היהודים. כתוצאה מהלשנה נודע לזינדרמיה, כי שבתאי ויספלד עוסק בשחיטה שחורה ומוכר בסתר בשר ליהודים, דבר שהיה אסור בהחלט. לפני המלחמה היו היהודים מגיעים לכפרים ומביאים משם עגלות או פרות לשחיטה. בעת המלחמה היו האיכרים מביאים בסתר את עגלותיהם לעיירה. בלילה היה הקצב מביא את השוחט לחצרו ומיד היו מבתרים את הבשר למנות ומחלקים לקונים לבתיהם באמצעות נשות הקצבים, או ילדיהם. הם נשאו את הבשר על גופם או בחבילות תמימות, שלא עוררו חשד. כך התחמקו מעין רואים והאכילו את האוכלוסיה. יום אחד הפתיע בקר את שבתאי בביתו שעל החולות, ותפסו בשעת מעשה. עוד זה מבתר בן בקר, עמד הזינדרם באקדח שלוף מול פניו ועימו שני עוזריו. שבתאי, שהיה גבר חזק, התעשת בן רגע, הרים את גרזן הקצבים על הגרמני והיכה בו. הזינדרם נדהם ובתוך המהומה הצליח שבתאי להימלט. הגרמני החל לרדוף אחריו ופקד עליו לעצור. שבתאי הרחיק רוץ והתעלם מקריאתו. הוא הגיע אל היער וניצל. אין ספק שבקר היה מלא זעם על היהודי שהעז להתנגד לו והצליח אפילו להתחמק. את הבשר הנותר אומנם החרימו, אבל את שבתאי האמיץ הוא לא הכניע. הזינדרם הזה עוד השתולל בזקליקוב כל עוד היה בה יהודי ובאין יהודים הציק לאוכלוסיה הפולנית. שמו הגיע למפקדות הפרטיזנים בסביבה ואלה הוציאו עליו פסק-דין מוות. באחת מנסיעותיו ברכב משטרתי לכיוון קרשניק הושם לו מארב והוא נהרג. על גופתו השמנה השאירו פתק: "זה מעשה נקמה על הקרבנות החפים מפשע שנפלו מידיך". זו היתה גם נקמתנו "הקטנה" במות הפושע הזה. גם הזינדרם עם הלהבה, ה"פלאס" המציק, הוצא להורג בידי הפרטיזנים בנסיבות דומות, ועליו ודאי אין להצטער.

תקופה מסויימת שירת בזקליקוב זינדרם יפה-תואר, לורנץ שמו. הוא התנהג כאילו היה מחוץ למעגל המדכאים את האוכלוסיה, ושמר על קשר מסויים עם היהודים, בעיקר עם נערות יהודיות. לורנץ הבין עברית והיה ברור, כי הוא בן למשפחת ה"טמפלרים", תושבים גרמניים בארץ-ישראל. הוא התגייס לצבא הגרמני. פניו הנאים והתנהגותו היו בעצם הטעיה, ולא אחת השתתף בפעולות הברבריות נגדנו. גם את נערתו היהודיה המית בעצמו. בזמן האקציה האחרונה היא באה אליו לבקש על נפשה ואז הוציא את

אקדחו והרגה במקום. הוא עשה עימה את החסד האחרון - היא לא נלקחה לקרונות.

למרות היותנו מרותקים למקום, קויים קשר כלשהו עם העולם סביבנו. בוורשה הופיע עתון יהודי בשפה הפולנית והוא הגיע לזקליקוב. היו בו ידיעות מרומזות על גורל יהודי פולין. בעתון זה הופיעו חדשות מן העולם וממנו למדתי פעם על פטירתו של ז׳בוטינסקי. העתון הזה גם בישר על תחילת המלחמה בין גרמניה ורוסיה ב-1941, אם כי על נושא זה לא היה צורך לקרוא בעתון, מפני שראינו במו-עינינו גייסות צבא גדולים וציוד נוסעים לכיוון גבול ברית-המועצות. אולי פרוץ מלחמה בין שני הענקים יש עימה סיכוי שהרוסים יכבשו אותנו? אך זה לא קרה. התעודדנו ושרנו "מיר וועלן זיי איבערלעבן" (אנו נתגבר), נעבור גם אותם. לדאבוננו היתה זו מישאלת-לב בלבד. התהלכו שמועות, הנה היו לבעלות הברית נצחונות והגאולה קרובה, אך רוב השמועות היו של "י.וו.א.", ראשי תיבות של המלים "יידן ווילן אזוי" (כך רוצים היהודים). בינתיים, במציאות, הדפו הגרמנים את הרוסים עמוק לתוך ארצם והשיגו נצחונות. אירופה כמעט כולה היתה בידיהם ומכונת המלחמה לא חרקה. היטלטלנו בין יאוש לתקווה. ידוע כי ערי פולין מתרוקנות מיהודיהן ומגיעות שמועות, כי קצב ההשמדה גובר. גם כשהחמיר מצבם של הגרמנים לא חדלו להשמידנו. אנו נמצאים כבר שלוש שנים תחת שלטון הנאצים. מגיעות ידיעות על רכבות מלאות יהודים הנשלחות מזרחה וחוזרות ריקות. שנת 1942 היתה שנת השיא. היתה הרגשה שגם תורנו עומד להגיע בקרוב ולא יתכן כי יפסחו עלינו. הגרמנים הפיצו שמועה, שאזור זקליקוב ייהפך לאזור מגורים בלעדי של היהודים, בו יעבדו ויוכלו לחיות את חייהם. לכן, כאשר ריכזו את היהודים מהסביבה בזקליקוב, הסבירו שאת טובתם הם דורשים. האמת שנבעה ממעשה מרמה זה היתה שונה בתכלית. בחירת המקום נבעה מן העובדה, שזקליקוב נמצאת ליד מסילת-ברזל, וממנה קל יהיה להסיע את רכבות ההשמדה למחנה בלז׳ץ, אותו הועידו לנו.

בשבוע השני של חודש אוקטובר 1942 הבחינו חדי-עין בריכוזי כוחות משטרה בסביבתנו. בחמישה-עשר בחודש החלה הפעולה המתואמת והמאורגנת של כוחות המשטרה למיניהם לרכז את היהודים בבית העם ובבית המדרש. צופפו כאן מאות אנשים, נשים, זקנים וטף ללא מים ומזון, או שירותים כלשהם. לא היתה אפשרות התחמקות ובריחה, כי מסביב עמדו השוטרים על נשקם והטילו מורא על כולם. הפקודה שיצאה היתה, שעל היהודים להתרכז במקומות הללו וכל מי שלא יבוא מרצונו - צפוי לעונש. הם התירו לקחת מטען-יד בלבד, ואת יתר הרכוש צריך היה להשאיר מאחור. כל

שעות היום והלילה עברו עד אשר ציוו עלינו לצאת החוצה ולהתקדם לעבר הכיכר. סביבנו עמדו תושבי זקליקוב הנוצרים, כשהם מביטים בנו ללא צער, ואולי אפילו בקורטוב של שמחה, על שהם נפטרים סוף-סוף מן היהודים שלהם. יתכן שהיו ביניהם גם "צדיקים", שהצטערו בכנות על הגורל שפקד אותנו, אבל זו רק השערה.

בכיכר השוק נצטווינו לשבת על האבנים וידינו מורמות על ראשנו, בלי לזוז. הוחזקנו במצב זה מספר שעות, עד שנתקבלה הפקודה לקום, להסתדר בחמישיות, ולצעוד לכיוון הרכבת. המסע התחיל ביריות הפחדה מעל הראשים וחבטות בכידונים, ומכות בקתות הרובים למי שלא שמרו על השורה או פיגרו בצעידתם. צעקות זירוז מלוות בבכי מר ליוו את דרכנו האחרונה. ממרכז השוק כיוונו אותנו אל פינת רחוב ינובסקה, ליד האטליז של האחים גרינברג, ולאורך מדרכות הכיכר צעדנו צפונה לכיוון הכנסיה. כל מי שסטה מעט מן השורה, או לא התקדם בקצב שהם קבעו, דמו היה בראשו, תרתי-משמע. הייתי עד למותו של ברוך גלר. כאשר הבחין זה בזוברמן, שעמד בפינת הרחוב, בקרבת מפקדי האס.אס. הוא עזב את השורה וזעק: "זוברמן, תציל אותי!" ואז "הציל" אותו כדור המרצחים. הוא לא היה הקרבן היחידי. בדרך אל הרכבת ראיתי סביבי אנשים מוטלים בצד, בלי שיכולתי להבחין בזהותם. אשה אחת עם חבילת מגפיים על גבה, זקן שפניו מושחתים ומקל בידו; אשה אחת החזיקה בצפורניה כרית ומיאנה להיפרד ממנה. הלב ברגעים כאלה מתקשה. אדם חושב רק על עצמו והקרובים לו, ואיך להינצל מן הגיהנום הזה. אנו שמרנו על החמישיה המשפחתית והתקדמנו לפי הקצב. הגברים בצדדים, הנשים והילדים באמצע. הגרמנים והשומרים הרבים זירזו את קצב ההליכה במכות על ראשינו. צידי הדרך מלאו גוויות של אנשים, שכוחם תש ולא היה ביכולתם להמשיך. דם ודמעות מסביב ואנו באמצע, מתקדמים בדרך אל הרכבת במשמעת צבאית, מחזיקים ידיים כדי לא להינתק זה מזה ולא ליפול קרבן בדרך.

את משה שרודק, סוחר הבדים העקשן, אשר לא רצה בשום פנים ואופן להינתק מביתו, סחבו בכוח לפינה והשאירו אותו שם נקוב כדורים. צדוק בלייווייס נורה על מדרגות ביתו, בגלל חשד שהוא עמד להימלט. מרדכי פרידנזון ובני ביתו החליטו לא להתיצב במקום הריכוז בבית המדרש. הגברים שבבית התישבו עטופי טליתות ליד השולחן ושם נורו כולם בישיבה, כאשר תפילת "שמע ישראל" על שפתותיהם. את ציטרין, הרצען החרש, הרגו בפתח ביתו, מפני שלא שמע את פקודת הז'נדרם. בני הדודים מנדלי מגר

ומנדלי ראצה, הסתתרו בביתו של טרגובסקי הגיבן, ליד בית הקברות הנוצרי, במתבן. אולם המלשינים פעלו והז׳נדרמים שהגיעו ציוו עליהם לרוץ לכיוון החולות על-יד בית העלמין היהודי. לאחר שסירבו, הרגו במקום את מנדלי מגר, ואילו מנדלי ראצה התחמק. כאשר הגיע לגבעה בפאתי היער, השיגו אותו כדורי המרצחים. זבי דם הושארו השניים במקומם. דם יהודי היה הפקר וגופותיהם - טרף לחיות. גורלו של מנדלי מגר יכול היה להיות שונה, לו ניחן במעט סבלנות. בשנות השלושים המוקדמות היה סטודנט בטכניון בחיפה, אבל לא סיים את לימודיו. אולי סיר הבשר של פולין עדיין קסם לו והוא חזר אליו ואל המוות. דודנו, אליהו מגר, הסתתר אצל הפריץ בכפר יוזפובקה. הוא היה תמים בחשבו שהגרמנים יפסחו עליו. הוא הוצא ממחבואו, הומת ונקבר בשדות הכפר.

ויהי ערב והשמש שקעה מבעד לעננים הכבדים של הסתיו הפולני. בשבילנו היתה זו שקיעה אחרונה. הפנסים שנדלקו בתחנת הרכבת ופנסי הקטר האירו את השטח והקלו על ביצוע משימתם. הגרמנים המשיכו לדחוס את האומללים אל הקרונות שהלכו ומלאו. תחנת הרכבת היתה מלאה שוטרים ומפקחים שדאגו שלא יוותר ולו קרבן אחד בחוץ. הקרונות האחרונים הלכו והתמלאו ונסגרו תוך זעקות "שמע ישראל" של הקרבנות. הקטר שרק והעלה עשן סמיך. עוד פחם הוכנס כדי להגביר כוח ולהניע את הגלגלים. שריקה אחת ועוד, והנה האחרונה. הקטר ועשרות הקרונות היו צריכים לזוז, אך נשארו עומדים במקומם עוד לילה עד ליום המחרת. אז ניתן הסימן והם זזו דרומה בדרך שאין ממנה חזרה, אל בלז׳ץ, שם נקבע בית-הקברות ליהודי זקליקוב והסביבה.

זו היתה "האקציה" הראשונה של גירוש יהודי זקליקוב. ראיתיה במו-עיני וחזיתי אותה מבשרי, ורק מקרה הוא, או נס, שלא הייתי בין המגורשים. הייתי אחד מהמועסקים הרבים במינסרה של מגר. בשל גילי לא הוטלה עלי עבודה פיסית קשה. אני שימשתי כעוזרו של מנהל החשבונות הפולני ועשיתי גם שליחויות עבור הבעלים הגרמניים של המינסרה, האחים אוסקר וויקטור האוסנביכל, שמוצאם מווינה. התנהגותם היתה סבירה והם השתדלו לשמור על היהודים "שלהם" הדרושים לעבודה. כאשר הלכו הקרונות והתמלאו, לא נדחפנו אני ובני משפחתי לעברם. לא דחק לנו הזמן. לעת ערב הבחנתי במנהל החשבונות המוכר לי וסימנתי לעברו. הוא התקרב לעברי וכלב הזאב עימו. היכרתי את הכלב, כי מידי אכל. בהברקה של רגע מסר לי את הרצועה ואמר: "קח את הכלב לביתו. למה הינך עומד כאן?" הבנתי את הרמז ועשיתי כדבריו. שמתי את הרצועה בידי והתרחקתי לכיוון המינסרה, בלי

לסובב את ראשי לאחור. הדרך לא היתה רחוקה. בהגיעי אל המינסרה, מצאתי שם את מנהל החשבונות ומנהלת משק הבית. הם קיבלוני בשמחה ובנשיקות, אולם מיד עמדתי על טעותי. הלא השארתי את בני משפחתי ליד הקרונות ומה יהיה איתם? הבהרתי למיטיבי בתוקף, שאיני רוצה להינצל לבדי. אם לא אוכל לצרף אלי את משפחתי, אני עומד לחזור ולהסגיר עצמי לידי הגרמנים. עמדתי התקיפה נגעה ללבם ובמוחו של הפולני הבזיק עוד רעיון. הוא נטל בקבוק "שנאפס" וביקשני לבוא עימו ולהראות לו היכן נמצאת משפחתי. בבואנו לאזור הקרונות היה כבר חושך, אולם מצאנו עדיין את כולם במקומם. הוא פנה לקצין גרמני, לחש לו על אוזנו ומסר את בקבוק המשקה שבכיסו. הגרמני ביקש לדעת היכן משפחתי. הצבעתי לעבר הורי. נאמר לנו להסתלק בשקט אל המינסרה, ולא לעורר תשומת-לב רבה מדי. אל משפחתי בת שש הנפשות הצלחתי לצרף כ-15 נפשות נוספות, וביניהן משפחות זיידנפלד, איילמן וכל מי שהיה אז בקרבת מקום.

מצאנו מקלט זמני במינסרה וימים אחדים חיינו שם בחרדה גדולה ובהמתנה לבאות. לאחר הגירוש הזה נוכחו הגרמנים לדעת, כי לא כל היהודים התייצבו מרצונם, והם איפשרו להם, בהעלמת עין, לחזור לבתיהם. הגרמנים היו בטוחים, שממילא יהודים אלה יפלו לידיהם בכל מקרה, שכן אין להם מקום מיפלט. לכן, הירשו לעצמם לתת לנו ארכת חיים. היו אלה שבועיים של מתח וחיים על זמן שאול. האנשים הוציאו את רכושם מכל מקום שהיה, כדי למכרו ולחיות ככל שניתן, ולמצות עד תום את רגעי החסד האחרונים לפני בוא המבול. קבוצת האנשים חיה במין אופוריה וללא חשבון. אנשים שהיו רחוקים עד כה, התקרבו זה אל זה בלי לעשות חשבונות קטנוניים. הפכנו למשפחה אחת גדולה, אשר גורל משותף איחד אותה. זו היתה אחוות קרבנות ואחים לגורל. ימים אחדים לאחר הגירוש הראשון נצטוו מספר גברים לקבור את הנרצחים בבתיהם ואת הקרבנות אשר נורו בדרך לרכבת. עשרות גופות במצב של רקבון נוקו כמיטב היכולת של אותם אנשים, שעוד היו מסוגלים לעשות זאת. בהדרכת איש ה"חברא קדישא" והתרופה הבדוקה של וודקה, התגברו על הגועל והסרחון. עשרות נרצחים אלה זכו לפחות להגיע לקבר-ישראל.

הגרמנים עשו את חשבונם הם לאחר הגירוש הראשון והמתינו עוד שבועיים, כדי להכין גירוש נוסף. בסוף חודש אוקטובר 1942, בכ"ב במרחשוון תש"ג, ערכו אקציה נוספת. הם אספו את כל היהודים הנותרים במקומות הריכוז הקבועים, בבית-המדרש ובבית-העם. הגירוש השני היה חזרה מדוייקת על הקודם, אלא שמספר היהודים עתה היה קטן יותר. בסך הכל

נותרו לפליטה 300 איש מזקליקוב, אליהם צירפו מאות יהודים מעיירות הסביבה. משפחתי הובאה אל בית-המדרש ושם, בצפיפות, ללא אוכל ומים וסידורי תברואה נשארנו במשך הלילה. הופצה שמועה, כי לנמצאים בבית העם ישנם סיכויים טובים להישרד. בעזרת שוחד של מטבעות זהב שמסר אבי לאיש אס.אס., הוצאה משפחתי מבית-המדרש ובליווי שוטרים חמושים הובאה ב"כבוד גדול" אל בית-העם. קציני אס.אס. עשו כאן סלקציה ובחרו בקבוצה של אנשים צעירים ובריאים, כדי לשלחם למחנה עבודה. אחי משה ואני היינו ביניהם. במעמד זה נפרדנו לעולמים מן ההורים. הם הצטרפו אל שארית אנשי זקליקוב. קרבנות האקציה השניה התנסו גם הם בצעדה המתישה אל תחנת הרכבת. הפעם, זו היתה דרכם האחרונה.

קרונות הבקר כבר חיכו על המסילה. הם נסגרו, נחתמו ושולחו באותה הדרך אל מחנה ההשמדה בלז'ץ, המרוחק כ-250 ק"מ מזקליקוב. הדרך ארכה ימים. בבלז'ץ הם עברו את "התהליך הרגיל". היו שם מיתקני המתה בגז. הגופות נשרפו על מוקד ואפרן נקבר. כך נמחקה קהילה שלמה מן העולם ואיתה כל היקר לי. אין יותר יהודים בזקליקוב. קרבנות השואה של עיירתנו כלולים באותו מספר מחריד של ששת מיליוני היהודים, אשר הושמדו בשואה. זכרם שמור בלבנו תמיד.

הישרדות

תחת לחץ הכובשים, במצב של יאוש ובצל איום ההשמדה, רק מעט התקווה עוד יכלה להניע אנשים לחפש מוצא ודרך להצלה. אחת הדרכים היתה שאילת זהות של ארי. זה התאים בעיקר לנשים, שמראן החיצוני לא עורר חשדות ושפתן הפולנית היתה רהוטה. אשר לגברים לא היה אפשר להעלים את המבדיל, והמלשינים הפולנים הכירו היטב מיהו יהודי, כדי למסרו לידי הגרמנים. הם ניצלו את השיטה הבדוקה: יפשוט היהודי את מכנסיו ויווכחו בו במקום. ארבע נערות מזקליקוב: באשה הלר, אסתר דמין, אסתר פרייטג ואסתר קליימן התערבו בין הפולניות שנשלחו לעבודות כפיה בגרמניה, וכך שרדו. בדרך של לבישת זהות אחרת ניצלו גם פרליה זוברמן, בתה שרה והאחות פייגל׳ה וכן דורה ויסברוט, בעלה ובתה, שעברו את תקופת הכיבוש בלובלין ובוורשה.

בזקליקוב היה חסיד אומות עולם ושמו פיאסט, נגר שהתמחה בבניית ארונות קבורה. ביתו גבל במפקדת הז׳נדרמריה. בעת ה״אקציה״ השניה גורשו אחרוני היהודים שנותרו מן הגירוש הקודם. חלק ממשפחת צינמון, האב, שני בנים ובת, נמלטו אל היער הקרוב, שהיה יכול לספק מסתור לימים אחדים בלבד. אין בו מחבואים מתאימים לבני-אדם ובסופו של דבר הניחו, שהם יאלצו למסור עצמם לידי הגרמנים, או ליטול את חייהם בעצמם. על רווח והצלה מצד תושבי המקום לא ניתן לסמוך. כדי להתקיים, היו נאלצים לעשות מחפורת להנחת ראשם ולהתרחק מעין אדם. בידיהם ובצפורניהם חפרו עד שיכלו להשתחל למחבוא, שהוסווה בענפי אורן. בעונת הסתיו כבר לא היו פירות יער וצריך היה לדאוג למזון. התפקיד הוטל על הצעירים. יעקב היה הראשון בתור שיצא מן השוחה ופנה לעיירה להשיג מזון. הוא התמיד בכך רק ימים מעטים, עד אשר הכירו פולני ומסרו לידי הגרמנים. יעקב הוצא להורג ימים מספר לאחר-מכן עם 14 אנשים נוספים, שנתפסו עקב הלשנות פולנים בנסיבות דומות. שם האיש המוסר היה דולינסקי.

גורלו של אחיו יוסף היה דומה. כשיעקב לא חזר ונודע כי הוא בין מי שנורו, נאלץ יוסף בתורו להשיג מזון. בדרכו, הוא נתקל במקרה בדולינסקי אחר, המוכר מאוד ליהודי זקליקוב. זה היה הדוור השמן, עקום הרגליים, אשר דיבר יידיש והתחבב על היהודים. כשראה את יוסף הצהיר, שלפי החוק עליו למסרו לידי הז׳נדרמריה הגרמנית. כך עשה והביא אותו קשור בחבל אל המפקדה. הגרמנים היכוהו קשה והשאירוהו לחסדי כלביהם, אשר נשכו אותו בכל חלקי

גופו. למרות מצבו הקשה, הצליח יוסף להתחמק בלילה לחצרו של הנגר פיאסט, ומשם חזר פצוע וזב דם אל המחפורת ביער. באין אפשרות להגיש לו עזרה רפואית הוא מת מפצעיו. ימים אחדים שכבו בני המשפחה יחד באותה שוחה, עד אשר הצליחו להוציאו לקבורה בקרבת מקום ולכסותו בשכבת אדמה דקה, לבל יפול טרף לחיות היער. המצב היה בלתי נסבל. מן הארבעה נותרו האב והבת, וגם הם היו זקוקים לאוכל. צביה, הצעירה, עשתה אחת לכמה ימים את הדרך מן היער אל העיירה, ופקדה בלילות את ביתו של פיאסט, אשר הכין מעט אוכל לנפשות הרעבות. הוא איפשר לצביה לסעוד בביתו ולנוח מעט, ולאחר-מכן ליווה אותה מרחק-מה בחזרה אל היער. פיאסט הסתכן מאוד, אבל עשה זאת מרצונו הטוב. אשתו היתה היחידה שידעה על פעולתו והביעה את הסכמתה בשתיקה. הסדר זה נמשך שבועות אחדים ואפילו השתכלל מעט; הם היו נפגשים במקומות קבועים מראש, ואז מסר פיאסט לצביה חבילת מזון והסתלק במהירות. בנימין האב, היה דרוך בציפיה מתמדת. האם תחזור צביה בשלום למקומה? האם יפקוד אותה הגורל שפקד את שני בניו ומלשין חסר מצפון ימסור אותה לידי הגרמנים? האם תיפול גם היא בידי בני העוולה ממשפחת דולינסקי? צחוק הגורל הוא, שבנימין צינמון חשב בעבר על משפחת דולינסקי כעל אחת המועמדות, שתוכל להסתירם והנה נתגלה פרצופה הבוגדני. צביה לא יכלה להסתכן עוד במזג האויר החורפי הקשה, שמא יתגלו עקבותיה בשלג. בלילות החורף כיסו סערות שלג את השבילים והיא לא מצאה את דרכה חזרה בזמן סביר, ורעדה אחזה את לב אביה. היא עצמה חששה, שמא תאבד את שפיותה ותתמוטט באחד הלילות. היא ראתה צל הרים כהרים. כל אדם, אפילו לא זיהה אותה, היה אויב בפוטנציה. הפחד התמידי יכול לטרוף דעת כל אדם ובפרט נערה צעירה במצבה. לא פעם התעוררו בלבה פקפוקים, אם יש טעם להמשיך ואם לא יהיה זה מן התבונה לשים קץ למצב בהתאבדות. בנימין לא ראה בכך פתרון. "אם צריך לבוא קץ לחיי שיבוא מן השמים", כך סח, אך איבוד לדעת כלל אינו בא בחשבון, זהו חטא לאלוהים.

יום אחד הגיעו שניהם למסקנה, שהמצב אינו יכול להימשך עוד כפי שהוא, והחליטו ללכת אל פיאסט ולהסביר, שאם לא יוכל להסתירם אצלו, יסגירו עצמם לז'נדרמריה כדי לשים קץ לסבלם. בליל סערת שלג הם דפקו בדלתו של פיאסט לפי הסימן המוסכם, כדי למסור לו על החלטתם. פיאסט פתח לפניהם את דלתו והזמינם פנימה. בלב השניים התעוררה תקווה מלווה חששות כבדים, אולי בכל זאת יצליחו. פיאסט היה הראשון שניגש לפעולה של תכלית. הוא הפך את מרתף דירתו למקום מסתור לשניים. בלילות הם

יצאו אל תוך הדירה כדי לחלץ עצמות ולאכול כבני אדם. הסכנה היתה גדולה, כי נוסף למפקדה הגרמנית ישנם שכנים אחרים וגם ילדיו של פיאסט. צריך היה להזהירם ולהכניסם בסוד העניינים. פיאסט ידע שהוא מסכן גם את נפשו, ואחד יהיה דינו אם הם יתגלו, חלילה. בסכנה זו חיו כולם מסוף שנת 1942 עד קיץ 1944.

בנימין ובתו צביה לא בזבזו את זמנם לריק במחבוא והרוויחו יפה את לחמם. בעזרת בנימין והיידע שלו, הפך הנגר הפשוט ליצרן של סבון. הוא התקין בית מלאכה במטבח הבית. בלילות עמד בנימין ליד הסירים והכין את הסבון ופיאסט היה מוכר אותו בשוק. בקיץ 1943 היה נדמה, כי בא הקץ למחבוא. בנימין וצביה היו נתונים בסכנה חסרת תקדים, כיוון שהגרמנים הכריזו על ריכוז כל הגברים בכיכר השוק. אם לא יצייתו, יערכו חיפושים מבית לבית. פיאסט הלך והתייצב ואת המסתתרים הבטיח בהסוואת-יתר של המקום. במשך שבעה שבועות נעדר פיאסט מן הבית. הגרמנים לקחוהו למחנה עבודה. אשתו, שנשארה, לא היתה אמיצה כבעלה ורמזה לבני צינמון, כי עליהם לחפש מחסה במקום אחר. בסופו של דבר קרה הנס, שבנימין כה ציפה לו, ופיאסט חזר לביתו. עוד שנה עברה עד אשר בא השחרור מידי הצבא האדום בחודש יולי 1944. פיאסט המשיך להגן עליהם, בחששו שעקב אי הסדר השורר, עודם נתונים לסכנת מוות מצד הפרטיזנים המתנכלים, ואסר עליהם לצאת מפתח הבית. שרידים מעטים מבני זקליקוב חזרו במקביל, ובנימין צינמון ובתו הצטרפו אליהם. את מקום מגוריהם לימים ספורים קבעו בביתו של זיסקינד סוקניק, סוחר העורות, כי הסכנה נשארה בעינה. מקום בטוח יותר היתה העיר לובלין, אליה הגיעו בהמשך.

כשבדקנו את הסיבות למעשהו של פיאסט, התברר, כי מוזרות הן דרכי האדם ואורח מחשבתו. פיאסט היה איש עני, מבורך בילדים, ונזקק פעם לקנות להם נעליים לקראת חג המולד. בנימין צינמון היה בעל חנות נעליים, ופיאסט ביקש לקנות אצלו נעליים לכל ילדיו, אלא שלא יכול. בנימין, שהרגיש במצוקתו, הציע לו לקחת נעליים לכולם ולשלם ככל שיוכל. הנגר הפשוט התרשם מנדיבות הלב של בנימין ואת המעשה האצילי הזה לא שכח. בבוא העת נזכר, כי מצפונו חייב דבר-מה לבנימין, ולכן, החליט לגמול לו. דווקא בימים קשים של מצוקת נפש אצל משפחת צינמון נהג פיאסט בצורה ראויה להערכה. הוא לא יצא בידיים ריקות וקיבל גמול ראוי על מעשהו האצילי. ביתו של בנימין צינמון נרשם כחוק לטובתו לאחר השחרור. שנים רבות, כל עוד פיאסט ואשתו היו בחיים, קיבלו הם כל תמיכה אפשרית ממשפחת צינמון. חסיד אומות העולם היה בזקליקוב ושמו פיאסט, צדיק

בסדום.

קבוצת צעירים בני זקליקוב נמלטה אל היערות שבסביבה, על-מנת להילחם ולנקום. בין המצטרפים לפרטיזנים היו בניו של מעכליה רוזנקרנץ, אשר נרצח זמן-מה לפני כן בידי הגרמנים עקב הלשנה. הם החליטו לנקום את מות אביהם, וככל הידוע, לא עלה הדבר בידיהם. הסימנים הורו, שהם עצמם נהרגו בידי פרטיזנים פולניים, חבריהם הבוגדניים לנשק, ואילו המלשין, רישאווה, שגרם למות אביהם, נרצח מאוחר יותר בידי אנשי מחתרת. שרידים אחרים, אשר לחמו כשנשק בידיהם, ונותרו בחיים, הם שני האחים גוטווין, אשר נמלטו ממחנה עבודה בודזין עם עוד מספר בחורים מזקליקוב. אחד האחים, לייביש, נותר נכה וחלק מרגלו קטועה. יודל פרייטג, אחד מן הקבוצה, נהרג בזמן פעולה.

יחיאל-אלתר רולניק היה ראשם של "פרחי אגודת-ישראל". בחור תמיר גוף ואמיץ היה, ששירת גם כחייל בצבא פולין. לפני פרוץ המלחמה השתדך עם בתו של יענקיל פרידמן בקרשניק ועבר לגור שם. בעת הכיבוש הגרמני הצטרף למשטרה היהודית ושימש שם בתפקיד מינהלי במזכירות. עם חיסול הגטו נלקח אל מחנה העבודה שהקימו הגרמנים במקום, נעשה שם קניין, והיה חופשי לצאת מן המחנה לסידורים וקניות, אך תמיד בליווי שומר, שיפקח על כל מעשיו. לאמיתו של דבר, תפקידו לא הצטמצם לקניות. הוא קיים גם קשרים עם אנשים בחוץ, ובמיוחד עם אשה נוצריה, הגבי שמיד. בעלה היה קצין בצבא הפולני, שנמלט עם שרידי הצבא לאנגליה. הגברת שמיד עשתה למען יחיאל אלתר שירותים שונים בהעברת מסמכים וכספים אל אסירים במחנה ומהם, אל אנשים שהסתתרו בזהות ארית. בדרך זו היה ליחיאל-אלתר גם קשר עם הפרטיזנים, בהם יהודים שפעלו בסביבה. הוא גם קיים קשרים עם איש צעיר בקרשניק, סביצקי שמו, יהודי בזהות ארית, שהיה איש מחתרת. לאחר המלחמה חיפש פושעים נאציים והיה משקיף הממשלה הפולנית במשפטי נירנברג.

יום אחד יצא יחיאל-אלתר בלוויית שומר יוגוסלבי צמוד לשם סידורים כלשהם בעיר. בדרך סר אל ביתה של גבי שמיד וביקש מהשומר להמתין לו בחוץ, עד אשר יחזור בתוך רגעים. הוא נכנס לבית, השאיר שם את תיק המסמכים מן המחנה שהיה עימו, ויצא בדלת האחורית אל החופש. כאשר ראה השומר שיחיאל-אלתר אינו חוזר, נכנס לבדוק, ומצא את גבי שמיד שורפת את המסמכים שהיו ברשות יחיאל-אלתר. השומר חזר למחנה וסיפר על הבריחה. כנקמה הוציאו הגרמנים להורג שמונה יהודים, ואסרו את הגברת שמיד. מאז לא ראוה עוד. מותה עשה רושם חזק על הפולנים וגרם לניתוק

הקשר עם היהודים. יחיאל-אלתר עצמו שרד. הוא התחבא בחברת 15 יהודים בכפר ליד קרשניק. לאחר המלחמה חזר העירה, הצטרף אל כוחות המשטרה הפולנית ועסק בחיפוש אחר פושעי מלחמה. אולם תנועות ריאקציה נגד השלטון הקומוניסטי דאגו להזכיר, שיחיאל-אלתר היה במחנה קרשניק ושיתף כביכול פעולה עם הגרמנים. הם גם הזכירו את חטאו בכך שגרם למותה של הגבי שמיד. חודשים אחדים לאחר השחרור נעלם יחיאל-אלתר רולניק, וכל מאמצי השלטונות למצאו לא נשאו פרי. נראה שנרצח בידי אנשי הריאקציה (א.ק.).

ביערות

היחיד שנמלט ליער וניצל היה אביגדור אינגבר, שריד למשפחה ענפה ומבוססת בעיירה. את הרמז שעומדת להיות אקציה שניה קיבל מהשוטר יבורסקי. לא היתה לשוטר זה כל סיבה לשקר, שכן לפי המצב היה ברור, שבאחד הימים ישלחו הגרמנים את שארית הנשארים למקום ששלחו את קודמיהם. אביגדור הבין זאת ואסף 25 נפשות מקרב קרובי משפחתו כדי להסתתר במחבוא שהוכן מראש. בסופו של דבר הם נתגלו - מלבד אביגדור ואחיו - הוצאו מן המחבוא ונשלחו להשמדה. את האח הבכור, שמחה, רצחו אוקראינים מקודם. אביגדור ומרדכי נמלטו מתחת אפם של השוטרים, ודרך חצרות וסימטאות הגיעו אל החולות בקרבת בית ליפקיס. בדרך נתקלו במספר אנשים, שאחד מהם היה מצויד בגרזן והיה נכון להורגם, אם הם לא יסכימו להסגיר עצמם לגרמנים. נראה, כי ביקש את נפשם בלבד, מפני שלא נתרצה לשום שוחד שהוצע לו. ואולי ציפה לפרס מן הגרמנים. אביגדור לא נמנה אף פעם עם הנכנעים ללא קרב. כבעל כוח פיסי רב, לא היסס לעמוד מול כל פעולה אנטישמית. הוא היה ידוע בעיירה בנחת ידו, שהיתה גם מוכרת היטב לחוליגנים. ברגע של המפגש עם הגרזן שאחז האיש מולו, לא איבד את עשתונותיו. אמנם הוא ניסה לשחד אותו קודם בממון, לבל ימסרו לידי הגרמנים, והיו אף מתווכים, אשר המליצו להסתפק בחצי ליטר וודקה, אולם בעל הגרזן בשלו. לא נותרה לאביגדור ברירה, אלא להגיב. במהירות התנפל על הפולני ושמט מידו בכוח את הגרזן. הוא היה מוכן למעשה של "תמות נפשי עם פלישתים". לאחר פעולה זו החל משא-ומתן ארוך, במהלכו הסכים המאיים לוותר, תמורת ליטר וודקה, ולעזבם. אחד הנוכחים במעשה, הופנש שמו, אף רמז להם, כי יהיה מוכן לארחם אם ירצו בכך. אולם השניים בחרו

לברוח ליער, לאזור בו היו בריכות לגידול דגים, שם שהו כל הלילה על-מנת לטשטש את העקבות. זו היתה ההתנסות הראשונה. לאחר אותו לילה החליטו לפנות להופנש ולקבל את הצעתו הנדיבה. האיש הכיר אותם היטב וידע כי הם בעלי רכוש, וכי הוא עתיד לקבל תמורה מתאימה. אביגדור לא האמין למשמע אזניו, שהופנש מסכים לארחם. בסופו של דבר הם החזיקו אצלו מעמד יום אחד בלבד. אשתו של הופנש קמה בבוקר וסיפור בפיה: בחלומה ראתה שוטרים גרמניים בסביבה והיא מפחדת שהם יגיעו אליה וינקמו במשפחתה. השניים נאלצו איפוא לעזוב את המקום במהירות ועמדו אובדי עצות, תוהים לאן לפנות. הם החלו להתרחק מהופנש לכיוון נהר הוויסלה, וחשבו למצוא מקלט באחד הכפרים שם. אולם הגרמנים הפציצו אז את האזור כנקמה על הריגת ז'נדרמים בידי הפרטיזנים. בדרכם פגשו השניים איכרים, שביקשו למסרם לידי הגרמנים, אך לאחר מאבק קשה הם הצליחו לברוח. רעבים ועייפים הם הגיעו לכפר פוטוק, אל מכר אחד, בנסיון למצוא אצלו מחסה. שמו של אותו איש היה בנדרצ'יק ולפני שנים היה שותף איתם בעסקי עצים ומינסרה. מזלם שיחק להם ובנדרצ'יק הסכים לקבלם, תמורת תשלום, כמובן. בעיקר חשקה נפשה של הגברת בנדרצ'יק ברכושם. אביגדור ואחיו היו מוכנים לכל קרבן כדי להציל את נפשם. בלילות היו מתגנבים אל מקומות מסתור בביתם, שם החביאו דברי טקסטיל, שהיה בזמנו רכוש אחיהם הבכור, שמחה. כל עוד שילם אביגדור תמורה מלאה בעבור ה"אירוח" סבלה האשה את נוכחותם. הסכנה לא היתה גדולה, כי ביתה שביער היה מרוחק מעיני אדם. הם שהו שם כמחצית השנה, עד קיץ 1943, ואז החליטה הגב' בנדרצ'יק להיפטר מהם, מפני שהסחורות שהביאו לה הלכו והתמעטו והיא לא ראתה בהם יותר תועלת. הגב' בנדרצ'יק נטלה מהם אפילו את כותונתם האחרונה ושילחה אותם ממנה לאחותה, בסביבת העיירה מודלבוזיץ. הדרך היתה רצופת סכנות בשל הצורך לעבור כבישים סואנים עליהם עברו שיירות הצבא הגרמני, הנסוג מן החזית הרוסית. כדי לעבור כביש היו מצפים להפוגה וזוחלים על גחונם, לבל יבחין בהם איש. אחותה של הגב' בנדרצ'יק הסכימה להחזיקם אצלה תמורת דברי הטקסטיל שעדיין נותרו במחבוא בזקליקוב. מדי פעם עשו השניים את הדרך הכפולה כשמעט מן הרכוש על גבם, תוך סכנה תמידית, פן יפגוש אותם מישהו בדרכי היער וילשין עליהם. כידוע, על כל יהודי שנתפס, קיבל המוסר פרס מידי הגרמנים. עקב התמעטות האספקה, החליטה גם אחותה של הגב' בנדרצ'יק לשלחם וציוותה עליהם לחפש להם מסתור אחר. הם שהו אצלה רק חודש ושוב נוצר מצב חדש והיה צריך לחשוב מה הלאה.

האחים אינגבר עשו חשבון. כמעט שנה עברה מאז חיסול היהודים בזקליקוב והם אחרוני השרידים, מתרוצצים ממקום מחבוא אחד למשנהו, כוחותיהם עוזבים אותם, רכושם הולך ואוזל ועדיין אין רואים קצהו של הסוף. בלית-ברירה החליטו לפנות פעם נוספת אל הופנש, שהיה נדיב בזמנו. אולי הפעם יצלח הדבר. חושיהם לא היטעו. הופנש הסכים לארחם ושוב נמצא לו רווח הגון. בני משפחת אינגבר היו בעלי ידע מקצועי באיסוף החומר הנוזלי מעצי היער (מן שרף שמן ודביק, המשמש כחומר גלם לתעשיית הסבון). הם היו מומחים בעסקי עצים ומנסרות וידעו על טיב החומר הזה, שעבדו באגירתו למען הגרמנים בתקופת המלחמה. להופנש היתה זו מציאה גדולה. השלושה הלכו ביחד אל היער הסמוך, אביגדור לימד את הופנש את המלאכה ותוך זמן קצר הוא ראה ברכה רבה בעמלו. הופנש החל להתפאר לפני חבריו עד כמה אמיד הוא, ונהג להזמינם למסיבות שיכרות. ריכוזם של אנשים רבים כל לילה היה מסוכן ליהודים המסתתרים. אביגדור ואחיו חששו, כי תוך כדי שתיה יפלוט מישהו שהם נמצאים שם ואז יהיו טרף קל לשיני הגרמנים. רמת חייו של הופנש עלתה גם הודות לפדיון הסחורות, שאביגדור הוציא מדי פעם מן המחבוא, והדבר עורר את תשומת לב השכנים. המקום החל להיות מסוכן מדי, וכל אזהרותיו של אביגדור שיחדל ממעשיו הראוותנים לא הועילו. בינתיים החל האח הצעיר, מרדכי, ללחוץ, כי קצה נפשו במצב המסתור וברצונו להגיע אל היער לפרטיזנים, להיות חופשי וגם להילחם. אביגדור ניסה להניאו בנימוק שהוא חלש מדי ולא יוכל לעמוד בתלאות היער והמלחמה גם יחד. הם נשארו במסתור, אך הגבירו את אמצעי הזהירות ודאגו לא להימצא בביתו של הופנש בנוכחות אחרים, אפילו יראו אמינים. פעם אחת תוך כדי הילולה, פרצה שם שריפה. מקום המסתור נעשה לבלתי אפשרי, והשניים החלו לחפש קשר עם הפרטיזנים. הקשר נוצר תוך זמן קצר ונציג הפרטיזנים הגיע אליהם כדי לקחתם אל היער. שליח זה נדד עימם משך שעות אחדות למקום המפגש, שם יצטרפו אל הלוחמים. הפרטיזנים אמנם נזקקו לאנשים נוספים, אך מסתבר שלא ליהודים. בהגיעם למקום המיועד, הופיעה לפניהם קבוצה של חמישה גברים מזוינים ברובים, והחלו לחקור אותם בשאלות שונות. כאשר נודע להם, כי לפניהם יהודים, הם פקדו עליהם למסור את כל מה שבכיסיהם ועל גופם. לאחר התפשטותם, כאשר הגיעו עד לחולצה שעליהם, הרגיש אביגדור שבכוונת הפרטיזנים להורגם, ולא לספחם לשורותיהם. הוא הקים קול צעקה וציווה על אחיו להימלט. הוא עצמו התגלגל לעבר עץ עבה שבקרבתו והחל לברוח. הפרטיזנים פתחו ביריות אחריהם ופגעו, כנראה, באחיו. אביגדור, כל עוד כוחו עימו, רץ ללא כיוון,

במטרה להתרחק מן המקום. הוא שמע את קולות היורים ממסתור שמצא בין העצים. הם חיפשו אחריו וירו לכל עבר עד אשר התייאשו וחדלו. הוא ראה אותם מתרחקים ממנו. הוא אמנם ניצל, אך איבד את אחיו האחרון.

כשכותונתו לעורו הגיע אביגדור אל בית קטן ביער, אחוזתו של הגראף פוטוצקי, שם נשאר למנוחה וצבירת כוח. זה היה יום לאחר ראש-השנה תש״ד. לא היה לו כבר מה לאבד והוא החליט לחזור לביתו של הופנש. אמנם נשאר לבד, אך עם כוח רצון מחודש להוכיח את חיוניותו. אצל הופנש הוא קיבל מעט בגדים, אך מתוך פחד סירב הופנש להחזיקו בביתו. גם אביגדור חשב, שהדבר אינו רצוי ולכן התקינו מחסה ביער קרוב. את המזון נהג להשיג בעצמו על-ידי גיחה אל העיירה, או בעזרת הופנש, שהביאו אל מקום מסתורו. המקום שרץ חזירי בר ולכן, חשב אביגדור, לא יגיעו אליו סקרנים מיותרים. אולם, היתה זו טעות, שכן חזירי הבר משכו אליהם ציידים שהסתובבו בסביבה. חזיר בר, שנורה בידי צייד, נפל בדיוק על מקום מחבואו של אביגדור. החזיר בכובד משקלו שכב עליו, והציידים חיפשו את קרבנם, כשהם דורכים ברגליהם על המחבוא. למזלו לא נתגלה. בין סתיו 1943 לסוף יוני 1944, נשאר אביגדור באותה מלונת יער והחזיק מעמד. מצבו הגופני היה חזק דיו, כדי לשאת את כל תלאות הזמן. גם הרצון החזק והאמונה כי הזעם יעבור והוא ישרוד, חישלו את כוח סבלו.

ב-29 ביוני 1944 הגיעו ראשוני הצבא האדום וכבשו את המקום. אביגדור המשוחרר היה הראשון שהופיע בזקליקוב המשוחררת ומפליא הדבר עד כמה בטח בתושבי זקליקוב ולא חשש שמא ירצחו אותו. הם לא האמינו למראה עיניהם בראותם אותו חי וקיים. שאלתם היחידה היתה: ״אתה עדיין בחיים?״ גם יהודי אחד היה להם מיותר. אביגדור השתכן בבית זיסקינד סוקניק ואליו הצטרפו עוד מספר ניצולים אחרים. ממקום המחבוא שהכינה משפחתו, הוציא כל רכוש שנותר והשיג מסמכים משלטונות המקום. הופנש זכה לתמורה נאותה על מעשיו הטובים. הוא קיבל רכוש רב, את בית דודו אברהם, חנות ומשק חקלאי. יהודי בעל זכרון ארוך יודע להיטיב עם מיטיבו. זמן קצר בלבד שהה אביגדור בזקליקוב אחר השחרור. פחד הפרטיזנים ביערות, המתנגדים לקומוניסטים וליהודים, נפל על כולם. העיירה קרשניק היתה בטוחה יותר, שכן היה בה ריכוז גדול יותר של יהודים. שם גר באופן זמני עד עלייתו לישראל.

סיפור הישרדותו המופלאה של אביגדור אינגבר הוא דוגמה ומופת, ויש להצטער על כך, שאביגדור ובני משפחת צינמון היו מקרים בודדים בלבד ככתוב ״אחד מעיר״. ניצולי זקליקוב נוספים חזרו מברית-המועצות ומעטים ממחנות הריכוז.

במחנות העבודה והריכוז

בודזין BUDZYN

עלי להודות, שכתיבת פרק זה כרוכה לדידי בבעיה מסוימת, והסיבה אינה נעוצה באי ידיעת החומר והנושא, אלא משום נגיעתי האישית הבלתי נמנעת, דבר שרציתי לעבור על פניו ככל האפשר. כוונתי המקורית היתה להתרכז אך ורק בעיירה ואנשיה. אולם, כדי להציג תמונה רחבה יותר, הסטיה מגישה זו היא כורח, כאשר ההישרדות היא חלק בלתי נפרד מן ההשמדה, ואני, כאחד השרידים, מאשר את העובדה. הרגשתי היא שאוכל לתרום כאן את חלקי.

גירוש יהודי זקליקוב והשמדתם בוצע בשני שלבים. באחד הפרקים הקודמים סיפרתי על האקציה הראשונה באמצע אוקטובר 1942. האקציה השניה התקיימה בתחילת נובמבר. מקום הריכוז של שתיהן היה בית-העם ושם נבחרתי על ידי קציני אס.אס. כמתאים לעבודה. הייתי צעיר חסון וטוב בעיניהם, אם כי קומתי היתה נמוכה ונאלצתי לעמוד על בהונות רגלי כדי להעמיד פני גבוה. קיבלתי עידוד מהורי, אשר הרגישו בחושיהם הבריאים, שבחירה זו תיתן לאחי משה ולי סיכוי להיוותר בחיים. את הנבחרים היפנו ימינה, אל ריכוז הצעירים והמבוגרים, שהציגו לפני הגרמנים את מעלותיהם כבעלי מקצוע מבוקשים, שלגביהם לא היתה קיימת מיגבלת גיל. אבי ז״ל לא הצליח לשכנעם, שגם הוא יוכל להביא להם תועלת, יתכן שבשל זקנקנו וראשו הקירח, שהעלו את גילו בעיניהם. הוא נפסל למרות היותו בן 48 שנה בלבד, וחזר אל אמי, אל אחי הקטן הרצל וסבתי. במעמד עצוב זה, שהוא לנגדי תמיד, נפרדתי לנצח ממשפחתי היקרה.

לאחר שקבעו הגרמנים את זכאותי הזמנית לחיות, נספחתי אל הקבוצה הנבחרת ותחת משמר נלקחנו למקום הריכוז בכיכר השוק. נצטווינו לשבת שם על אבני המרצפת במשך שעות ארוכות. מרגע זה והלאה היה גורלי נתון בידיהם. במוחי הידהדו דברי אבי לפני שנפרדנו: ״אל תלך נגד הגורל. במצב שבו תימצא בעתיד, לא תוכל לכוון את דרכך. כוחות חזקים ממך יקבעו בעבורך את הגורל, ואתה, אל תנסה לשנותו, מפני שאין לדעת מה צפון לך במקום זה או אחר״. רק בשלבים מאוחרים יותר הבנתי את כוונת הדברים ונוכחתי עד כמה היתה עצה זו חשובה ומועילה ושיננתיה מדי פעם בפעם. במשך שנתיים וחצי - תקופת שהותי במחנות, יכולתי להניח, כי מקום עבודה מסוים, או מחנה אליו נשלחתי, הוא רע מאין כמוהו, אך בסוף הסתבר, כי ההיפך הוא הנכון. אין לייחס איפוא את ההישרדות לחזקים ולחכמים דווקא,

אלא יש להוסיף אליהם את מושג הגורל, לא את זה שאתה בחרת, אלא הגורל שאחרים הועידו לך.

בעודי יושב בכיכר ריכזו הגרמנים עשרות "נבחרים" נוספים ופקדו על כולם להתרומם ולהסתדר בחמישיות. הדרך והשיטה היו מוכרים לי. עברתי אותם כבר שבועים לפני כן. הפעם לא היו כאן המוני בני ישראל מכל גיל, נשים וטף, אלא קומץ נערים וגברים. דבר זה לא מנע מן השומרים להפליא בנו מכותיהם בקתות רובים ובפרגולים, לזרזנו להגיע אל תחנת הרכבת, לקרונות הממתינים ברציף. באותו זמן טרם ידענו מהו היעד, והתנחמנו בתקווה אחת, שלסלקציה של הצעירים, הבריאים ובעלי המקצוע יש מטרה אחרת מזו של שליחה להשמדה. נסגרנו על בריח בקרונות הבקר. בין הסדקים נראו גרמנים מתרוצצים ומשמיעים פקודות לכל עבר. לאחר שעות מספר של המתנה, חשופים לקור בקרון המשא, נשמעו שריקות הקטר ופניו לכיוון לובלין. פנייה זו שינתה את גורלנו. אל היעד קרשניק הגענו למחרת, למרות שהמרחק לשם לא עלה על 20 ק"מ. עד למחנה בודזין הפרידו שישה ק"מ נוספים. מאז ומתמיד היתה זו צורת התנהגותם, לטלטל אותך אל הבלתי נודע וליטול ממך את ממדי הזמן והמקום.

ביום סתווי קר של תחילת נובמבר 1942 הגעתי לשערי המחנה בודזין, אל מול גדר תיל ומגדלי שמירה, אותם איישו זקיפים בעלי מדים שחורים. הם כיוונו אלינו את נשקם ושמרו על צעדינו, בסברם, כנראה, שנוכל להימלט מכאן. מחסום השער הורם והבחנתי מול עיני בכתובת "ארבייט מאכט פריי" (העבודה משחררת). הנה עומדים לשעבדנו ומציגים דבר והיפוכו. איזו אירוניה וציניות טמונות במלים הללו? סיסמה זו התנוססה בכל מחנותיהם. הנה תעלול רמיה, לחקוק על שערי מחנות אושוויץ ומיידנק "העבודה משחררת". בבודזין בלטה סיסמה נוספת שפירושה: "לכל אחד את שלו". אין צורך להעמיק מחשבה כדי להבין את כוונת המלים. כאשר עברנו את שער המחנה והופנינו אל מגרש המסדרים, נוכחתי לדעת, שאין אנו ראשוני הבאים. לפנינו הגיעה קבוצה בת כמה מאות אנשים מיהודי הסביבה, שהגרמנים העסיקו אותם במקום. קבוצה נוספת בת 400 איש היתה מורכבת מגברים צעירים, שבויי מלחמה יהודיים, משרידי הצבא הפולני שניגף. מאז הכניעה הם שהו במחנות שבויים ולאחר מכן הפרידו בינם לבין השבויים הפולניים. אלה שוחררו לאחר זמן לבתיהם ואילו היהודים טולטלו במספר מחנות עד אשר מצאו את עצמם בשנת 1942 בבודזין. עצם היותם מאורגנים בקבוצה הומוגנית וחזקה העניקה להם יתרון ברור על פני כל קבוצה אחרת, והגרמנים אכן העדיפו אותם במופגן. השבויים שימשו מוציאים לפועל של פקודותיהם.

עדיפותם לעומת קבוצות אחרות היתה מורגשת בכל צעד ושעל. הם נמנו עם מחזיקי המשרות החשובות במחנה, נהנו מתנאי מגורים, מאוכל ומבגדים משופרים יותר, ובסך הכל שרר אי-שוויון בולט בינם לבין אסירי המחנה מן השורה. שבויי המלחמה הללו ונושאי-כלים אחרים מבין היהודים, מפקדי המחנה, מפקדי פלוגות עבודה, מפקדי צריפים ושוטרי סדר, עובדי המטבח והשירותים למיניהם, כל המנגנון הזה נחת עלינו.

במחנה בודזין שהיתי כשנה וחצי ואת יתרת הזמן, עד השחרור בתחילת מאי 1945, "בילית" במנין מחנות. אי-אפשר להיות צמוד במדויק אל תאריכי המאורעות ומניינם. אשתדל ככל האפשר להצמידם אל תקופת מחנה זה, או אחר, בצורה כרונולוגית, בלי להיות תמיד "אחראי" לפרקי הזמן. כידוע, לא היו לנו אפשרויות לשמר רישומים בכתב.

את פנינו במחנה בודזין קיבל מפקד אס.אס., הנטקה שמו, אדם כבן ארבעים, שלא היה כנראה מטהורי הגזע הנורדי. בעל פרצוף מגושם היה, קומתו בינונית, פיו עקום ועיניו רצחניות. לפקודותיו נשמענו במשך חודשים מספר, עד אשר הופיע מפקד אחר תחתיו, אכזרי פי כמה. בהגיענו אל מגרש המסדרים המרובע הסתדרנו בחמישיות והתוודענו מהר אל מספר מונחים, שמכאן והלאה הפכו בני לוויה. מלים כמו "ארבייט" (עבודה), "אקציה" (פעולה), "אפל" (מפקד), "סלקציה" (הפרדה). במסדר הראשון הבהיר מפקד המחנה מה ידרש מאיתנו: לעבוד ולציית לכל פקודה וקריאה. כל אי ציות והפרת הכללים יענשו. מלקות יהיו העונש הקל ואילו העונש המירבי - מוות. להשלמת דבריו הוצג בפנינו אדם יהודי, שהיה לבוש במדי הצבא הפולני ללא התגים וכולו אומר סמכות. ביידיש ובפולנית הסביר לנו את כללי ההתנהגות והמשמעת במקום. מפקד המחנה היהודי היה אחד השבויים וסגנו היה יהושע זוברמן מזקליקוב, שכיהן בזמנו כראש היודנרט. שניהם סרו לפקודת הנטקה. תפקידנו היה לשמש כוח עבודה למפעלי "היינקל" בבודזין, באזור תעשייתי, שהיה קיים עוד מימי השלטון הפולני. הגרמנים המשיכו לייצר בו חלפים לצרכי חיל האוויר. בתום שעות של עמידה, הופנינו לצריפים. היו אלה אורוות סוסים, שהוסבו למגורי אדם. כל צריף יועד לכמה מאות בני אדם. אולם ארוך היה זה, ומשני צדיו הותקנו דרגשים בעלי ארבע קומות. על דרגשי העץ היו פזורות סחבות, שנקראו שמיכות, לכיסוי הגוף. זה היה כל ציודי. לתוך דרגש כזה, שגובהו כ-60 ס"מ, צריך היה להשתחל ואם רצית לשבת, אנוס היית לכופף את ראשך. ליישור הגב, או חילוץ עצמות, צריך היה לבצע תרגילים על-מנת לרדת לרצפה. על כל צעד ושעל במחנה היית מוקף בנותני פקודות, שהשגיחו עליך כל שעות היממה. בעבודה היו אלה מנהלי עבודה.

במחנה - המשטרה, שאנשיה נבחרו מקרב שבויי מלחמה או מקרבם של מי ששרתו באותו תפקיד גם בעיירות, כולם בעלי זרוע וקשרים. אליהם התווספו הזקיפים האוקראינים שעל מגדלי השמירה, מסביב לגדרות התיל. מפקד הצריף נקרא "זקן הצריף", למרות שבדרך כלל היה איש צעיר ומחמיר. היציאה בלילה מתחום הצריף היתה אסורה בהחלט ואם נזקקת בכל זאת, השגיח עליך הזקיף שעל המגדל. מטרת היציאה היתה יכולה להיות רק לצרכים הגדולים. אם לא יכולת להתאפק עד הבוקר, היית נתון לסכנת ירי. בצאתך מן הצריף אל תוך הלילה היה עליך להסב את תשומת לב הממונים ולהכריז את שמך בקול רם. היית אנוס גם לדווח ברגע שחזרת למקומך, פן תיחשב מיד כנפקד. באשר לצרכים הקטנים, את אלה עשו בתוך הצריף עצמו: העמידו בכניסה מספר דליי פח, או עביט, אשר התמלאו במהרה. בהגיע תורך, היה עליך להיזהר לבל יותזו טיפות הנוזל מחוץ לאותו כלי. מי שנכשל בדבר, וזקן הצריף השגיח בכך, היה בצרה גדולה. כעונש היו מעמידים אותו לשמור את יתרת הלילה על יד הפחים ולהשגיח שאחרים לא יעשו כן. במקרה הטוב, היה על האסיר לשאת את הכלים המלאים אל שטח המיועד לכך. לא היו רחמים בדין זה. הממונה בצריף שלי היה במקרה לייביש שמייסר, איש זקליקוב. תחילה ראיתי בכך יתרון מסוים, אבל הוא איבד את צלמו כאדם והיכה ללא רחם את כל העובר את מסגרת הדלי. משה אחי נבחר פעם על-ידו כקרבן ו"זכה" לקבל ממנו מכות קשות כעונש, כשהוא מלווה אותן במספר מלות גנאי, שהנייר אינו סובלן.

קרוב לבואי למדתי את הפרק הראשון של חיי המחנה - סלקציה מהי. זו מלה שהיתה שגורה תמיד על שפתינו, כי ממנה נפתחה הרעה. סלקציה היא הפרדה ובחירה בין הטובים עדיין לעבודה לפסולים; בין בריאים לבין חולים; בין הצעירים לבין הזקנים. פחד הסלקציה הוא פחד אימים. האסיר היה נתון לחסדי קצין האס.אס. ולשרירות לבו. רוצה הוא, גזר-דין המוות מבוצע מיד; רוצה הוא, יתן עוד כמה חודשי חסד. הינף אצבע אחת קובעת, מי לחיים ומי למוות. הפוסק בדיני נפשות היה איש אס.אס. האל הגדול לא התערב, כאשר האצבע הימנית הורתה כי תחיה, והשמאלית - כי תמות. האין זה כחומר ביד היוצר? את תפקיד הדיין העליון נטל הנטקה, מפקד המחנה. מיד בהתחלה החליט, שאת הילדים, הזקנים והחלשים לא יוכל לסבול כאן. זה מחנה עבודה, ולא מועדון נוער, או מושב זקנים. הוא החליט לדלל את האוכלוסיה ולהוציא להורג את הבלתי רצויים. הסתדרנו בחמישיות וחייבים היינו לעבור על ידו בשורה עורפית, כדי שכל אחד יראה מולו. בהגיע תורי לצעוד הרמתי את ראשי מעלה, יישרתי כתפיים ועמדתי על בהונות רגלי. בעוברי זקוף לפניו,

הוא הורה לי באצבע לפנות ימינה, אל כיוון הבריאים יותר. אותו יום ידעתי שניצלתי ממוות, ומה הלאה? אם אחיה, הרי מזומנים לי עוד הרבה מעמדים דומים בעתיד. בעוד מועד הוכן בור מתאים בפאתי המחנה, סמוך לגדרות התיל. לאחר גמר הסלקציה נותרו מצד שמאל 105 בני אדם. הם נצטוו להתפשט ולצעוד עירומים בשורה עורפית לעבר בור ההריגה. כל המתקרב אל הבור נורה בעורפו בידי הגרמנים ועוזריהם, וערימת הגופות מילאה את כולו. בין הקרבנות היו מספר אנשי זקליקוב: ישראל דוד זלזצמן, משה ראחיווער, לייביש געצל דאמין. אבל אלציו וייספלד, בן גילי וחברי מן הבית (התגוררנו באותה קומה) ניצל מפי הבור. לאחר שכולם עמדו עירומים ומחכים לירייה, זינק הוא ממקומו, ובאומץ בלתי רגיל החל לרוץ לכיוון המטבח, שהיה בקרבת מקום. היריות אחריו לא עצרו בעדו. הוא הגיע בשלום למטבח ונפל מעולף לידי הטבחים מידזוק וגילמן. הם הכירו את הנער, שהיה אחיו של אברהמליה, הספר הראשי במחנה. לאחר שהתעורר מעלפונו הם הכניסו אותו לתוך ארגז אספקה ריק שנסגר במסמרים. האוקראינים הרודפים אחריו הגיעו למטבח, הפכו כל חפץ וסקרו כל פינה שם, אולם לא הצליחו למצוא אותו. בסיום מבצע ההוצאה להורג נודע לאבהמליה הספר, שאלציו אחיו נמצא במטבח, בידיים נאמנות. הלה כבר ביכה אותו, כאשר ראה את ערימת הבגדים של המומתים, וביניהם דברי לבוש מוכרים. הוא אירגן חליפת בגדים חדשה לאחיו ונתן לו חיים חדשים. אלציו ניחן באומץ לב מיוחד ולימים הוכיח זאת. לאחר המלחמה היגר לארצות הברית והשתתף כחייל בצבא האמריקאי במלחמת קוריאה. הוא הציל שם את מפקדו תחת אש. הוא עצמו נפצע קשה וחזר הביתה עטור מדליות וציונים לשבח. נער נוסף מזקליקוב ניצל מסלקציה אחרת. שמו היה חיים הימלפרב, ועליו יסופר בהמשך.

מוקדם בבוקר נעשה ה"אפל", לשם הכוונת החדשים שזה מקרוב באו למקומות עבודה. כאן התחיל לפעול עיקרון המקריות, הגורל והמזל. מפי הוותיקים נודע איזה מקום עבודה רצוי יותר, מהו המרחק ממנו אל המחנה, ומה טיבם של הממונים. עדיין הייתי חדש והעצות הרבות יכלו לבלבל נער צעיר, שקיבל את ההלם הראשון במפגש עם מציאות קשה ומרה. עוד לא התאוששתי מן הפרידה מן הבית וההורים, וכבר הייתי נתון בתחילת מאבק של חיים ומוות. בשעות הראשונות שלאחר מעמד הפרידה עוד היזלתי דמעות, אך ככל שעברו שעות וחלפו הימים, החודשים והשנים, אנוס הייתי להתרגל אל המציאות, אם חפצתי בחיים. עתה, בעמדי כאן בשורה ב"אפל" ובהסתפחי אל פלוגת העבודה, התחיל הפרק הראשון. כיוון שהייתי צעיר נמוך קומה, לא הועידו לי עבודה מפרכת. הם התחשבו משהו במי שנקראו

"יונגטליכע" (נערים). מושג זה ליווני כל שנותי במחנה והעניק לי במספר מקרים יתרון מסוים. השתדלתי לנצל את העובדה והתועלת שבה. רוב האסירים עבדו ב"וורק" ב"מפעל היינקל" וחלק אחר בעבודות בנין, בחפירות ובײשור קרקע. קבוצתי, שמנתה כמאה איש, הורכבה מבעלי מלאכה: נגרים, מסגרים, זגגים וצבעים. אותי כללו בין האחרונים. מאותו יום והלאה הייתי לצבע מן המנין ב"זידלונג" (שיכון). מקום העבודה היה בקרבת המחנה והיה בכך יתרון עצום, לעומת מי שעבדו ב"וורק" ונאלצו לצעוד ארבעה ק"מ ברגל לכל כיוון בצעידה צבאית, ולרוב גם לשיר, לפי פקודת השומרים, שירי לכת. היהודים התאימו לצעדות אלה מארשים חסידיים ואחרים, לאו-דווקא לטעמם של הגרמנים. כשהתחשק לשומרים לשמוע שיר כלשהו יצאה הפקודה: לשיר! עייפים מ-12 שעות עבודה, בוססים בבוץ, רעבים ומדוכאים, מהיכן יקחו את מצב הרוח לשיר? אך זו היתה פקודה, שאם לא תתמלא, יתנופפו קתות הרובים מעל לראש. הגרמנים ערכו גם תחרויות בין הפלוגות, מי תשיר יפה יותר וחזק יותר ומי תצעד טוב יותר לפי הקצב.

אני הייתי פטור מאותו פגע בגלל סיפוחי לעובדי ה"זידלונג". בקבוצת הצבעים היו כ-15 איש. האחראי היהודי היה שבוי מלחמה, ולודבסקי שמו, איש וילנה, גבוה וממושקף. ולודבסקי היה אחראי על סידור העבודה והועיד אותי, כצעיר, לתפקיד המחסנאי. מעולם לא הייתי צבע, גם לא הייתי היחיד שלא ידע להחזיק מברשת צבעים ביד. אחרים הצהירו על היותם צבעים, מפני שהעבודה נראתה קלה יותר מן האחרות, ולכן "התנדבו". בין הצבעים נמצאו האחים פיינגולד מקרשניק, שהיו בעלי מקצוע מדרגה ראשונה, ולכן יכלו לעבוד על ידם מספר מתחזים. צבע מקצועי נוסף היה הצבע החרש-אילם מינוב-לובלסקי, אותו הכרתי לפני שנים עת צבע את דירתנו. היה חשוב לפגוש בנסיבות אלו מישהו מוכר, שיכול להקל על ההתאקלמות. ביחוד זכרתי אותו בגלל הקולות שהוציא, ואשר הקלו מעט על התקשורת בינו לבין הסביבה. כאשר רצה לומר, למשל, "שפריץ", בפיו זה נשמע "שיפיריצי". צבע זה הצטיין בהליכתו על הסולם. הוא טייל עליו לאורכם ולרוחבם של החדרים ללא פחד וביצע תעלולים. בעל חוש הומור היה, שצחק מעצמו ומכולם. כאשר מצאתי אותו כאן חזרו במקצת זכרונות הבית, ואלה העכירו את מצב רוחי. שמחתי בפגישה זו עם אדם שמכירני, שיוכל להיות בעזרי. הייתי זקוק לתמיכה, אך היא באה ממקור אחר. הממונה על הצבעים ב"זידלונג", שהקיף עשרות בתים בשלבי בניה, היה אומן גרמני, יגר שמו, אדם נמוך קומה, רחב כתפיים ובעל רעמת שיער שחורה. לובש היה סרבל צבעים מעל חליפתו ומקטרת תקועה בפיו תמיד. הוא היה אדם סימפטי, ככל שאפשר היה לתאר

אז כך גרמני כלשהו. הוא עשאני בן חסותו, כדי להכניסני בסוד המקצוע. הוא אישר את תפקידי במחסן הצבעים. אוחסנו בו שקי סיד, חביות צבע וכלי עבודה, והוא שכן במרתפו של אחד מבתי השיכון הבלתי גמורים. הבנתי את שפתו של יגר והוא החל להדריכני. הסביר על טיב החומרים, לימד איך להרכיב את גוני הצבע והכמויות הנחוצות לכל סוג עבודה, לצבע יסוד, או לצביעה ראשונה, שניה וכיו״ב. מן החביות שבמחסן הכנתי מראש את החומרים הדרושים לאותו יום ובבוא הצבע למחסן היה עליו למסור באיזה בנין הוא עובד ומהו שלב העבודה, ואז קיבל את מבוקשו. כעבור זמן קבע יגר, שהכנת צבעים וערבוב הסיד קשים מדי לנער כמוני, והובא עוזר שיפעל על-פי הוראותי. בחור אחר חילק את הצבעים למקומות העבודה. זה הגיע לבודזין מוורשה עם אביו, שהיה איש אמיד, והצליח לשחד במקום הנכון על מנת לסדר עבודה זו לבנו. יגר שבע נחת מעבודתי וקידם אותי שלב נוסף. בסבלנות רבה לקח בידיו מברשת צבעים והוליכה על הקיר יחד עמי, על מנת שארגיש איך להוביל אותה נכון. בתום ההשתלמות בצבעי מים, הוא לימדני את הצביעה בשמן. בגרמנית יש מושג שונה לצבע העוסק בצבעי מים ולזה שעוסק בצבעי שמן. יגר המשיך להדריכני איך לטבול את המברשת, ולפזר בצורה אחידה את הצבע על המשטח בלי שייזל. הסימן המובהק ביותר להצלחה היה, אם לאחר העבודה נותרו הידיים במידה רבה נקיות. יגר הדריך גם את הצבעים הבוגרים, מפני שעמד על טיב עבודתם של חלק מהם. הוא הבחין שמידת הכשרתם בצבעים לא משביעה רצון, לכן השתדל להפוך את כולם לבעלי מקצוע מועילים.

שמחתי מאוד שנפלה בחלקי קריירה חדשה של צבע, שהיו בה יתרונות בולטים, לעומת חלק גדול מחברי לצרה. בשטח ה״זיידלונג״ רשאי הייתי להסתובב, בלי שתופקד עלי שמירה. אם רק החזקתי בידי מברשת, פחית צבע, או סולם, היו כל הדרכים פתוחות לפני. כאשר העבודה שלנו התקדמה והתחילו לאכלס את בתי השיכון, הסתבר שהמשתכנים הם בחלקם ״פולקסדויטשה״. אלה היו אנשים ממוצא גרמני מארצות אירופה השונות. אלה שבבודזין היו ממוצא קרואטי. בהיות שפתם סלאבית, לא היו בינינו מגבלות מיוחדות בתקשורת. הם הגיעו עם משפחותיהם לעבוד במפעל המטוסים. שררה בינינו אפילו הבנה מסוימת. הם ראו את סבלנו ולחלק מהם אף היתה סימפטיה אלינו. תחילה התוודעתי למשפחה אחת כזאת ובהמשך התרחב מעגל המכירים ולא הרגשתי התנכרות מצדם. אפשר שהדבר נבע ממעשי חסד וטובות שעשיתי להם מכוח היותי צבע, דבר שגרם ליחס מתקבל על הדעת בימים האפלים הללו. אבל אין להסיק בוודאות, שכך נהגו

עם יהודים אחרים. כלפיהם, השנאה נשארה בעינה. אל הבנין בו עבדתי הגיע אחד מהם ובפיו שאלה, האם נוסף לדיבורי הגרמני, יודע אני גם לכתוב בשפה זו. עניתי בחיוב, כי זו היתה אמת. כי עוד בהיותי בבית למדתי מעט גרמנית, כולל הכתב הגותי המסולסל. פה, בבודזין, הניב לימוד השפה את הפרי האמיתי הראשון. האיש הקרואטי ביקש ממני לבוא לביתו. פחית צבע היתה עימי להצדקת נוכחותי מחוץ למקום העבודה. בבואי לשם מצאתי את אשתו וילדיו עצובים ומודאגים. בתם, ילדה בת שלוש מתה, והם עמדו לערוך את הלויתה למחרת. הם הכינו זר פרחים עם סרטים שחורים. בקשתם היתה לרשום על הסרט בצבע לבן מספר מלים מתאימות לזכר ילדתם האהובה. הנוסחה לא היתה מלאה ונתבקשתי להשלימה. סיימתי את העבודה תוך שעה קלה. היעדרות ארוכה עלולה היתה לגרום חשדות אצל הממונים עלי. בתוך כך קניתי את אהדתם של הקרואטים. תמורת טרחתי, קיבלתי מידם פיצוי נדיב - ארוחת צהרים הגונה, שלא טעמתי כטעמה מזמן, ועוד הוסיפו לי מספר פרוסות לחם כצידה לדרך.

מאותו יום ובמשך שבועות מספר הייתי אורח קבוע בבתי הדיירים. הם היו זקוקים לתיקוני צבע ולצביעת רהיטים שונים. מפי אחד נודע לשני על קיומו של צבעי מומחה, אשר נכון לעשות כל מלאכת צבע תמורת מעט אוכל. אצל אחת המשפחות נקראתי לצבוע מיטת תינוק. כרגיל, מספיקה היתה שכבת צבע אחת בלבד, אולם אני הזמנתי את עצמי אל אותו בית "מטעמים מקצועיים" מספר פעמים לשעת הצהריים, כדי לקבל את ארוחותי שם. בהתחשב במנה היומית, שבמחנה היתה מורכבת מפרוסת לחם של 200 גרם בערך, כף ריבה ומנת מרק דלוח, הרי ארוחת הצהרים עם לחם לשובע ושיירי בשר, היתה ארוחת מלכים בשבילי. השתדלתי להיטיב ולצבוע את המיטה עד שכל פינה בה היתה מבריקה והפכה לכלי פרסומת לשכנים שבאו לבקרם. ידי היו עמוסות עבודה וקיבתי לא סבלה רעב במשך שבועות הודות לצבע השמן שבפחית. נס? מי יודע. למרות שהכלים הקשורים בענין היו "פחית" ו"שמן".

מקום העבודה היה לי כקרן אור באפלה. שהיתי בבודזין זמן רב ואין מקום לומר, שבכל התקופה היה המזל איתי והרעב לא הציק יתר על המידה. במחנה יש והייתי נאלץ להיאבק על פת הלחם, כדי להשביע רעבונו של צעיר עובד בגיל ההתבגרות. מנת הלחם המצומקת "על שן אחת" נבלעה מיד, והאוכל שזכינו לקבל מן המטבח הכללי היה ירוד ודל. בתוך דודי המרק התבשלו מעט תפוחי אדמה - אם היתה זו תקופה טובה - אך לרוב היו אלה תפוחי אדמה רקובים, עם תערובת עלי סרפד, צנון, או מיני סלק. את מנת הלחם היומית קיבלתי בערב וקשה היה להתאפק ולשמור אותה כל הלילה

עד בוקר, כאשר הקיבה הריקה מציקה עד מאוד. היתה גם סכנה שהמנה תיגנב מתחת ראשך ואז תישאר ללא לחם 24 שעות. לא פעם בבוקר אפשר היה לשמוע זעקות קורעות לב על אבדן מנת הלחם שנעלמה על ידי גנב אכזרי. אדם כזה זעק שאימללו אותו. היתואר, כי אבדן פרוסת לחם תהפוך אדם לאומלל? במחנות נוצרו צירופי-לשון מיוחדים ומנהגים משונים שהכתיבה המציאות. איך, למשל, קיבלו וחילקו את מנת הלחם? כיכר הלחם, שמשקלה היה פחות משני ק"ג, אמורה היתה להתחלק בין שמונה אנשים. מהי הדרך לחלוקתה הצודקת מבלי לקפח אף אחד? בכל קבוצת אנשים היה תמיד "מומחה" כזה. לאחר שבצע את הכיכר לחצי וכל מחצית לארבעה חלקים, הפכה כל מנה למשולש שווה צלעות. שמונה המנות הושמו על שולחן; אחד מן הנוכחים, תמיד לפי תור, סובב את פניו לאחור וכיסה את עיניו. אלה שמסביבו השגיחו, שהכל יתנהל כשורה ואז מישהו אחר היה נוטל מנת לחם ושואל את מכוסה העיניים למי מנה זו? כך נמשכה החלוקה עד תומה. אם התלונן, חלילה, מישהו שמנתו משום מה היתה קטנה יותר משל האחרים, היה הוא עצמו למחרת "מכוסה עיניים" וקובע למי לתת מה.

היו דרכים רבות להשלמת מנת האוכל. צורה זו של השגת אוכל נקראה "לארגן"; כל אחד חיפש דרך לארגן משהו נוסף. מי שלא הצליח להסתגל למציאות, היה יוצא מוקדם מאוד ממעגל החיים. המטרה היתה להשתדל להימצא ככל האפשר במקום שיש בו מגע עם מזון; במטבח הכללי, במחסן, בסבלות, או קרוב למגורים של מי שיש להם עודפים. היה לנו חוש ריח מפותח שהרגיש היכן ניתן "לארגן" דבר-מה. משה אחי התנסה פעם ב"ארגון" שכזה. הוא התידד עם בחור, שמלצר שמו, שהגיע לבודזין עם הקבוצה של סוביבור, לאחר המרד שם. שמלצר היה בחור מוצק ובעל נסיון רב בארגון. בערב היה מופיע בצריף ומיכל האוכל שלו גדוש תמיד בתפוחי אדמה מבושלים, קטניות וירקות. משה קינא בו וחקר אותו על מקור המצרכים הללו. שמלצר היה נדיב וגילה את הסוד, אבל עם זה יעץ לו: "אל תלך בדרכי מפני שתיכשל, ומחיר הכשלון עלול להיות יקר מאוד". העצה הידידותית לא עשתה רושם על משה והוא החליט בכל מחיר לחקות את מעשיו של שמלצר. המקור הלא-אכזב של המצרכים היה מחסן האספקה של מנגנון המחנה האזרחי והצבאי, במרתף, באחד ממבני ה"וורק" שם עבד משה. באחד הימים, לפני סיום העבודה, הגיעה העת לפעול. לפני כן הוא עשה פעולת הכנה, ובדק את דרכי הגישה והנסיגה ב"סיור מקצועי" ראוי לשמו. בסוף איתר את האשנב היחיד שבעדו אפשר היה לחדור. לאחר מאמצים רבים השתחל פנימה וקפץ למטה. ובפנים - חושך מצרים. הוא החל לבחון את טיב המצרכים שם והתרכז בעיקר בתפוחי

אדמה וירקות השווים לכל נפש. בתאווה מילא את כיסיו, את חולצתו ואת מכנסיו הארוכים, ככל שיכול. כשהחליט לחזור התעוררה בעיה חמורה, מפני שלא מצא את האשנב בעדו חדר, בשל החושך המוחלט ששרר שם. הוא החל לשוטט לאורכו ולרוחבו של המרתף בדאגה, איך לצאת מן המבוך הזה ולהגיע בזמן לשעת המיפקד וליציאה חזרה למחנה. זיעה קרה כיסתה את פניו והוא החל לבכות על הרגע שבו נכנס למלכודת זו. לפני שהגיע ליאוש, הבחין בקרן אור שבקעה בעד האשנב ופניו אורו. אולם בכך לא תם המבצע המסוכן. הבעיה המידית היתה איך להגיע אל האור. הוא אסף בחפזון שקי תפוחים וארגזים, כדי לטפס באמצעותם אל הפתח הגבוה. המבצע הצליח: נוסף לשלל המזון הוא עבר גם חוויה בלתי רגילה שהיתה עלולה לעלות לו בחייו. אילו היה מאחר לחזור למחנה, היה נחשב לנפקד, ואם היו מוצאים אותו משוטט במחסן ללא רשות, המחיר בשני המקרים היה ברור. אולם הרעב במחנה הוא שהינחה אותו והסתכנות שכזו לא היתה בגדר יוצא דופן. אחרים עשו את חייהם קלים יותר והיו נוהגים לגנוב זה מזה. עם כל זאת, היה מחנה בודזין "טוב" יחסית ואנשים לא מתו כזבובים. עזרה הדדית מסוימת היתה קיימת, שכן מספר גדול של אסירי המחנה היו מאותן עיירות. כמו כן הגיעו למקומות העבודה בבניה ולאולמות הייצור פולנים וגרמנים ונוצר איתם קשר הדוק, שהביא לפריחת סחר הדדי. ליהודים מסוימים נותרו כספים ודברי ערך שהביאו מן הבית ולעתים היו גם בעלי בגדים טובים לצורך מכירתם; עשו עיסקי חליפין והתמורה שולמה במצרכים שהוגנבו אל המחנה. אסור היה בפקודה להחזיק כסף ודברי ערך, ומי שמצאו אצלו - דינו היה מוות, אבל הסתכנו. הגרמנים ידעו על הימצאותם ולמרות כל האזהרות והעונשים מעולם לא הצליחו לרוקן את כל הכיסים והמחבואים ולסכל את מגוון הדרכים להחזיק בכסף. זה היה סם החיים. לא אחת דרשו הגרמנים מטעמים שונים כופר כסף ותכשיטים וכמובן גם קיבלו. במחנה התקיים שיתוף פעולה סמוי בין המעורבים, פולנים, אוקראינים, גרמנים וכל מי שהיה שם. בשבילנו היה פירושו של דבר לחיות. לאחרים - לצבור רכוש.

גם אני ואחי החזקנו במעט כסף ועסקנו בקניה ומכירה של מוצרים. הייתי קונה מפולני סיגריות ומוכר לאחרים, או קונה לחם במחיר כזה, שהותיר פרוסה או שתיים כרווח. את הכסף החבאתי כשהוא תפור בבגדים, או במקום סודי שאין אליו גישה לאיש. אולם לא לעולם חוסן, ופעם אחת הייתי קרבן למקרה ביש. לא אבדן מנת הלחם, אלא אבדן כסף, שחיסל את האפשרות להמשיך במסחר. לבשתי בגדים מרופטים, שהיו מסומנים באות X בצבע אדום, על מנת להקשות על מכירתם. נתמזל מזלי והייתי בעל מעיל

חורפי ארוך, המתאים לאקלים המקומי. בזמן העבודה הוא היה תלוי במחסן. בתוכו היו חבויים מספר שטרות כסף. יום אחד נעלמו לפתע. בבואי למשש נוכחתי, שיד זריזה שלפה אותן בהיעדרי. לא יכולתי לזעוק ולא היה מקום להאשים איש, אלא רק את עצמי. התאבלתי מרה על אבדן רכושי היקר. כדי להקל עלי את הכאב החלטתי לפנות אל האיש שיכול לעזור לי בצרתי, זוברמן, סגן מפקד המחנה, איש זקליקוב, שוודאי הכירני מן הבית. אמנם הוא נודע ברבים כאדם נוקשה, אך הוא נותר העוגן היחידי. למרות בושתי, העזתי בערב להגיע למגוריו בצריף ששימש גם מחסן כללי לציוד ואספקה. חיכיתי עד אשר הגיע וביקשתי לקבלני לשיחה על מנת להציג בפניו בעיה מסוימת. נשארתי עומד מולו והוא ישב והקשיב בחוסר סבלנות לבכיי ומר לבי. ביקשתי עזרה כספית במקום האבידה, או שיואיל לתת לי בגד שערכו שווה-כסף. הוא התנער מכל רצון ממשי לעזרה, הוציא ארנק מטבעות מכיסו, פיזר על השולחן ואמר: "זה כל שאוכל לעשות למענך". סך כל המטבעות שנמצאו שם יכלו להספיק כדי קניית רבע כיכר לחם בלבד. במעט רצון מצידו יכול לעשותני "מאושר", אבל הוא סירב. חזרתי כלעומת שבאתי, אבל וחפוי ראש מפגישה עם איש שבקרבו פועם לב של אבן, אדם ללא רחמים.

מקרה אחר שעניינו כסף ושסופו יכול להיות טראגי מאוד קשור באחי משה ובי. אחי החזיק את כספו בכובעו. אחד השומרים במקום עבודתו שם לב שמשה אחי שומר על כובעו שמירת יתר. הדבר היה חשוד בעיניו והוא ביקש ממנו את הכובע לבדיקה. אחי סירב ועמד בסירובו למרות האיום, כי יטיל עליו עונש והעונש הרי היה אחד ויחיד - מוות. יצר חיים חזק גרם לאנשים להסתכן גם בכך. הגרמני לא ויתר ואחז בכובע. גם משה אחז בו ושניהם החלו להיאבק. זה מושך לצדו וזה לצדו. הנוכחים במקום האיצו במשה לוותר, אבל משה היה עיקש ולא נכון להיכנע. אם יתגלה הכסף סופו ברור. לכן לא נותר לו, אלא להמשיך ולהסתכן. כל המאבק הזה התנהל בתוך מבנה חדר ההסקה. תוך כדי מאבק התקדמו השניים לעבר ערימת הפחם. תנור ההסקה נמצא למטה, בעומק מטרים אחדים ומערימת הפחם שלמעלה היו מזינים את הדוד. בסופו של המאבק הגיעו השניים עד מצבור הפחם ופתח התנור. משה הבחין בכך ועצר במקום, ואילו הגרמני לא שם לב, התגלגל אל התהום ונפל על גושי הפחם. נגרמו לו שריטות עמוקות ושטפי דם. משה נמלט והחביא מיד את שטרות הכסף שבכובעו. במסדר הערב עבר הגרמני, צולע מחמת הפציעה והמכות, וחיפש את היהודי שנאבק עימו. איש לא ידע דבר, אך בעברו בין השורות הכיר את משה והוציאו מן השורה כדי להענישו. אמנם יהודי היה הפקר, אבל שומר פשוט לא העז לעשות דין לעצמו. זו היתה

פריבילגיה של מפקדים. הוא הסביר למפקדו במה הענין והלה הסכים למסור לו את היהודי ל"טיפול". הגרמני ציווה על משה להתייצב לאחר שעות העבודה במפקדה, שכן אין לתת ליהודי פושע פרס ולהפסיד יום עבודה. לא היתה ברירה ומשה התייצב לפניו. הלה הביא כמה מחבריו וכולם יחד הפליאו בו את מכותיהם. זעקותיו לא עזרו. רק לאחר שראוהו זב דם וחבול, שיחררוהו. הוא נצטווה להתייצב למחרת בערב על-מנת לקבל מנת מכות נוספת. לאחר יומיים לא עמדו לו כוחותיו והוא החליט לא להופיע יותר, יהיה אשר יהיה. סכנת המוות כבר עברה, העונש שניתן לו היה על אי-ציות לפקודת איש האס.אס. וזו היתה אשמה חמורה. לאחר הערכת המצב החלטנו, שאני אתייצב במקומו להסביר, כי משה חולה ואני, אחיו, באתי לקבל במקומו את העונש. הנחתי שהיותי נער "יוגנטליכער" ישפיע על הגרמני ואפטר בעונש קל. פיק ברכיים אחזני בהגיעי אל המפקדה. התייצבתי בפני הגרמני והכרזתי על מטרת בואי. הלה עיקם תחילה את פרצופו, אבל בסוף נתרצה. למעשה מדוע חשוב לו איזה יהודי יקבל את המכות? הוא צריך להתפרק! אפילו פג כעסו, הרי עצם התייצבותו של מתנדב יהודי כבר מניעה אותו להיפרע ממנו במכות. הוא הוציא אותי אל הפרוזדור והובילני לכיוון חדרי חבריו. בדרך היכה אותי בפני, בראשי, ובבטני. מתוך פחד השתנתי במכנסי ותוך כדי כך צץ בראשי רעיון, והתחלתי לצרוח בקול, שאני זקוק לבית-השימוש בדחיפות ולא אוכל להתאפק; אם לא ישחרר אותי מיד, איאלץ לעשות את צרכי פה במקום. הגרמנים החלו להתווכח, אם אמת אני מדבר, או מעמיד פנים. לבסוף קיבלתי בעיטת מגף חזקה בישבן ו"ראוס" - להסתלק מכאן. החזקתי בידי את מכנסי הרטובים ובכל המהירות התרחקתי מעיניהם. העמדת פנים זו הצילה אותנו מהמשך "הטיפול". הגרמני הירפה ולא הוסיף להטריד עוד, אבל את הכסף לא מסרנו. הוא היה דרוש לנו כדי להמשיך לחיות. יצר זה היה חזק מכל.

בבואי למחנה מנו האסירים כ-1000 נפש. הצטרפו אליהם במשך שנת 1943 טרנספורטים (משלוחים) נוספים ובסך הכל עלה מספרנו ל-3000. כ-800 איש משרידי גטו ורשה הגיעו בחודש מאי. חזותם החיצונית היתה בריאה. הם גילו לנו, שהמשלוח שלהם הופרד מן הקרונות שיעדם טרבלינקה. עד אז טרם שמענו על מחנה השמדה זה ודבריהם עוררו בנו חרדה גדולה. בני ורשה עזבו את מקומם רק לפני ימים מספר, בעוד אנו עשינו במחנה בודזין כחצי שנה. עם אנשי ורשה נמנו הרבנים שטוקהמר ושפירא, עסקני מפלגות וארגונים, ד"ר ודובינסקי ובלוך. היו בהם גם ממשתתפי המרד בגטו ואיתם שמחה הולצברג, הידוע כיום כ"אבי הפצועים". רובם לבושים עדיין במיטב בגדיהם והיה להם

יתרון על הוותיקים בהביאם רכוש וממון. כבעלי בטחון רב הם הסתכלו עלינו מגבוה. הם ראו בנו המון נחות, מזה רעב, הלבוש בגדים מרופטים. במחנה נראו כבר אז ראשוני ה"מוזלמאנים[2]" והמחזה לא מצא חן בעיני החדשים שזה מקרוב באו. אולם תוך זמן קצר רבים מהם הפכו ל"מוזלמנים" קשים יותר. הם השתלבו, התרגלו לאורחות החיים ולמדו את השלילי של בודזין במהירות. השתלבותם היתה מלאה והם היו לחלק מאיתנו. משלוח אחר הגיע מהעיירה בלזיץ הקרובה (לא בלזיץ מחנה ההשמדה). נכללו בו משפחות שלמות והדבר שיווה למחנה חזות של עיירה בעלת אוכלוסיה מגוונת. לרבים היתה זו תזכורת מן הבית לשמוע שוב קולות של ילדים. אנשי האס.אס. שמו לב לעובדה ו"סבלו" אותם זמנית, עד לסלקציה הקרובה, כשחלק מאותה אוכלוסיה הוצא להורג. טרנספורטים נוספים הגיעו בקיץ מחרובישוב ומסוביבור, מחנות עבודה והשמדה באזור לובלין, שנבחר על ידי הגרמנים למזבח ההוצאה לפועל של תכנית "הפתרון הסופי" השטני.

בראש המחנה עמד אז אוברשפיהרר צעיר, בשנות השלושים שלו, פייקס שמו. הוא היה בעל דרגה נמוכה בהיררכיה של האס.אס., אך בעל ניסיון עשיר בהוצאות להורג ובמעשים סדיסטיים. לדידי היה "מכר ותיק", שכן הוצב בזמנו בינוב-לובלסקי ובתוך כך הפך אורח קבוע בזקליקוב, כשבא לחטוף אנשים למחנות ולבצע מעשי רצח ושוד רכוש. דווקא הוא התמנה למפקד החדש של מחנה בודזין לאחר שהנטקה, המפקד הקודם, הודח. כיוון שפייקס היה ממגרשי יהודי זקליקוב והסביבה, הוא הכיר היטב את אנשי היודנרט, וכמובן את יהושע זוברמן, שעמד בראשו. הוא ראה בו איש כלבבו וחיזק את מעמדו כסגנו של שטוקמן, המפקד היהודי. צמד זה זוברמן-שטוקמן היה דבר והיפוכו; שטוקמן היה אדם שגובהו כשני מטרים, זקוף וישר כמיתר, לבוש מדי צבא פולין ללא דרגות. היו שסברו שהגיע לדרגת מאיור (רב-סרן) בצבא פולין. הוא נלקח לכהן כמפקד היהודי במחנה, לאחר בריחת הנהלת המחנה הקודמת, שהיתה מורכבת כולה משבויי מלחמה יהודיים. האיש עורר אצלנו מיד אמון רב. שטוקמן נעים ההליכות ועדין הנפש התחבב על אנשי המחנה, ואילו זוברמן, נמוך הקומה, שראשו נטוי מטה, היה איש רע לב, ולא התרשם יתר על המידה מסבלותינו. הוא מינה לתפקידי ממונים ושוטרים את אנשי שלומו, שהיו רחוקים מלהביא לנו את הישועה. שטוקמן, לעומתו, חיפה ככל האפשר, עזר והגן עלינו. סגנו השני של שטוקמן והממונה על עובדי "הוורק"

---

[2] *המוזלמאנים היו אנשים תשושי כוח שלא צלחו עוד לעבודה וגורלם נחרץ למוות - בחניקה, בשריפה, ברעב או בכבשן - מאחר שלא יכלו עוד להביא תועלת לרייך הגרמני.*

פייקס, מפקד הס.ס.
של המחנה

ליב (נח) שטוקמן - המפקד היהודי
במחנה בודז'ין

היה שבוי מלחמה ושמו שיפיאצקי. אדם אכזרי היה, שהירבה להכות גם ללא סיבה. לשיפיאצקי היתה במחנה חברה, רגינה לוין, מקבוצת הנשים המצומצמת שבבודזין. בתום המלחמה שרדו שיפיאצקי וחברתו, שהיתה לאשתו. במחנות העקורים בגרמניה הכירו ותיקי בודזין את שיפיאצקי. הם הפליאו בו את מכותיהם בלי למסרו לשלטונות כדי להביאו לדין. כשהקרקע בוערת תחת רגליו הוא נמלט מגרמניה והתישב בארה״ב.

מיד בבואו הנהיג פייקס משטר של טרור, ומעשי הרג היו אצלו דבר יום ביומו. נאמר עליו, שאין הוא מעכל היטב את ארוחותיו, אלא אם שפך דם יהודי. הוא התגורר עם משפחתו במגורי האס.אס., מרחק מה מן המחנה והיה מגיע כל יום על אופנוע, או על סוסו הלבן, שהיה ״מתנת״ היהודים, שניתנה ככופר אותו הטיל מדי פעם. בעברו את השער חיפש קרבנות וכל מי שנקלע לסביבה יכול למצוא עצמו כאובייקט של מלקות, או חמור מזה. מוצאו של פייקס מחבל הסודטים, בצ׳כיה, שם היה ספר. הוא היה איש צמא-דמים ואנו היינו מקור לסיפוק תאוותיו. רשימת פשעיו ארוכה מאוד, לכן תקופת כהונתו בבודזין נחשבה כקשה ביותר. בפיקודו בוצעו רוב ההוצאות להורג. המתת אדם היתה בשבילו ענין של מה בכך. ללא סיבה כלל, או בשל סיבה פעוטה בלבד, שילמו אנשים בחייהם. בתוך המחנה, בקרבת השער, היו מוצבים עמודי תליה ואנו היינו חייבים לצפות במעשי הנבלה שלו. פעם מצא הוא קרבן את לייב מוצניוק מזקליקוב. הוא היה איש גבה קומה ורזה, שמשום-מה לא מצא חן בעיני פייקס מבחינת נקיונו האישי. מדובר היה בתנאי מחנה, בו מים היו מסופקים בצמצום ומים חמים היו מוצר נדיר; מקום בו לא סיפקו סבון והחלפת בגדים היתה נעשית, כאשר הפכו כבר לסחבות. ברור שבתנאים כאלה לא היה אפשר לשמור על ניקיון סביר. חטאו של לייבל מוצניוק היתה כינה, שפייקס הבחין בה על בגדיו. למחרת פגישתו הגורלית עם השטן נתלה ה״פושע״ ופייקס הכריז: ״מצאנו על ״היצור״ הזה 1000 כינים. זה פשע חמור וזה עונשו״. המומים נאלצנו לעמוד דום, להיות עדים למעמד התליה ולהחריש.

על אותו עמוד תליה, בתקופה מאוחרת יותר, נתלה איש מכובד ובעל מעמד במחנה ושמו בוכביץ, יהודי ממוצא גרמני, שגם אשתו היתה עימו. בהיותו ״גרמני״ קיבל תפקיד של ראש פלוגת עבודה, ומשום אופיו ה״ייקי״ מילא את תפקידו לשביעות רצון הממונים עליו, ולרוב שלא לטובת האסירים היהודיים. בוכביץ הגיע אל בודזין מן העיירה בלזייץ עם קבוצה גדולה של יוצאי גרמניה. אלה קיבלו באופן טבעי תפקידי פיקוד וניהול והשתלבותם היתה מהירה ו״מוצלחת״. בוכביץ הרגיש עצמו חופשי ביחסיו עם הגרמנים וקשר קשרים

עם קציני חיל האוויר, שהיו מסופחים אל "מפעלי היינקל". עם אחד מהם הוא בא בדברים והתבטא בצורה בוטה על היטלר וגורל שלטונו ואף ניבא את קצו של הצורר. זו היתה טעות טראגית, שכן הדברים הגיעו אל הדרגים הגבוהים והוטל עליו עונש מוות בתליה. בוכביץ היה "גרמני" גאה ושירת כקצין במלחמת העולם הראשונה. עובדה זו לא היה בה כדי להקל בעונשו. זקוף קומה צעד אל מתקן התליה, התקין לעצמו את לולאת החבל, מפני שלא הסכים שידי "אוקראיני מלוכלך" יגעו בו. על-פי השמועה, דבריו האחרונים היו "תחי גרמניה" או בדומה לזה.

את פייבל זיידנברג מזקליקוב הוציא פייקס להורג ביריה. מישהו הלשין, כנראה, שפייבל גנב מנעול לדלת. בהיותו אחד מקבוצת הנגרים היתה לו גישה לציוד פרזול והוא לקח במשיכה מנעול כזה למכרו לפולני שעבד עימו. הגרמני אשר ערך את החיפוש בכליו של פייבל הגיע מיד למקום המחבוא וגזר-הדין היה מובן מאליו. אספו את כולנו למען נצפה במחזה. הביאו את פייבל למרכז המגרש וכדור אחד של פייקס הספיק לשים קץ לחייו והוא בן 20 בלבד.

בהגיע הטרנספורט הנזכר של יהודי ורשה, נעשה "אפל" מיוחד ופייקס, כהרגלו, הסביר את סדרי המקום והדגיש, שחל איסור להחזיק כסף, זהב ורכוש אחר כלשהו. כל מי שהיו ברשותו דברים כאלה צריך היה להוציאם מיד ולמסרם לידי האוקראינים, שהסתובבו בין השורות עם תיקים כדי לאסוף את הרכוש. פייקס לא נתן להם אפילו הזדמנות לציית ומיד הוציא את הראשון בשורה, שנראה היה כמהסס וירה בו במקום. היה זה רופא ורשאי ידוע, ד"ר פופקו. לאחר "ההדגמה" החלו הורשאים להיפטר מכספם, לרוקן כל כיס ומחבוא. אנו, הותיקים, יעצנו להם להימנע מכך, מפני שבלעדי הכסף יהיו חייהם קשים יותר. כבעלי נסיון העדפנו אנו להסתכן ובמקום למסור את רכושם לגרמנים ביקשנו מהם להעבירו אלינו. הייתי אחד מאלה, ולמרות הסכנה עשיתי את המעשה הבלתי הגיוני. ידעתי מה ערכו של הכסף בבודזין והתעלמתי במודע מאזהרותיו של פייקס ומן העונש.

בימי חג נוצריים, ועל אחת כמה וכמה בחג המולד, היינו פטורים מיציאה לעבודה. אך מי כפייקס יתן לנו לנוח על דרגשי העץ, או להסתובב בחוסר מעש בין צריפי המחנה. לכן, המציא הוא בשבילנו תעסוקה. מחנה בודזין השתרע על שטחו של כרם ישן ושורשי הגזעים היו טמונים עדיין עמוק באדמה. פייקס החליט לעקרם בימי החג הללו. בבוקר השכם הוכרז גיוס כללי וכל אחד חוייב להתייצב במסגרת פלוגת עבודתו ולהשתתף בעקירת הגזעים. כבימי בני ישראל במצרים, לא סיפקו כלים ומכשירים והיינו נאלצים לעקור אותם מן האדמה הקפואה בידיים בלבד. ה"טקס" נקרא

"אאוסהולצונג" (עקירת עצים). בסוף היום היה חייב השטח להיות נקי מכל שבב ומיושר כהלכה. האנשים נצמדו אל הקרקע ובשיניהם ממש הוציאו את הגזעים וגירפו אותם הצידה. פייקס השגיח על העבודה רכוב על סוסו ומי שלא מצא חן בעיניו קיבל את עונשו בפרגול, בקת או בכדור הרובה. ימי העקירה הללו נחקקו בזכרוני כאחת החוויות הקשות במחנה והיו עוד רבות כאלה, בניצוחו של פייקס צמא הדם. מספר ההרוגים הגיע לעשרה והפצועים - לעשרות. פייקס הסדיסט הביא ל"חגיגה" זו את ילדיו הקטנים, על מנת לראות את עבדי אביהם במלאכתם. לאחר ההרג חזר פייקס למעונו, לחוג את חג המולד.

בקיץ של 1943 היתה לסדיסט זה הזדמנות נוספת להוכיח לנו את מידת אכזריותו. לשם כך ציווה לערוך מיפקד מיוחד, לאחר שעות העבודה הרגילות, שמטרתו הוצאה להורג סלקטיבית כעונש על נסיון בריחה. בין אלפי האסירים נמצאו מעטים שקצו בעינויי פייקס והחליטו להימלט מן המחנה. אילו היו מצליחים היה פייקס מוציא להורג את בני משפחתם, אם היו כאלה במחנה. אם לאו, היה בוחר לו קרבנות סתם. על כל איש בורח היה נוהג להוציא להורג עשרה. לפעמים התקשו לקבוע את מספר הנעדרים, מפני ששטוקמן היה מעלים מפייקס את מספרם המדויק של האסירים. אל המחנה הסתננו מדי פעם יהודים שנמלטו ממקומות מסתור שונים והם היוו עתודה בלתי רשמית. שטוקמן רכש את אמונו של פייקס וזה היה מכבד אותו במיוחד וקרא לשטוקמן בשמו ולא סתם "יודה" (יהודי), כפי שכולנו נקראנו. אם לא הצליח שטוקמן "לסדר" את הספירה בוצעה הוצאה להורג. פייקס מצא לו פעם אמתלה להעניש אותנו בגלל בריחת מספר אנשים בלתי ידוע. הוא החליט להעמידנו במסדר וקבע את עשרת הקרבנות. הוא בחר חמישה אנשים מקרב קבוצת השבויים וחמישה מקרב האסירים האחרים. הבחירה נעשתה לפי "טעמו" האישי, הסדיסטי והמחושב להחריד. הוא הכיר חלק מן הקרבנות, בעיקר את שבויי המלחמה. מביניהם בחר את מוגילניק, שהיה איש המטבח, את צימרמן, מפקד פלוגת עבודה ושבוי נוסף מזוג תאומים. מן האסירים האחרים בחר את צוקרמן ולו אח במחנה, ועוד שניים, אב ובנו, שהאשה-האם היתה אף היא במחנה. בהוצאה לפועל של גזר הדין התחלק עם סמל אוקראיני. פייקס פקד להביא את בני המשפחה של המוצאים להורג סמוך אליו כדי להיות עדים מקרוב למעשה הזוועה שלו. לצורך ההמתה השתמשו ברובה חדיש, קצר קנה, והיו שמועות שכל רצונם היה לבחון את תפעולו. בהכירנו את איש הדמים הזה, אפשר היה בהחלט להאמין. עשרת הנידונים הועמדו במרכז, כדי שיראו אותם כולם. הוא פקד עליהם לפשוט את

בגדיהם העליונים. הם נאלצו לכרוע על ברכיהם, להוריד את ראשיהם עד לקרקע ולחכות בתור עד בוא הכדור הגואל. תחילה "טיפלו" באזרחים ובהגיע תור האב ובנו הוא שאל את האם-הרעיה את מי מהם היא בוחרת כראשון להמתה. תשובתה של האם האומללה והאמיצה היתה: הוצא אותי להורג ראשונה. פייקס לא עשה עימה את "החסד". את השבויים המית פייקס עצמו, משום שהאוקראיני, כך נודע, לא הסכים להוציא להורג את השבויים, אנשי הצבא לשעבר.

מעללי הסדיסט פייקס לא תמו. תמיד חיפש דרכי הוצאה להורג לא קונבנציונליות. פעם שיתף אותנו בצורה סבילה ופעם אחרת נדרשנו להיות פעילים. יהודי ורשאי נתפס בהחזיקו תכשיטים, כסף וזהב מוסתרים במיכל אוכל בעל תחתית כפולה. הדבר היה ב"וורק" והמיסכן הובא אל המחנה. היו שמועות מבוססות שהתפיסה היתה פרי הלשנתו של איש ושמו סאמוס, אף הוא מקבוצת הורשאים, שהיה משתף פעולה סמוי ונתמנה לשוטר. עימו במחנה היה בנו, נער צעיר, שהסתייג בגלוי ממעשי אביו. מלשין זה היה גם מי שהכשיל מאוחר יותר את זוברמן. סופו היה צפוי. אחד מן הזקיפים שוחד בבקבוק וודקה. כאשר הסתובב המלשין בתוקף תפקידו בקרבת הגדרות, קרא לו האוקראיני וירה בו. בבוקר נודעה הבשורה, שנגאלנו מן המלשין. הזקיף טען שהיהודי התכוון לברוח. בכל מקרה לא היה מקבל כל עונש על הריגת יהודי. אנו קיבלנו את הבשורה בשמחה גלויה.

לאחר תום העבודה נצטווינו להתייצב במגרש המסדרים ל"אפל" ושלא כמקובל, בשתי שורות, פנים אל פנים. בעודנו עומדים במסדר הופיע פייקס בלווית מספר אוקראינים שחורי מדים ובידם היהודי שהחזיק בכסף וזהב ונידון למוות. את ההוצאה לפועל של גזר-הדין הטיל עלינו. היהודי האומלל היה אסור זה מספר שעות בידי הגרמנים וזכה כבר למנת מכות הגונה. קשור בצווארו לרצועת עור ארוכה הובל כמו סוס בידי אוטו הקטן, סדיסט אוקראיני. הוא עבר באיטיות בין שורותינו, עירום כביום היוולדו, וכל אחד היה חייב לתת לו סטירה אחת, לא חזקה מדי שתמית מהר, ולא חלשה מדי. כאשר הגיע לאחר סיבוב אחד אל הקבוצה עימה נמניתי, נפל היהודי באפס כוח על הקרקע. לידי עמדו שני בחורים, האחים החייטים שוורץ, ואחד מהם ניסה לדרוך עליו בחזקה במגפו ולגרום למותו המהיר על-מנת לגאול אותו מיסוריו. כאשר הבחין אוטו במעשה זה ועמד על כוונתו, הירפה לרגע מן הקרבן הקשור ופנה אל שוורץ, השכיב אותו על הקרקע והחל לקפץ עליו במגפיו. ככה, אמר, יעשה לכל מי שיעז לקצר את סבלו של הקרבן. שוורץ נפצע קשה ומלא פצעים וחבורות לקחוהו למרפאה לטיפול. היהודי "הפושע"

עודנו חי וכל אלפי הסטירות לא הביאו למותו. גופו היה כחול כולו משטפי-הדם הפנימיים והחיצוניים, אבל לבו היה חזק ואנחותיו עדיין נשמעו. כוחו כבר לא עמד לו לרוץ סביב שורותינו על רגליו והוא שכב על הקרקע. פייקס ועוזריו לא הירפו והוא נסחב על-ידם. כאשר ראה פייקס, כי האיש מעולף, ביקש להשיב את רוחו. הוא ציווה להביא דלי מים והחל לשפוך לתוך גרונו של הקרבן את כל הכמות. כשהבחין שפיו נסגר, נטל בול עץ, הדומה למערוך בצק והכניסו לפיו בכוח. העינויים נמשכו עד הערב, עת נוכח פייקס שהקרבן השרוע לידו לא מוציא עוד כל הגה מפיו. פייקס התקשה להאמין שהוא מת והביא רופאים גרמניים כדי לקבוע את מותו, מפני שלא סמך על קביעתם של הרופאים היהודיים. שם הקרבן היה ביטר. קיבלנו פקודה להתפזר לצריפים ועל קרקע מגרש המסדרים נשאר שוכב אדם נפוח כולו. כך החזיר את נשמתו לבורא. פייקס רשם עוד "נצחון" ומעשה זוועה שכמוהו עוד לא ברא השטן.

בתקופה זו בערך, באוגוסט 1943, בעודי בבודזין, נתאפשר לי לבקר בזקליקוב. הגרמנים היו זקוקים לסיד וללוחות עץ לבניה. הדבר נודע לאחים זיידנברג, שבחצרם היה בור סיד שנראה להם מתאים למטרת הגרמנים וזוברמן, סגן מפקד היהודים במחנה, ידע על מחסן עצים מוסתר במקום אחר. לזכותו של זוברמן יש לומר, שהקפיד לשלוח למשימה זו בני זקליקוב בלבד. מלבד האחים זיידנברג היו בקבוצה זו גם מנדל מרנשטיין, אברהמילה פרידמן, משה גרינבוים, שמואל הלר, חיים הימלפרב, הירש משה דאמין, יואל יעקובוביץ, אני וזוברמן עצמו. יצאנו בשתי משאיות צבאיות, מלווים שומרי אס.אס. למזלי בור הסיד היה בקרבת מקום מגורי לשעבר. היתה זו איפוא הזדמנות מצוינת לבקר שם, לבדוק אם נשאר דבר מן הרכוש ולהפיק תועלת כלשהי. על גורל הורי והיהודים בכלל, ידענו כבר מזמן ובנקודה זו לא היו לי שום אשליות. עניין אותי לשמוע את דעת שכני לשעבר על מה שאירע. לא הופתעתי מדבריהם. כולם היו "צדיקים" חפים מפשע והצטערו על היהודים המסכנים. אשר לשאלה, לאן נעלם הרכוש ומי בזז אותו? טענו, שהיו אלה מעשי הגרמנים. זאת, למרות שציוד שהיה בדירתנו וחפצים אישיים שלנו שכנו כבוד בדירת השכן ועל גופו. הם שיקרו במצח נחושה! הפתעה נכונה לי שם דווקא מכיוון בלתי-צפוי. בעברי בכיכר השוק עם חברי פרידמן, ליד בית הבירה של מייבסקי, הכיר אותנו האיש הגוץ הזה ורץ לקראתנו, החל לחבקנו ולנשקנו ובתחנונים ביקש לסור אליו. הפולני הזה פרץ בדמעות ולא הירפה עד אשר אכלנו תקרובת שהגיש ועד אשר לא סיפרנו לו על חיינו במחנה. הוא נפרד מאתנו בצער ובידיו מתנה צנועה - כיכר לחם ענקית לכל אחד. בעיני היתה זו מתנה חשובה מאין-כמוה. לא רק בגלל ערכה, אלא מן הסיפוק

והסמליות, שבאותה זקליקוב אנטישמית התעורר בכל זאת לרגע ניצוץ קטן של אנושיות.

יהושע זוברמן, סגנו של שטוקמן, לא היה יליד זקליקוב, אלא שעיסוקיו בתעשיית העץ, הם אשר הביאו אותו לעיירה. כאן נשא לאשה את פרליה מגר, בת אברהמיצה, מפרנסי הקהילה. זוברמן לא התערב יתר על המידה בין הבריות. אדם מתנשא היה, שהשקיף מגבוה על אנשי העיירה. הוא ניהל עסק ליצוא עצים וראה את עצמו כאיש העולם הגדול. אדם אנוכי היה, שהצהיר בריש גלי, שהוא חייב לדאוג רק לעצמו ולבני משפחתו ואילו צורכי הקהילה אינם נוגעים לו במיוחד. מעציב היה לראות את מנהיג הקהילה, ראש היודנרט, שאינו מתחשב ברגשות הזולת. מכל אותן סיבות הוא לא היה אהוד ומקובל אצלנו, אולם הדבר לא הפריע לו כלל. ידיעותיו בשפה הגרמנית היו טובות מאוד עקב קשריו המסחריים עם הגרמנים בעבר. כבר בתחילה שיתף פעולה מתוך רצון והכרה, וכך השתלב גם באופן טבעי בתפקידו החדש כסגן ראש היהודים בבודזין. זוברמן היה עושה דברו של פייקס עוד מימים שזה היה מוצב בינוב-לובלסקי. הוא לא השתנה בתקופת בודזין, ואפילו היקשה את עורפו. בחלקו זה נבע, אולי, מהאילוצים החדשים, אולם בהכירנו את האיש, שום דבר כבר לא הפליא. הוא לא עזר לנזקקים כאשר היה ביכולתו לעשות כן. רבים ידעו שזוברמן ניצל את תפקידו ומעמדו לתועלת עצמו ולתמיכה במשפחתו הנמצאת בחוץ תחת כיסוי נוצרי. מובן שלא היה בזה משום חטא, אבל ההתעלמות מצרכי בני העיירה ואחרים במחנה בודזין היתה מעשה בלתי נסלח. אופיו הקשוח גרם התנגשויות בלתי נחוצות ואי הבנות בינו לבין הגרמנים. הם לא ראו בעין יפה את מעמדו האיתן. זוברמן היה ממונה על האספקה במחנה והורשה לנוע חופשי למטרות רכש בנסיעות לקרשניק ולובלין, שם יכול לעמוד בקשר עם בני משפחתו. באחת מנסיעותיו נתבקש על ידי קצין גרמני לרכוש בשבילו עור למגפיים חדשות. זוברמן משום-מה לא ציית, דבר שלא הוסיף למעמדו מנקר העיניים בלאו-הכי. הוא עצמו נעל מגפיים מבריקות. כאשר הגיעה הלשנה בדבר הרכוש שצבר זוברמן בצריפו ושבדעתו להימלט עימו, ערכו אנשי אס.אס. חיפוש מדוקדק בצריפו ובזה של שטוקמן. השניים נלקחו אל מגורי האס.אס. שלושה ימים היו נתונים לחקירות ועינויים ובסופם הביאו את גופתו המרוטשת של זוברמן, ואילו שטוקמן חזר, חבול ומוכה, אך חי, ונתקבל בשמחה על-ידי כולנו. האוקראינים ידעו לספר על שיסוי כלבים, שאומנו לתקוף יהודים, בזוברמן. אלה התנפלו עליו למשמע המילה "יודה" וקרעו מגופו את אשכיו. המעשה קרה בקיץ 1943 סמוך לשובו מביקור בזקליקוב.

חודשים מספר לפני כן זכה זוברמן להציל את חיים הימלפרב, בן 15, ממוות בטוח בעת סלקציה גדולה והוצאתם להורג של 29 בני אדם.

את עתודת הבלתי-מתאימים לעבודה סיפקו הנחלשים והחולים. לאדם חולה נשקפה סכנה על כל צעד ושעל; ואם כבר עלה בידו להיכנס לצריף החולים, השהייה שם היתה לפעמים מסוכנת יותר מן היציאה לעבודה. החולי בא ללא אזהרה. למעשה היו לו מספיק סיבות: תנאי התברואה הקשים הביאו מחלות טיפוס, כינמת וגרדת. הרעב והאוכל הבלתי-תקין גרמו לשילשולים ולדיזנטריה. אם נאלץ אסיר, מחמת חוליו, להישאר על הדרגש, היה עליו לקבל אישור של רופא, אולם הוא לא קיבל כל תרופה. צריך היה לסמוך על חברים, שכנים וקרובים כדי שלפחות מנת האוכל תגיע. נוסף לכך נזקק החולה להרבה רחמי שמיים. בכל רגע עלול היה להופיע פייקס עם חבריו לביקור בלתי צפוי, בחיפוש אחר הזדמנות להיפטר מ״אוכלי חינם״, כדבריהם. הם נהגו להופיע ללא הודעה מראש, להקיף את צריף החולים משם ביריות. אם הצליח החולה להתרומם מן הדרגש ולברוח, ציפה לו כדור ביציאה; ואם נשאר שוכב על דרגשו, הכדור היה עלול למצוא אותו שם. אם לא פתח פייקס ביריות היה עושה סלקציה מקומית. על-פי פקודה היו חייבים החולים לרדת מדרגשם ולהתייצב בחזיתם. כל מי שלא היה ביכולתו לרדת בכוחות עצמו נלקח הצידה מיד. לאלה שעמדו במבחן, נכון מבחן שני: לצעוד ישר עד קצה הצריף. מי שעבר מבחן זה מבלי שיפול, הוחזר לדרגש בצריף החולים, עד להחלמתו. חיים צעד לאורך הצריף ופעמיים התמוטט. פייקס האכזר ציווה עליו להצטרף אל קבוצת הנכשלים, שגזר דינם נחרץ.

במקום נכח מכוח תפקידו זוברמן. פתאום התעורר אצלו זיק אנושי בראותו את חיים צועד לקראת מותו. הוא פנה אל פייקס, והתחנן על נפשו של הנער, שלטענתו הוא קרוב משפחה. הגרמני היסס, אבל בסוף נענה להפצרותיו של זוברמן ומסרו לידיו. הלה לקח את חיים העירום על זרועותיו והחזירו אל צריף המגורים. אולי גם עמדה לזכותו עובדת היותו בנו של ה״מוכתר״ אברהמליה הימלפרב, שזוברמן הכירו מזמן היודנרט. ברגע זה קנה זוברמן את עולמו. אם נאמר במקורות ״כל המציל נפש אחת בישראל כאילו הציל עולם מלא״, אפשר לייחס זאת הפעם לזוברמן. דבר ההצלה נזקף כולו לזכותו. לכן, נסלח ונמחל לו על כל יתר עוונותיו ומעשיו הלא טובים.

פייקס המשיך בתעלוליו. אם נמאסה עליו לפעמים הפעולה העצמית, היה מזמין תגבורת חיצונית כדי לרוקן את המחנה מן החולים ״המסוכנים״. באחד המיבצעים הללו נלקחו כ-200 איש למיידנק, ביניהם יצחק גורפיקל, בנו, אברהם פרנקל, ועוד מבני זקליקוב. איש לא חזר משם ולא שרד.

להתאכזרותו של פייקס אל החולים והחלשים לא היו גבולות. פעם פגש "מוזלמן" צעיר כבן 17, שמוצאו מן העיירה אולנוב שבגליציה. הוא הבחין בו במקרה בבואו לביקור והחליט, שעל הנער הזה למות. הוא מצא לו דרך מקורית להמיתו - בסקילה. כיוון שהדבר היה בשעות היום, עת היו רובם במקומות עבודתם, נשארו במחנה רק בעלי תפקידים, אנשי השירותים וחולים. פייקס ציווה על כולם להתרכז ליד גדר המחנה, במקום שתמיד היה בור ריק, מוכן לכל מקרה. הוא פקד על הנאספים ללקט אבנים בסביבה. לאחר שהורידו את הנער אל הבור, כשהוא בוכה ומתחנן על נפשו, ציווה על כל אחד מן הנוכחים להטיל אבן אחת על הנער. הנאספים ניגשו אל פי הבור לפי התור ועשו כמצוותו. זעקות הנער הגיעו עד לב השמים עד אשר כיסו האבנים את כל גופו. קולו נחלש ובסופו נדם. תחת גל האבנים היתה קבורתו.

אהוב על הגרמנים היה עונש המלקות. זהו עונש מכאיב ומשפיל, שניתן על עבירה, ולו פעוטה, בה נתפס האסיר. את מספר המלקות היה קובע האוקראיני, או איש האס.אס. ללא זכות ערעור. לפעמים בוצע העונש בקרבת מקום ה"פשע"; למשל, אם יהודי לא השביע את רצונו של הממונה, לפעמים ביצעו את העונש לעיני רבים. אם הפר אסיר הוראת משמעת חסרת-ערך, היה נענש בעשר מלקות. עבירה חמורה של אי ציות לממונה גררה 25 מלקות, והחמור מכל היה אם נתפס האסיר בגניבה שהוכחה, או במקרה חשד של בריחה. אם נתפס בעת בריחה הסתיים העונש במוות. המלקות ניתנו בפרגול עור, או גומי מוקשה, שכל גרמני נשא לרוב צמוד אליו. במקרים אחרים השתמשו במקל עץ עבה, הכל לפי טעמו של המבצע. פייקס אהב מאוד את עונש המלקות לסיפוק תאוותיו הסדיסטיות. אצלו לא קיבל הקרבן פחות מ-25 מלקות בישבנו ואם נראה המעשה חמור בעיניו - 50 מלקות. לשם כך הזמין "אפל" מיוחד לאחר סיום העבודה. פעם היה הקרבן איש ושמו חיים שאק, שמוצאו מלודז'. הוא נתפס בגניבת אוכל, דבר שלא היה יוצא דופן. ה"פושע" הובא למרכז מגרש המסדרים ונצטווה להוריד את מכנסיו, שכן מכות על ישבן חשוף מכאיבות יותר, ולזה בדיוק התכוון פייקס. לפי המוסר המעוות שלו, חוייב הקרבן עצמו לספור את המלקות, להיאנק מכאבים ולהיות מספיק צלול מוח כדי לספור. אם טעה הקרבן, או שנדמה היה למכה שהוא התכוון לפסוח על מספר, כדי לחסוך מכה, אילצוהו להתחיל בספירה מחדש, כך שהיה עליו לספוג מלקות כפולות ומכופלות. חיים שאק היה בחור חזק והוא ספר בקול את המלקות אחת אחת ובאיטיות, על מנת לאפשר לפייקס מנוחה קלה לשיפור ביצועיו. אם היה הקרבן צורח באופן מוגזם, גרם הדבר ליתר מוטיבציה אצל המבצע. לכן, כלל היה - לספוג את המכות ולא

להגזים בצרחות. למרות 50 המלקות חיים שאק לא התמוטט. הוא נשא את סבלו בשקט ונעמד על רגליו לבשר לו שהינו חי עדיין.

בסיום נהגו הסדיסטים לצוות על קרבנם להודות עבור המלקות במלים "דאנקה שיין" (תודה רבה) וחיים שאק ציית גם לזה.

במחנה ינישוב על נהר הוויסלה היה הוא "קאפו" והתאכזר אל חבריו לגורל. בבודזין ניטל ממנו כתר ה"קאפו" והוא היה לאחד מן ההמון. זה היה אדם בריא בגופו, אבל בעל נפש קלוקלת, שלא חס על איש. על כן, היו אסירים מסויימים שלא הצטערו במיוחד על המלקות שספג.

לעומת ה"קאפו" מסוגו של חיים שאק והשוטר המלשין בדמות סאמוס, היה בבודזין שוטר הגון, מרדכי גירשט שמו, גבוה ואדמוני. בזמנו היה שוטר בזקליקוב. אדם טוב-לב היה, אשר הכיר היטב את פייקס ואת דרך מחשבתו. בהגיע פייקס אל המחנה היה גירשט נצמד אליו, הן כדי לספק את רצונותיו והן מתוך כוונה להציל יהודים מידיו. כאשר מצא לו פייקס את הקורבן התורן והחל להכותו, היה גירשט מתערב ואומר לו: "אני כבר אעניש אותו". הוא לקח את מקלו ורמז לבחור: "תצרח בקול רם!", כדי לשכנע בכך את פייקס שמכותיו של גירשט מכאיבות. לאחר תעלול כזה הציע גירשט לפייקס לשחרר את ה"מנוול" ולרוב נענה. כך הציל השוטר הטוב מספר קורבנות מידיו של פייקס.

גם לי זומנה פגישה עם פייקס, בנסיבות אחרות, אבל לא פחות מסוכנות. לא זכור לי מתי בדיוק ואיך קיבלתי מורסה ברגלי השמאלית. זה היה פצע מוגלתי פתוח, שלא היה אפשר לרפאו. לא היו במחנה תרופות אנטיביוטיות, והרי לא היו די תרופות כלל. הייתי מבקר קבוע במרפאת המחנה וכל אשר קיבלתי לריפוי הפצע, היה קצת משחה על תחבושת נייר קרפ. הכל נספג מיד והתלכלך והפצע פרח לו מחדש והציק מאוד. הופעתי צולע, ומצב כזה היה מסוכן מאוד בעיני גרמנים מסוגו של פייקס. בבואי למרפאה טיפל בי החובש ארבוז, או חברו למקצוע, חייקין - מנהלי המרפאה. שניהם נמנו עם קבוצת שבויי המלחמה לובשי המדים. בזמן טיפולו של ארבוז ברגלי נשמעו דפיקות חזקות בדלת וצעקה "אכטונג", דהיינו, שימו לב לפייקס, המגיע. אחד ממלוויו היה זוברמן. לשמע הקריאה עמדנו כולנו דום, ולאחר שניתנה פקודת פייקס להמשיך, שוב שמתי רגלי החולה על השרפרף שלפני. פייקס הבחין בפצע ושאל את החובש מה הסיכוי לריפויו. הלה אמר, שתוך שניים-שלושה טיפולים תבריא הרגל. ברגע זה ניצלתי ממוות. פייקס חד העין שם גם לב שנעלי קרועות ונשאלתי מדוע איני נועל נעליים מתוקנות. כאשר השבתי שאין לי טובות יותר, הוא פקד על זוברמן: "לך עימו אל המחסן ותן לו נעליים

חלופיות!" הוא עשה כמצוותו, אבל נעליים טובות לא קיבלתי. זוברמן נתן לי אמנם נעלי עור, אך בעלי סוליות-עץ. במעמד זה יכול היה למסור לי נעלי עור חדשות או מגפיים, אך גם הפעם איכזב אותי בסירובו לעזור.

אחי משה נמנה עם החולים שנפגעו ממחלת הטיפוס והוא הפך לעור ועצמות. הצריף בו שוכנו החולים מסוגו התמלא, ורק מעטים הצליחו להגיע אל חדרי-החולים, שהיו מחוץ למחנה. רק הודות לקשרים עם בעלי-דבר הצלחתי להביאו אל חדר-החולים. הביקורים שם היו אסורים, אבל נמצאה דרך להתקרב אליו. את האוכל אל חדר-החולים היו מספקים במיכלים מן המטבח הכללי. לכן, התנדבתי להביאם לשם. לא זכור לי אם היו מספקים תרופות כלשהן, אבל תנאי התברואה המשופרים היו, לדעתי, התרופה החשובה ביותר. בדרכי עם מיכלי האוכל לא עברתי בדיקה על יד השער וכך יכולתי להחביא בכיסי מיצרכי מזון, שרכשתי בכסף, או בשווה כסף. היו עמי קוביות סוכר, נקניק וחמאה. בשל מצבו הקשה הוא לא טעם דבר והטמין הכל מתחת למזרן, עד אשר יוכל לאכלם לאחר ימים. מאז השתנה מראה פניו והתקדם לקראת החלמה. לידו שכב יהודי ורשאי גבוה ורזה, שחלה אף הוא בטיפוס. האיש היה בעל ממון וקשרים, וליד מיטתו היתה מונחת עוגת גבינה. כאשר הלך משה והבריא, הלך מצבו של גרושקה הוורשאי והחמיר. משה כן נהנה מן העוגה. את גרושקה העוגה לא הושיעה והוא נפטר שם. משה לעומתו הבריא, ולאחר ימים מספר חזר אל מחנה.

1943 היתה שנה גדולת מאורעות בבודזין, שנה מלאה סבל ועינויים, וסכנת מוות תמידית היתה מרחפת על ראשינו. בשנה זו "טיהרו" הגרמנים את המחנות הקטנים שהיו מצויים ברחבי מחוז לובלין וריכזו את האסירים במחנות גדולים יותר. כך - במקרה הטוב. במקרה הרע הוציאו להורג את מי שלא היו דרושים להם עוד. השלבים האחרונים של "הפתרון הסופי" היו בעיצומם ולא היה ספק, שלא יפסחו עלינו. באושוויץ, במיידנק, בטרבלינקה ובבלזץ פעלו הכבשנים במלוא ההספק. במחנות הריכוז גוועו היהודים ברעב והומתו בירי, סקילה וחנק. "עוף השמים" הביא פעם ידיעה על שני מחנות עבודה סמוכים, טראבניקי ופוניאטוב, בהם חוסלו אסירים עד האחרון שבהם; הגרמנים סגרו את הצריפים על בריח וכל מי שהיה בהם נורה או נשרף. יום אחד הגיע, כנראה, תורו של מחנה בודזין. ציוו עלינו להישאר בצריפים שננעלו מבחוץ. פתאום הורגשה נוכחות אוקראינית מוגברת. אנשי אס.אס. הציבו מכונות ירייה מסביב לצריפים ועל המגדלים. הרגשנו את עניבת החנק המתהדקת סביבנו וחיכינו לאות שיבוא ויביא את הקץ גם עלינו. ידענו שאיננו "מיוחסים" ובבוא העת תגיע גם שעתנו. באין מושיע נראה

היה, שעלינו להשלים עם הגורל. כל מי שבלבו תפילה פנה אל האל במרומים, פנה, אך לא קיבל מענה. המענה היחיד יכול היה להיות מטר כדורי-מוות. במשך יממה היינו עצורים, עד אשר נשמעו חריקות המנעולים, שרשראות הוסרו ופתחי השערים נפתחו, בלי ששום דבר נורא יקרה. את דבר הצלתנו יש לזקוף לזכות מנהל מפעל "היינקל-וורק", אזרח ושמו שטפאן, אשר הזעיק את המרכז בברלין, שפנה ישירות לגרינג והוא פקד להסיר מעלינו את המצור, ולאפשר לנו להמשיך לשרת את מכונת המלחמה. כך ניתנה לנו עוד ארכת חיים.

כשהגיעה השנה לסיומה נראו סימנים העשויים לחולל שינויים. חלק גדול מאנשינו הופנה לעבודות יישור קרקע ובניית צריפים. נודע לנו, שאלה נועדו לנו. הגרמנים זירזו מאוד את העבודות, למרות החורף הקשה, כיוון שהיה עליהם לעמוד בלוח זמנים דחוק. בפברואר 1944 הגיעה פקודה שאסרה על יציאה לעבודה, ונצטווינו להכין את עצמנו לעזוב את בודזין. חולקנו לקבוצות שנלקחו אל חדרי הרחצה. בקור העז הכניסו את הקבוצות למקלחות לרחצה, אבל זרם המים בצינור נפסק בתוך רגעים. את הבגדים הישנים ואת אשר בתוכם חייבים היינו להשאיר במקום. ביציאה, בצד השני, קיבלנו חבילת בגדים. היתה זו "חליפת" בגדי פסים, מעיל דק וכובע. הנעליים הישנות לא הוחלפו. כאשר יצאנו אל האוויר בחוץ השתנה גם המעמד. מעתה נחשבנו לאסירי מחנה-ריכוז בודזין. קיבלתי מספר אסיר 511. השינוי הזה היה, במובן מסויים, לטובה, ובמובן אחר - לרעה. צריפי המגורים היו קטנים יותר ונקיים, הבגדים לא היו סחבות וגם האוכל השתפר. ברם, המשטר היה עתה חמור ועליו בישר המפקד החדש. סדר היציאה לעבודה השתנה. הונהגו ספירה ושמירה קפדנית. איבדתי את מקום עבודתי כצבע ועתה סופחתי לקבוצת עבודה שעסקה ביישור קרקע. בחורף זה נחשב מקום עבודה קשה, אבל עמדתי בכך. היה לנו מנהל עבודה גרמני, נמוך קומה ושמנמן, שהיה מתאכזר אלינו מאוד. יום אחד החליטו החזקים מקירבנו לבוא עימו חשבון ולהעלימו. הוא נזרק אל באר ישנה שהיתה בסביבה וכוסה באדמה. למרות החיפושים שערכו הגרמנים, הוא לא נמצא מעולם.

מצבי לא היה טוב כלל. הכסף אזל וחיפשתי דרכים חדשות לארגן מעט אוכל. למרות השיפור במזון, לא היו בו כדי להשביע. הקשרים עם הנוצרים איתם עבדנו יחד התהדקו, וסחר החליפין נמשך וגבר. בה בעת הורגש רפיון מסויים אצל הגרמנים. מאי-שם הגיעו ידיעות על מפלות ועל החזית המתקרבת אלינו. משהו התחולל בלי שנדע עליו דבר. ההוצאות להורג פסקו. שטוקמן נשאר במעמדו ונקרא "זקן היהודים". לפני כן נעלם פייקס מנוף

המחנה - דבר שלא היה מקור לצער. סופר שהסתכסך עם הקרואטים שבבודזין, ואף איים על אחד מהם בנשק. לאלה היו ודאי מהלכים טובים בשלטון והם הצליחו להעבירו מן התפקיד. אנו נשמנו לרווחה. בראש המחנה הועמד קצין אחר, גבה קומה. כשהוא ושטוקמן התהלכו יחדיו הם נראו כתאומים: אותו גובה, אותו מבנה גוף ודומה היה שגם מצאו שפה משותפת, והדבר לא הזיק לנו. במשך חודשים ספורים היינו תחת משטר חדש, שמשמעותו מחנה ריכוז, אחד מרבים שהוקמו על אדמת פולניה. מחנה בודזין השתייך מבחינה אדמיניסטרטיבית אל "אחיו הבוגר", מחנה ההשמדה מיידנק. בהתקרב החזית נשמעו רעמי תותחים. לכן, החליטו הגרמנים להעבירנו מן המקום. תוך זמן קצר התרוקן המחנה מכל אסיריו ונקבעו הקבוצות שישלחו למחנות אחרים. כאן פעל עקרון אי הוודאות; איש לא ידע מה כדאי לו לעשות. אני ואחי משה הקפדנו להיות צמודים תמיד, אולם אסור היה לגרמנים לדעת על היותנו אחים, כדי שלא יפרידונו בזדון. המספרים התפורים על המעיל והמכנסים לא גילו את זהותנו האמיתית. לראשונה החלו לפנות את המחנה בפברואר 1944. המשלוח הראשון יצא למיילץ, אחרים הוסעו לראדום, אוסטרוביץ, מיידנק וזישוב. ליד כל המחנות הללו היתה קיימת תעשיה פעילה. אני נשלחתי לזישוב. במשך שני ימי הנסיעה לא איפשרו לנו לעשות צרכינו וגם הרעב הציק לאחר שאזל המלאי שקיבלנו לדרך. בקרונות הבקר הצליחו לדחוס כ-300 איש ובמשך יומיים עשינו דרך של 150 ק"מ. השומרים השגיחו עלינו מעל גגות הקרונות ולא היתה אפשרות אפילו להרים את הראש. לפי כיוון הנסיעה הרגשתי, שאנו נוסעים דרומה ומתרחקים מרעם התותחים הקרוב לנו. אולם אנו המשכנו בדרכנו. בערב הראשון עשינו תחנת ביניים. הופתעתי לשמוע מפי אחי משה, כי הבחין בשלט של זקליקוב בחזית התחנה. הלב נצבט. במצב אחר אולי היינו מנסים להתחמק בחשכה ולהיעלם, אבל ידוע ידענו, שאין לצפות לעזרה כלשהי מאיש. נשארנו במקומנו ונמנענו מלעשות את הצעד הדרסטי ולברוח. בתחילת חודש יולי הוקמה בלובלין ממשלה פולנית זמנית. רק 45 ק"מ וחודש ימים הפרידו ביני לבין החופש. תחת אפו של הצבא האדום הרחיקו אותי מבודזין, מן החזית ומן השחרור האפשרי. מוזר לומר, אך במחנה קשה כבודזין התרגלתי אליו בדרך מסויימת. העתיד במקום אחר לא נראה ורוד ולא בישר טובות. עמדתי בפני תמורות חדשות והבלתי נודע. האם יקויים בנו במקום החדש הפסוק: משנה מקום משנה מזל?

ז׳שוב RZESZOW

עיר זו ידועה גם בשמה היהודי - ריישע. לפני המלחמה היתה בה אוכלוסיה יהודית גדולה. היא נמצאת מדרום-מערב לבודזין. הגענו לתחנת רכבת שוקקת. דרכנו למחנה לא היתה מלווה במכות ובאווירה עוינת. בשער קידמו את פנינו מפקדי המקום היהודים ובראשם, משכמו ומעלה, איש ושמו נאצק רבן. לתדהמתי הרבה שמתי לב, שאת תפקידי השמירה ממלאים שוטרים פולניים. זה היה שינוי מהותי מאוד בהשוואה ל״גולגלות-המוות״ של האס.אס. בבודזין. כחולי-המדים הללו לא היו יכולים להיות גרועים יותר מהגרמנים, מלובשי המדים הירוקים, או האוקראינים בשחור. היתה הרגשת בטחון מסויימת וזו התחזקה עם כל יום שחלף. תפקיד הניהול הפנימי היה בידי היהודים עצמם. שיערתי שיד גרמנית מפקחת עליהם, אך בלי שתורגש. המחנה נמצא מחוץ לעיר, דבוק לצלע הר בקצה יער. זה היה מחנה קטן המכיל צריפים מספר ושבילים מסודרים. שינוי בולט נוסף לעומת בודזין היה מראה פניהם הטוב של האסירים הלבושים בגדים אזרחיים. מספרם היה כ-300 איש, רובם מן העיר ז׳שוב והסביבה, שהועסקו במפעל המטוסים במקום. בית החרושת היה חלק מאזור תעשיה מיוחד, שהקימו הפולנים בשנות השלושים, וראשי תיבותיו היו של ״אזור תעשיה מרכזי״. בזמן המלחמה הם נמסרו לחסות ענקי התעשיה הגרמנים. המפעל בז׳שוב פעל במסגרת הקונצרן ״היינקל-וורקה״. מאז בודזין הייתי לעבד לקונצרן זה, דבר שמאוחר יותר הסתבר שהיה לטובה. לאחר ה״אפל״ הנוח, שאין להשוותו לבודזין, הוגש האוכל. לאור הרושם הראשון ציפיתי לבאות באופטימיות. המפקדים היהודים לא היו מיקשה אחת. אין לכנותם טובים, אלא גרועים וגרועים יותר. ביניהם היו נצק רבן, אלפרד ישראל ואביו, יהודים גרמנים מחמירי פנים ורעי לב. ולטר, גבר נמוך ומשופם, מפקד פלוגת עבודה, אהב להכות ולהשפיל ללא סיבה ולנבל את פיו בשפה פולנית רהוטה. מנק גרינשפן, אחד המפקדים האכזריים, שתואר ״קאפו״, הוא עדין מדי בשבילו. סדיסט אמיתי היה, הסתובב עם מקל בידו ועשה בו שימוש רב. הוא החמיר על כל צעד ושעל בלי שאיש יצווה עליו לעשות זאת. הוא היה משתף פעולה מן הסוג השפל. במנק גרינשפן זה עוד אתקל בעתיד. זה היה איפוא מקום עם שלטון עצמי נרחב ומעט התערבות גרמנית. הם ידעו שאפשר לסמוך על היהודים שלהם. השמירה ליד השערים וגדרות התיל היתה רופפת, ועם מעט העזה אפשר היה להימלט, אך השאלה הנצחית היתה: לאן? מי יוכל לערוב שביער, או בסביבה הזרה והעוינת, המצב יהיה טוב יותר? לאחי ולי היתה הזדמנות

פז שכזאת, אולם לא ניצלנו אותה מתוך החשש הזה. אחי הכיר במפעל פולני והתידד עימו. הם עבדו כתף אל כתף ליד המחרטות. הפולני סיפר על הסתרת בחורה יהודיה בביתו בכפר ועל נכונותו להחביא את שנינו. הוא גילה שהצבא האדום קרב, ובתוך זמן קצר נהיה חופשיים. אם נהגנו בחכמה, אם לאו, שפט העתיד. אמנם סבלנו עוד חודשים אחדים, אבל הבריחה מזישוב לא הבטיחה הצלה. חששנו לתת אמון באדם היכול להפוך עורו ולהלשין עלינו. לא היה לנו העוז להפקיד את חיינו בידיו. הסכמנו לקבל את עזרתו החומרית לשיפור תנאי החיים. פולני זה אהב את ניגון השיר "מיין שטעטעלע בעלז". תמורת השמעתו בשקט ורק בשבילו, הוא שילם בפרוסת לחם, או אוכל אחר, וגם זה היה משהו.

התרגלתי מהר לסדר החיים במקום והיה ברור לעין, שעשיתי חילוף טוב לעומת בודזין. התנאים היו סבירים ולא ריחפה עלינו אימת הסדיסטים מסוגם של פייקס, או עוזריו האוקראינים. כאסיר חדש, שזה עתה הגיע, ברור שהייתי נחות לעומת הוותיקים. אלה הסתדרו מזמן, הן במגורים והן בעבודות. ניסיתי להתעלם מכך שהם הביטו עלינו מגבוה בתפקיד של אדונים, שאנו משרתיהם, עליהם מטילים את כל התפקידים הנחותים. יותר מכל הכאיבה התנהגותם של הממונים היהודים, ועל כך קשה לסלוח. את הדרך לעבודה עשינו ברגל. לא זכינו למבטים עוינים מצד תושבי המקום. לפעמים יכולתי להרגיש אפילו במבטי צער. מפעל המטוסים כלל מספר אולמות-יצור ומלבד עובדי הכפיה היהודים עבדו בו מאות פולנים ומנהלי עבודה גרמנים. הם היו מעונינים בכוח העבודה שלנו וכל מי שעסק בבודזין בעבודה מקצועית ליד מכונת ייצור קיבל כאן עבודה מתאימה. לאחרים נכונו ימי השתלמות. בהיותי צעיר הועידו אותי לעבודה קלה יותר. לאחר מספר שעות הדרכה הוצבתי לשרת ארבע מכונות חריטה אוטומטיות. המכונות עמדו בשורה אחת, צמודות זו לזו. עלי הטילו לייצר אבזרי מתכת ולהשגיח שלא יהיו תקלות. בסוף שורת המכונות עמד מיתקן-בקרה לבדיקת המוצר. אם נמצא בו פגם, היית נענש בניקוי בית-שימוש. פעם אחת קצבו לי עונש כזה לשבוע ימים. איני יכול שלא להיזכר בריחות הליזול וחומרי הניקוי שגרמו לי כאבי ראש ותרדמה. למשרת במקום היה תא מיוחד להניח בו את החומרים והכלים וזה שימש לי גם כמקום מנוחה. אחר ניקוי המתקנים התחמקתי אל התא לחטוף תנומה שהיתה נחוצה מאוד, לאור העבודה והעמידה על הרגליים במשך 12-10 שעות. בסיכומו של דבר יכול אני לצרף לעיסוקי המגוונים במחנות את ה"כבוד" המפוקפק להיות גם מנקה בתי-שימוש.

בשעה 12 בצהריים הוכרזה הפסקה ולאולם הייצור הובאו מיכלי אוכל

וחילקו מנות מרק עלובות למדי. בבוקר קיבלתי מנת לחם עם מעט ריבה, מרגרינה ושתייה. כך היה גם בערב. כיוון שכספי אזל ולא היו לי חפצים למכירה, נאלצתי להסתפק במזון שהוקצב ו"לארגן" דבר-מה נוסף. לפעמים אפשר היה לצפות ל"שיירים" מן הוותיקים. היתה גם דאגה מסויימת לנקיון, כיוון שאיפשרו רחצה שבועית אחת במים חמים. לשם כך היינו חייבים לצעוד אל מחוץ למחנה, לבית המרחץ, ששימש בזמנו את יהודי ז'שוב. העונג להתרענן במים חמים לא היה דבר של מה-בכך בימים אלה.

הדי התותחים הקרבים מן החזית החלו נשמעים והפעם אמרתי לעצמי: התוצאה חייבת להיות שונה והצבא האדום יקדים את הגרמנים. מלבד זאת לא הרגשתי שינוי או מתח. צעדתי אל העבודה וממנה, ועשיתי את המוטל עלי בצורה שיגרתית. ככל שהכרנו את הגרמנים למדתי, שהם אינם משאירים דבר ללא תכנון. הם הכינו בחשאי את הפינוי וכאשר הרגישו, כי בא המועד הם פעלו. במהרה מצאתי את עצמי שוב בעיצומו של הקיץ, בתוך קרונות צפופים, יחד עם "בחירי" המפקדים, נעים מערבה. האם לאושוויץ יובילונו? או אולי לכיוון גרמניה? החידה נפתרה במהרה. לאושוויץ אמנם לא הגענו, אך המקום שאליו הובילה הרכבת היה לא רחוק משם. הגרמנים זירזו אותנו בפרגולים ובצעקות לרדת מן הקרונות. הגעתי למקום חדש ושמו ווליצ'קה, לא הרחק מן העיר קראקוב.

ווליצ'קה - WIELICZKA

ידעתי את שם המקום מן ההיסטוריה, הגיאוגרפיה והספרות הפולנית. ידעתי שהעיירה נמצאת בדרום פולין. פרסומה בא לה ממכרות המלח שבה. מעומק של מאות מטרים כרו כמויות אדירות של מלח במשך מאות בשנים. בבית-הספר סיפרו לנו על טיבו של המקום ועל הכנסיה הקתולית המפוארת לשימוש הכורים, שעוצבה ממלח במעמקי המכרה. התמונות בספרי ההיסטוריה תיארו את המקום כיחיד במינו, מפלאי הארץ. כילד לימדוני לאהוב את המקום, על ייחודו ויופיו. למרות שלא ראיתיו מימי הוא היה מוכר לי מאוד. במחנה ווליצ'קה נמצאו אלפי אנשים שהתגוללו בכל מקום באי-סדר. היו שם צריפי העץ המוכרים, מלאים בני-אדם. קבוצתי היתה אחת מן הרבות כאן והופתעתי למצוא במקום את אחרוני מחנה בודזין ושטוקמן בראשם. שמחתי ואמרתי בלבי: אם נגזר עלי להיות פה, אזי מוטב עם שטוקמן. לא היה אפשר להשוות את האדם עדין הנפש הזה אל חלאת אנשי מפקדת ז'שוב. ידעתי שאני בידיים טובות ושטוקמן לא מתכוון להרע לחוסים

פה. הוא ניהל את המקום בשלווה ובמיומנות ולרגע חשבתי שהנה חזרתי לבודזין. בוליצ'קה היו רק מעט "מאושרים" שיצאו לעבודה, שכן לאדם היוצא מחוץ למחנה תמיד יש סיכוי "לארגן" דבר-מה ולא ליפול קרבן לענישה שרירותית של איש אס.אס. זדוני. הישארות בתוך המחנה ללא כל מעש יצרה תחושה רעה. לא הייתי נלהב, חלילה, לשרת את הגרמנים. ראיתי בכך רק תועלת לעצמי. במשך הימים הקצרים שם נעשו "אפלים", בלי שאדע את פשרם. הזמניות היתה ברורה. לכן, הסקתי שאין בכוונת הגרמנים להמשיך "לפטם" אותנו ולהשאירנו ללא מעש. חיכינו לפקודת תזוזה שתבוא. זה קרה מוקדם משחשבתי. נצטווינו להגיע למחנה פלשוב, שנמצא אף הוא בקרבת מקום.

פלשוב - PLASZOW

המעבר למקום זה היה איפוא חד. פלשוב שימשה בית-קברות ליהודי קראקוב. המחנה גדול ועצום ובו רבבות בני-אדם. בראשו עמד סדיסט ושמו גאט, קצין אס.אס. בכיר, בעל קומה גבוהה, שהסתובב במחנה על סוס בדומה לפייקס. הוא גם לא היה פחות מפחיד ואכזר ממנו. אסירי פלשוב הוותיקים ידעו לספר על מעשי הזוועה שגאט השתתף בהם. כאשר צורפתי אל ההמון הזה הרגשתי כיצור קטן מאוד במערכת, "זבוב עלוב", שכך היה ערכי גם בעיני גאט. הפרגול והאקדח שלו פעלו ללא הרף. תמיד נמצא איזה יהודי "אשם" שיש להביאו על עונשו. המשטר בפלשוב היה משטר אימה ופחד שלא בייש את משטרו של פייקס. בפלשוב היו המונים וכבר לא הרגשתי באותה ייחודיות של מחנה קטן, בו אתה מכיר רבים וישנה במידה מסוימת תמיכת מכרים, איתם אתה עושה חודשים ארוכים. בפעם הראשונה נתקלתי בפלשוב באסירים לא יהודים, אך למרות היותם אחים לצרה לא נוצרה בינינו קירבה יתרה. יתכן שהדבר נבע מאי-אמון טבעי באנשים לא מוכרים. גם בפלשוב לא יצאתי לעבודה, משום היותו מחנה-מעבר בו נתקבצו אלפי אסירים ממחנות, שאיימה עליהם "סכנת" שחרור מידי הרוסים. הגרמנים, כדרכם, שמרו עלינו מכל-משמר, שלא נימלט מפניהם. קבוצתי כללה אנשי מקצוע מאומנים להם נזקקה התעשיה הגרמנית. כיוון ש"מפעלי היינקל" עקבו אחרינו והמשיכו לדרוש שנוחזק בחיים, ניצלנו בינתיים מחיסול. הדי התותחים מן החזית כבר לא הפליאו והגרמנים החליטו שצליליהם לא יהיו לפעמוני שחרור בשבילנו. אז, באוגוסט 1944, עוד היתה הדרך ארוכה ליום השחרור שיבוא. במפקדות הגרמנים תכננו ודאי הוצאתו של כל כשיר לעבודה לגרמניה. באושוויץ "עבדו" במלוא הקיטור והביאו לשם מאות אלפים מיהודי

הונגריה ואת שרידי גטו לודז'. בפלשוב העמיסו אותנו על קרונות להסיענו אל לב גרמניה. עם אסירי המחנות השתרכו ברכבות ובכבישים אלפי חיילים נסוגים מן החזית על ציודם, על מנת להגיע אל מחוזות מולדתם. באין מספיק רכבות הובלו האסירים ברגל. לשמחתי הרבה לא נאלצתי להתנסות בכך, אם כי גם רכבות הבקר לא נחשבו תענוג גדול. לראשונה העמידו לרשותנו קרונות פתוחים. את פלשוב לא עזבתי בצער. לרבים מיהודי פולין שבילו חודשים במקום מטורף זה, היה סיוט אימים. אני למדתי שם להתרחק מגאטו ולהצטנע בפינתי. בפלשוב שלטו סדיסטים "מדופלמים" שביצעו את מלאכתם על הצד האכזרי ביותר ובראשם גאט, אולם סופו נחרץ עם סיום המלחמה. הוא נתפס, הועמד לדין בידי שלטונות פולין והוצא להורג על פשעיו הנתעבים. סוף-סוף הצדק הופיע.

הקרונות שבהם הובלנו היו, כאמור, פתוחים. היה אז קיץ ולא היה מקום להצטער על החילופין. לכל קרון שכזה דחסו 70 בני-אדם וסגרו אותו על בריח. חדירת אוויר קר בלילה, תוך כדי הנסיעה מערבה, הפריעה מאוד. בכל קרון שמרו שני אנשי אס.אס. קשישים, עם רובים מכודנים. אל מאות אנשי בודזין וז'שוב נוספו עוד מאות מאנשי הערב-רב של פלשוב. תחושת האינטימיות המסויימת ששררה עד פלשוב, נעלמה, והייתי חלק מן ההמון שהתרחק מגבולות פולין בשקשוק מונוטוני של גלגלי הרכבת. בצאתנו קיבל כל אחד מנת לחם מוגדלת כצידה לדרך, בלי לדעת עד כמה ארוכה תהיה. בשעות הראשונות עדיין התנהלו הדברים בלי סיבוכים מיוחדים, אך הבעיות החריפו עקב המחסור במים ובמתקן לעשיית צרכים, אבל אסור היה אפילו להתלונן. רק למחרת היום, בהגיענו לתחנה מסויימת, ניתנה הרשות למספר אנשים לרדת לצידי המסילה ותחת שמירה לעשות צרכיהם. מי שלא הצליח נידון לשעות סבל נוספות. ברגעים כאלה כוח הסבל גדול מאוד. הו! קשה לתאר עד כמה. והמים, מה עליהם? אותם הקציבו במשורה בעת חניה. הלחם שחולק הספיק להרגיע את הקיבה לזמן קצר. מי יכול לעמוד בסבל כזה ארבעה ימים ולילות? לאורך הדרך אסרו להוציא את הראש מהקרון. דפנותיו היו גבוהות מקומת אדם. כדי לתת פורקן ליצר הסקרנות נצמדתי אל הסדקים בקרון ויכולתי להיווכח לפי השלטים שאנו נמצאים בגרמניה. את חשבון הימים שבדרך עוד יכולתי לעשות, אבל את אומדן המרחק לא עלה בידי לחשב. בסוף, כאשר נוכחתי לדעת היכן אני, הסתבר ששעות הנסיעה הרבות לא היו נחוצות. איזה סבל עברתי תוך הנסיעה? בקרון שכבו מספר אנשים כבויי עינים, שלא יכלו לשאת את תלאות הדרך וכאן הסתיים גם חלקם בעולם הזה. נעצרנו בתחנת הרכבת במסילה צדדית בלי יכולת להבחין

מהו שם המקום. בשריקות חדות ופקודות מחרישות אוזניים בישרו לנו שעלינו לרדת מיד עם היפתח הקרונות. אנשי ס.ס. השומרים עלינו ירדו לפתוח את הקרונות ולהשגיח כי הירידה תתבצע לפי ההוראות. הם לא דאגו שתהיה רמפה או מיתקן כלשהו להקל על הירידה. קפוץ! צעקו אנשי ה-ס.ס. וקפצתי מגובה הקרון. אנשים עייפים, חלושים ונפחדים קופצים לפי פקודה ובדרכם מטה נופלים זה על זה עד יציאתו של האחרון. בתוך הקרונות נשארו שכובים אלה שלא היה ביכולתם להתרומם ולרדת בכוחות עצמם, ואלה שנרדמו לעולמים. קתות הרובים וצעקות זירוז עזרו לכולם להגיע לשורות ולהסתדר בחמישיות לצעידה. היום היה במלואו ותוך מספר רגעים הייתי על דרך המלך - כביש ארוך שאין רואים את קצהו והבתים הראשונים של המקום. ראיתי לפני עמק מוקף הרים ואל אחת מהפסגות יהיה עלי להגיע. בינתיים אני נמצא בלב עיירה. אנשים מבוגרים וילדים מקבלים את פנינו, לא כקבלת פני אורחים אלא בשנאה וקללות. ילדים קטנים שעמדו בצידי הדרך צחקו וירקו על היצורים המוזרים וליוונו בקריאות "FERFLUCHTE JUDE" (יהודי מזוהם). היתה זו התרבות הגרמנית החדשה עליה חינכו את הדור הצעיר. שום סימן של אנושיות למראה שלדי אדם מהלכים, הזקוקים לעידוד ועזרה. האסירים הבלויים והסחוטים בבגדיהם העלובים לא עוררו את רחמיהם של המבוגרים, ואף אחד לא ניסה אפילו להעיר לילד שירק או קילל. היה זה בחודש אוגוסט 1944, לאחר הפלישה לנורמנדיה והמפלות שהגרמנים ספגו. שום חשבון נפש לא נערך על מה שעוללו ועדיין מעוללים למחוסרי כוח, שום צער על הקרבנות ושום סימן של חרטה. כארבע שעות ארכה הדרך מלוות היריקות של התושבים ומכות השומרים. הלכתי כל הזמן בעליה, עליתי הרים וגבעות ולפני נגלה עמק ירוק ופורח מסביב. לבי לא היה נתון ליופי הטבע, כל אשר ברצוני עתה הוא להגיע סוף-סוף ליעד ולנוח. בשארית הכוחות ובחריקת שיניים אני מתקדם במעלה ומשתדל לא לפגר. כל מי שנראה שכוחותיו אזלו נלקח הצידה ומה שנעשה בו לא קשה לדמיין. היום כמעט ירד, אבל איני שם לב לשקיעה. הנה נעצרתי על יד שער וגדרות תיל מסביב ושוב הופיע שלט הזוועה "ARBEIT MACHT FREI". אומרים שהגענו לפלוסנבורג (FLOSSENBURG). נערכת ספירה מדוקדקת על יד השער ואנו נכנסים בחמישיות אל מגרש מסדרים גדול. ה"אפל" הרגיל על מגרש המסדרים ונשמעים האיומים בענין שמירת סדר וביצוע הנהלים. מה טיבו האמיתי של המקום אדע עוד מעט.

פלוסנבורג FLOSSENBURG

היתה זו עיירה, או כפר, שהיה להם הכבוד המפוקפק לארח מחנה ריכוז ענקי. המעברים בין מחנות עבודה ומחנות הריכוז היו תכופים מאוד. בתוך שלושה חודשים שהיתי כבר בארבעה מחנות. פלוסנבורג נראה כמחמיר שביניהם. המוני אדם הסתובבו שם באפס-מעשה, והמונים אחרים יצאו לעבודה. הלבוש היה אחיד - תלבושת פסים וכובעים תואמים. היו שם אלפי פרצופים של "מוזלמנים", ההולכים ונחלשים, שנמצאו על סף השבירה. כל עוד היה לאדם פרצוף אנושי, אפילו רזה, היתה לו תקווה לצאת לעבודה. זו היתה ברכה בכל מקום ובפלוסנבורג - על אחת כמה וכמה. במחנה הסתובבו עשרות בעלי תפקידים שעקבו אחרי הנחלשים והמועמדים למות. בפלוסנבורג על-נקלה יכולת לסיים את החיים בדרך שהועידו לנו - בשריפה. המחנה נמצא על פסגות הרים ולמטה נראה עמק מיוער, צפוף עצים גבוהים, וביניהם בלטה ארובה המעלה עשן. זה היה הקרמטוריום המקומי. פלוסנבורג היה מחנה אזורי גדול שסיפק את כל השירותים, כולל "שירותי קרמטוריום". לא היו שם חיסולים המוניים, דוגמת אושוויץ או מיידנק. שם "טיפלו" בקרבנות המקומיים בלבד. לאחר עריכת סלקציות תכופות קיבלו כל ה"נבחרים" את "הטיפול" במקום. כל אלה שהומתו בכוונה, או מי שנפטרו ממוות טבעי, מחמת מחלות, אפיסת כוחות וכדומה, "זכו" גם הם להישרף במקום. ככל שארך הזמן נמצאו לקרמטוריום מספיק מועמדים. אם גרמני כלשהו ביקש לאיים על מי שלא מילא את תפקידו, או שלא השביע את רצונו, הוא היפנה אותו אל העשן שלמטה. ראיתי את התנור בפעולתו והוא לנגד עיני תמיד. זה היה אושוויץ מקומי קטן, אבל מפחיד דיו. במחנה הענקי היו פזורים עשרות צריפים מכל סוג. היו בו גם אנשים מכל עם ומכל מעמד; החל בסתם יהודים וכלה באסירים פוליטיים מיוחסים, מסוגו של ליאון בלום. בפלוסנבורג היה גם מחנה שבויים אנגלו-סקסים. ראיתי אותם בצריפיהם, שנמצאו מחוץ למחנה הריכוז הכללי. במחנה הזה מצאתי גם חידוש - צריפי נשים לשירות השבויים, אנשי מנגנון האס.אס. והקאפוס. בנות צעירות מכל עם הפכו לזונות בעל כורחן. הן נמצאו במקום כל עוד היטיבו להיראות ולמצוא חן בעיני המפקדה. אחר-כך, הדרך אל הקרמטוריום היתה קצרה מאוד. בכל יום ראשון אפשר היה להבחין בתור ארוך של בעלי זכויות מיוחדות, המשתרך ליד פתחי הצריפים הללו לקבל את ה"פרס". כאשר הגעתי בלילה הראשון לצריף מגורי, לא ידעתי עד כמה נורא מקום זה. הדרגשים היו ריקים מכל. רק קרשים בלתי-מהוקצעים שימשו מזרן לגוף העייף. כסותי ומצעי היו חליפת

הפסים שמעלי, ותו לא. חסד עשה אלוהים, שהיה זה קיץ, אך בגבהי ההרים לא היה זה קיץ חמים. העצמות היבשות סבלו בקושי את הדרגש המחוספס, באין כל אפשרות לישון לאחר נסיעה ארוכה ומתישה ולאחר צעדה של קילומטרים במעלה ההר. אבל החיים צריכים להימשך בכל מצב, וזו היתה כל דאגתי עתה. למחרת התחילו הסלקציות. ראשית, היה עלי לפקוד את חדרי המקלחת ולטהר את עצמי מכל סימן של לכלוך. הקצבת המים היתה מספקת ואפילו הנפיקו סבון, אבל לא, חלילה, מגבת. הנקיון היחסי הוסיף מעט הרגשה טובה, אבל במהרה היתה ההרגשה לסיוט באין בגדים. במצב בלתי-רגיל כזה טרם התנסיתי. המיפקד נערך בעירום, כפי שברא אותי אלוהים. הייתי צריך לעמוד במיפקד עירום, כאשר צוות של רופאים וקציני אס.אס. עובר על פנינו וברמז מראה לאן לפנות, לחיים או למוות. כל אחד צעד בהליכה זקופה ככל שיכול, להראות את ממדי גופו, שראוי הוא עדיין לניצול מרבי. הופניתי אל קבוצת אנשים מימין, שנראתה לי בריאה יותר מן השניה, שכוונה שמאלה. הרגשתי שאני בדרך הנכונה. המעמד המאיים של הסלקציה חזר כמעט בכל מחנה וזה היה המבחן התמידי שלי, איך לצאת ממנו בשלום ולהישאר בחיים. את אנשי האס.אס. הללו עדיין לא היכרתי, אך אין זה משנה אם שמם פייקס, גאט, או כל שם אחר. הזזת אצבע קלה דנה אותך לחיים או למוות. כאשר עברתי את הסיוט הזה כיוונו אותי אל שולחן הרישום הראשון. סימנו שם על המצח מספרים בצבע טוש אדום, שלא ניתן למחיקה. מספר 1 פירושו היה סוג א', מספר 2 - סוג ב', מספר 2/3 - סוג ביניים, מספר 3 - סוג ג'. כל מי שסומן באחד המספרים הללו יועד למקום עבודה לפי דרגת הקושי. אנשי סוג 1, למשל, נשלחו למכרות ומחצבות, אנשי סוג 2 ו-2/3 למפעלי חרושת, ואילו מספרי 3 יועדו לעבודה קלה יותר. מעבר לזה לא נבחר איש לעבודה, אלא צוין ב-X, שמשמעו מועמד לקרמטוריום בבוא הזמן. הצלחתי וסימני היה 2/3. עם הרישום הזה למצחי הייתי חייב להסתובב מלוא קומתי עירום במשך יומיים. בשולחן הרישום השני קבעו את מספרי במחנה 63428, שילווה אותי מעתה והלאה באשר אהיה, ואסור לשכוח אותו. אינני יותר אדם נושא שם. מספרי הוא זהותי. בהתיצבי לפני כל בעל שררה חייב הייתי להכריז בקול את המספר. כך ניתנה גושפנקה לאי היותי אדם בעיניהם. אותו יום הנפיקו לי שמיכה אחת ככיסוי וכמזרן גם יחד. בבגדי הפסים החדשים זכיתי רק בסוף. בפלוסנבורג, מסתבר, היה סדר ורישום מדוייק. לכן, נרשמו במקובץ אנשי זישוב וצירפו אליהם אסירים נוספים ממפעלי היינקל אחרים. נוצרה כאן קבוצה גדולה, שלמראה עין נראתה טוב. עלינו הוטל, כנראה, התפקיד להמשיך ולשרת את "היינקל" במקום בלתי-

ידוע עדיין. הבגדים החדשים שיוו לי דמות קצת שונה. לא הייתי יותר בלבוש בלוי וקרוע. לאמיתו של דבר היו בינינו גם אנשים חלשים, כאלה שבקושי הזיזו את רגליהם ומזלם שיחק להם - והם צורפו אל קבוצתי. הסתדרנו בשורות והתחלנו לצעוד לכיוון תחנת הרכבת. הדרך מוכרת, אבל אין לי כל רצון להכירה ולזכרה עוד. מצב רוחי היה טוב יותר מאשר בבואי. התרחקתי מן הגיהנום של פלוסנבורג, וזה היה הדבר החשוב ביותר ברגע זה.

הקטר העלה עשן ומספר קרונות כבר ציפו ברציף. אנשי האס.אס. חגו מסביב והיה רושם מסויים שהם דואגים במופגן לשלומנו. האם כך באמת המצב? האם כל עניינם הוא שנגיע למקום היעד משום שזה תפקידם? קרונות הסוסים אינם מפחידים יותר, אלא החשש ממספר האנשים אשר יידחסו בהם. האם אקבל מספיק מזון? האם הדרך ארוכה? כל זאת מעלימים מאיתנו, כרגיל. התהליך היה מהיר ותוך שעה התמלאו הקרונות. שריקת הקטר נשמעה בחזקה וזזנו קדימה. הפעם היה יחס השומרים טוב משהיה בדרך לפלוסנבורג. האם יש להודות ל"מפעלי היינקל", המשפיעים על אנשי האס.אס. לנהוג בנו בפחות חומרה? זו רק השערה הנובעת מהרגשה אישית ואין לי הסבר אחר. אנו נוסעים ימים ולילות בקצב איטי. מאחורינו כבר מאות קילומטרים בלי מושג קלוש היכן אנו. לפי החושים, הכיוון הוא מערבה. לא ציידו אותנו במפות ושמות המקומות שאנו עוברים לא היו מוכרים לי. לא פעם נשמעו בדרך אזעקות מפני התקפות אוויריות והמתיחות גברה, בעיקר אצל השומרים עלינו. הם נהגו בזהירות ובנסיעת לילה נראו רק אורות הקטר ומסביב שררה חשיכה גמורה. הזהירות והפחד חדרו אל גרמניה עצמה ועבורנו היה זה סימן טוב. ביום השלישי לנסיעה הבחנתי בעד סדק שבקרון, בבנין אדום לבנים, בקרבת מסילת הרכבת. על גג הבנין התנוססו שלוש אותיות ענקיות: ד.מ.כ. (D.M.C). נזכרתי בשם מוכר זה; הלא הוא בית חרושת מפורסם לחוטים, והוא נמצא במילהאוזן שבצרפת, אות הוא שעברנו מרחק ניכר והגענו עד אדמת צרפת. המקום הוא באלזס-לורן, מקום שגרם סכסוך מתמיד בין גרמניה לצרפת ועבר מדי פעם מיד ליד, תוך מריבות ומלחמות. אני מתחלק בידיעה עם חברי למסע. אין אני שם לב כלל לנופים החדשים, אולם המחשבה שאני בדרך לצרפת מקלה במידה מסויימת על הרגשתי. פעם נוספת הגעתי למסקנה, שהדרך מובילה לעבודה. בצרפת, לכל הדעות, אין מחנות השמדה. ביום הרביעי למסע הארוך הבחנתי מן הקרון בעוד שם מוכר מלימודי הגיאוגרפיה. ראיתי שלט ברור של העיר קולמר. זאת באמת צרפת. בתחנה זו עצרה הרכבת ואני קיוויתי שתהיה זו התחנה האחרונה במסע שנמשך עד כה ארבעה ימים ולילות. מהתרוצצותם של הגרמנים הובן מיד,

שכאן אנחנו יורדים. הפקודה המתאימה באה בתוך דקות וירדנו במהירות מן הקרונות. הייתי עייף ורצוץ מן הדרך וציפיתי בדריכות להמשך. תחנת הרכבת בקולמר היתה בלב העיר, וכאשר התחלנו לצעוד הבחנתי באנשים המתבוננים בנו, היצורים התמוהים בתלבושת הפסים, שמראה פניהם עלוב ביותר. אדישותו כביכול של הקהל סביבנו הפכה בן-רגע לאות מבשר טובות. התושבים החלו לזרוק לעברנו לחם, פירות, וכל מה שאפשר לאכול. קבלת הפנים הנלהבת מצד תושבי המקום, צרפתים בעיקר, לא הפתיעה, מפני שגונב, כנראה, לאוזניהם שאנו שבויים בני עמם. המלווים הגרמנים חשבו אחרת והם החלו להרחיק מאיתנו כל אדם שהתקרב אלינו ובידו דבר-מה למסירה. אם הצליח מישהו להעביר לאחד מאיתנו חפץ כלשהו, הוא נדרס ברגלי השומרים. הדבר לא היקנה להם אהדה בעיני התושבים, שהביעו במעשיהם השתתפות בצערנו ודאגה לגורלנו. ראיתי גישה אנושית שחיממה את הלב בארץ רחוקה זו. אלה היו אנשים טובים מאלה שפגשנו זמן קצר לפני-כן בדרכנו אל מחנה פלוסנבורג. מה שונה היתה קבלת הפנים!

למרות העייפות, הציתה בי הצעדה זיק של תקווה. הנה אנו נמצאים בין בני אדם ורק פסיעה חוצצת בינינו. נכון, עדיין משגיחים עלינו; לו ניתנה לי האפשרות להתערב בין האנשים, להחליף את הבגדים המזהים אותי, הרי בן רגע היה עולמי מתהפך והייתי כאחד מהם. אולם מנגנון הפשע הגרמני טרם ויתר עלינו, והיתה להם ודאי סיבה להובילנו מאות קילומטרים עד קולמר בצרפת. הקיץ היה בעיצומו והשמש עדיין זרחה, אך לא לנו, האסירים. פתאום, בקרן רחוב, המולה גדולה - מישהו מהאסירים הבחין במאפיה פתוחה ובחלון ראווה ממנו קרצו כיכרות לחם שלמות וטריות. הראשון שהעז לצאת מן השורה אל המאפיה נתן את אות הפתיחה. החלה הסתערות כללית וכל מי שעמד לו כוחו חמק אל המאפיה וחטף מה שאפשר. שומרי האס.אס. לא הצליחו להשתלט על ההמון הרעב, שזה ימים מספר לא בא אוכל אל פיו. אפילו היו מתחילים באותו רגע לירות בנו, איש לא היה נסוג עד אשר ישיג את מבוקשו. האפשר לשים מחסום בפני אדם רעב ומיואש? מאות כיכרות לחם נפלו אז בידינו ונבלעו מיד. השומרים לא העזו לפגוע בנו בלב עיר מלאת עדים. צעדתי בקיבה מלאה עוד כשעה, עד שעצרנו לפני שער וגדרות תיל. זה היה פרבר של העיר קולמר, ששימשה תחנת-מעבר. חסד עשו עימנו בתיתם לנו מנוחה של יום. כאן חילקו לנו נוזל כלשהו שנקרא מרק. לאחר מספר ימי נסיעה וצעדה של שעות יכולתי להתאושש קצת תחת כיפת השמיים. השתרעתי על החול, שהיה כל מצעי, ונרדמתי שבע. לא שמתי לב אל הנעשה מסביבי עד הבוקר, בהישמע פקודה: לקום מיד! התפלאתי לראות סביבנו

אנשי אס.אס. צעירים, בני 19-18, חמושים, המפקחים עלינו. הדבר מצא כנראה חן בעיניהם: כה צעירים וכבר שולטים על המון אדם. אך מסתבר, שלמרות החינוך הנאצי הם היו מעט אנושיים ופתוחים, ואפילו באו עימנו בדברים. עם זאת מילאו את פקודות מפקדיהם בנאמנות כשנדרשו לדאוג לסדר אותנו בשורות ולשמוע את ההוראות החדשות. בקבוצתי היו כ-500 איש, מסווגים לפי המקצועות והמספרים שניתנו לנו בפלוסנבורג. נתקלתי סביבי בפרצופים מוכרים ובחדשים, עימם הייתי עתיד לחלוק את גורלי. היעד עדיין היה נסתר מאיתנו. עליתי לקרון בציפיה לבאות. תמונות המסעות הקודמים חזרו ונישנו ולא היה בהן כדי להפתיע. לשמחתי, מסע זה לא נמשך זמן רב וכבר למחרת הגענו למקום, לאזור הררי. כפי שנודע היו אלה הרי הווז׳ ממערב לעיר קולמר. המחנה נמצא בעמק קרוב לכביש, המתפתל מעלה אל ההרים. הוא היה קטן מימדים ומגודר, וכל תכולתו צריפים אחדים. שם המקום היה אורביס. הכנסתי אותו למנין המחנות.

אורביס - URBIS

שלוש ארצות ושש מחנות, זהו ״היבול״ שצברתי עד כה. במסדר הראשון התברר, שאנו נמצאים במחנה מבודד שאין כל סימן של ישוב בקרבתו. מפקד האס.אס., בעל סבר-פנים חמור, השליט סדר בפקודותיו הקצרות והזהירנו לשמור על הסדר במחנה ובעבודה. לפי דבריו, אם נהיה ממושמעים, לא יאונה לנו כל רע. נדרשנו לשמור על המסגרת ולציית. לכל אורך הדרך החדירו בנו הגרמנים את ענין הסדר. השומרים עלינו היו אנשים צעירים מסוג חדש, ״היטלר יוגנט״. האם עד כדי כך הלך וכלה מאגר כוח-האדם שלו, עד כי הוא נדרש לעזרת נעריו הצעירים? הנערים לא הציקו במיוחד. היתה זו מעין הסכמה, שכל אחד ימלא את תפקידו ואז ייטב לכולם. ההשכמה היתה מוקדמת מאוד. את קפה הבוקר קיבלנו בקערות ואיתו פרוסת לחם להשלמת ״הארוחה״. את מרק הצהריים, נאמר, יחלקו במקום העבודה. היכן מקום העבודה ומה טיבו - זאת אדע רק בעוד זמן-מה. ספירת האנשים החלה וסודרנו בפלוגות מקריות. כאשר נגיע אל המפעל יחלקו אותנו לפי סדר המקצועות, כפי שנמסרו במיון. השומרים הגרמנים הקיפו אותנו מכל עבר בשמירה הדוקה וזירזו את ההליכה. פנינו לכיוון ההרים בעליה תלולה. בתחילת הדרך עדיין היינו נינוחים ממנוחת הלילה, אבל ככל שהתקדמנו החל פיגור והקצב לא נשמר. עליה קשה היתה זו. כל הר גבוה ממישנהו. פה החלו השומרים לדחוק בנחלשים, שהתפזרו על שטח גדול. הדרך נראתה אין-סופית

ומשעממת, ללא עץ ויער. הרים בלבד. עברה יותר משעה מאז יצאנו לדרך ועד שהגענו לצלע הר רוחש פעילות. עמדנו דום לפי הפקודה ואת פנינו קידמה קבוצת אזרחים עוטי סינרים וחלוקי עבודה. זו היתה הקלה מובנת, שכן תחת השגחה אזרחית לא צפויות מכות. כל שידרש ממני יהיה לתת כתף בעבודה, כל עוד כוחי בי, וזו כבר חצי נחמה. מפעל "היינקל" במקום היה כולו מתחת לפני הקרקע, במנהרה ארוכה וצרה שיועדה מלכתחילה כמנהרת רכבת. מכונות לעיבוד מתכת עמדו צמודות זו לזו. צורכי השעה של התעשיה ומצב החירום הביאו ליעודה החדש של המנהרה. נראה שההתארגנות רק החלה ובהיכנסי פנימה שמתי לב, כי מכונות רבות נמצאות עדיין תחת מעטה. לאחר שרשמו את מקצועי התפניתי למכונה מסויימת ונצטוויתי לעמוד עד אשר יגיע ה"מייסטר" (האומן). ראשית עזרתי להוריד את הכיסוי ותוך שעות מספר חוברה המכונה אל החשמל. הוכן חומר הגלם וכבר באותו יום עבדתי ליד מחרטה ענקית. נוכחתי לדעת שמצבם רע כל-כך, עד שאין להם ברירה אלא לאלתר, ובמהירות. בעלות הברית הפציצו ללא-רחם את מפעלי התעשיה והם נאלצו למצוא כל מקום אפשרי על-מנת להמשיך בעבודה. לא ארכו הימים ובית-החרושת, על מכונותיו הרבות, החל לפעול ולהפיק תוצרת למען "המאמץ המלחמתי". היחס אלינו בזמן העבודה היה סביר, כל עוד לא ניסינו להתחמק מן העבודה ולזייף בביצוע. בהפסקת הצהרים הביאו את מיכלי האוכל אל אולם העבודה וחילקו קערת מרק, שרחוקה היתה מלהשביע. תמיד היה צורך "לארגן" עוד משהו להשלמת החסר. העבודה נראתה קשה, אך לא מתישה. היום הראשון לא העיד על מצב בלתי-נסבל.

במקום זה שהיתי כחודשיים ונאלצתי להתרגל לצעדות היומיות. כל עוד היה מזג-האוויר נסבל משכתי בעול. יש ואנשים שזורזו על-ידי השומרים איבדו בדרך את נעליהם ונאלצו ללכת עם נעל אחת בלבד. היו אלה נעלי עץ ולפעמים נעלי כפר הולנדיות שנקראו "הולנדרקות". הסתיו היה קר ומזג האוויר התחיל להציק. הגרמנים לא התכוונו להיטיב עימנו, אלא רק להחזיק אותנו בחיים כל עוד היינו דרושים להם. באורביס לא התקיימו הוצאות להורג, או מעשי זוועה אחרים, כפי שידענו בבודזין, או בפלוסנבורג. שמו של מפקד המחנה היה דרהר ואותו קשה לי לשכוח. בוקר אחד, בעת ה"אפל" לקראת יציאה לעבודה, הוא עמד מולנו והכריז בפני הנאספים: "כל מי שיום הולדתו חל אתמול, או יחול היום או מחר, עליו לצעוד צעד אחד קדימה ולצאת מן השורה". דווקא ביום זה, 26 בספטמבר, חל יום הולדתי, וחששתי שמא זו מלכודת, או מעשה מירמה, ולמפקד יש כוונות זדון כלפינו. מצד אחר ידעתי, שבמקום כלשהו יש ודאי רישום של תאריך הלידה של כל אחד, ואז

אקבל עונש על אי ההתייצבות. במקרים מסוג זה לא היה כדאי להיות ראשון, והמתנתי מי עוד מבין מאות האסירים מציין בימים אלה את יום הולדתו. מישהו צעד קדימה, אני אחריו ואחרי עוד שניים נוספים. לאחר התייצבותנו הורה לנו המפקד להתיישר והודיע בחגיגיות: "אלה הם אסירים בני מזל. היום הוא גם יום הולדתי ולכן הם פטורים מלצאת לעבודה ורשאים לחגוג את היום במחנה, וגם לקבל תוספת של כיכר לחם שלמה ומנת אוכל כפולה". מאות האסירים הסתכלו עלינו, המאושרים, בקנאה גלויה. דבר גדול נפל במחנה! נהניתי מן הפריבילגיה הזו ועד היום איני מבין את שגעונו של דרהר. גם דברים כאלה קרו, אך לא בכל יום.

אותו מפקד אס.אס. היה איש שנוי במחלוקת. היו שראו בו אדם מחמיר והנה הוא התגלה לרגע כאיש אחר. לי אין הסברים לפשר התנהגותו, מה גם שהייתי עד למקרה אחר בו היה מעורב. הדבר היה קשור לבריחה. בשל מיקומנו היה כל רעיון של בריחה בלתי-מתקבל על הדעת, אולם תמיד נמצא מישהו שמוכן היה לעשות את הבלתי-אפשרי. בחור יהודי אמיץ מקבוצת זישוב ניסה להימלט. הוא התחמק לכיוון ההרים בעת החזרה למחנה. כל הלילה הלך, עד שהגיע ליישוב כלשהו וחשב, שהנה הוא נמצא בצרפת, בעלות הברית קרובים מאוד, ורק צעד קטן יביא אותו אל החופש, אם יסכים אדם טוב-לב להחביאו לזמן-מה. הבחור, נומברג שמו, לא עשה את החשבון עד הסוף ונתפס בידי אזרח שמסר אותו למשטרה המקומית. הבורח הוחזר למחנה. המפקד היה רשאי להוציאו להורג ללא משפט, אבל תחת זאת החליט רק להכותו. לאחר-מכן מסר את נומברג ליחידה מיוחדת של האס.אס. הוא נשלח, ככל הנראה, למחנה אחר, שם הומת.

מיודענו מנק גרינשפן, בן הבליעל מזישוב, התנדב כאן לתפקיד "קאפו" וביצע את תפקידו ביתר חומרה ואכזריות מן הגרמנים עצמם. פעם נתקל באחי משה, אשר הצליח "לארגן" מיכל אוכל מהשיירים של הצהריים. גרינשפן הבחין בו ודרש ממנו את המיכל. כאשר סירב אחי למוסרו הוא חטף אותו בכוח ושפך את תוכנו על האדמה. היה זה רוע-לב ונקמנות לשמה. איש לא נכח, כנראה, במעשה וגרינשפן יכול היה להעלים עין ולהחריש, אך לא "קאפו" מסוגו של גרינשפן יוותר. הוא סירב להשאיר את מיכל האוכל בידי משה, ולא עוד אלא הוסיף חטא על פשע ואיים למסור את דבר "המעשה החמור" למפקד הגרמני, אשר יענישו בנפרד. למרבה המזל הבחין במאורע מנהל עבודה גרמני. הוא פנה לגרינשפן והוכיח אותו על מעשהו הנבזי. משה היה נפחד, אבל דווקא גרמני זה הרגיע אותו והבטיח לפעול אצל מפקד המחנה למענו. לדבריו, המפקד הוא חברו לשתיה ולקלפים ועוד באותו ערב

יסביר לו את המקרה ויבקשו לפטור את משה מעונש. למחרת בבוקר, בעת המיסדר, פנה המפקד הגרמני בקול: "מיהו האיש אשר היתה לו אתמול תקלה עם גרינשפן ומיכל האוכל?" משה חשש מאוד, אך בלית-ברירה יצא מן השורה והתייצב. לא נעים להודות, אבל מעשהו של הגרמני דרהר היה מתחשב ואנושי יותר מזה של מנק גרינשפן, ה"קאפו" היהודי. דרהר הבטיח לחברו לא להעניש את משה וכך נהג.

סוף הסיפור עם גרינשפן התרחש בתחילת שנות החמישים בישראל. מסתבר שגם גרינשפן נותר בחיים ועלה לארץ. הוא גר ביפו, נשא אשה והביא לעולם ילד. בעת ביקור מקרי של משה ביפו הוא נתקל בגרינשפן וזה הכיר כנראה את קרבנו מן המחנה. כאשר הזכיר לו משה את המקרה במיכל האוכל, עשה גרינשפן עצמו לא זוכר, אולם במהרה זכרונו חזר אליו והוא החל לבקש סליחה ומחילה. הוא התחנן על נפשו ולו למען אשתו ובנו הקטן. באורביס הוא לא הסכים לעזוב את משה לנפשו. משה נענה לבקשתו לבוא עימו לביתו. כאשר שמעה אשתו את סיפור מיכל האוכל נפלה לרגליו והודתה, שידועים לה מעשיו הנבזיים של בעלה וזה אינו המקרה הראשון שזיהו את בעלה הקאפו. היא מבקשת רחמים על ילדה הרך ועליה. משה ריחם עליהם ועזב את ביתם, אבל לא לפני שגולל בפניה את כל מעללי בעלה מאז ימי זישוב ועד אורביס.

כשהגיע הסתיו רבו הקשיים גם במחנה אורביס. ההליכה לעבודה במזג האוויר הקשה, חוסר ביגוד מתאים והרעה בתנאי האוכל גם יחד יצרו את התנאים הללו. במפקדה כלשהי הוחלט בשלב מסויים, שעשינו כבר מספיק במקום זה ועלינו להתרחק מכאן בהקדם. בעלות הברית התקדמו בחזית והנאצים ביקשו להציל מעט מן התעשיה שנותרה. הם החלו לפרק את המכונות ולטפל בחומרי גלם. אותנו השאירו אחרונים בתור. צרפת נעשתה מסוכנת מדי וצריך היה להימלט לעומקה של ה"פטרלנד" (המולדת). במיומנות ובדיוק הגרמני עשו את כל ההכנות ותוך שעות מספר מרגע מתן הפקודה לתזוזה היינו בתוך הקרונות - מצב מוכר מאוד. הפעם שמתי לב, שהכיוון הוא מזרחה. לא תיארתי לי עד כמה דרך זו תהיה נוראה. קיבלתי מנת לחם לדרך, שנמשכה חמישה ימים ולילות. הקרון הדחוס תבע במשך הדרך מספר קרבנות, שמתו ברעב, בצמא ובחנק. הנותרים בחיים שכבו על גבי אלה שלא יכלו עוד להחזיק מעמד ולא היה אפשר לסלקם. כאשר הגענו לתחנה כלשהי, רק החזקים יותר נהנו מלגימות מים מעטות שהוקצבו, ושני אשנבים מגודרים בחוטי-תיל נועדו לספק את האוויר. החלשים כשלו והנותרים נאלצו בעל כורחם לדרוך עליהם. אנקות וצריחות לא הועילו והקרונות נשאו עימם יותר

גופות של מתים מאשר בני-אדם חיים. בדרך זוועות שכזו טרם התנסיתי. כאשר באחת התחנות התלוננו שומרי האס.אס. על סרחון בלתי-נסבל, באו המפקדים והורו להוציא את הגופות מן הקרונות ולהניחן ליד המסילה. אזרחים גרמנים שנמצאו במקום הזעיקו את ראש העיר לראות את מחזה הזוועה. הוא הוכיח את מפקד האס.אס. על המעשה הברברי. את הוויכוח הקולני ביניהם שמענו, והתפללנו שלא נהיה קרבנות של ריב זה. הגופות הושארו מחוץ לקרונות ואנשי העיריה דאגו, כנראה, לקבורתן. אנו המשכנו בדרכנו. סבל בל-יתואר זה נמשך חמישה ימים, עד בואנו למקום מפורסם בקירבת ברלין ושמו זקסנהאוזן-אורניינבורג, מן המחנות הראשונים בגרמניה עוד לפני המלחמה. היה זה מקום ריכוז של יהודים ומתנגדי המשטר הנאצי. הגענו לשערי המחנה, קבוצת אנשים חלושה הגוררת את רגליה. אחד נשען על רעהו המסוגל עדיין ללכת. היינו עייפים עד מוות ומוכנים אפילו לקץ שיבוא, אבל במהרה.

זקסנהאוזן-אורניינבורג
SACHSENHAUSEN-ORANIENBURG

שער הכניסה היה רחב וגבוה ובנוי לבנים. שלט ענק הכריז: "העבודה משחררת", ותזמורת האסירים קיבלה את פנינו. הקבוצה שלנו נידלדלה, ולאחר המסע הארוך מאורביס נשארו אולי 300 בני-אדם. במבט ראשון אפשר היה להבחין שזה מחנה ענקי ואלפים מסתובבים בו באפס מעשה. זה היה מחנה ריכוז, מחנה עונשין ומחנה מוות גם יחד. לא היו בו תאי גזים ומשרפות, אך ההמון הרב נתן "חומר" די והותר למלאך המוות. כל אי-ציות גרר עונשים והמוות ארב בכל פינה. היו כאן אנשים מכל עם וארץ, ותיקים מזה שנים וחדשים המתווספים מדי יום ביומו. מנגנון האס.אס. והקאפוס האיומים השליטו סדר בעזרת האגרוף והפרגול. היו כאן נקודות עונשין וקיר מוות לביצוע גזרי-דין.

אנו קרבים לסוף שנת 1944. זה שנתיים שאני עושה במחנות בלי לראות את הקץ. אני מתרשם, שהקץ של כולנו אינו כה רחוק. להיתקע במחנה ענקי שכזה, בו אתה עפר ואפר, אינו מוסיף בטחון הדרוש כל-כך בצוק העתים. הנה אני נמצא במחנה מסויים וחושב שהוא רע, עד לרגע שבו אני נקלע לאחר, ונוכח שיש רע ממנו. שהות במחנה קטן איפשרה להכיר את האנשים סביב, להעריך מיהו צר ואויב ומי נסבל ואין לחשוש ממנו. בזקסנהאוזן היית הפקר. משמעת ברזל חמורה שררה, וכל שומר וקאפו היה אדון לחייך ולגורלך. אנשי

אס.אס. ממורמרים ודאי על כשלונותיהם בחזית, הפליאו בנו את מכותיהם, כדי לתת פורקן לזעמם. הם הקימו אותנו בשעה ארבע בבוקר על-מנת להשיב את הנפש בשעה שבע במעט מים חמים שנקראו קפה. אם לא השתמשת במרפקים בעת חלוקת "המרק" בצהריים - לא קיבלת דבר. האסירים הסתובבו במחנה באפס-מעשה, מפני שאסור היה להיכנס לצריף בשעות היום. בכל רגע עלול לבוא קאפו כלשהו ולאכוף עליך לבצע כל עבודה בזויה של סחיבת גוויות לבור, או ניקוי טומאת המקום, לחפור, לכרות תעלות ולהעמיס משאות על הכתפיים הרזות. קרוב לסיום המלחמה ריכזו הגרמנים את האסירים, שנקראו "הפטלינגה", במחנות גדולים שכללו, נוסף לאסירים הרגילים, גם שבויי מלחמה מכל עם. יחד שימשנו מקור לא-אכזב של כוח-אדם.

בזקסנהאוזן היה כבר קר. הלבוש כלל את בגדי הפסים הדקים, אם נותרו עדיין שלמים. כל סמרטוט שאפשר היה להשיג שימש לכיסוי הגוף הדל ולשמירת חומו. באין הסקה יצרנו "תנורים אנושיים". אחד התחמם צמוד לגופו של מישנהו. חום של שניים משך גוף שלישי, ורביעי, וחמישי וכך הלאה, ואז הפכו הם לגוש אחד ענקי בעל חום. תמיד סבלו מי שהצטרפו אחרונים אל הגוף וצידם החיצוני היה גלוי. הקבוצה היתה מתפרקת אם האחרונים ב"תנור" הרגישו שאינם מחוממים די, או כאשר קאפו הבחין ב"תנור" ומבחינתו הדבר היה אסור. למה יעזור אסיר לעצמו או לזולתו? עליו לקפוא ולהתפגר. אל הקור ופחד האימים נוספה הבטלה, שלא היתה "מציאה" גדולה. העבודה מחוץ למחנה טמנה בחובה לא פעם הפתעות לטובה. אם היתה באה דרישה מסויימת, אפילו מגורם פרטי, שהוא זקוק לכוח-אדם זול, הרי מחנה בגודל של זקסנהאוזן היה מקור בלתי-נידלה. נותן העבודה שילם בתמורה פרוטות בלבד ואת "המזון" ממילא קיבלנו בתוך המחנה. כאשר נדרשו עובדים מתנדבים, היתה זו הפעם הראשונה שהתנדבתי. הרגשתי שאין כאן מקום להפסיד דבר אלא רק את סבל המחנה, וכל שינוי יהיה טוב פי כמה. תהיה העבודה קשה ככל שתהיה, אך יש עימה סיכוי. לא טעיתי. הייתי בקבוצה של עשרות אסירים אשר הוסעו אל העבודה בקרונות רכבת נוסעים. התחנה הקרובה היתה העיירה ברניקה ושם עבדתי. הטילו עלי "לשמור על השמנת" - לפרוק קרונות-משא שהגיעו לתחנה עמוסים תפוחי אדמה וירקות. מה עוד צריך אסיר במחנה?

אין דבר המשמח את ליבו יותר מאשר מראה קרונות עמוסי ירקות. את הלפת וסלק הסוכר אפשר לאכול כמות שהם (סלק-סוכר טרי גורם צריבה בגרון), צנון בקליפתו הרי הוא מעדן של ממש, רק את תפוחי-האדמה יש צורך

לבשל. מתוך קבוצתי התחמק אדם למצוא כלי בישול. בדרך כלל היה זה מיכל אוכל או משהו ש"אורגן" בתחנת הרכבת. את האש הצית בפינה נסתרת, כדי שלא ירגישו בעשן, ותוך שעה קלה היו תפוחי-אדמה מבושלים בקליפות. למחרת דאג מישהו "לארגן" גם מלח. מיכל תפוחי-אדמה הספיק למלא גירעון של ימים. אם הוסיפו גם סלק וצנון, היה בהם להשביע כל רעב, וחיוך של שביעות-רצון היה על הפנים. עד כמה בר-מזל הייתי, שנמניתי עם עובדי תחנת ברניקה! הייתי בגן-עדן של שבעים ויכולתי להיות נדיב ולוותר על המרק למען אחרים. שני חברי לסבל, אשר לא הצליחו לצאת לעבודה כמוני, נהנו מנדיבותי.

בתנאי הקיום הקשים נוצרו קבוצות של אסירים, בני משפחה, שכנים, או חברים שעזרו זה לזה. קל יותר היה להחזיק מעמד בקבוצה. העזרה ההדדית היתה הכרחית כדי לעבור את תלאות הזמן; פעם כדי להתחלק בתוספת אוכל; פעם למסור מידע על מקור אפשרי לאוכל ופעם חיפוי על חבר חולה, או עזרה בעבודה קשה. החבורות שנוצרו עבדו ביחד או השתדלו שמיטותיהם יהיו זו ליד זו. החלש בקבוצה התחזק ושאב ממנה עידוד רב. הקבוצה אליה השתייכתי מנתה תשעה אסירים. היינו יחד עוד מימי זישוב והמשכנו עד השחרור. בראשית מנינו עשרה, אולם אחד מאיתנו, משה לבנשטיין, נפטר לקראת הסוף. בראש הקבוצה עמד צבי דינבורט ממודלבוזיץ, שהיה חלוץ בארץ-ישראל. הוא הגיע לפולין לביקור לפני המלחמה ונתקע בה. צבי היה המבוגר שבינינו, כבן 25. יתר חברי הקבוצה היו כולם מתחת לגיל 20. אמנה את התשעה: צבי דינבורט, משה אוטווצקר, משה פישמן, יצחק קגל, גרשון לבנשטיין, עקיבא וינשטיין, ולווליה וינברג, משה אחי ואנוכי. העבודה בברניקה, בעיני מוצלחת, אבל בני המקום לא "חיבבו" אותנו במיוחד. בחלק קטן של העבודה נוצר מגע עם האוכלוסיה המקומית. הילדים אולי לא ראו יהודי מימיהם, אך מהו יהודי שמעו בביתם על כל צעד ושעל. ילדי "היטלר יוגנד" הקטנים הטילו עלינו אבנים וירקו בפנינו בכל עת שנתקלו בנו. כך התהוותה חלוקת תפקידים מושלמת. הגרמנים הגדולים נתנו "טיפול" במחנה ובעבודה, והקטנים - בדרך. וכשהיום עוד נשמעות טענות, שהעם הגרמני לא ידע, לא שמע ולא ראה מה שנעשה עם היהודים, דברי שקר וכזב הם. כל ילד היה שותף!

הימים הקצרים של זקסנהאוזן הגיעו לקיצם. בנובמבר 1944 לערך, כאשר ברלין לא היתה בטוחה מספיק, הם לא הזיזו את האוכלוסיה הגרמנית האזרחית, אבל אותנו, האסירים, החליטו "להציל". דאגו לנו למקומות עבודה והכינו את הקרונות להמשך הנדודים. בימים שעבדתי בברניקה

"התפנקתי" בקרונות נורמליים לבני-אדם. עתה הם החזירו אותנו ל"מעמדנו הטבעי" - לקרונות המשא. הוטענו כמיטב המסורת צפופים ודחוסים, כדי לא לאבד אף פיסת שטח. שלג קל כבר ירד ולרשותנו העמידו שוב קרונות פתוחים. לחם ושתיה לא עלה בדעתם לספק. את השמירה על הקרון שלנו הטילו על איש אס.אס. קשיש, אשר בקושי התמודד עם רובהו. לאחר נסיעה של יומיים בלב גרמניה תבעה הדרך קרבנות אדם, שנפחו את נשמתם בקרונות ונשארו שוכבים שם עד לתחנה הקרובה. הרעב הנורא החל להציק, לאחר גמר מלאי הצנון והסלק. בחלוף יומיים החל הגרמני לרחם על הגוססים שבקרון וביקש לחלק לנו שתי כיכרות לחם משלו חלוקה צודקת. אבל שום איש אחראי כזה לא היה, וכל אחד דאג רק לעצמו. השומר החליט אם כן, שהוא יפרוס את הלחם לפרוסות ויחלק לפי מיטב שיפוטו. קיבלנו את ההצעה עד לרגע בו ראינו את הלחם בידיו, ואז התגלה יצר האדם הרעב. כולם התנפלו על איש האס.אס. בעל הלחם והרצון הטוב. שתי כיכרות הלחם היו לפירורים וכולם התנפלו על כל פרוסה ופירור. הצעקות שבקעו מן הקרון הפחידו את הגרמני והוא דרש להפסיק את הקטטה. הוא התחנן ממש על נפשו, כי אם יוודע מעשהו לממונים עליו הוא עלול להיענש. איש האס.אס. הנדיב מלפני רגע, הפך לאכזרי מאין-כמוהו. הוא הרים את רובהו והחל להכות לכל עבר בקת הכבדה. שני אנשים נהרגו בוודאות בקטטה זו, והיו גם פצועים. הקרון נראה כשדה קרב וחלקנו יצאנו מוכים ופצועים. כאשר הגיע שלב נדידה זה לסיומו השארנו בקרון כ-15 קרבנות. נצטווינו לקפוץ מן הקרונות ולהסתדר במהירות, כיוון שלפי דברי הגרמנים לפנינו עוד דרך ארוכה אל המחנה. יצאנו לדרך לפנות ערב. ארבעת הקילומטרים המשוערים היו ודאי לתריסר. מקנן בי חשד שלא הלכנו בדרך המלך הקרובה יותר, אלא בשבילים ובשדות ובקרקע בוצית, שהעלו את משקלנו. אל הגוף קל המשקל התווספו קילוגרמים של בוץ, שלא היה אפשר להסירם מעל הנעליים. בחוץ שרר קור, אבל זיעה כיסתה את הפנים ואת הגוף. הכוחות הלכו ואזלו ומן השורות החלו להיפלט האיטיים, שהזדחלו בסוף השיירה. פתאום ראיתי לפני אלפי אורות מרצדים, שהקיפו שטח ענק. אולם רק לפנות בוקר, לאחר צעדה לילית, הגענו אל שער הכניסה. למקום החדש קראו וטנשטד.

וטנשטד - WATTENSTAD

וטנשטד נמצאת ליד העיר בראונשווייג, מרכז תעשייתי ענקי בליבה של גרמניה, דרומה מהמבורג. באיזור זה הוקמו מפעלי תעשיה רבים, שהיו מאוגדים תחת השם "מפעלי הרמן גרינג". המחנה כלל עשרות צריפים, אבל

לא מסוג אורוות הסוסים. הצריף שלי היה מרובע ובו מיטות דו-קומתיות. יכולתי לראות בעין את כל המיטות מקצה אל קצה. בכניסה לצריף נמצא חדרו של הממונה, מפקד הצריף, גרמני ושמו בנו. הוא היה בעל שיער שיבה ואף נשרי, פניו רזות ועיני רוצח לו. במחנה היו אלפי אסירים שנתקבצו כאן. היו פה גרמנים, פולנים, רוסים, צרפתים, הולנדים, יהודים ובני עמים נוספים. אסירים פוליטיים סומנו במשולש אדום; פושעים פליליים - במשולש ירוק; כמרים והומוסקסואלים בוורוד וכיו״ב. בנו, הממונה על הצריף שלי, נשא משולש ירוק והוא ישב על רצח אשתו בגרזן. הוא לא היה היחיד בעל רקע כזה. בעצם, כל הגרמנים במחנה היו מסוגו. בהגיעי אל הצריף המיועד שמעתי נאום מפיו וידעתי, שדבש לא נלקק כאן. השכמת בוקר כוונה לשעה ארבע, בעוד חושך בחוץ והיציאה לעבודה היתה בשש. העבודה נמשכה 12 שעות, שבעה ימים בשבוע. פעמיים בחודש, בימי ראשון, היו עובדים עד השעה אחת בצהריים. הסדר בצריף חייב להיות מופתי. היתה הקפדה על נקיון - דבר שבוודאי אין להצטער עליו. מים במידה מספקת נמצאו בחדר הרחצה שבצריף, והשירותים היו סבירים. מקלחת חמה התאפשרה פעם בשבוע, בימי ראשון לאחר העבודה. המקלחת הראשונה שלי היתה חוויה בלתי נשכחת. לכל צריף הקציבו זמן מוגבל במקלחת, שנמצאה מאות מטרים מן הצריף ולשם צריך היה להגיע בנעלי העץ וללא בגדים. עוזרו של בנו היה בחור צעיר כבן 20, ממוצא צ׳כי, נמוך קומה, שמנמן ומגושם מעט. באכזריותו עלה על ״רבו״ - מפקד הצריף. ביום בואי היה כבר בחוץ שלג וכפור והייתי נאלץ לרוץ אל המקלחת, עירום כביום היוולדי. בפתח המקלחת עמד הממונה, בחור אוקראיני ובפרגול שבידו זירז אותנו להיכנס לחדר הרחצה, שהיה במרתף הבנין, כולו אפוף אדים. מחשבתי הראשונה היתה, שלפני תא גזים הביאו אותנו עירומים כדי להיות מוכנים מיד עם הפעלת מערכת הגז. לא ראיתי את הקבוצה הקודמת יוצאת וזה החשיד עוד יותר. בסופו של דבר החששות נתבדו. ברזי המים החמים נפתחו לשלוש דקות וכל מי שהצליח בפרק-זמן זה להתקלח היה בר-מזל. אם לאו, חזר למקומו בצריף ושוב בריצה, עירום ורטוב למחצה. בבואי לשם קיבלתי את בגדי ושמיכה לניגוב ולכיסוי. את מקום הלינה קבע בנו על-פי שיפוטו וכך מצאתי בחור רוסי גבוה, שבוי מלחמה, כשכן. הוא ניסה להתידד עמי, אבל הידידות לא ארכה זמן רב. הוא שגנב לי למחרת את מנת הלחם שהיתה למראשותי, כאשר הלכתי לעשות את צרכי. מאותו לילה אומלל לא שמרתי עוד את מנת הלחם לבוקר ואכלתיה בערב, כי כל מה שהיה כבר בקירבי ודאי לא יגנב. בנו דאג לקפה של בוקר. הוא בחר את האסירים הגבוהים והחזקים כתורנים ואלה הביאו

אותו בשלוש לפנות בוקר על-מנת לחלקו בשעה ארבע כשהוא כבר קר. בנו גם הקפיד שנלך לישון בשעה עשר בערב לכל המאוחר, אולם הרעש של מאות בני-אדם לא איפשר שינה נינוחה. מרגע הבאת טרמוסי הקפה מן המטבח החלו האנשים להתעורר. משונה היה לראות את האנשים העייפים ישנים בעמידה ואפילו מנמנמים בהלכם לעבודה. היתה זו עייפות מצטברת, תוצאה של עמידה במשך 18 שעות.

בימי ראשון, כאשר חזרנו מוקדם מן המפעל, היו מחלקים את מרק הצהריים במחנה. האסירים הממושמעים היו עומדים בתור לקבל את מנת המרק מידי עוזרו הצ׳יכי של בנו. הוא החליט פעם, שאני ועוד בחור אחד שהיכרתיו עוד מריישע, הרשינו לעצמנו לחזור לתור ולקבל מנה נוספת. דבר זה היה בלתי נסלח לפי תפיסתו. האמת היא, שלא העזתי לעשות דבר ממין זה, אבל הוא החליט שכך עשיתי ועלי לשאת בעונש מתאים ולהתייצב בפני מפקד הצריף, בנו, בהמלצה לקבל עונש מלקות. הייתי הראשון שנקרא לחדרו של בנו. עמדתי לפניו דום וחיכיתי לפקודתו. הוא החל לחקרני על תולדותי ומעשי והטיף לי מוסר, כיצד אני מעז לקחת את מנתו של חברי לסבל, שישאר רעב בגללי. כפרתי באשמה. אולם כל הסברי שאני חף מפשע והבכי המר לא שכנעו אותו. הואשמתי במעשה חמור ודיני היה 20 מלקות בו במקום. בנו עשה עימדי חסד ולא הוצרכתי להוריד את מכנסי. הוא הוציא את הפרגול שלו והחל לספור את המלקות. צעקותי לא הבהילו אותו וכשסיים את מלאכתו ציווה עלי להסתלק. קיבלתי מנת מלקות על לא עוול בכפי. כואב ומבוזה פניתי למקומי, ללקק את פצעי. בתור אחרי היה בחור מריישע והצגת המלקות חזרה שנית. אולם הוא היה בחור נמרץ יותר ממני ולאחר המלקות החליט לפעול כדי להוכיח את חפותו. הוא הביא עדים מהימנים, שלא קיבל שתי מנות. בשבילו היה זה ענין של עקרון. הוא היה בחור דתי חריף מוח ובעל אומץ. הוא איים על הצ׳יכי כי יתלונן עליו בפני בנו, ממנו חשש הצ׳יכי שהוא עלול לסלקו מתפקידו. בשלב זה הצטרפתי גם אני לפעולה והבאתי עדים. בהתערבותם של גורמים נוספים התוודה הבחור הצ׳יכי, כי העליל על שנינו וביקש את סליחתנו. הוא הבטיח לגמול לנו במנות לחם כפולות בהזדמנות ראשונה. עבר זמן, אבל את הפיצוי המובטח לא קיבלנו. חשוב יותר היה להוכיח, שהיינו קרבנות שווא. חשוב היה שהאמת תצא לאור. כך נמחק העלבון.

במחנה זה נתקלתי בפעם הראשונה במושג ״הפיפל״, שהיה נפוץ במחנות על טהרת הגברים. הקאפוס הגרמנים והפושעים למיניהם מצאו להם נערים יהודים צעירים, נאי מראה, והם גייסו אותם לשירותם, בעיקר לסיפוק

צרכיהם המיניים. הם הלבישו היטב את הנערים, הקפידו על נקיונם ומזונם והביאו אותם ללינה אל חדריהם בצריף. נער אחד כזה הכרתי בוטנשטד ושמו יחזקאל ועימו אח מבוגר במחנה. הגענו יחד מזישוב בוטנשטד הוא היה כבן 14, נער יפה ו״שמור״ היטב על-ידי מנצלו, הסתובב כאן באפס-מעשה והתפאר בפנינו על מזלו הטוב. על מעשיו בחדרו של הקאפו סיפר, שהוא עוזר-בית וכי נבחר למשימה זו רק במקרה. הוא טען שמיטיבו, וילי, הקאפו המגושם, מחבב אותו וזו סיבת בחירתו. יחזקאל תמך באחיו הבוגר וזה התעלם מ״תפקידו״ של אחיו הצעיר. אין לדון אותו לכף חובה על מעשיו, כיוון שלא פגע באיש. אם עשה כן מתוך בחירה חופשית שלו, אם לאו, לא נדע לעולם. יחזקאל נשאר בחיים.

באולם העבודה הענקי אפשר היה לראות מאות עובדים רוכנים על המכונות הענקיות, כשרעש מחריש אוזניים בוקע מכל עבר. היכן אמצא את מקומי, אני הקטן והרזה, במפעל ענק זה? ברגע שהקאפו נתן אות לשחרור מן השורה נמסרתי לידי מנהל עבודה אזרח. הצהרתי שאני חרט, אולם הוצבתי דווקא ליד מקדחה ענקית. אל ידית ההפעלה לא הגעתי בלי סיוע של שרפרף. מנהל העבודה הכשיר אותי לתפקיד ותוך זמן קצר נעשיתי מקצוען. לאחר עבודה של שבועות מספר התלוננתי, שעבודה זו קשה עלי, ולשמחתי מצאתי אוזן קשבת. החליפו לי את המכונה. זו החדשה, נוחה יותר, היתה מחרטה גדולת-מימדים לעיבוד פצצות אוויר עד משקל של טונה. הוטל עלי לעבד 50 יחידות ליום עם רשות פסילה של שלושה אחוזים. את הפצצות היו מגישים בעזרת מנוף מסילה, אותו הפעילה נערה אוקראינית. כאשר הייתי זקוק להרמה או הורדה, סימנתי באצבעי והיא כיוונה את הפצצה הענקית למקום המבוקש. פעם אף הורידה לי במלחצי המנוף פרוסת לחם עטופה בנייר ושלחה חיוך אחריה. בעמדי על-יד המכונה קלטו אותי עיניו של גרמני שעבד בקירבתי ליד תנור לחישול בלוקים של פלדה. הוא בחן את תנועותי ושאל, אם העבודה לא קשה בשבילי. עניתי בחיוב והוספתי, שמכונה זו קלה בהרבה מקודמתה. הוא הבטיח לבוא בדברים עם הממונה עלי, כיוון שרצונו להעביר אותי אליו. הוא היה מהנדס מכונות והיה זקוק לעוזר, שידע לעשות שרטוטים ולחשב כמויות. נעניתי ברצון. כבר למחרת תפסתי את מקומי החדש ליד שולחן עבודה בפינת משרדו. השטח היה אמנם פתוח, אך מחומם, יתרון עצום בחודשי החורף. את השבועות האחדים שעבדתי במחיצתו של המנהל החדש, אני מעריך כאחת התקופות הטובות יותר שלי במחנות. ראשית, העבודה היתה קלה ואפילו מצאתי בה ענין. שנית, קיבלתי יחס שונה מן הרגיל. הגרמני ״שלי״ הביע הבנה ודאגה למצבי הגופני. הוא הפריש לי ממזונו אי-אלה

שיירים שהיו תוספת חשובה למנת המרק שקיבלתי בצהריים. בכל יום שני, כאשר היה חוזר מביתו, הביא לי שתי חבילות; אחת עם שיירי לחם ושניה - מלאה בדלי סיגריות. את הלחם שמרתי לעצמי ולאחי, ואילו את שיירי הסיגריות הפכתי לטבק, שנמכר למעשנים תמורת מרק, או דברי אוכל אחרים. לעבור את ימי החורף הללו ברעב מזערי היה חלומו של כל אסיר. הגרמני סיפר לי, שבמשפחתו ישנה הוראה לא לזרוק קרום ושאריות לחם, ואת חבריו ושכניו ביקש לשמור על כל בדל סיגריה. היתה זו תרומה חשובה לקיומי והייתי אסיר תודה לו.

לאחר שהייה של שמונה שבועות לערך בוטנשטד התהפך הגלגל ובית החרושת הופצץ על-ידי מטוסי בעלות הברית ביום ראשון, ה-15 בינואר 1945. ביום זה סיימנו את העבודה בשעה אחת בצהריים. תוך כדי צעידה אל המחנה עטו על בית-החרושת עשרות מטוסים והרסו את חלקו הגדול. לנו, לאסירים, לא היה אף קרבן, ואילו לאנשי המשמר הגרמניים, שלא הספיקו לעזוב את משמרתם, נגרמו עשרות אבידות. למרות הסכנה והפחד לא הצטערתי על ההפצצה. ראיתי בכך מעין נקמה קטנה. אך לצערי היתה קצרה מאוד, שכן כל עובדי בית-החרושת נרתמו מיד לשיקום המיבנים והמכונות. מאמץ זה עלה בדמים מרובים. הייתי חייב לעסוק בעבודות סבלות קשות, כגון: סחיבת פסי-רכבת, שקי מלט ואבנים לבנייה, ושיפוץ במשך 12 שעות עבודת-פרך בשטח פתוח ובקור שמתחת לאפס. הכוחות אזלו ואנשים החלו להפוך ל"מוזלמנים". בגלל הקור הבלתי-נסבל היה הכרח למצוא תוספת ביגוד לכיסוי הגוף, שהלך וכחש. ממקום כלשהו השגתי שאריות שמיכה בלויה ופיסות בד שהיה בהם די חומר לתפור אפודה מתאימה. מצאתי גם חייט פנוי - גולדברג הג'ינג'י מורשה - ותמורת שתי מנות לחם, רבע מנה כל יום עד סילוק החשבון, הוא עשה את מלאכתו. אולם האפודה לא היתה מספיקה והיינו נעזרים בגורמים נוספים לחימום הגוף. משקי המלט הריקים, העשויים נייר, ייצרנו מעילים ואפודות. הנייר, בעל מספר שכבות, היה חומר מצויין להגנה מפני הקור והרוח, זאת למרות פקודה מפורשת מן הקאפו שאין לנצל את הנייר למטרות ביגוד, וכל מי שיימצא אצלו ביגוד כזה - ייענש. את הבדיקה היומית הם עשו בעזרת מקל; הקאפו עבר ליד כל אחד והרביץ במקלו. כאשר נתקל בנייר שקי המלט "כיבד" את האסיר במנת מלקות על הגב, או אפילו השאירו במשך שעות בקור צורב ללא לבוש עליון. יש לזכור, כי את רוב עבודות הפרך עשינו תחת כיפת השמיים. פעם כללה העבודה התקנת כבלי חשמל במנהרה צרת-מידות, שרוחבה וגובהה לא עלו על 50 ס"מ. לעבודה זו נבחרו עשרות צעירים רזים וקטנים, שנרתמו למשיכת הכבל

לפי פקודה, קדימה. משכנו ונאנקנו במשך ימים מספר ולא ראינו סוף לסבל. זה היה כבר בחודש פברואר 1945. באותה עבודה השתתף נער יהודי רזה, שחרחר ובעל עיניים שחורות ובולטות, דמות שקשה לשכחה. בזמן משיכת הכבל מתחת לפני האדמה הוא נזקק בדחיפות לצרכיו הגדולים, אולם הקאפו הממונה סירב לאפשר לו את הדבר. כיוון שלא יכול להתאפק, השתמש הנער למטרה זו בקערת האוכל שלו. כאשר הרגיש בכך הקאפו הוא ציווה על הנער האומלל לאכול את צואתו, פשוטו כמשמעו. הנער אכל והקיא, אכל והקיא, עד אשר פטר אותו הקאפו מן ההמשך.

העבודה בחוץ כילתה עשרות אנשים שלא יכלו להחזיק מעמד בתנאים הקשים. מסביב למפעל שמרו עלינו שומרי אס.אס. קשישים. ודאי גם להם היה כל המצב הקשה לזרא. הם אומנם לא עבדו פיסית, אך העמידה זמן ממושך בכפור ובשלג לא הוסיפה לבריאותם. אחד מהם הציע לי לעשות מדורה, שתחמם את רגליו וגופו הקפואים. בפינת מגרש עמדה חבית גחלים ואליה צריך היה להוסיף מדי פעם עצים וזרדים לשמירת המדורה. ליקטתי עצים בסביבה. עסקתי בכך כשבועיים, עד אשר שוקם המפעל והחל לפעול במתכונתו הרגילה. בהיותי "שומר האש" של איש זה, הוא ניסה לדובב אותי בשאלות על גורל משפחתי ואני סיפרתי לו את האמת. נראה שבטח בי והחל לגולל בפני גם את סיפורו. מוצאו מהמבורג והוא כבן 60. אחד מבניו נהרג בחזית הצרפתית והאחר נמצא בשבי הרוסי. אשתו יצאה מדעתה מרוב צער והיא נמצאת בבית חולים לחולי-רוח ואותו עצמו גייסו לאס.אס. לשם מה, הוא שאל אותי, היתה נחוצה המלחמה הארורה? בקרוב היטלר מחוסל! חששתי מפני מלכודת, אולם בסוף השתכנעתי שהוא חיפש רק אוזן קשבת להביע את דעתו. שמחתי לשמוע הרהור מסויים על התועלת שבמלחמה ובשורה מרנינה, שהנה קיצו של היטלר קרוב. בתחילת מארס חזרתי לעבודה סדירה בבית-החרושת ואל מיטיבי הקודם, ליד התנור.

ענין ההפצצה קשור בצירוף מקרים נדיר. עם עלייתי ארצה הגעתי לקיבוץ ובאחת משיחות ההיכרות עם אנשים סיפרנו זה לזה כיצד ניצלנו מציפורני הנאצים. כאשר סיפרתי למ.ו. על ההפצצה בוטנשטד ליד בראונשווייג הוא חייך ואמר, שהדבר ידוע לו. הוא גילה, שבזמן המלחמה התחזה ל"פולקסדויטש" ועבד בבית חרושת קרוב. להשלמת צירוף המקרים הוא הוליכנו אל בחור אחר בקיבוץ, אמריקאי, אשר נמנה עם הטייסים שהפציצו את בית החרושת ואף זכר את התאריך. הוא סיפר שהיו להם ידיעות, שבאותו יום ראשון חוזרים האסירים מוקדם יותר אל המחנה, ולכן כיוונו את ההפצצה במיוחד לזמן בו האסירים כבר לא יהיו בשטח. כאן הושלם סיפור

ההפצצה ונסגר מעגל.

לאחר החזרה לעבודה במפעל המשוקם חליתי. תנאי העבודה הקשים נתנו בי אותותיהם וקיבלתי חום. כל בגדי הנייר והאפודה התפורה לא הועילו. בהיכנסי לבית-החולים מסרתי את האפודה לאחי למשמרת ולשימוש זמני. אומנם קשה היה לקרוא למקום זה בית-חולים. זה היה בסך-הכל צריף והחדרים הופרדו על-ידי קירות דקים. זה היה צריך ליצור פרטיות מסויימת, לעומת צריף המגורים הגדול בן מאות המקומות. בית-החולים צריך היה להציל נפשות, אבל רק מעטים עזבוהו בריאים ושלמים. הממונים על חדר-החולים היו רופאים מבין האסירים וכמרים, שאף הם נרדפו בידי היטלר, שימשו כאחים. בבית-החולים הבחינו אצלי במחלת טיפוס ו״שקורבוט״, שסימנה חוסר ויטמינים הגורם לנשירת השיניים. האח, הכומר, היה מביא פעמיים ביום חתיכת גזר דקה ובצהריים היה מגיש לי כמה כפות מרק עם תוכן, שלא דמה למרק שבמחנה. שבוע ימים שכבתי במיטה התחתונה, כשמעלי שכב נער גבוה ורזה, שמוצאו מלודז׳; הוא נתקף ב״שקורבוט״ קשה, וכל שיניו נשרו. את הגזר שהגישו לו לא היה באפשרותו לנגוס, וכל נגיעה גרמה לו לנשירת שן נוספת. התרופה בשבילו הגיעה באיחור. יצאתי מבית החולים קצת יותר מאושש, ועוד נותרו לי די שיניים כדי לחוש כאב.

בתחילת חודש אפריל 1945 שוב הכינו הגרמנים את קרונות הרכבת על מנת לשלחנו הלאה, אל מקום אחר. גרמניה היא ארץ גדולה ורחבת-ידיים והיה בה מקום למחנות רבים. מיליוני אסירים, שבויים ועובדי כפיה מארצות הכיבוש מילאו את בתי-החרושת. נראה שלפי פקודה פסקו ההוצאות ההמוניות להורג והם נתנו לנו לגווע באיטיות. מאות אלפי אסירים נדדו ברחבי גרמניה בשיירות ארוכות אל המחנות האזוריים הגדולים. אני הייתי באחד המשלוחים שהגיע, לאחר טלטולים רבים ומתישים, אל מחנה ששמו רוונסבריק.

רוונסבריק - RAVENSBRUCK

רוונסבריק ממוקמת מצפון לברלין ולזקסנהאוזן. מחנה זה היה מסוג מחנות הריכוז הקשים ובשלביו האחרונים היה זה מחנה רבגוני מבחינת הלאומים שבו. בעיקרו היה שם מחנה נשים. אני הייתי שם ״אורח״ לזמן קצר בלבד, שבועיים בערך, אך תקופה זו היתה, מסתבר, משמעותית מאוד. תנאי המגורים היו בלתי-נסבלים ואלפי האנשים שוכנו בצריפים צפופים. בשל גודל המחנה ואלפי האנשים שנמצאו בו נידרדר הסדר הגרמני המוכר. הרעב והצמא היו קשים ביותר. בעת הקרב על המים נתקלתי שם באדם ושמו רוזנצוייג.

היכרתיו כאדם בריא, אשר הפך ל״מוזלמן״. לא עמד לו כוחו והוא נדחף מן הברז אל סוף התור, נדרס, ונפטר בזרועותי. מעט המים שיכולתי לתת לו לא הועילו כבר. כאשר אספו את הגוויות לערימה היה גם הוא בתוכה. בכל תקופת המחנה התקשה לב האדם. הוצאות להורג ומיתות שונות ומשונות כבר לא עוררו את תשומת הלב הראויה, אלא רק זעם עצור וכאב שעברו מהר. האדם החי צריך היה להמשיך הלאה. אם הקרבן המסויים היה קרוב, או מכר, נמשך אותו כאב עוד זמן-מה, אך גם הוא חלף. במקום כרוונסבריק קשה היה ״לארגן״, ואסיר נידון שם לכליה ולמוות איטי. ראיתי את המוות בכל רגע. גם במחנות אחרים היו ״מוזלמנים״, אבל ברוונסבריק הם היו הרוב. ראיתי פנים מוכרות ממחנות קודמים, אנשים צעירים שפניהם כבו כאן והתקדמו בצעדים ענקיים אל סופם. דמות ה״מוזלמן״ עברה מספר שלבים מוקדמים: תמיד היה רעב, ואת המחסור בקיבה מילא מכל הבא לפה, ובעיקר בנוזלים, ואלה גרמו להתנפחות הגוף. אפשר היה לדמות, שהנה אדם בעל משקל אמת לפניך, אך לאמיתו של דבר היתה זו פשוט התנפחות חסרת כל ״תוכן״, ומשמעותה היתה התקדמות אל השלב הסופי, אל הגסיסה. שום אנרגיה לא נוצרה בגוף מן הקיבה המלאה בנוזלים, שעל השגתם היו כל המלחמות - מי יגיע ראשון אל הברז הבודד ומי יתפוס ראשון את מעט המרק המחולק. לכל אחד היו מיכל וכף נכונים תמיד לאיזה נס שיקרה וישיג כבר מה שמעבר למנה הרגילה. הרעב ראה בעיני רוחו ערימות אוכל ובלע אותן בדמיונו בתיאבון רב. לפעמים ניסינו לעודד את רוחנו בסיפורים על האוכל של פעם, שאכלנו בזמנים הטובים ואיך נאכל עוד, אם נישאר בחיים. אחד הבטיח לעצמו שיאכל כיכר לחם שלמה, או כל מאכל שישביעו ולא יבקש יותר. אחר חלם על המאכל הביתי האהוב. כאמור, אסירי המחנות כבר היו מחושלים מפני מעשי הרג ומוות בלתי-רגילים ושום דבר זוועתי לא היה חדש. אנשים בעלי חיוניות, אנשי מוסר ומצפון, איבדו את צלם האדם שבהם. ראיתי מקרים של בני משפחה מתקוטטים ביניהם מי יקבל את פרוסת הלחם, או קערת המרק, או אחד שאכל את מנת האוכל של קרובו ללא נקיפת מצפון. לעומתם, יכולת גם לראות מעשי הקרבה ונאמנות שאותם אפשר להעריך רק בעת צרה. במחנה רוונסבריק התהלכו צללי אדם בסחבות, רזים או שמנים, שלא היה אפשר להכירם; אנשים שאיבדו את אמונם באדם, כואבים וחלושים, שמכל נגיעה קלה עלולים היו להתמוטט. הם היו רגישים לפתע לכל מלה ומסוגלים לפרוץ בבכי מר על לא דבר. ראיתי ברוונסבריק עדר בלתי מאורגן, שאבד לו כוח הרצון והיה נכון להיפרד מן החיים ללא צער, שכן חיים אלו כבר לא היו נחשבים כחיים. בכל תקופת המחנה היו אנשים, אשר לא

פעם חשבו לטפס על גדרות התיל ולהתחשמל, או ביקשו למות בדרך שתחסוך את העינויים. עם זאת, לא רבים טרפו נפשם בכפם. בקשה-תפילה אחת כן היתה נפוצה: "אלהים, בלכתי לישון, אנא עשה שלא אקום יותר". זה נראה הפתרון הטוב ביותר, להחזיר את הנשמה לבורא בשקט ובשלווה. לא אחת קינאתי בבן עיירתי, יצחק מ., אשר בוקר אחד, עוד במחנה בודזין, לא קם ממשכבו וחסך לעצמו שנתיים של סבל מיותר. אולם מי שלא נכנע ליאוש, טיפח תקווה וציפה לשינוי, שאולי בכל זאת יבוא.

יום אחד הבחנו פתאום מעבר לגדר התיל בתנועת רכבות ערה. אזרחים וקציני אס.אס. התרוצצו סביב קרונות, הנושאים את סימני הצלב האדום. למרות ההסתייגות מן הצלב ואכזבתנו ממנו בגלל הימנעותו מלפעול למען היהודים בעת המלחמה, הופעתו בשעה זו יכולה היתה להשיב מעט מן האמונה באדם. אולי לאחר היאוש הגדול יבוא אור גדול. אולי כדאי לעשות עוד מאמץ ולא לתת למלאך-המוות את מבוקשו. מחשבות אלו התעוררו נוכח ההתפתחות הדרמטית שחלה בימים אלה. זה היה באמצע חודש אפריל 1945, כאשר אספו את אנשי המחנה כדי להודיע להם את דבר המיפקדה. התרכזנו ליד מחסן האספקה. על דוכן מוגבה עלה איש אחד ובישר בשפה הגרמנית בשורה שלא תיאמן: כל היהודים הנמצאים כאן חייבים להסתדר בשורות. כל מי שיתייצב יזכה לקבל חבילת מזון מידי שליחי הצלב האדום. זו מתנת יהודי שוודיה ליהודים אסירי רוונסבריק. עוד נמסר, שלאחר סיום המיפקד וקבלת החבילה נשוחרר מן המחנה על-מנת להישלח חופשיים לשוודיה. עקב נסיוננו המר לא האמין איש למישמע אוזניו. היתכן שאנו עומדים על סף שחרור, שמציעים לנו חופש ומלוא חופניים אוכל? ההחלטה היתה קשה. הנואם שלפנינו נשבע בכל הקדוש שהוא עצמו יהודי וילך יחד עימנו. כאשר השתכנעו הראשונים ונענו לקריאה התמלאו השורות במאות יהודים, שהופרדו משאר אסירי המחנה. ליד המחסן עמדה משאית עמוסת חבילות וכל אחד קיבל חבילה שמשקלה חמישה ק"ג. רק לאחר מאמץ רב הצלחתי לפותחה. עמדתי להתעלף מרוב התרגשות וממראה עיני. החבילה הכילה קופסאות בשר, גבינה צהובה, סוכר, אבקת חלב, חמאה, סרדינים, ביסקוויטים, שוקולד וסיגריות. מי ציפה למבחר עשיר מזונות שכזה? ראשית, צריך היה להשביע את הקיבה הרעבה בכל מה שניתן, וזכור לי שהתחלתי לפי סדר מסויים: סרדינים ובשר עם ביסקוויטים, בשלב השני גבינה ואחריה בא השוקולד. לאחר מנות פתיחה אלו נשארו החמאה המלוחה ואבקת החלב כמזון סוג ב'. בסיגריות לא היה לי חפץ. עשיתי עיסקות-חליפין וקיבלתי בעבורן קופסאות סרדינים ושוקולד. כל מי שקיבל בשלב ראשון חבילה אחת וביקש לקבל שניה, נענה. מחזה

בלתי-רגיל. פעם, על בקשת תוספת מרק אפשר היה לספוג מלקות, ועתה מחולקות חבילות מכל טוב לכל דיכפין. התחלתי להאמין שהשינוי יבוא. והוא בא בעיתו כאשר הרעבים היו על סף הקץ. "אירגנו" שקיות ולתוכן הכנסנו את התכולה העודפת. מעתה והלאה לא משו השקיות מידינו. לא נזדקק יותר לחסדי המטבח. אומנם חסרים מים, אך כאשר יש בידך מבחר מזון שכזה גם המים יהיו קלים להשגה. כשהסתיים מיבצע חלוקת החבילות הסתדרנו בשורות שמחים וטובי-לב ופנינו לרכבת. פעם, בתקופת חיסול הגיטאות, היו היהודים הולכים תמורת כיכר לחם אל מקום הריכוז, ממנו נשלחו אל המוות. עכשיו אנו הולכים עם צידה יקרה על שכמנו ואולי אל החיים! אז מה יש כאן להפסיד? את השינוי הגדול הרגשתי כבר עם הצעדים הראשונים אל הרכבת. אנשי האס.אס. הפכו למסבירי-פנים ושום צעקה או פקודה חורגת לא נשמעה. את מאות הצועדים ליווה מספר קטן של שומרים, שהתנהגו אלינו כאל בני-אדם ולא הסתייעו במקל ופרגול. האם זה סימל, הרהרתי, שאני הולך לקראת החופש? לקראת עתיד טוב יותר? נכנסתי אל הקרון שבו היו לכל היותר 20 איש. הפתחים הרחבים לא נסגרו אחרינו. אוויר היה למכביר ואיתו הרגשת חופש. אנו עומדים לנסוע צפונה, לכיוון שוודיה, ושם נימסר לידי הצלב האדום. התחלנו לשיר ולהשתולל מרוב שמחה. כל אחד רצה לבטא את שמחתו בשיר וכולם יחד - במקהלה עליזה. הגרמנים לא התערבו וכמעט לא נראו.

אם היה מישהו מחליט להיעלם בדרך, ודאי לא היו מחפשים אחריו. נסיעה על קיבה מלאה לא גורמת עינויים המוכרים לנו מנסיעות קודמות. בקרונות הורגשה התרוממות-רוח. בעת חניה בדרך היינו חופשיים לעבור מקרון לקרון, לפגוש מכרים ולהחליף רשמים. השומרים נעשו אדיבים לבלי-הכר והתנהגותם היתה קורקטית, כאילו היו שותפים לשמחתנו. בקשה למים נענתה מיד ובתמורה הם קיבלו סיגריות אמריקניות מתוך מלאי החבילות שבידינו. לא עוד מעשי זוועה בעת הנדודים. אין זאת כי אם ימות המשיח הגיעו. האם הוא עומד לגאול אותנו?

הנסיעה היתה איטית. בכל תחנה היתה חניה והמתנה של שעות. תירצו זאת בכך שהדרך אינה פנויה, כיוון שמפציצים תחנות וגשרים, ולכן עלינו למצוא מדי פעם דרך חלופית כדי להגיע אל מחוז חפצנו. לפעמים כבר התחיל להתגנב פקפוק של אי-אמון, אולי בכל זאת יש כאן תרגיל גרמני ובעצם אין הם חפצים בשחרורנו? אולי כל ענין מתן החבילות והרכבת החופשית היו הצגת-ראווה למען אנשי "הצלב האדום" ברוונסבריק, ועתה הם חופשיים לנהוג בנו כמקודם? אולם הלב סירב להאמין כי זו יכולה להיות אמת.

השתכנענו בקלות יתירה שאנו הולכים לחופש, ואיך אפשר, באותה קלות, לקבל את היפוכו של דבר? לא יתכן שיגזלו מאיתנו את התקווה האחרונה. מה עוד נותר לנו? אני צובט את עורי המצומק לבדוק אם אינני חולם. ככל שעוברות השעות ואנו עדיין בהמתנה בתחנת רכבת צדדית, לובש הספק המכרסם אדרת של מפלצת, וכל צל של פקפוק נהפך לוודאות גמורה. כאשר נשמעו הדי התפוצצויות ממרחק רב, דימיתי כי כוונו אלינו. הבטחון העצמי החל יורד מטה-מטה, וחרדה של ממש התגנבה לליבי. האכזבה והצער הגדולים לא איחרו לבוא: אנשי האס.אס. בישרו, כי הדרך חסומה. אין מעבר לשוודיה ואנו נאלצים לשנות כיוון; לא עוד אל החופש ואל השחרור. ניתנה פקודה לסגור מיד את הקרונות ולזוז. מצב הרוח היה של יאוש. השומרים הסירו את כפפות-המשי ופניהם חזרו להביע את השנאה ותאוות הרצח המוכרים לנו משכבר. חזרנו לימי העבר. הנה נגוז החלום המתוק והנסיעה נעשית דומה לכל קודמותיה, מבלי לדעת לאן. הכיוון עדיין צפונה. שעות קשות ביותר עברו עלי עד עצירת הרכבת בתחנה ריקה מאדם, ליד יער ושם ניתנה פקודה לרדת מן הקרונות. כל המחשבות הרעות התעוררו מחדש. הנה, בעוד רגע יצוו עלינו לחפור בורות וכאן יהיה סופי. התנהגות השומרים אינה מסלקת מחשבה זו ממוחי. הלכתי דרך כל-כך ארוכה עד הלום. לא אחת הייתי בסכנת מוות - וניצלתי. האם זהו רגע האמת? הכלו כל הקיצין? לא כך תיארתי לי את מותי. להיקלע ליער נידח בגרמניה, וכאן יהיה עלי לכרות לעצמי את הקבר? האם זה מגיע לי? תוך כדי הליכה בשבילי היער הוצאתי מן השקית פיסת שוקולד להמתיק את רגעי האחרונים. אם למות אז לפחות שבע. כעבור שעתיים של הליכה הבחנתי במטושטש במספר מיבנים מרחוק. שוב התחלתי להאמין, שלא ביער זה יבוא קיצי. אקבל, כנראה, דחיה נוספת. תוך שעה קלה נראו המיבנים ממשיים יותר ועמדנו לפני שער וגדר. מעברם היו צריפי עץ ומיבני-אבן. הנה עברתי עוד גלגול שראשיתו התרוממות-רוח וסופו דכאון מוחלט. הגעתי למקום חדש. נאמר לנו, ששמו ובלין והוא בצפון מזרח גרמניה.

ובלין - WOEBELIN

לא עיר ולא עיירה מסתתרים תחת שם זה, אלא מספר צריפים ומיבנים קטנים. מקור השם הוא, כנראה, כפר בסביבה. המחנה שכן בתוך יער, שממנו כרתו את העצים למען הקמתו. אנו, כמה מאות יהודים, נפחדים עד מוות, מצאנו כאן ערב-רב של אסירים השוהים במקום זה חודשים וממלאים את כל תפקידי הניהול. אלה "הריחו" שלא באנו בידיים ריקות והחליטו להיות

לנו לשותפים. אוכל ומים קיבלנו במשורה ואם ביקשת תוספת צריך היה לעשות חליפין. תמורת מיכל מים - מספר סיגריות; תמורת לחם - קופסת חמאה. בעיסקה כזו כמעט איבדתי את בוהן ידי השמאלית. אסיר רוסי הציע לי מים חמים. בתמורה, הייתי אמור לתת לו חצי קופסת חמאה מלוחה. אבל הוא התכוון לשמור אצלו את המים ולהוציא את הקופסה מידי בכוח. היא היתה פתוחה וקצותיה חדים. במאבק עליה נפצעתי בבוהן, ודם רב החל זורם. הבוהן נשארה תלויה על בלימה, נרפאה לאחר חודשים וגם הותירה צלקת. אבל אני על החמאה כמובן לא ויתרתי.

לא הייתי היחיד שנדרש למלא את חלקו ולא לקבל תמורה. הם המציאו שיטה של סחיטות. פעמים אחדות ביום ערכו "אפלים" לספירה, אליהם יש לבוא ללא החבילות. בעת ה"אפל" חדרו ותיקי המחנה אל המיבנים וגזלו משם כל מה שמצאו. נוהג זה נמשך ימים מספר עד אשר נוכחו לדעת, שהתמעט המלאי. אנו החזרנו מאבק ולא בקלות ויתרנו על תוכן החבילות שנותרו. בעת ה"אפל" היו מתארגנים בינינו חברים להישאר בצריף על-מנת לשמור על הנכסים שנותרו. אני הייתי במיבנה לבנים ישן, ללא ריצפה, כשרק מעט קש מפוזר על האדמה. כל הזמן חייב הייתי להיות ער כדי שלא יתפרצו האסירים החזקים לחטוף את שרידי המזון. המחנה לא סיפק כמעט אוכל וה"מוזלמנים" שבנו רבו מיום ליום. תנאי הנקיון היו מחפירים, אולם המכה הקשה מכל שנוספה היתה הכינים. את הבגדים לא החלפתי זה חודשים, לכן, שרצו בהם פרעושים וכינים באלפים. שעות רבות הייתי מתגרד בציפורני, להסירם ולשחררם לאי-שם. ככל שנעשה בשרי דל יותר ורק עור ועצמות נותרו, היו הכינים הולכות ומתרבות. ההתקפות הליליות היו הקשות ביותר והן מנעו ממני את מעט המנוחה. לא התקשיתי למצוא את החיות הקטנות הללו בחושך. זו היתה מכת-מצרים חמורה, ואחד הפגעים שנטלו את רצון החיים. במחנה עדיין הסתובבו צללי אנשים ומספרם ירד בכל שעה. שעות הגסיסה קרבו. בכל יום היה ה"אפל" מסתיים עם שורות מדוללות יותר. מה שלא כילה הרעב השלימו הזוהמה והכינים.

והנה חודש אפריל 1945 עומד להסתיים, ומן החזית מגיעות חדשות מעודדות. הדי ההפצצות ורעמי התותחים הלכו וקרבו. בעלות-הברית חדרו עמוק ללב גרמניה והקץ נראה קרוב. שומרי האס.אס. הפסיקו להתאכזר והקאפו, "חברינו" לצרה, החלו להיות השליטים. חושבני שאם השחרור היה מתעכב עוד ימים ספורים רק בודדים היו נותרים בחיים.

ב-2 במאי 1945 בשעות הבוקר נראו הזקיפים במגדלים מסתלקים ממשמרתם וקבוצת אסירים רוסים ופולנים חוטפת את נשקם. הם החלו

הורגים כל גרמני שנקלע למקום. במחנה נשמעו יריות ואנו שכבנו על ריצפת הצריף, לשמור על חיינו ברגע הקריטי. לפתע נפוצה שמועה, שאין יותר גרמנים. בעת כזו דואג אדם ראשית-כל לעצמו, והחשוב מכל - להשביע את רעבונו. מחסני המזון של המחנה ושל האס.אס. נפרצו וכל אחד חטף ככל שיכול. גם לחלשים שבינינו עוד נשאר דבר-מה למלא בו את השקיות הריקות, שעדיין נשארו בידינו. "אירגנתי" קצת תפוחי-אדמה, גריסים וצנון - אלה היו המוצרים שבמחסן, וזה הספיק. רעש טנקים מתקרבים נשמע, ואבק סמיך כיסה אותם. היו אלה טנקים אמריקניים, אשר הביאו לנו את הגאולה. הפעם הרגשתי את פעמי המשיח. בשעת הצהריים הם הגיעו לשערי המחנה והתרכזו במגרש המיסדרים. בדמעות של שמחה קיבלנו את פניהם. עדיין היו שם מאות אנשים חיים שהריעו להם. כל קבוצת אסירים החלה לשיר את המנון ארצה ואנו, קומץ היהודים, שרנו את "התקווה". במלוא הגרון שרתי "לשוב לארץ, ארץ אבותינו" (זו הנוסחה ששרו בחו"ל, תחת הנוסחה "להיות עם חופשי בארצנו"). הייתי חופשי ועדיין לא שבע. קבוצת התשעה שלנו התקבצה להחליט מה עלינו לעשות. ראשית, תרם כל אחד את שאריות המזון שברשותו וכל מה שחטף מן המחסן הכללי. מצאנו דלי גדול לבשל בו, ולאחר שעה אכלנו יחד את הסעודה הראשונה כאנשים חופשיים. תשעת החברים גמרו בכפותיהם את כל תוכן הדלי עד תומו. הרעב ביותר קיבל את הזכות להכניס את ראשו לדלי וללקק את השאריות מן הדפנות. בסך-הכל שבענו כולנו. פנינו אל העיר הקרובה לודוויגסלוסט, שהיתה במרחק של ארבעה ק"מ מן המחנה, ושם עשיתי את הלילה הראשון כאדם חופשי בבית גרמני, שהוחרם מידי תושביו. זו היתה כל נקמתי. בעיר לודוויגסלוסט הייתי מספר שבועות. בתוך אותו זמן עבדתי בהתנדבות במטבח צבאי אמריקני, שטבחיו היו בני מהגרים פולניים, שעדיין דיברו עימנו פולנית. שניים מהם לקחו אותי ואת אחי תחת חסותם ובמהרה עלה משקלי ל-60 ק"ג, לעומת משקל של 37 ק"ג, עור ועצמות, ביום השחרור. החיילים האמריקניים עמדו נדהמים בראותם אותנו, מזי הרעב, בולעים מנות כפולות ומשולשות, יותר מכל החיילים הענקיים. בשמונה במאי 1945 קרא לי חייל את כותרת עתון הצבא האמריקני, "הכוכבים והפסים", את "סוף הנאצים". בשוויון-נפש מסויים קיבלתי את הבשורה. אין לי הסבר מדוע. אחת בלבד רציתי, לעזוב במהרה את אדמת גרמניה הארורה. נקלעתי לאיזור הכיבוש, שהיה באופן זמני בידי האמריקנים ואלה החלו לאסוף את כל משוחררי המחנה, להעמיסם על משאיות ולהעבירם בכוח לאיזור הכיבוש הרוסי. אחי ואני היינו ביניהם. חששנו שאלה עוד עלולים לגרשנו לברית-המועצות, מן הפח אל הפחת. בעת

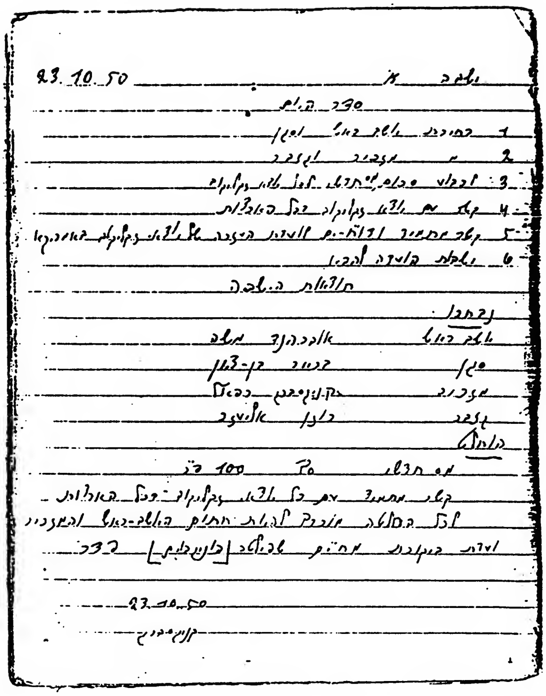
לילה הצלחנו להתחמק ולחזור אל האמריקנים. במשך שבועות מספר נדדתי בכבישי גרמניה וברכבות, כדי להגיע לפולין ולהיווכח סופית, כי נותרנו רק שניים מן המשפחה. הצטרפתי לקיבוץ הכשרה ותוך שנה הייתי בדרך לארץ-ישראל. כאן בא הקץ לסבל ולנדודים. הגעתי אל החופש. עליתי באופן בלתי-ליגלי כמעפיל באוניה "ווג׳ווד" בשנת 1946.

בני קהילת זקליקוב כיום

את עקבות יהודי זקליקוב אפשר למצוא בארצות רבות. חלקם הספיקו להגר לפני 1939; חלקם נמלטו אז לברית-המועצות; קומץ ניצולים שרדו לאחר השואה. מהגרי זקליקוב נטלו חלק כבר בגלי ההגירה הגדולים בימי שלטון הצארים, תולדת הפוגרומים בתחילת המאה ה-20. רובם הגיעו לאמריקה, שקיבלה אותם בזרועות פתוחות. העדות המוחשית ביותר לכך היא הקמת ארגון של יוצאי העיירה בעיר ניו-יורק בשם "ליקוטי מהרי"ל אנשי זאקליקאוו", עוד בשנת 1908. כדי להדגיש בתוקף את כור מחצבתם, קבעו המהגרים בתקנון, שכל פעילותם תתנהל ביידיש בלבד. אין כל ספק, שהם הגיעו לאמריקה לפני התאריך הנזכר ונדרש להם זמן-מה להתרגל למציאות החדשה ולהתארגן לשם שמירת ייחודם בעולם החדש. לזכותם יש להוסיף, שלא שכחו או התכחשו לשורשיהם. הם ביקרו בעיירה לעתים קרובות מאוד, שמרו על קשר עם המשפחות והקהילה, והגישו את תמיכתם כמיטב המסורת האמריקנית.

המושבה של אנשי זקליקוב בארה"ב פרחה אחרי מלחמת-העולם השניה, כאשר הוותיקים דאגו לקבץ אצלם את שרידי השואה ולהעניק להם בית. הם השקיעו מאמצים רבים למוצאם במחנות העקורים באירופה. פעולתם לא הצטמצמה רק בהבאתם לחוף מיבטחים, אלא גם בהקלה על קליטתם. הארגון דאג למצוא להם עבודה ולשלבם בקהילה. חלק הארי של המהגרים הועסק בתעשיית הבגדים המסורתית, בעוד הוותיקים, הבעלים והמנהלים של בתי-המלאכה האלה, נותנים להם כתף תומכת, כדי שיתאקלמו בארץ החדשה. הארגון, שהקיף תחילה בודדים, גדל והתעצם עד כדי מאות, וכך נוצרה קהילה גדולה שמרכזה בניו-יורק. אולם, השינויים בדפוסי החיים הביאו לפיזורם בערים גדולות ובפרברים. בניהם של המהגרים קיבלו את מיטב החינוך וההשכלה. נכדי החייטים והנגרים מן העיירה היו לעורכי-דין, למהנדסים, לרופאים ולבעלי עסקים ותעשיינים, שרק הוסיפו כבוד למשפחות ולקהילת בני העיירה.

הארגון, שראשיו עתה הם המהגרים שלאחר מלחמת-העולם השניה, מתנהל עד היום במתכונת הארגונים הוולונטריים והפילטרופים האמריקנים ועוסק במתן עזרה לנזקקים לבני זקליקוב באשר הם, ובעיקר בישראל. הם היו בין התורמים העיקריים ליסוד קופת גמילות חסדים ע"ש קדושי זקליקוב בארץ. הם היו מן היוזמים והנדבנים למען רכישת אולם של הארגון ברמת-גן

ישיבה א' 23.10.50

סדר היום

1. בחירת יושב ראש וסגן
2. " מזכיר וגזבר
3. קביעת סכום דמי חבר לכל יוצאי זקליקוב
4. קשר עם יוצאי זקליקוב בכל הארצות
5. קשר מתמיד ודו"ח מוועד העזרה של יוצאי זקליקוב באמריקה
6. ישיבת הוועד הבאה

החלטות הישיבה

נבחרו:

יושב ראש [illegible]

סגן [illegible]

מזכיר [illegible]

גזבר [illegible]

הוחלט

דמי חבר [illegible] 100 [illegible]

קשר מתמיד עם כל יוצאי זקליקוב בכל הארצות

לכל מכתב מוכרח להיות חתום היושב ראש והמזכיר

[illegible]

23.10.50

[illegible]

הישיבה הראשונה של הקמת הארגון של יוצאי זקליקוב בישראל.

מבאי אחת האזכרות בתל-אביב

ושותפים לכל מפעל זכרון לקדושים. לארגון בארצות-הברית יש גם ייחוד, הנובע מן המציאות האמריקנית, והוא: דאגה לחבריו גם לאחר מותם, כלומר דאגה למקומות קבורה והקמת מצבות. בית-הקברות המרכזי של ארגון יוצאי זקליקוב נמצא בלונג-איילנד כחלק של בית-קברות ענקי. כל ארגון (לאנדסמנשאפט) קונה חלקה ומכשיר את הקרקע לנפטריו. שטח הקבורה הנוכחי הוא במסגרת בית-הקברות על-שם מונטיפיורי. עברתי בחלקת הקבר לראות היכן טמונים עצמותיהם של עשרות בני זקליקוב שנפטרו, אך לא ראיתי את קברות המהגרים הראשונים שנקברו בבית הקברות העתיק של העיר ולקחו עימם לקבר פרק נכבד בהיסטוריה. כאן הם זכו להגיע למנוחת-עולמים, שלא כקדושי השואה. קבריהם ישארו לזכרון לדורות הבאים. מוזר, אבל היה זה פיצוי מה עבורי לראות שמות של בני זקליקוב הנפטרים נחים בשלום על משכבם ומצבותיהם עומדות על כנם, מצבות שיש אחידות בגון אפור. דמויות רבות שהיכרתי כמו ניצבו לפני ושוב ראיתי את חברי וקרובי. עתה שוקד הארגון להקים אתר קבורה חדש ובו שמונים מקומות ומתוכננת גם מצבה לזכר קדושי השואה, אשר תדמה לזו שהוקמה בבית-הקברות בחולון. מספר החברים הולך ומתמעט, בדרך הטבע. לפי הערכה, כשליש מבני זקליקוב חיים בארה"ב, כשליש בישראל והנותרים בשאר ארצות הפזורה.

אל היבשת הדרום-אמריקאית הגיעו הראשונים מבני זקליקוב בתחילת שנות העשרים. הסנונית הראשונה באה לפרו. היו אלה יצחק רייך ואחריו כל משפחתו. בעקבות התנאים שנוצרו בפולין, באו רבים בשנות השלושים לחפש להם מקום מקלט, אך הזרם הגדול ביותר של יוצאי זקליקוב הגיע למקום נידח בבוליביה, שם, אמרו, אין יהודים רבים, אין אנטישמיות, הארץ לא מפותחת ויש מקום ליוזמה. בעבודה קשה אפשר להוציא פרנסה טובה וגם לחסוך להבאת המשפחה. מן הבודדים שהגיעו לארץ שכוחת-אל זו בתחילת שנות השלושים גדל מספרם עד ל-110 בני אדם ערב פרוץ המלחמה. מפי המהגרים שמענו על קשיי הסתגלותם בארץ בעלת אקלים קשה, מיבנה הררי ושפה לא מובנת. מי שעמד להגר רכש בעודו בבית ספרי לימוד בספרדית, לקח אולי גם מספר שיעורים פרטיים ובדרכו הארוכה, על סיפון אוניית הנוסעים, עוד השלים במקצת את החסר. אוצר המלים הראשוני איפשר למהגר הממוצע להתחיל בעסקי רוכלות, דוגמת המהגרים היהודים ביבשת אמריקה. הרוכל ("פדלר") סבב בבתים, בשווקים ובכפרים עד אשר צבר די "הון" לפתיחת חנות קטנה. זו גדלה עם הזמן ועברה למקום מרכזי יותר. ה"פדלר" הפך לסוחר מבוסס, אשר תוך שנים מספר החל לחיות חיי נוחות ורווחה. לא רק במסחר עסקו היהודים. קצתם היו ליצרנים ולתעשייני-

טקסטיל, נעליים ותמרוקים. אף יהודי לא הגיע כדי השתלבות במוסדות השלטון, אך קשריהם עם אנשי שלטון היו נרחבים מאוד והביאו להם יתרון כלכלי ברור. אנשי זקליקוב נמנו עם הפעילים ביותר ונוכחותם הורגשה היטב בעיר הבירה, לה-פז. הם היוו קבוצה מאוחדת ומגובשת, לצד יהודים יוצאי גרמניה שהיגרו בתקופת היטלר. השם זקליקוב היה כה מוכר, עד כי רבים חשבו, שזקליקוב היא עיר הבירה של פולין. מספר קטן של בני זקליקוב מצאו את פרנסתם בעיר השניה בגודלה בבוליביה, קוצ׳במבה. שנים לפני-כן איש לא ידע על מקום כזה, ואף מאוחר יותר רבים לא ידעו לבטא נכון את שמו. דווקא בוליביה היתה האבן השואבת שמשכה מהגרים רבים. אחריה באו פרו, ארגנטינה וברזיל. לאחר שנים עזב חלק מן המהגרים את בוליביה, בחיפוש אחר ארץ חדשה ואפשרויות חדשות והיגרו לארצות דרום אמריקה ומרכזה, לצ׳ילה, אורוגוואי, אקוודור, קוסטה ריקה, מכסיקו, קובה ועוד.

בדומה לארה״ב, גם לדרום אמריקה הגיע גל שני של אנשי זקליקוב לאחר המלחמה, שהיה מורכב משרידי השואה, ניצולי מחנות הריכוז, ומן החוזרים מגלות בבריה״מ, אליה נקלעו בזמן המלחמה. הם נמשכו לדרום אמריקה, אל המהגרים לשעבר מבני זקליקוב שהיו כבר מבוססים במדינותיהם ועשו כל מאמץ כדי להביא את בני עיירתם אליהם. בני זקליקוב בפזורה האמריקנית שומרים על קשר תמידי עם חבריהם בישראל ונוהגים להגיע לביקורים תכופים לכאן. חלקם עשה צעד נוסף ועלה. קשה להסביר מה רבה המשיכה הנפשית והמסירות אותה חשים בני העיירה אלו לאלו. אין נפקא מיניה, קרוב או רחוק, חבר, שכן, או סתם אחד מבני העיירה, כולם כאחד קשורים זה לזה בחבלים סמויים, המאחדים אותם בכל מקום בו הם נמצאים.

השתדלתי ככל האפשר להימנע מלהזכיר שמות, כדי שלא לפגוע במי שלא אזכיר. עם זאת, איאלץ לחרוג קלות מן הכלל ולהזכיר שניים מבני העיירה. אחד, מן הדור הוותיק והשני, מן הדור הצעיר יותר, אשר מפאת אישיותם המיוחדת ראויים להיות מוזכרים בשמותיהם. מאיר פרידנזון היה בנו הצעיר של מרדכי פרידנזון. איש מכובד בקהילה ולו שני אחים בוגרים: אלימלך, שנקרא בקיצור מלך, ובן-ציון, שהיה פעיל בתנועת בית״ר ועתה הוא נשיא ארגון יוצאי זקליקוב בארה״ב. אלימלך, שהיה פעיל בתנועה הציונית, היגר לצ׳ילה ומשך אליו את מאיר, שנרדף על-ידי השלטונות בגלל פעילותו הקומוניסטית. כאשר התישב עם אחיו בצ׳ילה שינה את שמו ממאיר למרקוס. גם האח המבוגר, אלימלך, שינה את שמו ואף הוא מרקוס. מאיר היה קומוניסט אדוק בהשקפתו, אך רק מעטים ידעו על כך. כאשר סיפר שמואל אקרמן על פעולת המפלגה הקומוניסטית המחתרתית בזקליקוב, הוא

לא הזכיר אף במלה אחת את מאיר פרידנזון, שרק לאחר בואו לצ׳ילה התחיל בפעילות ממשית והצטרף למפלגה. צ׳ילה היתה לשטח פעולתו והוא נרתם כולו להיטיב עם העם החדש שאימץ. מעולם לא הקים משפחה, או עסק לפרנסתו, משום היותו ״נשוי״ באושר לרעיון הקומוניסטי. במשך שנים הופיע כנואם מטעם מפלגתו לפני ״העמלים המדוכאים״ וראה בהם את אחיו למאבק. הוא התרחק ממיפגש עם יהודים ולא שמר על קשר עם בני עיירתו. את פרנסתו-משכורתו הדלה קיבל מן המפלגה ובזה הסתפק. בתום מלחמת-העולם השניה, לאחר הנצחון על הפשיזם, הגביר את פעילותו ובערוב ימיו נמנה עם הפעילים הקומוניסטים החשובים באמריקה הלטינית. הוא היה חבר בוועד השלום העולמי שפעל בהשפעת ברית-המועצות, והירבה להשתתף מטעמו ומטעם המפלגה בארצות שונות כציר לקונגרסים וועידות. בין היתר ביקר גם בברית-המועצות. הביקור האחרון שלו היה בסוף שנות השישים, אז כבר נודעו כל פשעי סטאלין וממשיכי דרכו. מאיר שב מאותו ביקור הביתה, לאחר שעשה תחנת-ביניים קצרה בזקליקוב ולאחר שהתארח בתל-אביב אצל רישה רוזן, ידידה מן הבית. לפניה הוא ביטא את לבטיו על אי-שביעות רצונו מן הדרך בה הלך, ואכזבתו מן הקומוניזם. בצ׳ילה עוד הספיק מאיר פריזנזון להיות עד לעלייתו לשלטון של הנשיא איינדה. היו ידיעות שמאיר הגיע לעמדה חשובה בשלטון בתקופת כהונתו הקצרה של אותו נשיא שמאלני, אך הביקור בברית-המועצות והאכזבה העמוקה מדרך חייו, נחרתו בליבו והוא לא מצא מנוח. הגיגי לבו לא מצאו חן בעיני חבריו, שראו בו סוטה מן ״האמת״ האידיאולוגית. יום אחד נמצא מאיר פרידנזון מת במעונו. קיימות גירסאות שונות על צורת מותו: אחת אומרת, כי איבד עצמו לדעת והשניה, שנרצח בידי חבריו מאתמול על-ידי דליפת גז. את סוד מותו לקח עימו אל הקבר. חבריו שהיו עימו ברגעיו האחרונים ודאי לא יתנדבו לספר על כך דבר.

אהרן אייזנשטט הוא האיש השני שברצוני להזכיר. שלוש תמונות חולפות לעיני בכתבי עליו. הראשונה היא עת למדנו יחד באותו חוג לעברית אצל לייבל׳ה גרינבוים. התמונה השניה: אהרן בתלבושתו הבית״רית, בצילום קן בית״ר בזקליקוב, ואילו התמונה השלישית היא תצלומו על ספרו בשפה האנגלית ״הישרדות לכל״ ("SURVIVAL FOR ALL"). זוהי מסה נגד הנשק הגרעיני, שיצאה לאור בשנת 1985 וזכתה לשבחים רבים מפי מבקרים. אהרן אייזנשטט הוא בנו של ולוויש ולאהציה. אביו היה מראשוני המהגרים לאורוגוואי. משפחת אייזנשטט היתה אחת המשפחות המסועפות בעיירה, ובה פעילים בכל הארגונים והמפלגות ושרשיה מגיעים אל המהרי״ל, רבי

יהודה לייב זצ"ל. רק בשנת 1937 הצליח ולוויש להביא אליו את משפחתו.
אהרן כבר היה אז כבן 14-15, נער מוכשר ואינטליגנטי. באורוגוואי סיים בית-ספר תיכון, ואילו את לימודיו האקדמיים לתואר ראשון סיים בארגנטינה השכנה. תואר זה לא הספיק לבחור המוכשר והוא נסע לבדו לארצות-הברית להמשיך בלימודיו באחת האוניברסיטאות שם. הוא סיים את לימודיו בכלכלה בציון גבוה ביותר. את המישרה הראשונה שלו קיבל בארגון האומות-המאוחדות ומאז לא נפרד ממנו. במשך כ-40 שנה היה מראשי הכלכלנים של האומות-המאוחדות ויועצו הקרוב של המזכיר הכללי, דאג האמרשילד. מטעמו נשלח לארצות רבות לייעץ לממשלות וארגונים. הוא פירסם ספר נוסף ומאמרים רבים בנושאי משק וכלכלה. פרסום של האו"ם מתאר אותו כמנהל וכיועץ בכיר בשטחי מחקר ופעילות כלכלית במשך שנים רבות. גם לאחר צאתו לגימלאות הוא ממשיך לשמש יועץ ונושא הרצאות בפורומים בינלאומיים על נושאי התמחותו. אלה הם רק שניים מתוך בני זקליקוב שעלו לגדולה, כל אחד בשטחו.

הקבוצה השלישית של בני זקליקוב נמצאת בישראל. באופן רשמי הוקם ארגון יוצאי זקליקוב בישראל ב-1950. הצטרפו אליו ותיקי העולים ושרידי השואה. בעת הקמתו מנה הארגון כ-130 בתי-אב. תוך כדי קיומו עלה בידו להנציח את קרבנות השואה על-ידי הקמת קופת גמ"ח, הקמת מצבת זכרון בהר-ציון בירושלים ובבית-הקברות בחולון, רכישת אולם לקיום פעולות הארגון וההנצחה. הארגון משתף פעולה עם ארגון-האח בארה"ב, אשר תומך בכל פעולה של הארגון, וביחידים. בשנים הראשונות לקיומו ערך הארגון, נוסף על האזכרה השנתית, מיפגשים קבועים עם תכניות אמנותיות ופגישות עם בני העיירה מחו"ל, שהגיעו לביקור, להעלאת זכרונות על העיירה ואנשיה. אולם השנים הביאו עימן שינויים. מספרם של יוצאי העיירה הולך ופוחת. עתה, 50 שנה לאחר השמדת יהודי זקליקוב, נותרו מעטים השומרים על הגחלת בעמל ובמסירות. כל עוד יהיו מנין נוכחים, אפשר יהיה לקיים את טקסי הזכרון. נקווה שכל פעולות ההנצחה אכן ישארו לנצח, והעיירה זקליקוב וקרבנותיה לא יימחקו לעולם מספרי ההיסטוריה.

טקס חנוכת האולם על שם קדושי זקליקוב ברמת-גן (1966)

ארגון יוצאי זקליקוב בארה"ב. דף מחוברת התקון וחברי ההנהלה (1908)

קאָנסטיטושאָן קאָמיטע:

אהרן זאב זאָלצמאָן — — — — — טשערמאַן

ביירך זיידמאָן	הנינא בוידמאָן
פסח סטאָלמאָן	לייבעל מוירענפעלד
איסר ווערנער	בעריל טענענבוים
דוד פעלצמאָן	משה פעלצמאָן
אהרן טענענבוים	ישעיה שטורם

עקס-פרעזידענטען:

אהרן זאב זאָלצמאַן	הנינא בוידמען
אברהם רענקאָף.	אהרן טענענבוים
בעריל טענענבוים	לייביל מוירענפעלד

קאָנסטיטושאָן

פון דער הברה

לקוטי מהדי"ל אנשי זאקליקאָוו

נעגרינדעט דעם 20טען אויגוסט, 1908

ניו יאָרק

נעשריבען און איבערגעארבייט פון

סעקרעטער בעני זיידמאָן.

ב ע אַ מ ט ע:

הנינא בוידמען — — — — — — — — פרעזידענט

הירש לייב רובינשטיין — — — — וויס-פרעזידענט

ביירך זיידמאָן — — פינאַנס און פראָטאָקאָל סעק.

פסח סטאָלמאָן — — — — — — — טרעזשורער

אהרן זאב זאָלצמאָן — — — — — 1טער טראָסטי

יעשיה שטורם — — — — — — 2טער טראָסטי

אהרן טענענבוים — — — — — — אינערוואכע

פייוועל דאַמפּאָרט — — טשערמאָן אָף סעמעטערי

היימאַן רענקאָף — — — — — — — — דאָקטאָר

בעאַמטע פון גמילת הסדים.

הנינא בוידמען — — — — — — עקס-טשערמאָן

משה פעלצמאָן — — — — — -- טשערמאָן

בעריל טענענבוים — — — — — — — סעקרעטער

איסר ווערנער — —— טרעזשורער און טראָסטי

הביקור האחרון

במשך שנים וחודשים ארוכים
חיכיתי לתאריך ולאותו יום,
בו יעלמו הקשיים ויוסרו מכשולים
וביקור בפולין לא יחשב עוד חלום.

במקום הולדתי, בזקליקוב העיירה
שם צמחו שורשי במשך דורות,
אולי זה רק סמלי כי לשם אקלע
ביום הולדתי "לבילוי" של שעות.

לא עצים שם ולא ענף, והשורשים
נבלו מזמן, ולא נותר אף שריד,
במקומם צמח יער וענפים חדשים
אבל בלעדינו, זאת אוכל להעיד.

אש המלחמה וזוועות הגרמנים
השמידו הכל והמקום JUDEN REIN
אין יותר קולות ש"הרחובות שלנו",
עתה גם הבתים שלהם, ALLES MEIN.

אודה, זמן רב ציפיתי וחלמתי
לראות עוד פעם את הבית הישן,
בחזיתו ראש אריה במצב מלחמתי
ובזכרוני מייצג הוא סבל ודם.

מאותו הסף צעדו בשלבם האחרון
כל יקירי בשורות ארוכות,
לבית-העם ולכיכר בדרכם לקרון,
הורים ואח קטן סדורים חמישיות.

הדירה והמרתף וגם אותו מטבח,
הנראית בעיני פצפונת כזאת,
התנור בסלון עומד במקום ומוזנח
הדלת בחזית נעולה וכהו החלונות.

46 שנה חלפו, הבית איתן עדיין
הריקנות אופפת והוא בלי יקירי,
נשארו שערים וגדרות, ויהודים אין
נעלמה קהילה שלמה ונפש כל חי,
שרדו בניינים וחומות ואפילו צריף,
נעלמו הורי ואחי, ודממה מסביב.

טחנות קמח וחשמל היו לגלי הריסות,
נותר הגשרון הקטן מעל מפל המים,
ואגם חדש נוצר לשיט בסירות,
ואני את הישן אהבתי כפליים.

אהבתי את ההר, האחו ובוסתן הפירות,
את נחל סננה בסיבוב וגשר הרכבות.
אהבתי את קצב ורעש המינסרות,
את דופק ימי השוק ועגלות האיכרים,
אהבתי את עצי האורן וריח היערות
ועונת הקיץ עם אלפי הקייטנים.

לא מצאתי בזקליקוב התקדמות ומותרות,
כי הבאר בחצר עודנה מקור המים,
נולדו ילדים ונכדים וחלפו דורות,
דומה לחיים אז, חיים שם עדיין.

צער וכאב אחזוני למראה בית המדרש
באזור היהודי שהיה חי ותוסס,
במקומו שוכן בית-קולנוע חדש,
אין מקווה ו״שול״, יש תחנת מכבי-אש.

בית הקברות אייהו? רק שממה וחול
לא זכר למצבות והגדרות שמסביב.
האם הגרמנים והשנים הרסו את הכל?
והפולני התמים רק עמד והשקיף?

השערים והחומות לתלי-עפר הפכו
והיכן המצבות? הגד! אתה פולני,
האם קיבלו האבנים ״רגליים״ והלכו?
היכן כבודכם ומוסרכם הנוצרי?

אלוהים במרום, אך אין ניסים בעולם
ורק מצבה בודדת נותרה בשלמות,
לסלילת מדרכות השתמשו בכולן,
אנשים, בני אדם, זהו שיא התעללות.

בלז״ץ

בבלזיץ צומח יער עבות ובסביבה דממה.
בבלזיץ ישנה גדר, מצבת זכרון ושער,
בבלזיץ 60 ריבוא נפש קרבנות ההשמדה.
זאת האמת המרה, למרות הכאב והצער.

בלזיץ זה קרונות, רמפה ומסילה,
לכאן הובלו יקירינו לטבח כצאן,
בלזיץ זו מכונת-מוות, ״מפעל תעשייה״,
עצמות-אדם היו לדשן, שומנם הפך סבון.

בלזיץ זה חיים, ציפורים ופרחים,
בלזיץ זה גם הקץ של כל היקר,
בגן-עדן ינוחו תחת עין המלאכים,
בבלזיץ אין קברים, רק אפר ועפר.

ספטמבר 1988

סוף דבר

כדי להביא את הספר לסיום נאות, ולמען השלמת המאורעות לאחר עזיבת אחרון היהודים את זקליקוב, חייב הייתי לחזור ולבקר במקום בו עוסק הספר ולבחון אותו בפרספקטיבה של 60 שנה ויותר לאחור. לראותו עכשיו ולעמוד על השינויים שהתחוללו בו מאז. לא הלכתי לחפש את השורשים שאינם עוד. הלכתי לסגור מעגל.

בתקופה האחרונה ישנה התעוררות ורצון להקשבה מצד הקהל הרחב לכל מה שקרה "שם". זאת, בניגוד חריף לעבר הלא-רחוק בו לא היה קשה לחוש ביחס מתנכר ואי נכונות להקשיב לסיפורי הניצולים. היום, אין זו יותר בושה להצהיר כי הנני שריד שואה והדבר אינו מעורר רחמים במקרה הטוב, או בוז ולעג במקרה הרע. התמונה האמיתית היא, שהיהודים לא הלכו לכבשנים כצאן לטבח, לפי הגירסה שהיתה מקובלת ונפוצה. אלו שהיו "שם" ושרדו, למרות מה שעבר עליהם, היו יותר כבשים ללא רועה, ולכן צריכה הישרדותם להיחשב למעשה של גבורה. דברי חז"ל - "אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו" שרירים וקיימים. נרדפי השלטון הנאצי חיו בתקווה, שאולי בכל זאת יינצלו ויקרה הנס שישאירם בחיים. היו אלה אנשים חלושים ומבודדים, ללא עורף ועזרת הסביבה העויינת. כף הזכות היא לצד קרבנות השואה. מקובל היום החיפוש אחר השורשים. אנשים שנולדו בגולה וצאצאיהם שנולדו כאן חשים צורך להתחקות על מקור זהותם. אנו עדים להתעוררות ברוכה של רבים הנוסעים להתחקות אחר כור מחצבתם ומתרוצצים בחיפוש מקומות שכוחי-אל בעיירות הגולה שם התהלכו פעם אבותיהם, או מבקרים במחנות ההשמדה. יש בכך הוכחה ונצחון על שונאינו המנסים להשכיח, ועל אלה מבינינו הנוטים לשכוח. התופעה מקיפה כאלה שאין במשפחותיהם אפילו קרוב שניספה בשואה. ביקור בגיא ההריגה מעמיק את התודעה היהודית ומביא להזדהות עם השרידים. לכן, יש תקווה שהשואה לא תישכח.

ערכתי ביקור בזק בזקליקוב ב-1943, בנסיבות מיוחדות, והבטחתי לעצמי עוד לחזור. עשיתי זאת שנית בשנת 1964. הייתי אז בקשרי מסחר עם המימשל הפולני וביקרתי בוורשה, אבל למרות רצוני לא עלה בידי לבקר בזקליקוב. נוכח ביקורי האחרון, בספטמבר 1988, הצטערתי צער רב על כשלוני הקודם, כי אפשר שהביקור אז היה מונע את הרס בית הקברות. אשר ליתר מיבני הקהילה, את אלה הרסו זמן רב לפני-כן. עזבתי את זקליקוב בשנת 1942 ולא ציפיתי למצוא עתה יהודים חיים בה. לא ציפיתי לקבלת פנים של אורח כבוד. לא ציפיתי למצוא עיירה פורחת, אבל גם לא ציפיתי

להרס המוחלט של זכר היהודים. קיוויתי כי השלטון, למרות עוינותו ליהודים, לא ימחוק כל זכר של העבר ולא יתעלל בו. קיוויתי שאווירת האנטישמיות תיחלש. טעיתי בכל. לי זכורה זקליקוב, הקשורה עם העולם החיצוני במסילת הרכבת שלה, דרכי-עפר וכבישים מכיוון ינוב, קרשניק ורוזבדוב, שהיו משובשים. עתה הם כוסו אספלט. קיים קשר יומי באוטובוסים מקרשניק וסטלובה-וולה וקשר רכבות. תחת התחנה הקודמת הוקם צריף עלוב, ובמקום הגשר הקימו דבר-מה זמני. המיבנים המקוריים פוצצו בשלבים האחרונים של המלחמה - תחנת הרכבת על-ידי הגרמנים והגשר - על-ידי הפרטיזנים. צל העבר עדיין קיים וחידושים אין. עד היום לא פגשתי עד מהימן שיספר על התקופה שלאחר 1942, מלבד אחד, ברנסקי שמו, חברי לספסל הלימודים בבית-הספר היסודי. עתה הוא גר בקירבת הים הבלטי, בשטחי המערב שסופחו לפולין אחר המלחמה. המקום מרוחק מזקליקוב כדי 850 ק״מ. עברתי על-פני ערים ועיירות מוכרות מפולין הישנה ולא הרגשתי כל שמחה במיפגש עם השמות המוכרים, אלא דווקא צביטה בלב. זכרתי מה מסמלים ליהודי יליד פולין מקומות כמו: ורשה, גור, לודז׳, קאליש, ולצלבק, פלונסק, פיוטרקוב, קילץ, לובלין וקרשניק, עד בואי לכפרים הסובבים את זקליקוב. בהתקרבי לשם, כאשר סימני הדרך הכריזו עוד 17 ק״מ לזקליקוב, 10 ק״מ, גברה התרגשותי. והנה עוד שלושה ק״מ והכפר אירנה. ריח זקליקוב הישנה עלה באפי. כפר זה היה קשור רבות לעיירה. לכאן היו באים סוחרי העצים אל הגרף טרנובסקי. ביתו המרווח, ״הארמון״, עדיין עומד על תילו, אבל מוזנח מאוד. מפעל הלבנים האדומות שעל ידו חרב. בצאתי מאירנה צילמתי את השלט והחץ ZAKLIKOW. שנים של ציפיה באו אל קיצן. רחוב אירנה התארך ותחילתו עתה הרחק מבנין הוועד המקומי. נוספו עוד בנינים בדרך, ובית-הספר, שניבנה לפני המלחמה, נמצא עכשיו במרכז הרחוב. התקרבתי לבתים הישנים והמוכרים, אל תחנת המשטרה הישנה, עד בואי לפינת כיכר השוק, לבית האחים העגלונים פרייטג. הבית עזוב. אני עומד בכיכר השוק ומוכן לעשות את הצעדים הראשונים, לחזור לעבר הרחוק, לזכרונות החבויים שבתוכי. האם הגעתי למציאות הישנה? צבטתי את עורי להיווכח אם זו האמת. עם כל געגועי אל העבר, המחשבה כי מקומי אינו כאן החזירה אותי, לשמחתי, למציאות. לא חלמתי בהקיץ.

המכונית הביאה אותי לפינת פארק חדש שניטע על חלק מן הכיכר הקודמת, ליד ביתו של דוד ציטרינבוים. הבית נשרף בזמן המלחמה ועתה עומד תחתיו בית חדש בו גרות שתי משפחות פולניות. לדבריהן, הן קנו בכסף מלא מן הממשלה את השטח שעליו בנו את ביתן. את שני לילותי בזקליקוב

עשיתי אצלן. מזג-האוויר היה סגרירי, השמיים אפורים וקרני השמש לא חדרו דרכם. הכל צבוע אפור ומדכא, דומה למצב רוחי והרגשתי בכלל. סיורי החל בתקלה קטנה, אבל רבת-משמעות. נתקלתי בשני צעירים יושבים על ספסל בפארק, שעקבו אחרינו בעיניים חשדניות ואחד מהם מילמל: "הנה היהודים באים!" לקבלת-פנים מסוג זה, מיד בצעדי הראשון, לא ציפיתי, והבעתי על כך את תמיהתי. מלווי ביקשוני לא להגיב מפני שהאיש שיכור ואינו אחראי לדבריו. כבן 40 היה וברור שלא ראה יהודי מימיו. הוא תירץ את אמירתו בלבושי ובמצלמה שבידי וכי קרוב לוודאי שמטרת בואי החזרת רכוש ומזה חשש כנראה. נוסף לכך הסביר: איזה אדם שפוי יבוא לצלם בתים מתקלפים ואת "יפי" המקום, אם לא יהודי כמוני?

באתי בדברים עם כמה עוברי-דרך וכבר בדקות הראשונות נוכחתי לדעת, שלמרות שאין יהודים בזקליקוב האנטישמיות עדיין קיימת והיא עוברת מדור לדור. למחלה זו לא דרושים "חיידקים" כדי שתתפתח. לא דמות יהודי נחוצה לשם כך, אלא די בחשש הקל שהיהודי יבוא ויתבע לקבל את רכושו הנגזל. הסתובבתי במקומות המוכרים ולמרבה הפתעתי מצאתי אותם באותו מצב שהשארתי אותם לפני 50 שנה. הבתים התמוטטו ובחלקם לא גר איש. דרכתי על מדרכות ישנות, סדוקות ורעועות, אשר היו פעם מקום לטיול ובילוי של המוני בני ישראל. עתה חסרים חלונות הראווה והחנויות היהודיות, חסרים השלטים ושמות היהודים, ויותר מכל - חסרים האנשים. אין פנים מוכרות שיתבוננו החוצה אל העוברים והשבים בכיכר ויזמינום להיכנס. לא מורגש שום קצב של חיים. כאילו נעלמו כולם אי-שם. פגשתי מעט אנשים מוכרים, ואת אלה שכן היכרתי הם עתה רחוקים ממני, עד כי כמעט ולא היה לי כל יחס אליהם. מן הדור הישן נותרו מעטים ואילו את שמות רובם מצאתי חרוטים על המצבות בבית-הקברות שלהם שברחוב אנה הקדושה.

הדור הצעיר נדד לערים אחרות בחיפוש עבודה. זקליקוב של היום אינה מסוגלת לפרנס את תושביה. מתוך ארבע המינסרות היהודיות נותרה אחת עלובה. החנויות נסגרו ואין מספיק בעלי-מלאכה במקום היהודים. האוכלוסיה מונה 3,000 נפש בלבד, בעוד שלפני המלחמה היא מנתה (לרבות היהודים) כפליים מזה. בתוך העיירה עדיין קיימים משקי-בית קטנים עם פרה בודדת, או עז, ולהם חלקות אדמה קטנות לירקות ופירות, כדי להקל על המחסור במזון. גם הימצאות בסביבה כפרית מביאה ברכה.

בהגיעי לפינת הכנסיה מצאתי את עצמי ליד בית קטן. בעבר היתה כאן החנות שלנו ומכאן זכרונות הילדות שלי. עם בעל-הבית, פליקס גורסקי, היו

לנו יחסים טובים למדי. לא התאפקתי מלהיכנס לבית בראותי על דלת הכניסה את השם. הבן הצעיר, אנטוני, קיבל אותי בסבר פנים יפות. אדם בן חמישים ויותר ובקושי זוכר יהודים. הוא סיפר, כי הוא עומד בראש ארגון פטריוטים מקומי, שמטרתו לאסוף חומר ולספר על ההיסטוריה המקומית לאחר מלחמת-העולם הראשונה. זהו ארגון של מתנדבים, אנשים בעלי רקע מתאים ומטרתם להנציח את העבר הקרוב. הוא שמח לפגוש מישהו מאותה עיירה ובפרט מישראל, העוסק גם הוא בהנצחת החלק היהודי של זקליקוב. בפגישה זו נגלה לי הפרט המענין, כי בסוף שנות השלושים מנתה האוכלוסיה היהודית של זקליקוב 48.1 אחוז מהאוכלוסיה הכללית, מספר שאי-אפשר להתעלם ממנו. עוד מסר, כי הם אוספים חומרי-בנין בבית הקברות שחולל, ובקרוב יקימו גל-עד במקום. אם אומנם תוקם שם אנדרטה כלשהי, תהיה לה משמעות סמלית בלבד, אך עם זאת היא תהיה גם עדות חשובה לשינוי גישה ודרך מצד תושבי המקום. אדם נוסף העוסק בכתיבת ההיסטוריה של זקליקוב הוא פיחוטה. בביתו מצאתי דפים של סידורי תפילה ומחזורים שאסף ואשר ברצונו לתת להם מקום בפרסומים שיוציא לאור. סמלי אולי הדבר, שהדף הראשון שמצאתי היה של "כל נדרי". היתה לי אפשרות לתקן פרטים שגויים של שמות ועדויות על יהודי זקליקוב. כן נודע לי על גווילי ספר תורה השמורים אצל תושב מקומי, אשר אמור להחזיקו כפקדון ולהחזירו - בבוא היום - לבעליו היהודיים.

ענין נוסף שעורר את סקרנותי היה מצב ביתו של דודי, יחיאל לקס, אשר נחשב בזמנו לבית היפה והגדול ביותר של יהודי זקליקוב. הוא הוקם בתחילת שנות השלושים והיה מן היחידים שבהם זרמו מים בברזים וגם מיתקן ביוב ראוי לשמו היה לו. עתה משמש הבנין כבית-ספר טכני גבוה. הביקור שלי ושל אחרים מבני זקליקוב שביקרו בה במשך השנים, באו מתוך המגמה לא לשכוח, לראות את מה שנותר ואולי גם לעלות לקברי-אבות, שלצערנו, כפי שנוכחתי, אינם קיימים עוד.

ברצוני להודות, כי עיקר מחשבתי בזמן הביקור היתה נתונה לאותו בית שבו, כנראה, נולדתי, או לפחות בו גרתי עד ליום האחרון. בעל הבית היה יוליאן סטרייצקי ואצלו התגוררנו משך שנים רבות. פעמיים עזבנו ופעמיים חזרנו אליו לפי בקשתו המפורשת. הבית, ברחוב 3 במאי, היה מן הבנינים הגדולים והנאים שברחוב. בחצר הגדולה היתה באר המים, שנותרה על כנה. בחזית הבית היה שער עץ רחב-ידיים ובו דלת כניסה קטנה. הדלת היתה מיועדת לבני-האדם והשער יועד לבהמות, עם עגלות ובלעדיהן. כאשר עברתי את השער עבר בי רטט. ניגשתי אל דלת הכניסה של דירתנו, בה מתגוררת

עתה משפחה צעירה שלא מבני המקום. ביקשתי את סליחתם ואת רשותם להיכנס. סיפרתי להם על הקשר שלי אל המקום הזה. ראשית העפתי מבט כללי על המטבח. הוא נראה לי צפוף וקטן. התנור בעל ארבעת הפתחים לסירים עודנו עומד במקומו. העצים משמשים עדיין כחומר ההסקה העיקרי. בחנתי את המקום שבו עמדה מיטת ספסל ושולחן אוכל עם כיסאות, שצורת הצבתם לא השתנתה כלל, רק הדיירים התחלפו. לנגד עיני עברו תמונות מלפני 60 שנה; משפחתי היושבת סביב השולחן בליל-שבת, בארוחה המסורתית. תמונות מימי ילדותי ונעורי חלפו על פני כדפים של ספר מוכר. פתאום הרגשתי לחץ בחזה ומחנק בגרון ואז התערפלו עיני. לא הרגשתי איך פרץ של דמעות החל זולג מעיני ורעד עבר בגופי מרוב התרגשות מן המיפגש הזה. לא בכיתי זה שנים. תמיד עצרתי בעד הדמעות לבל אכנע לרגשות. עתה מותר לי כבר, אך איני יכול להמשיך בסיור. יצאתי את החדר, הנחתי את המצלמה ופניתי החוצה. התיישבתי על מדרגות הכניסה של הבית. על המדרגות הללו ישבתי כילד, כאשר רצו להאכילני. זה היה מקום אהוב עלי מאוד. לאחר שעה קלה התאוששתי וחזרתי לדירה להמשך הסיור. זכרתי שכאן בסלון, בפינה הימנית, ישנו תנור מצופה אריחי חרסינה. התנור הוסק בעץ והיה חלק חשוב ביותר בדירה בימי החורף הפולני הקשה. סביבו ישבו פעם בני המשפחה וחיממו את ידיהם וגוום. הוא עומד במקומו, ללא החרסינה, צבוע בז' מתקלף. קילופי קיר הפכו עתה לאחד המאפיינים של זקליקוב. הסלון הגדול היה פעם חדר שינה וחדר אורחים כאחד, וגדול דיו להכיל זוג מיטות, ארון, שולחן אוכל וכיסאות. שוב עברו על פני הזכרונות ותולדות המקום. ליד שולחן זה אירחנו במשך השנים מאות אנשים. במקום זה הייתי עד לשיחות וויכוחים ערים, שהתנהלו בין אבי לבין ידידים ואורחים. בתקופת המלחמה, לאחר שהחנות הקודמת היתה קורבן של שריפה, הפך החלק הקדמי של החדר הזה לחנות. המקום הספיק לכל המטרות. עכשיו, נראה גם הוא קטן מתמיד. אין בו עוד אותה רחבות קודמת. אולי השתבשו אצלי מושגי הזמן והמרחב. אולי דברים שראיתי בימי ילדותי ונעורי היו גם פרי דמיון, ואילו עכשיו זו המציאות האמיתית. הסתובבתי בדירה פעמים אחדות בלי שאוכל להינתק ממנה. עתה רציתי מאוד כי יחזרו השנים שעברו, למחוק את 46 השנים האחרונות ולחזור ולהיות ילד או נער, אך את העבר אין להשיב. אין הורים ואין אח וסבתא! אין יהודים יותר! זקליקוב ההיא לא קיימת עוד. גם המרתף היה חלק מן הדירה. לא היו אז מקררים בבתים אצלנו. כל דייר בבית קיבל חלק מתאים מן המרתף, בו הוחזקו מוצרי החלב והבשר בימי חום הקיץ. החלק שלנו היה מתחת למדרגות. תמיד שררה שם

אפלה. מי שנזקק למרתף היה מצטייד בפנס, או בנר. ירדתי לשם לחפש את הריח המוכר ושוב צפו ועלו הזכרונות. המרתף שימש גם לאחסון תפוחי אדמה ופחם לימי החורף. עתה מאוחסנות בו גרוטאות. נוכחתי לדעת, שאפילו המרתף אינו אותו מרתף. לקחו ממנו את נשמתו. צילמתי את הבית מכל צדדיו כדי להנציח בצורה זו את עברי, אליו אני קשור קשר בל-יינתק. במשך שהותי הקצרה בזקליקוב חזרתי אל הבית שוב ושוב כדי לראות עוד פן ועוד פן וכדי לספוג לתוכי את התמצית החיונית הדרושה לשימור העבר, וכדי לחדד את רישום הזכרונות. קשה היתה הפרידה וגרוני נשנק כל אימת שעברתי את סף הבית. לא שבעתי לראותו.

את בית המדרש לא מצאתי על תלו. הוא נהרס ונשרף. במקומו הקימו השלטונות המקומיים בנין חדש ורחב, שהוא עתה בית-קולנוע. הרגשתי עלבון וצער רב, כפי שצריך להרגיש אדם בראותו חילול-קודש שכזה. את ה״שול״ ואת המקווה הצמוד הפכו לתחנת מכבי-אש. לא האמנתי למראה עיני באיזו אכזריות נהגו כלפי המקום הקדוש. הערתי במרירות למלווי, שעליהם להתבייש על מעשיהם. נוסף לחיסול הפיסי של היהודים, שבוצע בידי הגרמנים, בא החיסול הרוחני, מעשה ידי תושבי המקום. המשולש של בית המדרש, ה״שול״ והמקווה, לב האזור היהודי, שונה עתה לבלי הכר. אזור צפוף אוכלוסיה יהודית של פעם - אינו קיים. הוא התאפיין בסימטאותיו הצרות שעדיין נותרו. לא הושקע כל מאמץ לשפץ את הצריפים והמיבנים המטים ליפול. שלוליות של מים ובוץ לא נעלמו ואפילו הורחבו, ובגללן אין מעבר לכיוון החולות. אנשי המקום התלוננו, ש״האגס״ הנמוך הזה מנקז בתוכו את עודפי הגשמים והשלגים הגורמים לריכוז צפרדעים, סירחון ומיפגעים אחרים. אני ידעתי את ה״סוד״ הזה מזמן.

שני בתי הקברות, היהודי והנוצרי, מוקמו בשכנות. גדר גבלה בגדר. כמה עצוב ונורא היה להיווכח, כי לא נותר כמעט שריד מבית הקברות היהודי. פעם הוא היה רחוק מן הבתים האחרונים של רחוב ינובסקה, ועתה נראה קרוב. אולם למעשה, אין בית קברות ואין גדר. החומות התמוטטו ונהרסו בידי אדם. לא מצבות וקברים, לא שבילים ומעברים, הם נעלמו עם היהודים. כשם שאין זכר לחיים, כך גם אין זכר למתים. במקום נמצאת מצבה בודדת שלמה ועוד שרידים של שתי מצבות אחרות. נעלם אוהל הצדיק ומצבות האבן הזקופות. לא תל ולא אבן, רק חול ושממה. כמה אכזריות וחוסר מצפון היו דרושים לעקור מצבות ואבנים מן המקור ולהעבירן לשימוש כיסודות בנייה ומדרכות. לאן נעלמו המצבות? לדברי אנשי המקום הדבר קרה עוד בתקופת השלטון הגרמני ומצבות השיש נעקרו על מנת לרצף בהן את חצר הז׳נדרמריה.

סקרן הייתי לראות את המקום ופניתי לאותה חצר. חיפשתי, אך לא מצאתי כל שריד, לא פיסת אבן או מצבה. שמעתי טענה, כי שכן קרוב לבית זה עקר את הריצוף מכאן והוא אשר הוסיף לעקור את מצבות בית הקברות והשתמש בהן ליסודות ביתו, ואין פוצה פה. מדוע נתנו לבריון לנהוג במצבות היהודים כבשלו? חוששני, כי הוא לא היחיד ומסתירים את דבר הימצאותם של שותפים נוספים לפשע.

לא רק המצבות היו קורבן להשתוללות העקירה, אלא גם חומות האבן שמסביב לבית הקברות נהרסו ברובן והפכו חומר לבניה. העצים נעקרו ורק שיחים מעטים בחולות מראים סימני חיים. בית-הקברות משמש עתה מרעה לעזים ופרות, וערימות של זבל, בקבוקים וקופסאות פח מפוזרות על פני השטח. התהלכתי בחול העמוק והתאבלתי על העזובה הזו. לו יכולתי לפחות למצוא עוד שרידים מן העבר. לא הצלחתי לפענח את הכתוב במחצית מצבה אחת. על מחצית מצבה אחרת גיליתי כיתוב בעברית ובלועזית, את השם רבקה סטול. איני יודע מי היתה, אך ברור שנפטרה לפני כ-110 שנים. לפי עדות התושבים, עד לפני כ-15 שנה היו בבית הקברות מספר רב של מצבות ובמיוחד צוינה המצבה השחורה, שבלטה למרחוק. רק זקני העיירה יוכלו לדעת למי היתה שייכת, אך אלה כבר אינם. בכאב-לב עזבתי את מקום ההרס הזה והצטערתי פעם נוספת על ההזדמנות שהוחמצה לפני שנים, כשעוד אפשר היה להציל לפחות חלק מן המצבות והגדרות.

בית הקברות הנוצרי השכן, הסובל כבר מחוסר מקום, בלע חלק משטחו של בית הקברות היהודי ועתה הם מכינים אותו לקבורת מתיהם. בית הקברות שלהם עומד שלם וכל זקני העיירה הפולניים נחים בשלום בקברותיהם. למרבה האירוניה הסתכלתי עליהם בקנאה מסויימת, מפני שהם זכו למות טבעי ולהיקבר באדמתם. ואילו יקירינו הושמדו ואפילו לא הובאו לקבר ישראל. גם מי שכן זכו להיקבר בכבוד כאן, לא זכו לנוח בשלום על משכבם.

מיהודי זקליקוב שניספו בשואה נותר רק מעט אפר באדמת בלז'ץ המקוללת, הנמצאת כ-250 ק"מ מזקליקוב. לאחר הביקור בזקליקוב ניתנה לי הזדמנות לקיים חוב קדוש של עלייה לקבר המונים זה. לכל אורך הדרך עברתי עיירות מוכרות מימי הילדות. במודליבוזיץ נתקלתי בבית-כנסת ישן, העומד עדיין על תלו. הופתעתי לראות בנין נאה, שלא נהרס בידי הגרמנים ולא בידי הפולנים. העמודים המסוגננים, החלונות הגבוהים, והדלתות הרחבות נותרו על מקומם. הטיח אומנם כהה, אבל בסך הכל הבית במצב טוב. בנין בית-הכנסת הוחרם על-ידי השלטונות ומשמש עתה כמחסן. חבל, שאין יד

שתדאג לשמר את הבית היפה העומד על דרך המלך לינוב-לובלסקי.

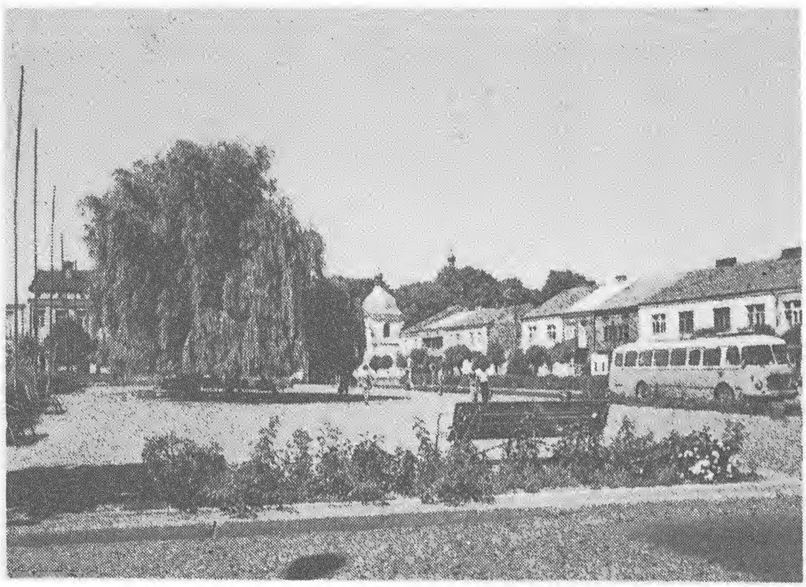
המרחק ממודליבוזיץ עד לינוב הוא בערך שמונה ק"מ. ינוב היתה פעם עיר אזורית ובה נמצאו מוסדות השלטון ובית-חולים אזורי. אחרי ינוב באו בילגוריי, פראמפול, אלכסנדרוב וטומשוב. מקומות אלו מזכירים לי ולהרבה אנשי זקליקוב פרקים בעברם, כמו קשרי נישואין ומשפחה שהיו עם אותן עיירות. אלו רק אחדות מתוך אלפי הקהילות החרבות הפזורות בשטחה של פולין. אין בהן עוד חיים יהודיים ורק במעטות מהן נותרו שרידים של בתי-קברות, או בתי-כנסת. לאחר ארבע שעות נסיעה התקרבתי לבלזיץ, מקום השמדתה של יהדות זקליקוב. השלטים בכניסה לעיירה בלזיץ מכוונים אל המקום במדוייק. הפולנים הכשירו את השטח כאתר הנצחה. כאשר נסעתי בעקבות החצים והיגעתי לפסי-רכבת, לא היה ספק היכן אני נמצא. הקטרים בתחנה הוציאו את עשנם הסמיך כבעבר. שתי מסילות-ברזל נמצאות במקום, אחת מובילה למחנה ושיחים פראיים מכסים אותה, והשנייה מובילה לתחנת-הרכבת. בדרך זו הגיעו יקירינו לבלזיץ. שער הכניסה למחנה מברזל מסוגנן עוצב בצורת גדר-תיל דוקרני ועליו ציון המקום בלזיץ (BELZEC).

בכניסה אני מקבל הלם מסויים. לא כך תיארתי לי בדמיוני את המקום. שני לוחות הנצחה מספרים על תולדות המקום ומתארים בצורה גראפית את מיבנהו, כפי שהיה בעת ההיא. לכאן הגיעו הקרונות, כאן ירדו והסתדרו, כאן הדרך המובילה אל המקלחות, כאן מקום תאי הגאזים וכאן נשרפו הגופות לאפר. התיאור יבש להחריד. מענין אותי מאוד מה חשבו ועשו מי שהתגוררו בסביבה אז ואלה המתגוררים היום. האם היו עדים לנעשה שם? האם גם אותם זיעזע הדבר? הלוח מציין, כי בין 600,000 יהודי אירופה שהושמדו במקום הזה היו מאות פולנים, שהומתו בגלל נסיונם להציל יהודים. אני דורך בשבילי המחנה ויער סמיך מכסה את מקומות ההרג. מסביב גדר המקיפה לדברי השלטונות את המקום המדוייק בו נעשו הזוועות. מצבה אחת בפולנית ובאנגלית ולידה שלט קטן בעברית, שהוצב לאחרונה. בעודי שם לא היו מבקרים אחרים. המקום, הנחבא בין עצי היער, אינו מפורסם כמו טרבלינקה ואושוויץ. כאן לא נשאר זכר שיעיד על "טיב" המקום. ידוע, כי לא היו כאן סלקציות ולא יצאו לעבודה, חוץ ממי ששירתו במנגנון הביצוע. רואים בשטח שורות מיבני בטון מזדקרים, וכפי שהוסבר, נטמן כאן אפר עצמות הקרבנות. כאן הדלקתי נרות זכרון ואמרתי "קדיש" ביחידות לזכר יקירי.

היער ניטע על-ידי הגרמנים כדי להעלים את סימני פשעיהם. האדמה נחרשה ונעקרו כל שרידי המחנה, כדי לטשטש את הזוועות. במרחק כמה מטרים משער המחנה ניבנו בתי מגורים קטנים עם גינות פרחים וירק. ילדים קטנים

משחקים בכדור, קרוב לשער. מכוניות ועגלות חונות במקום ומשוות לו מראה נורמלי. ככל שזה ישמע מוזר הוא באמת כך. מי אם לא אנשים כמוני, אשר אינם רוצים לשכוח, מבקרים כאן? לדרי הסביבה האתר ודאי מהווה מיטרד.

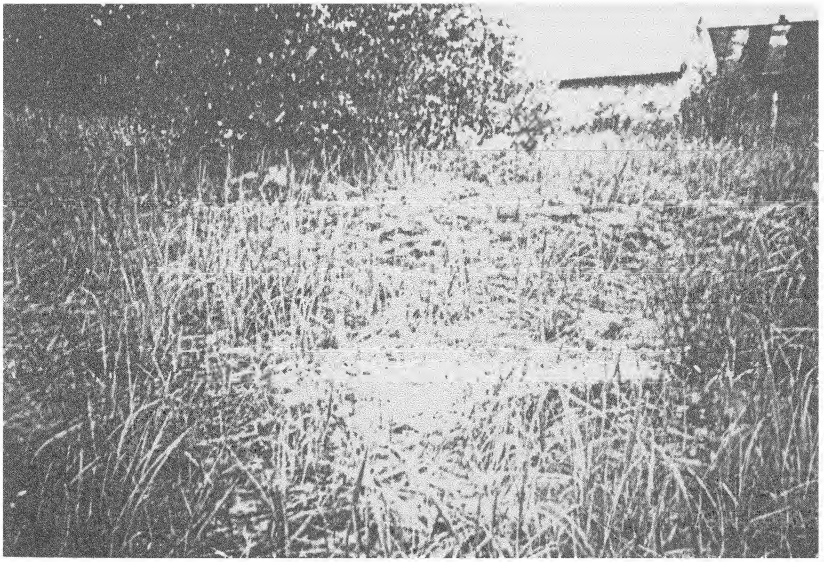
לאחר זקליקוב השלים הביקור בבלזיץ את החסר. הייתי במקום בו צמחו שורשי ושורשי משפחתי. ביקרתי בו לאחר 46 שנה כדי לחזור ולהיווכח שלא נותר פה דבר. היה זה טבעי ומובן שעלי להגיע גם אל המקום בו מצאו יקירי את מותם. אני מרגיש שמילאתי נדר וחוב קדוש. בהעלותי בכתב את כל הזכרונות החבויים בתוכי הבעתי את הרגשות שנשאתי עימי שנים רבות, ואשא אותם עימי עד יומי האחרון. המעגל אומנם נסגר, אבל הזכרון לא תם ועודנו חי בתוכי.

העיירה זקליקוב היום

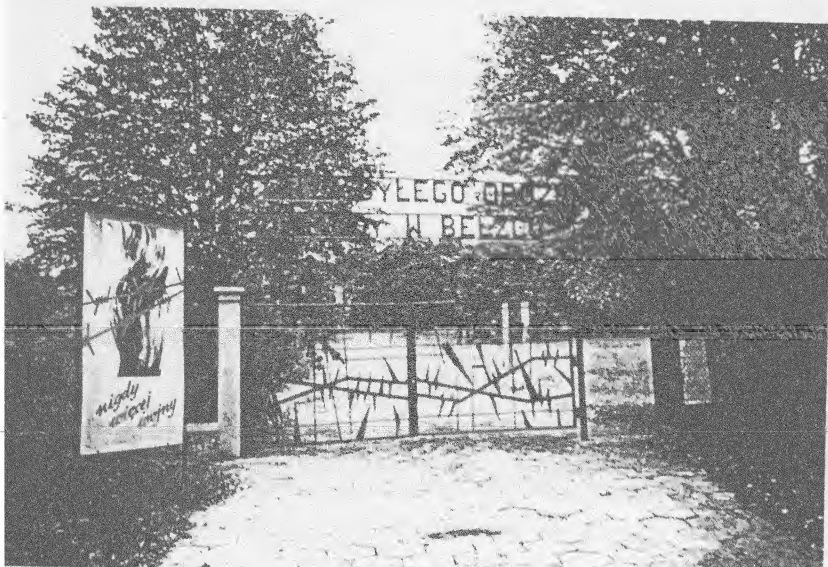
המחבר בכפר אירנה ליד השלט "זקליקוב"

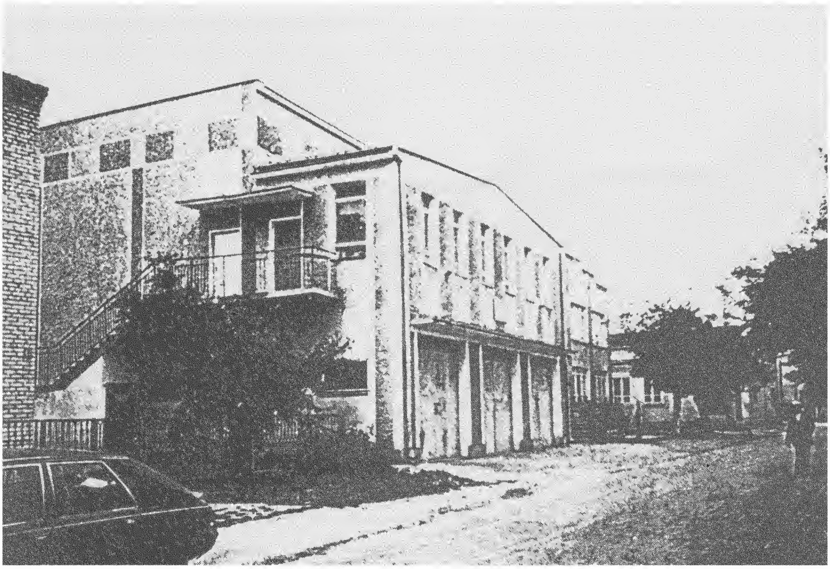

מה שהיה פעם בית הקברות בזקליקוב

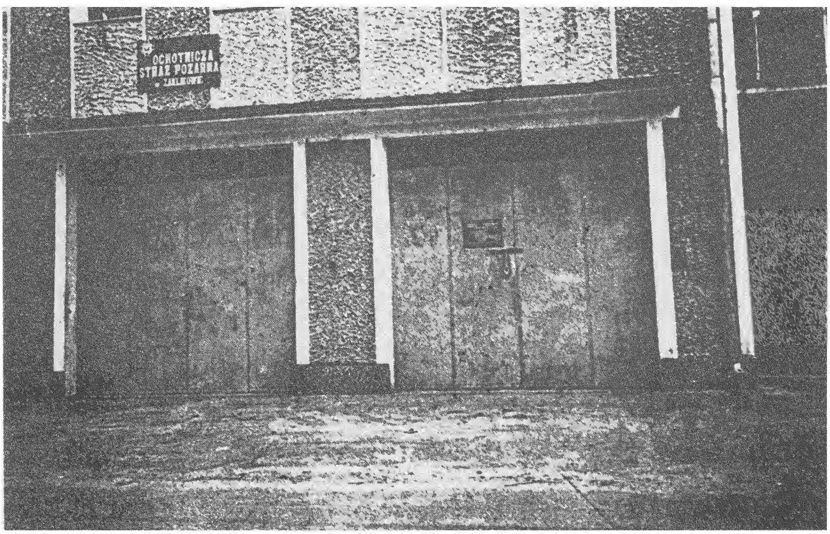
מחנה ההשמדה בלז׳יץ

פעם היה זה בית המדרש. כיום בית קולנוע.

זהו ה"שול", המשמש כיום את מכבי האש.

שמות אנשי זקליקוב שהיו במחנות עבודה וריכוז

אײדלמן זלמן
אײלמן יחיאל
אינגברמן לײב
בוימײל שמואל
ברוקירר אברהם
ברטמן בערל
גוטויין יהושע
גוטויין לײביש
גורפינקל יצחק
גורפינקל הבן
גלסמן יוסל
גרינבוים משה
דאמין הירש משה
דאמין לײביש געצל
הימל איזק
הימלפרב חיים
הײנפלינג בערל
הײנפלינג יודל
הײנפלינג יוסף
הײנפלינג גרשון
הלר שמואל
הקמן מאיר
װײספלד אברהם
װײספלד אלי
זוברמן יהושע
זײדנברג יענקל
זײדנברג פײבל
זילברברג נפתלי
זלצמן ישראל דוד
זלצמן משה
טרקלטויב לײבצ׳ה
יעקובוביץ יואל
לײבנד חיים
לקס משה
לקס יהושע
לפקוביץ יודל
לפקוביץ יוסף
מוצניוק לײבל
מורנפלד הירש
מורנפלד יצחק
מירטנבוים גוטמן
מרנשטײן מענדל
פטרזײל נפתלי
פטרזײל יהושע
פטרזײל יוסף
פטרזײל פנחס
פרידמן משה
פרידמן אברהם
פרײטג יידל
פרנקל אברהם
קופרווסר הירש
קלײמן מאיר
קלײמן שמואל
קרוין צבי
רויטריב מאיר
רוזנבך אשר
רוזנבך אליעזר
רוזנפלד לײבל

רוזנפלד משה
שמייסר לייביש

הערה! רבים מאלה שניצלו נפטרו בינתיים במשך השנים.

יזכור

א

אושברג מאיר ומשפחתו
אושברג (החתן) ומשפחתו
אייבשיץ מרדכי ומשפחתו
איידלמן צינה ומשפחתה
אייזלר אלי ומשפחתו
אייזלר יצחק ומשפחתו
אייזנצנג אלתר ומשפחתו
אייזנשטט הלל ומשפחתו
אייזנשטט יצחק ומשפחתו
איילמן לאה ומשפחתה
איירנבוים שלמקה ומשפחתו
אינגבר אברהם ומשפחתו
אינגבר אליעזר שמואל
אינגבר חיים שמואל
אינגבר יוסף ומשפחתו
אינגבר מרדכי ומשפחתו
אינגבר קלמן ומשפחתו
אינגבר שמחה ומשפחתו
אינגברמן וולף בר ומשפחתו
אינגברמן יעקב ומשפחתו
אינגברמן יצחק ומשפחתו
אלטמן אהרן ומשפחתו
אקרמן גדליהו
אקרמן חיים ואשתו
אקרמן יעקב
אקרמן שמאי ומשפחתו

ב

בוימייל הירש ומשפחתו
בוימייל זכריה ומשפחתו
בוימייל ישראל ומשפחתו
בוימייל לייביש ומשפחתו
בוימייל מאיר ומשפחתו
בוימייל משה ואשתו
בוימייל שלמה ומשפחתו
בוימייל שמואל ומשפחתו
בוקמן אברהם ומשפחתו
בוקמן הירש בר ומשפחתו
בוקמן חיים שמואל ומשפחתו
בורנשטיין יצחק ומשפחתו
בלייוייס יחיאל ומשפחתו
ברונר איציה ומשפחתו
ברוקירר דוד ומשפחתו
ברוקירר יהושע ומשפחתו
ברוקירר יוסף ומשפחתו
ברוקירר יחיאל ומשפחתו
ברוקירר יצחק ומשפחתו
ברוקירר מר״כי ומשפחתו
ברוקירר משה ומשפחתו (1)
ברוקירר משה ומשפחתו (2)
ברטמן בערל ומשפחתו
ברטמן יששכר ומשפחתו
ברטמן מענדל ואשתו

ג

גבירץ יהושע ומשפחתו
גולדברג אהרן ומשפחתו
גולדברג יעקב
גולדפדר ירמיהו
גולדשטיין יוחנן ואשתו
גולדשטיין שבעילה ובניה
גולדשלגר סימה וילדיה
גוטווילג אלי ומשפחתו
גוטווילג בעריש ומשפחתו
גוטווילג נחמיה ומשפחתו
גוטווין איטה
גוטווין משה ומשפחתו
גוטווין יצחק ומשפחתו
גורפינקל יצחק ומשפחתו
גורצפלד ומשפחתו
גיטל מזיק ומשפחתה
גלסמן יעקב ישראל ומשפחתו
גלר ברוך ומשפחתו
גרינבוים איצה מאיר ומשפחתו
גרינבוים יצחק ומשפחתו
גרינבוים לייבליה ואשתו
גרינברג איסר ומשפחתו
גרינברג ירמיהו ומשפחתו
גרינברג נטע ואשתו
גרינטוך בן ציון ומשפחתו
גרינטוך משהילה ומשפחתו
גריוונשיין אלתר
גריוונשיין יוסף ומשפחתו

ד

דאמין לייביש גצל ומשפחתו
דאמין מאיר ומשפחתו
דאמין מענדל ומשפחתו
דאמין פנחס ומשפחתו
דומסט יחיאל ומשפחתו
דוד קיחעס ומשפחתו
דון לייביש ומשפחתו
דיסטילר שעיה ומשפחתו

ה

הויז בערל ומשפחתו
הויז יצחק ומשפחתו
הויז שמואל ומשפחתו
הוכמן יעקב ומשפחתו
הוכמן משה לייב ומשפחתו
הוניגבוים יצחק ומשפחתו
היינפלינג גרשון ומשפחתו
היינפלינג ישראל ומשפחתו
היינפלינג ליפא
היינפלינג פישל ומשפחתו
היינפלינג שלמה ומשפחתו
הימלפרב אברהם ובתו
הימלפרב ישראל ומשפחתו
הימל ומשפחתו
הכהן אהרן המלמד ומשפחתו
הלר אהרן (הגאון) ומשפחתו
הלר אהרן ומשפחתו
הלר ברוך ומשפחתו

הלברשטט הרשליה ומשפחתו
הלברשטט יהושע ומשפחתו
הלברשטט ישראל ומשפחתו
הלברשטט מענדל ומשפחתו
הלברשטם הרב ברוך ואשתו
המלמד אהרן הקטן ואשתו
הסבל הירש ומשפחתו
הקמן הירש ראובן ומשפחתו
השוחט יחיאל מאיר ומשפחתו
השוחט ישראל ומשפחתו

ו

וטלברג הלל ומשפחתו
וטלברג משה ומשפחתו
וטלברג שמואל ומשפחתו
ויזן מענדל ומשפחתו
ויינברג רפאל ומשפחתו
וייגרטן ישראל ומשפחתו
ויינטראוב דניאל ומשפחתו
ויינטראוב חיים ומשפחתו
ויינטראוב פייבל ומשפחתו
ויינטראוב שמערל (האופה)
ויינטראוב שמערל (הבלן)
ויינריב ד״ר
ויינשטוק אבא ומשפחתו
וייסר אברהם ומשפחתו
ויספלד הערשל ומשפחתו
ויספלד יוסף ומשפחתו
ויספלד מרדכי ומשפחתו
ויספלד נח ומשפחתו
ויספלד שבתאי ומשפחתו
ולוליה בנבנק
ולוליה וייסברוט ומשפחתו
ולציר הערשל ומשפחתו
ולרשטיין משה ומשפחתו
וקס נתן ומשפחתו

ז

זוברמן יהושע
זיידמן שלמה ומשפחתו
זיידנברג משה ומשפחתו
זיידנפלד הירש ומשפחתו
זיידנפלד ישעיהו ומשפחתו
זיידנפלד מלכה דינה ומשפחתה
זיידנפלד פסח ומשפחתו
זיידשניידר אהרן ומשפחתו
זילבר קלרה ומשפחתה
זילבר שמשון ומשפחתו
זילברברג אלימלך
זילברברג ישראל ומשפחתו
זינגר דוד ומשפחתו
זלמן חוך ומשפחתו
זלמן צ׳מוך ומשפחתו
זלצמן גדליהו ומשפחתו
זלצמן ישראל דוד ומשפחתו
זלצמן מרדכי ומשפחתו
זלצמן נחמיה ומשפחתו
זלצמן רפאל ומשפחתו

ט

טאובר אליעזר ומשפחתו
טאטליה שמואל ומשפחתו
טבק יחיאל ומשפחתו
טבק פסח ומשפחתו
טוזמן מרדכי ומשפחתו
טוזמן נחמן ומשפחתו
טומציה ומשפחתה
טננבוים אליעזר ומשפחתו
טננבוים פייבל ומשפחתו
טרקלטויב אלי ומשפחתו
טרקלטויב בערל ומשפחתו
טרקלטויב יוסף ומשפחתו

י

יעקובוביץ נעמי ומשפחתה

ל

לאטיק לייזר ומשפחתו
לאמפ פנחס ומשפחתו
לווינשטיין אביגדור ומשפחתו
לווינשטיין אברהם ומשפחתו
לוכפלד מענדל ומשפחתו
לייב ומשפחתו
לייונד יהושע ומשפחתו
לייונד פנחס ומשפחתו
לינדבוים לייבל ומשפחתו
ליסקובר לייבל ומשפחתו
לכציהר שאול ומשפחתו
לפקוביץ יוסף ואשתו
לקס אבנר ומשפחתו
לקס יחיאל ומשפחתו
לקס לוי ומשפחתו
לרנר יצחק ומשפחתו
לרר ברכה
לרר יצחק ומשפחתו

מ

מגר אברהמציה ומשפחתו
מגר איציה מאיר ומשפחתו
מגר אליהו ואמו
מוטיליק יהודה ומשפחתו
מוצניוק האופה ומשפחתו
מורנפלד יוסף ומשפחתו
מורנפלד יחיאל ומשפחתו
מורנפלד יצחק
מורנפלד משה ומשפחתו
מורנפלד משה אלי ומשפחתו
מורנפלד פסיה ומשפחתה
מורל דוד ומשפחתו
מושקאט שאול ומשפחתו
מושקאט שמואל ומשפחתו
מינדל חיהיס ובעלה
מירטנבוים יוסף ומשפחתו
מכליס יצחק ומשפחתו
מנדל אמריקנר ומשפחתו
מנדלבוים משה אלי ומשפחתו
מרנשטיין בן ציון ומשפחתו
משה נחום המלמד ומשפחתו

ס

סגל ד"ר ואחותו
סוקניק זיסקינד ומשפחתו
סרוידיק ישעיהו ומשפחתו

פ

פדר אברהם משה ומשפחתו
פוגל אברהם ומשפחתו
פוגל אשר ואשתו
פוגל ד"ר ומשפחתו
פוגל שלמה ומשפחתו
פטרזייל ומשפחתו
פיירשטיין יעקב ומשפחתו
פיינגולד קרוסה ובתה
פיינגולד שאנדל
פיירשטיין פייבל ומשפחתו
פיפיקובה ד"ר
פלזנבוך חיים ומשפחתו
פלצמן ברקה
פלצמן פתחיה ומשפחתו
פנצר מרדכי ומשפחתו
פפר אהרן ומשפחתו
פפר מענדל ומשפחתו
פפרקיכן איצליה ומשפחתו
פרידמן בר ומשפחתו
פרידמן געצל ומשפחתו
פרידמן הירש ומשפחתו
פרידמן הירש מאיר ומשפחתו
פרידמן חווה ומשפחתה
פרידמן ירוחם ומשפחתה
פרידמן ליפשה
פרידמן מעכ'לה ומשפחתו
פרידמן נחמן ומשפחתו
פרידמן ניסן ומשפחתו
פרידנזון מרדכי ומשפחתו
פרייטג טוביה ומשפחתו
פרייטג יהודה ומשפחתו
פרייטג יצחק ומשפחתו
פרייטג ישעיהו ומשפחתו
פרייטג משה ומשפחתו
פרייטג שלמה ומשפחתו
פרנקל חיים יעקב ומשפחתו
פרנקל ליפא ומשפחתו

צ

צדוק בן ציון ומשפחתו
צוויק פסח ומשפחתו
צווייג יעקב ומשפחתו
צווייג ישראל ומשפחתו
צווייג צדוק ומשפחתו
ציטרין אבא ומשפחתו
ציטרין משה ומשפחתו
ציטרינבוים דוד ומשפחתו
צינמון ציר'ל ומשפחתה

ק

קופרווסר מרים ומשפחתה
קופרווסר רפאל ומשפחתו

קופרשמיד זלמן ומשפחתו
קופר מיכאל ומשפחתו
קייזמן לייבל ומשפחתו
קייזמן שלמה ומשפחתו
קירשנבוים דרייזל ומשפחתה
קירשנבוים רחציה ומשפחתה
קליימן איציה ומשפחתו
קליימן בעריש ומשפחתו
קליימן לייביש ומשפחתו
קליימן שמשון ומשפחתו
קליינמן יהושע ומשפחתו
קליקווסר פרץ ומשפחתו
קניגסברג אפרים ומשפחתו
קפלן אברהמיצה ומשפחתו
קרוין משה ומשפחתו
קריגס מעכל ומשפחתו
קריקס שמערל ומשפחתו
קרישנבוים יוסליה ומשפחתו
קרליק יחיאל ומשפחתו
קרפמן מרדכי ומשפחתו

ר

ראצה אביגדור ומשפחתו
ראצה אברהם ומשפחתו
ראצה וולף ומשפחתו
ראצה יוסף ומשפחתו
ראצה מענדל ומשפחתו
ראצה רפאל ומשפחתו
רוזנבך אהרן ומשפחתו
רוזנפלד אברהם ומשפחתו
רוזנפלד יעקב ומשפחתו
רוזנפלד יצחק ומשפחתו
רוזנפלד משה ומשפחתו
רוזנפלד נטע ומשפחתו
רוזנפלד שמואל ומשפחתו
רוזנפלד שמחה ומשפחתה
רוזנפלד שיינדל ומשפחתה
רוזנאייל בינה
רוזנאייל וולביש ומשפחתו
רוזנאייל שלמה ומשפחתו
רוזנאייל שמואל ומשפחתו
רוזנקרנץ מיכאל ומשפחתו
רויטריב מענדל ומשפחתו
רולניק משה חיים ומשפחתו
רייך דוד ומשפחתו
רייך ישראל ומשפחתו
רייך מרדכי ומשפחתו
רימאזי' הקטן ואשתו

ש

שברדשרף בעריש ומשפחתו
שברדשרף יוסף ומשפחתו
שומאכר יצחק ואשתו
שומאכר מאיר ומשפחתו
שופנברג ישראל ומשפחתו
שושיין שאול ומשפחתו
שחטמן ריבה ומשפחתה
שטיין שאול ומשפחתו
שטיינברג מענדל ומשפחתו
שטרנפלד זליג

שיפמן נחמיה ומשפחתו
שלייכר יוסף ומשפחתו
שלמה שאוליס ומשפחתו
שלמקיה הסנדלר ומשפחתו
שמואל בר הקבצן
שמייסר גבריאל ומשפחתו
שמייסר לייביש ומשפחתו
שמייסר ריקל וילדיה
שניטברג שלמה ומשפחתו
שנייר בנימין ומשפחתו
שנייר נחמיה ואשתו
שפייזמן דוד ומשפחתו

שפיץ יהושע ומשפחתו
שר גאדל ומשפחתו
שר ישעיהו ומשפחתו
שרודק זיסל ומשפחתו
שרודק יעקב ומשפחתו
שרודק משה ואשתו
שרייבר יחזקאל ומשפחתו
שרייבר ראובן ומשפחתו
שרמן ישראל ומשפחתו
שרמן לעמל ומשפחתו
שרמן מנשה
שרף ישעיהו ומשפחתו

המצבה לזכר קדושי זקליקוב בחולון

*PXV
(Zaklikow)

RKY

94-1111